

А. Конан Доула

**ПРИГОДИ
ШЕРЛОКА
ХОЛМСА**

ВИГНАНЦІ

А. Конан Дойл

ПРИГОШ
ШЕРЛОКА
ХОЛМСА

ВИГНАНЦІ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО «УКРАЇНА»
1992

ББК 84.4Вл
Д62

«Собака Баскервиль», «Приключения Шерлока Холмса», «Знак четырех» — увлекательнейшие произведения известного английского писателя Артура Конан Дойла (1859—1930 гг.). Используя технику детективно-криминальной новеллы, автор все свое внимание сосредотачивает на сложном сюжете, загадочности, напряженности действий, на раскрытии запутанной тайны.

Почти неизвестный у нас исторический роман «Изгнанники» перенесит читателя в мир приключений конца XVII столетия — эпоху короля Людовика XIV и повестует о борьбе Англии и Франции за колониальное господство в Северной Америке.

Книга рассчитана на широкий круг читателей.

Переклад з англійської

Друкується за виданнями:

Дойл Артур К. Вибрані твори: В 2 т.— Х.: Державне видавництво України, 1928.

Дойл Артур К. Вигнанці.— К.; Х.: Б. В., 1937

Дойл Артур К.

Д62 Пригоди Шерлока Холмса; Вигнанці: Пер. з англ.—

К.: Вид-во «Україна», 1992.— 512 с.: іл.

ISBN 5-319-00896-1

До книги ввійшли гостросюжетні твори відомого англійського письменника Артура Конан Дойла (1859—1930 рр.): «Пес Баскервіль», «Пригоди Шерлока Холмса», «Знак чотирьох», а також історико-пригодницький роман «Вигнанці».

Розрахована на широке коло читачів.

Д 4703010100—001
М201(04)—92 67-92

ББК 84.4Вл

ISBN 5-319-00896-1

ПЕС БАСКЕРВІЛІВ

Розділ I

МІСТЕР ШЕРЛОК ХОЛМС

Містер Шерлок Холмс, що мав звичай вставати дуже пізно, за винятком тих нерідких випадків, коли зовсім не лягав спати, сидів і снідав. Я стояв на килимку перед комином і тримав у руках палицю, що її наш гість забув учора ввечері. Це була гарна товста палиця з круглою насадкою. Якраз під насадкою на палиці була широка (з цаль завширшки) срібна бинда, а на цій бинді було виритовано: «Джемсові Мортімерові, М. R. C. S., від його друзів з С. С. Н.» і рік «1884». Це була якраз така палиця, які носять звичайно старомодні родинні лікарі,— чимала, міцна й надійна.

— Що ви з нею робите, Ватсоне?

Холмс сидів до мене спиною, а я нічим не виявив свого заняття.

— Як ви довідались, що я роблю? У вас, мабуть, є очі в потилиці.

— У мене принаймні є гарно одполірований кав'ярник, і він стоїть переді мною,— відповів Холмс.— Але скажіть мені, Ватсоне, що ви робите з палицею нашого гостя? А що ми, на жаль, упустили його візит і не маємо уявлення про те, чого він приходив, то цей знак пам'яті набуває певного значення. Послухаю, яке ви склали уявлення про людину за його палицею.

— Я вважаю,— сказав я, користуючись, оскільки міг, методом мого приятеля Холмса,— що доктор Мортімер — удачливий літній лікар, що має повагу, раз знайомі зробили йому такий подарунок.

— Добре! — ухвалив Холмс. — Чудово!

— Я також думаю, що він, мабуть, сільський лікар і багато візитів робить пішки.

— Чому?

— Тому, що ця палиця — безперечно гарна, коли була новою, — дуже подряпана. Навряд чи міг би її довести до такого стану міський лікар. Залізний наконечник до того стертий, що цілком зрозуміло, що лікар чимало попоходив з цією палицею.

— Чудово! — зауважив Холмс.

— На ній виритовано: «Від друзів з С. С. Н.». Вважаю, що ці букви позначають якесь полювання (hunt), якесь місцеве товариство мисливців, членам якого він, мабуть, робив лікарську допомогу: за це вони й зробили йому цей незначний подарунок.

— Бігме, Ватсоне, ви перевищуєте самого себе, — сказав Холмс, відсуваючи стільця й закурюючи цигарку. — Я мушу сказати, що в усіх ваших оповіданнях про мої незначні досягнення ви надто низько оцінювали свої власні здібності. Признаюсь, любий товаришу, я дуже зобов'язаний вам...

Ніколи раніш не казав він так багато, і я мушу признатися, слова його мене вельми вдовольнили, бо мене часто ображала його байдужість до мого захоплення ним і до моїх спроб розповісти про його методу. Я, крім того, пишався, що остільки засвоїв його систему, що навіть заслугував на його похвалу. Холмс узяв у мене з рук палицю і розглядав її кілька хвилин. Потім із виразом підвищеного інтересу він поклав цигарку і, підійшовши з палицею до вікна, почав її роздивлятися в побільшувальне скло.

— Цікаво, але елементарно, — промовив він, сідаючи у свій улюблений куточок на канапу. — Є, звичайно, одна або й дві правильні вказівки щодо палиці. Вони дають нам підставу для кількох висновків.

— Хіба я спустив будь-що з ока? — спитав я з деякою самовпевненістю. — Сподіваюсь, нічого важливого?

— Боюся, любий Ватсоне, що багато з ваших висновків помилкові. Я цілком щиро сказав, що ви збуджуєте моє мислення, виявляючи ваші помилки... Я випадково натрапив на справжній слід. Я не кажу, що ви цілком помиляєтесь. Людина ця, без сумніву, — сільський лікар, і він дуже багато ходить.

— Так я мав слушність?

— Остільки — так.

— Але це ж і все?

— Ні-ні, любий Ватсоне, не все, далеко не все! Я, при-

міром, сказав би, що подарунок лікареві зроблено швидше від шпиталю, ніж від мисливського товариства, і якраз перед цим шпиталем поставлено літери С С., а це само собою наштовхує на думку слова «Черінг-Крос» (Charing — cross Hospital).

— Мабуть, ви маєте рацію.

— Все промовляє за таке тлумачення. І коли ми візьмемо його за основну гіпотезу, то матимемо й нові дані для встановлення особистості цього невідомого гостя.

— Ну, тоді, припускаючи, що букви С. С. Н. мусять визначати Черінг-кросський шпиталь, які ж ми можемо зробити дальші висновки?

— Хіба ви не відчуваєте, як вони самі напрошуються? Адже ви вже знаєте мою систему,— застосуйте її.

— Для мене безперечний тільки один висновок, що людина ця практикувала в місті, раніш як переїхати на село.

— Мені здається, що ми можемо піти трохи далі. Продовжуйте в тому самому напрямі. З якого приводу, певніш за все, можна було б зробити подарунок? Коли друзі його могли умовитись, щоб виявити свою прихильність до нього? Очевидно, в той момент, коли лікар Мортімер кидав шпиталь з тим, щоб узятися за приватну практику. Ми знаємо, що було зроблено подарунок. Ми вважаємо, що лікар Мортімер проміняв службу в міському шпиталі на сільську практику. Так чи буде надто сміливим висновок, зроблений з цих двох передумов, що лікар одержав подарунок з приводу цієї переміни?

— Звичайно, це, мабуть, так і було.

— Тепер зауважте, що він не міг бути в штаті шпиталю, бо тільки людина з міцно усталеною практикою могла посідати таке місце, а така людина не пішла б на село. Чим же він був? Коли він, маючи посаду в шпиталі, не входив до його штату, то він міг бути тільки лікарем або хірургом-куратором, чимось трохи більшим за студента старшого курсу. Він покинув шпиталь п'ять років тому: рік позначено на палиці. Отже, любий Ватсоне, уявлюваний вами поважний літній родинний лікар зникає і з'являється молода людина не старша за тридцять років, приятна, нешанолюбна, не уважна, власник улюбленого пса, про якого я в загальних рисах скажу, що він більший від тер'єра і менший за мастифа.

Я неймовірно засміявся, коли Шерлок Холмс, сказавши це, притулився до канапи й почав пускати до стелі кільця диму.

— Щодо вашого останнього припущення, то я не маю

засобів його перевірити,— сказав я.— Але, в усякому разі, неважко знайти деякі відомості про вік та кар'єру цієї людини.

З невеликої полицки медичних книг я взяв лікарський покажчик і відкрив його на імені Мортімер; їх було кілька, але тільки одно з них могло стосуватися нашого одвідувача. Я прочитав уголос такі відомості:

— «Мортімер, Джемс, M. R. C. S., 1882, Грімпен, Дартмур, Devon, лікар-куратор, від 1882 по 1884 в Черінг-Кросському шпиталі. Одержав джаксонівську премію за роботу з порівняльної патології під назвою «Чи хвороби є спадкові». Член-кореспондент шведського патологічного товариства, автор статей: «Кілька винятковостей атавізму» («Ланцет», 1882), «Чи прогресуємо ми» («Психологічний журнал», березень 1883 року). Служить у парафіях Грімпен, Торелей і Халь-Варо».

— Ні найменшого натяку, Ватсоне, на місцеве товариство мисливців,— сказав Холмс з саркастичною посмішкою.— Але — сільський лікар, як ви завволили проникливо зауважити... Я гадаю, мої висновки досить підтверджені. Що ж до наведених мною прикметників, то, коли не помиляюсь, вони були: приязний, нешанолюбний і неухважний. Я з досвіду знаю, що в цьому світі тільки приязна людина одержує знаки уваги, тільки нешанолюбна кидає лондонську кар'єру для сільської практики і тільки неухважна залишає замість візитної картки свою палицю, прождавши вас у вашій кімнаті цілу годину...

— А пес?

— Мав звичай носити за своїм паном цю палицю. А що ця палиця важка, то пес міцно тримав її за середину, де виразно помітно сліди його зубів. Сліди цих зубів свідчать, що щелепа пса велика для тер'єра і мала для мастифа. Це, мабуть... еге ж, звичайно, це кучерявий спаніель.

Холмс устав з канапи і, кажучи це, ходив по кімнаті. Потім він спинився коло вікна.

В його голосі звучала така певність, що я здивовано поглянув на нього.

— Любий друже, яким способом ви можете бути певні того?

— З тієї звичайнісінької причини, що я бачу пса на порозі коло ваших дверей, а от і пан його дзвонить. Будь ласка, не виходьте, Ватсоне. Він ваш колега, і ваша присутність може бути корисна для мене. Настав, Ватсоне, надзвичайно важливий — може бути, драматичний — момент: ви чуєте на східцях ходу людини, яка мусить внести щось

у ваше життя, і ви не знаєте, чи на добре це, чи ні... Чого треба лікареві Джемсові Мортімерові, людині науки, від Шерлока Холмса, фахівця в справі злочинів?.. Увійдіть!

Вигляд нашого одвідувача здивував мене, бо я сподівався побачити типового сільського лікаря. Він був дуже високий на зріст, тонкий, з довгим, схожим на дзьоб, носом, що виставав між двома гострими сірими очима, поставленими близько одне від одного; вони дуже блищали з-за окулярів у золотій оправі.. Він був одягнений у професійний, але занехаяний костюм: його сурдут був брудний, а штани попротирані. Хоч він був ще молодий, але спина його вже згорбилась, і він ступав, нахиливши вперед голову, з виразом допитливої доброзичливості.

Коли він увійшов, то помітив палицю в Холмсових руках і підбіг до неї з радісним вигуком:

— Я дуже радий! Я не був певний, чи тут її лишив, чи в пароплавній конторі. Я б не хотів ні за що на світі загубити цієї палиці.

— Це, мабуть, подарунок? — сказав Холмс.

— Так, сер...

— Від Черінг-Кроського шпиталю?

— Від кількох друзів, що служили там, з приводу мого одруження.

— Гай-гай, це погано! — втрутився Холмс, хитаючи головою.

Очі лікаря Мортімера блиснули крізь окуляри тихим здивуванням.

— Чого ж це погано?

— Тільки того, що ви зруйнували наші невеликі висновки... З приводу вашого одруження, кажете ви?

— Так, сер, я женився і залишив шпиталь, а разом з ним і всі надії на практику консультанта. Це було потрібно для того, щоб я міг збудувати своє родинне життя.

— Ага, так ми по суті вже не так і помилились, — сказав Холмс. — Отже, доктор Джеймс Мортімер...

— Містер, сер, містер!.. Звичайнісінький лікар!

— І, мабуть, людина з точним мисленням.

— Бездара у науці, містер Холмс. Збирач черепашок на берегах великого недослідженого океану. Вважаю, я звертаюсь до містера Шерлока Холмса, а не...

— Ні, це мій приятель, доктор Ватсон.

— Дуже радий, що зустрів вас, сер. Я чув ваше ім'я в зв'язку з іменем вашого приятеля. Ви дуже цікавите мене, містер Холмс. Я нетерпляче чекав побачити такий доліхоцефальний череп і так виразно розвинені надочні кістки... Ви

нічого не будете мати проти, коли я проведу пальцем по вашому тім'яному швові? Знімок з вашого черепа, поки оригінал його ще діє, становив би окрасу всякого антропологічного музею. Я зовсім не маю намірів бути нечемним, але признаюсь, що прагну вашого черепа.

Шерлок Холмс показав дивовижному гостеві на стільця і сказав:

— Я бачу, сер, що ви надпоривний прихильник своєї ідеї, як я своєї. Я бачу на вашому вказівному пальці знаки, що ви сам крутите собі цигарки. Закурюйте, будь ласка!

Гість вийняв із кишені тютюн і папір і з надзвичайною спритністю скрутив цигарку. У нього були довгі тремтячі пальці, рухливі і непокійливі, як дотикальця комахи.

Холмс мовчав, але його швидкі погляди свідчили про те, оскільки він цікавиться нашим дивовижним гостем.

— Я вважаю, сер,— сказав він нарешті,— що ви зробили мені честь прийти сюди учора ввечері і знову сьогодні не з виключною метою досліджувати мій череп.

— Ні, сер, ні! Хоч я щасливий, що одержав і цю змогу. Я прийшов до вас, містер Холмс, тому, що визнаю себе непрактичною людиною, і тому, що я раптово став віч-на-віч з дуже важливим і надзвичайним завданням. Визнаючи вас за другого експерта в Європі...

— Невже, сер? Чи можу я вас запитати, хто має честь бути першим? — спитав Холмс трохи прикро.

— Науковий розум Бертільона буде завжди мати досить поважний вплив...

— Так чи не краще вам порадитися з ним?..

— Я казав, сер, про розум науковий... Що ж до практично-ділової людини, то всі визнали, що ви цією стороною єдиний... Сподіваюсь... сер, я не навмисне...

— Еге ж,— сказав Холмс.— Я вважаю, містер Мортімер, ви зробите краще, коли без дальших балачок будете ласкаві просто розказати мені, в чому завдання, розв'язання якого потребує моєї допомоги.

Розділ II

ПРОКЛЯТТЯ НАД БАСКЕРВІЛЯМИ

— У мене в кишені рукопис,— почав Джемс Мортімер.

— Я це помітив, як тільки ви ввійшли в кімнату,— сказав Холмс.

— Це старий рукопис.

— Не новіший вісімнадцятого століття, коли це тільки не підробка.

— Як ви могли про це довідатись, сер?

— Ввесь час, поки ви казали, з вашої кишені виглядав цей рукопис цілів на два. Поганий був би я експерт, якби не міг визначити дати документа з точністю до десяти років. Може, ви читали мою невелику монографію про це? Я застосовую цей документ до 1730 року.

— Точна його дата 1742.— При цьому лікар Мортімер вийняв документ з кишені.— Цього родинного документа мені довірив сер Чарльз Баскервіль, несподівана й загадкова смерть якого, приблизно три місяці тому, спричинила такий подив у Devonshire. Я можу сказати, що був його другом і лікарем. Це був, сер, чоловік великого розуму, суворий, практичний і з таким самим мало розвиненим уявленням, як у мене самого. Тим часом він поважно поставився до цього документа: його розум був підготовлений до кінця, що його спіткав.

Холмс узяв рукопис і розгладив його на своїм коліні.

— Зверніть увагу, Ватсоне, на оці довгі та короткі «S». Це одна з тих небагатьох вказівок, що дали мені змогу визначити дату.

Я подивився з-за плеча мого приятеля на жовтий папір вицвілого манускрипта... В заголовку було написано: «Баскервіль-хол», а внизу великими цифрами надряпано «1742»...

— Це має вигляд якогось оповідання.

— Так, це виклад одної легенди родини Баскервіль...

— Але, оскільки я пам'ятаю, ви хочете порадитися зі мною про щось більш сучасне і практичне.

— Про найсучасніше. Про найпрактичнішу негайну справу, яку треба розв'язати за двадцять чотири години. Але рукопис недовгий і щільно поєднаний із справою. З вашого дозволу, я його вам прочитаю.

Холмс притулився до спинки фотеля, склав укупі кінці пальців обох рук і заплющив очі з виразом покори. Лікар Мортімер повернув рукопис до світла і почав читати високим голосом таке цікаве оповідання:

«Багато говорилось про походження Баскервільського пса, але через те, що я по прямій лінії родом від Х'юго Баскервіля і через те, що я чув цю історію від мого батька, а він — від свого, то я виклав її з цілковитою певністю, що вона стала саме так, як тут написано. І я бажав би, щоб ви, сини мої, вірили в те, що та сама справедливість, яка карає гріх, може також милостиво простити його і що немає того тяжкого прокляття, якого б не можна було спокутати молит-

вою та каяттям. Навчіться ж з цього оповідання не страхатися вчинків минулого, але швидше бути обачними щодо майбутнього, щоб гидкі пристрасті, від яких так жорстоко постраждав наш рід, не були знову розпущені на нашу погибель.

Отже, знайте, що під час великого повстання (на історію якого, написану вченим лордом Кларендоном, я мушу звернути вашу пильну увагу) помістя Баскервіль посідав Х'юго Баскервіль, найнезагнуданіший, найодчайдушніший чоловік. Ці якості сусіди й простили б йому, але він відзначався такою надзвичайною розпущою, що ім'я його набуло неслави на цілому заході. Сталося так, що Х'юго полюбив (коли можна визначити таким гарним словом його ганебну пристрасть) дочку заможного селянина, що орендував землю близько Баскервільського помістя. Але молода дівчина, тиха, хорошого роду, завжди уникала його, боячись його поганої слави.

Одного разу у свято Х'юго та п'ять чи шість його ледачих і лихих товаришів прокралися на ферму і вкрали дівчину, поки батька її та братів не було дома, про що він добре знав. Дівчину привезли в замок і посадили в кімнаті верхнього поверху, а Х'юго та його друзі почали звичаєм бенкетувати. Тим часом дівчина, чувши пісні, вигуки та страшенну лайку, що лунала до неї знизу, трохи не збожеволіла, бо коли Х'юго Баскервіль був п'яний, він, кажуть, вживав таких виразів, що ними можна було цілком збентежити людину, яка чула їх. Доведена до надзвичайного жаху, вона зробила те, що злякало б найсміливішого мужчину: по плющеві, що вкривав (і ниці вкриває) південний мур, вона спустилася з карнизу і побігла через болото до батькової ферми, що стояла від замку за дев'ять миль.

Трохи згодом Х'юго задумав провідати свою гостю, щоб дати їй попоїсти та напитись (а може — і з якою іншою гидкою метою) і знайшов клітку порожньою: пташка вилетіла. Його ніби опанував диявол, і він, метнувшись униз, убіг у їдальню, скочив на великого стола, перекидаючи пляшки та страви, і закричав на весь голос, що ладен в цю ж саму мить віддати себе на що завгодно, тільки йому б пощастило здогнати дівчину. П'яниці пороззявляли роти, бачивши скаженство свого господаря, як раптом один із них, найлихіший з усіх, а можливо, найп'яніший, закричав, що слід було б випустити на неї хортів. Почувши це, Х'юго вибіг з дому і, покликавши конюхів, наказав їм осідлати його кобилу і випустити хортів. Коли це було зроблено, він дав хортам

понохати хустку дівчини, навів їх на слід і з галасом помчав по осяяному місяцем болоті.

П'яні приятелі Х'юго стояли, витріщивши очі, не розуміючи, що таке зробив він так сквапливо. Але раптом їхні обважнілі голови провітрились, і вони зрозуміли, що мусить статися на болоті. Всі захвилювались: хто вимагав свій пістоль, хто свого коня, а хто ще пляшку вина. Нарешті вони прийшли до пам'яті і всією юрбою (всього тринадцять чоловік) сіли на коней і кинулись доганяти Х'юго. Місяць ясно світив над ними, і вони прудко мчали всі рядом туди, куди обов'язково мусила була бігти дівчина, коли вона хотіла вернутися додому.

Вони промчали дві-три милі, коли зустріли одного з нічних пастухів на болоті і спитали його, чи не бачив він полювання. Історія каже, що людина ця до того була вражена страхом, що насилу могла говорити, але нарешті пастух сказав, що бачив нещасну дівчину і хортів, що бігли по її слідах. «Але я бачив ще більш того,— додав він.— Х'юго Баскервіль випередив мене на своїй вороній кобилі, а за ним мовчки біг пес — таке пекельне кодло, якого не дай мені боже ніколи за собою бачити». — П'яні поміщики вилаляли пастуха і помчали далі. Але скоро по їхніх спинах забігали мурашки, бо вони почули швидку тупотняву копит і зараз же побачили на болоті ворону кобилу, що мчала повз них, вкрита білою піною, а поводдя волочились і сідло було пусте. Вершники зібрались щільніш один до одного, бо їх пройняв жах, але вони все-таки їхали болотом, хоч кожний, якби він був сам, ладен був би вернутись назад. Вершники їхали повільно, поки нарешті дістались до собак. Хоч собаки були уславлені своєю сміливістю та муштруванням, проте тут, збившись до купи, вони вили над улоговиною в болоті, деякі відскакували від неї, а інші, дрижачи та вирячивши очі, дивилися вниз.

Компанія, що витверезилась, як можна думати, спинилась. Більшість вершників ні за що не хотіла рушати далі, але три з них, найсміливіші, а може, і найп'яніші, спустилися в улоговищу. Перед ними відкрився широкий простір, на якому стояли великі камені, що їх там можна бачити ще й тепер, поставлені тут за стародавніх часів якимсь забутим народом. Місяць ясно світив на площинку, в центрі якої лежала нещасна дівчина, впавши тут мертвою від жаху і втоми. Але волосся полізло догори на головах трьох диявольськи сміливих шибайголів не від цього і навіть не від того, що тут же поряд з дівчиною лежало тіло Х'юго Баскервіля, а тому, що над Х'юго стояла, гризучи його горло,

потворна істота, подібна до собаки, але незрівнянно більша за будь-коли баченого собаку. Поки вершники дивились на цю картину, тварина вирвала горло Х'юго Баскервілеві і повернула до них голову з палаючими очима і роззявленою пащею, з якої капала кров. Всі троє крикнули від жаху і втекли, врятовуючи життя, і довго крики їхні лунали по болоту. Один із них, кажуть, умер тієї ж ночі від пережитого жаху, а два інші на все життя лишилися каліками.

Така, сини мої, легенда про появлення пса, що від того часу, як відомо, був кáрою нашого роду. Виклав я її тому, що відоме навіває менший жах, ніж передбачуване та угадуване. Не можна також заперечувати, що багато з нашого роду загинуло надприродною смертю — раптовою, кривавою і таємничою. Але сподіваємось, що ми не будемо підлягати карі далі третього чи четвертого коліна. Раджу вам, сини мої, обачності ради, не ходити по болоту в темні часи ночі.

Від Х'юго Баскервіля його синам Роджерові та Джонові з попередженням нічого не казати сестрі своїй Єлизаветі».

Коли лікар Мортімер скінчив читати це дивне оповідання, він зсунув на лоба окуляри і пильно подивився на Шерлока Холмса. Той позіхнув і кинув недокурок своєї цигарки в комин.

— Ну? — спитав він.

— Хіба ви не вважаєте цього цікавим?

— Для збирача казок про чари...

Лікар Мортімер вийняв із кишені складену газету і сказав:

— Тепер, містер Холмс, ми вам дамо дещо сучасніше. Це «Хроніка графства Девон» від 14 травня цього року. Тут є коротке повідомлення про факти, що супроводили смерть Чарльза Баскервіля.

Мій приятель нагнувся трохи вперед, і на його обличчі позначилась напружена увага. Наш гість надів окуляри й почав читати.

«Недавня скоропостижна смерть сера Чарльза Баскервіля, якого називали ймовірним кандидатом на найближчих виборах від Сєреднього Девона, засмутила всю країну.

Обставини цього випадку дуже звичайні. Сер Чарльз Баскервіль мав звичай перед сном гуляти по славнозвісній тисовій алеї.

14 травня сер Чарльз повідомив про свій намір їхати на другий день до Лондона і наказав шафарові Баріморові приготувати речі. Ввечері він пішов на свою звичайну нічну прогулянку, протягом якої мав звичай курити сигару. З цієї

прогулянки йому не судилося вернутись. О дванадцятій вночі, побачивши, що двері в передпокій все ще відчинені, Барімор затурбувався і, засвітивши ліхтаря, пішов шукати свого пана. День був дощовий, і сліди сера Чарльза виразно було видно на алеї. На півдорозі на цій алеї є хвірточка, що виходить на болото. Видно було, що сер Чарльз спинявся тут ненадовго, потім ішов далі по алеї і в самісінькому кінці її було знайдено його тіло. Тут є тільки один нез'ясований факт, а саме свідчення Барімора про те, що за хвірточкою сліди кроків сера Чарльза змінили свій характер, і здавалося, ніби він ішов не цілою ступнею, а тільки на носках. Якийсь Мерфі, циган-баришник, був у той час на болоті, недалеко від хвірточки, але, за його власним признанням, він був як земля п'яний. Він посвідчив, що чув крики, але не міг визначити, звідки вони лунали. На тілі сера Чарльза не було виявлено жодних знаків насильства, і, хоч свідчення місцевого лікаря Мортімера зазначало про надзвичайне перекривлення обличчя (остільки велике, що лікар одразу не пізнав свого друга й пацієнта), було з'ясовано, що такий симптом буває в випадках задухи і смерті від паралічу серця. Це пояснення було дано при розтині, що довів, що сер Чарльз давно хворів на органічну ваду серця, і слідчий постановив свій висновок на підставі медичних свідчень. Добре, що все це так з'ясувалось, бо дуже важливо, щоб спадкоємець сера Чарльза оселився в замку. Якби прозаїчний висновок слідчого не поклав кінця романтичним історіям, про які шепотіли з приводу цієї смерті, то трудно було б знайти власника для Баскервіля. Кажуть, що найближчий родич і спадкоємець — сер Генрі Баскервіль, син молодшого брата Чарльза. За останніми відомостями, він був в Америці, і тепер збирають відомості про нього, щоб мати змогу повідомити його про спадщину».

Лікар Мортімер склав газету і поклав її назад у кишеню.

— Такі, містер Холмс, оголошені факти, що стосуються смерті Чарльза Баскервіля.

— Я мушу подякувати вам,— сказав Шерлок Холмс,— за те, що ви притягли мою увагу до випадку, який становить кілька цікавих даних. У свій час я бачив мимохідь кілька газетних повідомлень про це, але був зайнятий невеличкою справою про ватиканську камею і спустив кілька цікавих англійських справ. В цій статті, кажете ви, є всі оголошені факти?

— Так.

— Тоді скажіть мені і неоголошені відомості.

З цими словами Холмс знову притулився до спинки

фотеля, склав кінці пальців і набрав найбезстороннішого судейського виразу.

— Роблячи це,— сказав Мортімер, почавши дуже хвилюватись,— я розповідаю те, чого ніколи нікому не довіряв. Один із мотивів, за якими я це сховав від слідчого, є те, що людині інтелігентній дуже неприємно бути запідозреним у забобонах. Другим мотивом було те, що баскервільське помістя, як каже газета, лишилося б без власника, якби що-небудь підсилило і без того негарну його репутацію. Через обидві ці причини я вважав, що мав право сказати менш, ніж знав, раз практично нічого гарного не вийшло б з моєї одвертості. Але від вас у мене немає жодної причини ховати хоч би що. Болото дуже мало населене, і ті, хто живуть по сусідству, знають один одного. Тому я часто бачився з сером Чарльзом Баскервілем. За винятком містера Франкланда із Лафтар-хола і містера Степлтона — натураліста, немає жодної інтелігентної людини на багато миль. Сер Чарльз жив самотньо, але його хвороба зблизила нас і цей зв'язок підтримувала спільністю наших інтересів до науки. Він привіз із собою з Південної Африки багато наукових відомостей, і чимало просиділи ми гарних вечорів, розмовляючи про анатомічні ознаки бушменів та готентотів... Останніми місяцями для мене ставало дедалі більш зрозумілим, що нерви сера Чарльза були надзвичайно напружені. Прочитана легенда остільки вплинула на нього, що хоч він ходив по всьому своєму помісті, але ніщо не могло б його примусити піти вночі на болото. Хоч би як здавалося неймовірним вам, містер Холмс, він був широко переконаний, що жахлива доля тяжить над його родом, і звичайно те, що він розповідав про своїх предків, не могло впливати заспокійливо. Його завжди турбувала думка про присутність чогось огидного, і він не раз питав мене, чи не бачив я за час своїх лікарських мандрівок якої-небудь дивної істоти, або не чув її гавкання. Останнє питання робив він мені кілька разів, і завжди голос його при цьому дрижав від хвилювання... Я пам'ятаю, як тижнів за три до фатальної пригоди я приїхав до нього. Він стояв коло в'їстя. Я зійшов з брички і, стоячи проти нього, побачив, що він дивився за моє плече, і в очах його світився жах. Я оглянувся і встиг тільки помітити щось таке... я вважав — то було велике чорне теля, що пробігло позад брички. Сер Чарльз був такий схвилюваний і зляканий, що я кинувся до місця, на якому бачив тварину, щоб піймати її. Але вона зникла, і ця пригода, здавалось, дуже гнобила сера Чарльза. Я просидів з ним увесь вечір. Ради того, щоб з'ясувати своє хвилювання, він дав мені на збереження

рукопис з оповіданням, яке я вам прочитав... Я згадую про цей невеличкий епізод тому, що він набуває деякого значення в трагедії, що сталася згодом, але в той час я був певен, що випадок звичайнісінький і що хвилювання сера Чарльза не мало ніяких підстав... Це я йому порадив поїхати в Лондон. Я знав, що серце його було хворе, і постійний страх, в якому він перебував, хоч би яка химерна була його причина, очевидно, мав великий вплив на його здоров'я. Я гадав, що після кількох місяців розваги в місті він повернеться до нас оновленою людиною. Містер Степлтон, наш спільний приятель, був тієї самої думки. В останню хвилину перед від'їздом сталася жахлива катастрофа... В ніч смерті сера Чарльза шафар Барімор, знайшовши його тіло, послав конюха Феркінса верхи по мене, а що я не лягав ще спати, то через годину по тому я вже був у замку Баскервіль. Я перевіряв і підтвердив усі факти, які було згадано на слідстві. Я простежив за відбитками ніг по тисовій алеї; я бачив місце коло хвірточки на болото, на якому, очевидно, стояв сер Чарльз; я помітив зміну форми слідів, починаючи з цього пункту, і впевнився, що на м'якій ріні не було жодних інших слідів, крім Баріморових, і, нарешті, я ретельно оглянув тіло, якого не займали до мого прибуття. Сер Чарльз лежав ниць, з розпростертими руками, пальці його вп'ялися в землю, і риси обличчя були до того перекривлені якимсь сильним хвилюванням, що я не дав тоді присяги в тому, що бачу саме його. На тілі, справді, не було жодних знаків насильства. Але одно свідчення Барімора на слідстві було неправильне. Він сказав, що на землі навколо тіла не було жодних слідів. Він не помітив... Але я помітив... На деякій віддалі від тіла... свіжі і виразні сліди.

— Сліди кроків?

— Так, кроків.

— Чоловіка чи жінки?

Лікар Мортімер якимось дивно подивився на нас, і голос його понизився майже до шепоту, коли він відповів:

— Містер Холмс, я бачив сліди лап велетенського пса...

Розділ III

ЗАДАЧА

Признаюсь, почувши це, я здригнувся. Та і в голосі лікаря чути було тремтіння, яке свідчило, що й він сам дуже схвилюваний тим, що нам розказав. Холмс, зворушений,

нахилився вперед, і очі його блищали тим жорстким сухим блиском, якого завжди набував його погляд, коли він був дуже зацікавлений.

— Ви їх бачили?

— Так само виразно, як бачу вас.

— І ви нічого не сказали?

— Навіщо?..

— Як могло трапитися, що ніхто, крім вас, не бачив їх?

— Сліди ці були приблизно за двадцять ярдів від тіла, і ніхто не подумав про них. Вважаю, що і я б не звернув на них уваги, якби не знав цієї легенди...

— На болоті багато чабанських псів?

— Звичайно, але то був не чабанський пес.

— Ви кажете, собака був великий?

— Величезний.

— Але він не підходив до тіла?

— Ні.

— Яка була погода тієї ночі?

— Ніч була туманна.

— Але дощ не йшов?

— Ні.

— Який вигляд має алея?

— Вона складається з двох ліній тисових живих непроникливих огорож, дванадцяти футів заввишки. Доріжка між ними має приблизно вісім футів ширини.

— Чи є ще що-небудь між огорожами та доріжкою?

— Так, між ними з обох боків росте смугою трава, приблизно на шість футів завширшки.

— Я зрозумів так, що в алеї є вхід через хвірточку, зроблену в огорожі?

— Так, через хвірточку, що виходить на болото.

— Чи є будь-яка інша дірка в огорожі?

— Ні, ніякої.

— Отже, для того, щоб увійти в тисову алею, треба піти від дому, або увійти через хвірточку з болота?

— Є ще вихід — через альтанку в далекому кінці.

— Чи дійшов сер Чарльз до неї?

— Ні, він лежав приблизно за п'ятдесят ярдів від неї.

— Тепер скажіть мені, містер Мортімер, — це дуже важливо: бачені вами сліди були відбиті на доріжці, а не на траві?

— На траві не можна було бачити жодних слідів.

— Чи були вони по той бік хвірточки?

— Так. Край доріжки з того ж боку, де й хвірточка.

— Ви надзвичайно зацікавили мене. Ще питання — чи була заперта хвірточка?

— Заперта на замок.

— Яка вона заввишки?

— Приблизно чотири фути.

— Отже, можна перелізти через неї?

— Так.

— Чи не бачили ви яких-небудь слідів коло самої хвірточки?

— Нічого особливого.

— Боже ти мій! І ніхто не оглянув цього місця?

— Я сам оглядав його.

— І нічого не знайшли?

— Я був дуже схвильований. Було очевидно, що сер Чарльз стояв тут протягом п'яти або десяти хвилин.

— З чого ви про це довідалися?

— З того, що попіл з його сигари упав двічі.

— Чудово. Це, Ватсоне, колега нам до серця. Але сліди?

— На всьому цьому невеличкому клаптикові ріні було видно тільки його сліди. Я не бачив ніяких інших.

Шерлок Холмс ударив себе по коліні з виразом досади і вигукнув:

— Ах, чого мене там не було? Це, очевидно, надзвичайно цікава справа і такого роду, що вона дає широке поле дії для наукового експерта. Ця сторінка ріні, на якій я міг би прочитати так багато, давно вже стерта дощем і важкими чобітьми цікавих. Ах, містер Мортімер, містер Мортімер! Як це ви мене не покликали туди? На вас воістину лежить велика відповідальність.

— Я не міг вас покликати, містер Холмс, не оголосивши цих фактів для всіх, а я вже висловив вам причину, з якої не хотів цього зробити. Крім того, крім того...

— Чому ви вагаєтесь?

— Є галузь, у якій найпроникливіший і найдосвідченіший слідець безпорадний.

— Ви хочете сказати, що ця справа надприродна?

— Я цього, власне, не сказав.

— Так, але, мабуть, думаєте.

— Містер Холмс! Від часу цієї трагедії до мого відома дійшло кілька інцидентів, які важко узгодити з природним ладом речей.

— Наприклад?

— Я довідався, що до цієї жахливої пригоди кілька чоловік бачили на болоті істоту, що подібна до цього баскертвільського демона, істоту, яка не може бути жодною твари-

ною, відомою науці. Всі, хто бачив її, казали, що це величезна істота, вона світиться, огидна, скидається на мару. Я розпитував усіх цих людей: один із них — селянин, із здоровою й цілком нормальною головою, другий — коваль, третій — фермер на болоті. І всі вони кажуть те саме про цей дивний привид. І те, що вони змальовують, — нестеменний пекельний собака з легенди. Запевняю вас, що в окрузі панує жах, і відважна та людина, що зважиться пройти вночі по болоту.

— І ви, людина науки, вірите в те, що тут діє надприродна сила?

— Я не знаю, що думати...

Холмс здвигнув плечима і сказав:

— До цього часу мої дослідження обмежувалися цим світом. Я в невеликих розмірах боровся проти зла, але виступити проти самого отця зла була б, мабуть, дуже велика самовпевненість з мого боку. Проте ви мусите припустити, що сліди ніг були матеріальні.

— Собака легенди був остільки матеріальний, що міг перегризти чоловікові горло, а тим часом він був плід жаху.

— Я бачу, що ви цілком погоджуєтесь з людьми, які вірять в надприродне. Але лікарю Мортімере, от що ви мені скажіть: коли ви додержуєтесь таких поглядів, чого ви прийшли до мене по раду? Ви кажете мені, що марно досліджувати смерть сера Чарльза, і одночасно просите мене це зробити.

— Я не сказав, щоб ви досліджували.

— Так чим же я вам можу допомогти?

— Порадою, що мені робити з сером Генрі Баскервілем, що прибуде на станцію Ватерлоо... (лікар Мортімер подивився на свого годинника)... рівно за годину з чвертю.

— Спадкоємець?

— Так. По смерті сера Чарльза ми зібрали довідки про цього молодого чоловіка і довідались, що він був фермером у Канаді. З добутих про нього відомостей видно, що він усіма сторонами гарна людина. Тепер я кажу не як лікар, а як душоприказник сера Чарльза.

— Я сподіваюсь, що більш нема претендентів на спадщину?

— Ні. Єдиний ще родич, про якого нам пощастило довідатись, — Роджер Баскервіль, молодший із трьох братів, з яких бідолашний сер Чарльз був старший. Другий брат, що давно помер — батько молодого Генрі. Третій, Роджер, був найгірший у родині. Кажуть, він скидався, як дві краплі води, на портрет старого Х'юго... Він так поведився, що йому довелось тікати з Англії, і він помер 1876 року в Центральній

Америці від жовтятиці. Генрі — останній Баскервіль. Через годину й п'ять хвилин я його зустріну на Ватерлооській станції. Я одержав телеграму про те, що він прибуде сьогодні в Савтгептон. Так що ж ви порадите мені, містер Холмс, робити з ним?

— Чого б йому не поїхати в дім своїх предків?

— Так, це здається природним, адже правда? А тим часом візьміть до уваги, що всіх Баскервільів, які жили там, спіткала лиха доля. Я певен, що якби сер Чарльз міг говорити зі мною в момент своєї смерті, він попрохав би мене не привозити в це прокляте місце спадкоємця.

Холмс подумав деякий час, потім сказав:

— Кажучи по-простому, ви тієї думки, що якась пекельна примара робить із Дартмуру небезпечне місце для молодого людини. Чи не так?

— Принаймні я підтверджую, що обставини свідчать про це.

— Чудово. Але, коли ваша думка про надприродне правильна, то воно може спричинити зло молодій людині так само легко в Лондоні, як і в Девоншірі. Чорт з суто місцевою владою на кшталт парафіяльної управи був би надто незрозуміле явище.

— Ви поставились би до справи не так легковажно, містер Холмс, якби вам довелося особисто зіткнутися з даними обставинами. Отже, ваша думка, що безпека молодого людини буде однаковою і в Девоншірі, і в Лондоні... Він приїде за п'ятдесят хвилин. Що ви порадите?

— Я пораджу вам, сер, взяти кеба, покликати вашого спанієля, що дряпається в парадні двері, і поїхати на Ватерлооську станцію зустріти, сера, Генрі Баскервіля.

— А потім?

— А потім ви нічогосінько йому не скажете, поки я не обміркую справи.

— А як довго ви обмірковуватимете її?

— Двадцять чотири години. Я буду дуже вдячний вам, містер Мортімер, коли завтра вранці о десятій ви приїдете до мене і привезете з собою сера Генрі Баскервіля; це було б корисно для моїх майбутніх планів.

— Я зроблю це, містер Холмс.

Він записав призначене побачення на рукавці своєї сорочки і сквапливо вийшов властивою йому дивною ходою. Холмс спинив його на верхній площадці східців:

— Ще тільки одно питання, містер Мортімер. Ви сказали, що перед смертю сера Чарльза Баскервіля бачили привид на болоті?

— Троє бачили його.

— А після цього бачив його хто-небудь?

— Я нічого не чув про це.

— Дякую, прощайте!

Холмс вернувся до свого крісла з тим спокійним виразом внутрішнього задоволення, який визначав, що передбачається приємна робота.

— Ви йдете, Ватсоне?

— Так, коли я вам непотрібний.

— Ні, друже мій, я тільки в хвилини дії звертаюсь по вашу допомогу. Але це видатна справа — дійсно єдина з певних точок зору. Чи не буде ваша ласка, коли йтимете повз Брэдлея, скажіть йому, щоб він прислав мені фунт найміцнішого тютюну. Дякую. Було б краще, якби ви не приходили до вечора. А тоді мені буде дуже приємно порівняти наші враження про надзвичайно цікаву задачу, запропоновану сьогодні нам на розв'язання.

Я знав, що самотність потрібна моєму приятелеві в час інтенсивної розумової зосередженості, протягом якого він зважає всі часточки доказів, будує різні висновки, взаємно їх перевіряє й вирішує, які пункти присутньо важливі і які не мають значення. Тому я пробув день у клубі і тільки ввечері вернувся на Бейкер-стріт. Було приблизно дев'ять годин, коли я входив у нашу вітальню, і перше моє враження було, що в нас пожежа: кімната до того була повна диму, що світ лампи на столі мав вигляд плями. Але коли я ввійшов, то одразу заспокоївся, бо закашляв від їдкого тютюнового диму. Крізь туман невиразно бовваніла постать Холмса в халаті: він сидів, скорчившись у фотелі, з чорною череп'яною люлькою в зубах. Навколо нього лежало кілька скрутів паперу.

— Що, простудились, Ватсоне? — спитав він.

— Ні, я кашляю у цій отруєній атмосфері.

— Так, тепер, власне, і я вважаю, що вона трохи важкувата.

— Важкувата? Вона нестерпна!

— Так відчиніть вікно. Я бачу, що ви цілий день були в вашім клубі.

— Любий Холмсе!

— Хіба я помилився?

— Звичайно, ні, але як...

Він засміявся над моїм нерозумінням.

— Ви поширюєте навколо себе, Ватсоне, таку чарівну свіжість, що приємно муштрувати на вас свої невеликі здібності. Джентльмен виходить із дому в дощовиту погоду

і грязь, вертається ввечері з брилем і чобітьми, що не втратили свого блиску. Отже, він цілий день не рухався. У нього немає близьких друзів. Де ж він міг бути? Хіба це не очевидно?

— Та, мабуть, що й очевидно...

— Світ повний очевидностей, яких ніхто не помічає. Як ви гадаєте, де був я?

— Теж не рухалися з місця.

— Навпаки, я був у Девоншірі.

— Думками?

— Саме так. Мое тіло лишалося в цьому фотелі і, — як я, на жаль, бачу, — знищило за час моєї відсутності два великі кухлі кави і неймовірну кількість тютюну. Коли ви пішли, я послав до Стенфорда по артилерійську мапу тієї частини болота, і мій розум цілий день блукав по ньому. Я можу похвастатись, що не заблуджусь у його дорогах.

— Це мапа великого масштабу, мабуть?

— Дуже великого. — Він розгорнув частину її на колінах. — Тут ось та дільниця, яка нас цікавить, а от і Баскервіль-хол посередині.

— З лісом навколо нього?

— Саме так. Я вважаю, що тисова алея, не позначена на мапі під такою назвою, іде вздовж цієї лінії з болотом по правий бік її, як ви бачите. Ця купка будівель — сільце Грімпен, де живе наш друг — лікар Мортімер; на п'ять миль навколо, як ви бачите, міститься дуже небагато окремих жител. Ось Лафтар-хол, про який було згадано в оповіданні. Тут позначено будинок, який, мабуть, належить натуралістові Степлтонові, якщо я правильно пригадав його ім'я. Тут дві ферми на болоті — Гай-Тор і Фаульмайр. А за чотирнадцять миль далі стоїть велика Принцтаунська в'язниця. Між та навколо цих розкиданих пунктів лежить похмуре безживне болото. Тут, нарешті, міститься сцена, на якій відбулася трагедія і на якій ми спробуємо її відтворити.

— Це, мабуть, дике місце?

— Так, обставини підходящі. Коли б чорт побажав втрутитися в справи людські...

— Так, значить, і ви схиляєтесь до надприродного пояснення?

— А хіба агентами диявола не можуть бути істоти з м'яса і крові? Тепер для початку нам поставлено два питання: перше — чи не стався тут злочин? Друге — якого роду цей злочин і як його заподіяно? Звичайно, коли припущення лікаря Мортімера правильне і ми маємо справу з силами, що не підлягають звичайним законам природи, то

тут і кінець нашим дослідженням. Але ми мусимо вичерпати всі інші гіпотези, раніш ніж відступити перед цією. Я вважаю, коли вам однаково, то зачинимо це вікно... Дивна річ, але я вважаю, що концентрована атмосфера сприяє концентруванню думок. Я не дійшов до того, щоб залазити у ящик і там міркувати, але це логічний висновок із моїх переконань. Чи обдумали ви цей випадок?

— Так, я багато думав про нього протягом дня.

— І що ж ви думаєте про це?

— Ця справа може загнати в безвихідь.

— Вона, звичайно, має свій особливий характер. Є в ній відзначні ознаки. Приміром, ця зміна слідів. Що ви про це думаєте?

— Мортімер сказав, що людина йшла навшпиньки тією частиною алеї.

— Він тільки повторив те, що якийсь дурень сказав під час слідства. Ради чого стала б людина ходити навшпиньки по алеї?

— Що ж це буде?

— Він біг, Ватсоне, біг одчайдушно; біг, щоб урятувати своє життя; біг, поки не стався з ним розрив серця і він упав мертвий.

— Біг від чого?

— В цьому і є наша задача. Є вказівки на те, що він був вражений жахом, раніш ніж кинувся бігти.

— Які вказівки?

— Я вважаю, що причина його страху з'явилася з болота. Коли це так, — а це здається мені найімовірнішим, — то тільки збожеволіла людина могла бігти від дому замість тікати додому. Коли йняти віри свідченню цигана, то сер Чарльз біг, волаючи про допомогу, тим напрямком, звідки менш за все можна було її сподіватися. Потім ще: кого ждав він тієї ночі і чому він його ждав у тисовій алеї, а не у власному будинку.

— Ви вважаєте, що він ждав кого-небудь?

— Сер Чарльз був підстаркувата й хвора людина. Ми можемо припустити, що він вийшов на вечірню прогулянку, але земля була сира і погода несприятлива. Чи природно, щоб він стояв протягом п'яти або десяти хвилин, як помітив лікар Мортімер (з більш практичним серцем, ніж я міг сподіватися від нього), звернувши увагу на попіл від сигари?

— Але він виходив же кожного вечора?

— Не думаю, щоб він кожного вечора стояв біля хвіртки, що йде на болото. Навпаки, очевидно з оповідання,

що він унікав болота. В цю ж ніч він стояв там і ждав... Це було напередодні дня, призначеного для його від'їзду в Лондон. Справа набуває певних окреслень, Ватсоне. Виявляється деяка послідовність... Чи можу я вас попросити подати мені скрипку? Ми відкладемо всі дальші міркування про цю справу, поки не матимемо задоволення бачити завтра вранці лікаря Мортімера і сера Генрі Баскервіля...

Розділ IV

СЕР ГЕНРІ БАСКЕРВІЛЬ

Наш сніданок було рано прибрано, і Холмс у халаті чекав на обіцяне побачення. Наші клієнти були точні: дзигарі тільки-но пробили десять, коли в дверях з'явився лікар Мортімер, а за ним Генрі Баскервіль. Баскервіль був невеликий на зріст, жвавий, чорноокий чоловік, років тридцяти, кремезний, з густими чорними бровами і здоровим поважним обличчям. Він був одягнений у червонуватий костюм і мав вигляд людини, що більшу частину свого часу буває на повітрі, а тим часом в його зважливому погляді та спокійній певності манір було щось, що виявляло в ньому людину з великого панства.

— Це сер Генрі Баскервіль, — сказав лікар Мортімер.

— Правильно, — підтвердив сер Генрі. — І дивне те, містер Шерлок Холмс, що якби мій друг не запропонував мені піти до вас сьогодні вранці, я сам прийшов би. Я знаю, що ви розгадуєте загадки, а сьогодні мені ранком трапилась одна загадка, яка вимагає більшого міркування, ніж я на те здатний.

— Сідайте, будь ласка, сер Генрі! Чи правильно я зрозумів, що з вами особисто трапилось щось надзвичайне від того, як ви приїхали до Лондона?

— Нічого особливо важливого, містер Холмс. Щось подібне до жарту. Сьогодні вранці я одержав цього листа, якщо тільки це можна назвати листом.

Він поклав на стіл конверт, і ми всі нахилились над ним. Конверт був звичайного сірого паперу. Адресу — «серові Генрі Баскервілеві, Нортумберландський готель» — було надруковано нерівними буквами; на поштовому штемпелі значився «Черінг-Крос» і число учорашнього дня.

— Хто знав, що ви спинитесь в Нортумберландському готелі? — спитав Холмс, проникливо вдивляючись у нашого одвідача.

— Ніхто не міг цього знати. Ми вирішили вкупі з лікарем Мортімером спинитися в цьому готелі вже по тому, як з ним зустрілися.

— Але, напевно, лікар Мортімер уже оселився там раніше?

— Ні, я гостюю в одного приятеля,— сказав лікар.— Але не могло бути жодних указівок на те, що ми маємо поїхати в цей готель.

— Гм. Хтось, очевидно, дуже зацікавився вашими діями.

Холмс вийняв із конверта піваркуша паперу малого формату, складеного учетверо. Він його розгорнув і розправив на столі. Посередині аркуша було наклеєно окремими друкованими літерами єдину фразу: «Коли вам цінне ваше життя або ваш розум, ви повинні триматися далеко від болота», тільки саме слово «болото» було написано чорнилами, але також друкованими літерами.

— Тепер,— сказав Генрі Баскервіль,— ви, може, скажете мені, містер Холмс, що це значить і який біс так цікавиться моїми справами?

— Що ви про це думаєте, містер Мортімер? Ви мусите припустити, що в цьому вже, в усякому разі, немає нічого надприродного.

— Звичайно, сер. Але цей лист можна було одержати від людини, що певна в надприродності цієї справи.

— Якої справи? — прикро спитав сер Генрі.— Мені здається, що ви знаєте про мої власні справи далеко більше, ніж я.

— Ми поділимося з вами всіма нашими відомостями раніше, ніж ви вийдете з цієї кімнати, сер Генрі. Ручусь вам за це,— сказав Шерлок Холмс.— А поки що, з вашого дозволу, ми обмежимося цим дуже цікавим документом, який, десь, певно, складено і здано на пошту учора ввечері. Чи немає у вас учорашнього «Таймса», Ватсоне?

— Ось він тут, в кутку.

— Чи можу я вас попрохати дістати його і розгорнути сторінку з передовими статтями?

Він швидко пробіг очима шпальти газети і сказав:

— От гарна стаття про вільну торгівлю. Дозвольте вам прочитати вступ з неї: «Коли вам зроблять похвалу, ви гадатимете, що охоронним тарифом повинні бути заохочені ваша торгівля і ваше ремесло; але розум каже, що від такого законодавства добрий лад країни далеко не поліпшиться: наш імпорт буде менш сильним і життя на острові в його загальних умовах буде триматися на низькому рів-

ні...» — Що ви думаете про це, Ватсоне? — вигукнув радісно Холмс, потираючи задоволено руки. — Чи не вважаєте ви, що тут висловлено чудову ідею?

Лікар Мортімер подивився на Холмса з виразом професійного інтересу, а сер Генрі Баскервіль непорозуміло поглянув на нього своїми чорними очима і сказав:

— Я трохи розуміюся на тарифах і такому іншому, але мені здається, що ми віддалились від пояснення цього листа.

— Навпаки, сер Генрі, ми йдемо найгарячішими слідами. Ватсон більш за вас знайомий з моєю методою, але я побоююсь, що й він не цілком зрозумів значення цієї сентенції...

— Признаюсь, я не розумію, яке вона має відношення до листа.

— А тим часом, любий мій Ватсоне, між ними є щільний зв'язок: одно взято з іншого. «Коли», «вам», «від», «повинні», «ваше», «ваш», «розум», «далеко», «життя», «триматися»... Бачите ви тепер, звідки ці слова взято?

— Отже! Ви маєте рацію! Ну, хіба ж це не чудово? — вигукнув сер Генрі.

— Справді, містер Холмс, це перебільшує все, що я міг уявити, — промовив лікар Мортімер, дивлячись здивовано на мого приятеля. — Я міг би догадатися, що слова взято з газети, але сказати з якої, і додати, що їх узято з передової статті, — справді дивно. Як ви про це довідалися?

— Я вважаю, лікарю, що ви відрізните череп негра від черепа ескімоса?

— Звичайно.

— Але яким чином?

— Тому що це моя спеціальність. Різниця впадає в очі. Надочна опуклість, кут обличчя, вигин щелепів...

— Ну, а це моя спеціальність, і різниця теж впадає в очі. На мій погляд, між розбитим на шпони шрифтом боргесом, яким друкуються статті «Таймса», і неохайним збитим шрифтом дешевої вечірньої газетки така ж сама різниця, як і між вашим негром та ескімосом. Пізнавання шрифтів — одно з найелементарніших знань експерта в справі злочинів; хоч признаюсь, що коли я ще був молодий, я змішав «Zeeds Mercury» з «Western Morning News»: щільний кегель дев'ять на пунктових шпонах з вузьким корпусом без шпон... Але передову статтю «Таймса» дуже легко відрізнити, і ці слова не могли бути взяті більш ні звідкіль. А що це зроблено вчора, то ймовірність скаже за те, що слова вирізано з учорашньої газети.

— Оскільки мені удається стежити за вашими думками,

містер Холмс, — сказав сер Генрі Баскервіль, — хтось вирізав цього листа ножицями.

— ...Ножицями для нігтів... — додав Холмс. — Видно, що ножиці були дуже короткі, бо слово «триматися» вирізано за два рази.

— Це так. Отже, хтось вирізав листа короткими ножицями і наклеїв їх клейстером...

— Клеєм, — поправив Холмс.

— Клеєм на папері. Але мені хочеться знати — чому слово «болото» написано чорнилом?

— Тому, що не найшли його в газеті. Решта слів дуже прості, і їх можна знайти в першому-ліпшому числі газети, але «болото» менш звичайне.

— Так, звичайно: це цілком зрозуміло. Чи не довідалися ви ще про будь-що з цього листа, містер Холмс?

— Є одна або дві вказівки, а тим часом той, хто писав, ужив усіх заходів, щоб заховати сліди... Ви помітили, що адресу надруковано нерівними літерами? Але «Таймс» така газета, яку зрідка можна знайти в будь-чиїх руках, крім освічених людей. А тому ми мусимо визнати, що листа склала освічена людина, яка бажала, щоб її визнали за неосвічену. І її намагання сховати свій почерк наводить на думку, що цей почерк вам знайомий або може стати знайомим. Ще помітьте, що слова не наклеєно ретельно в одну лінію, що деякі далеко вище наклеєні за інші. Слово «життя», приміром, зовсім не на своєму місці. Це свідчить, можливо, про недбалість, а можливо, про хвилювання та поспішність з боку складача. Я схильний пристати на другу думку, бо раз справа була така важлива, то не можна думати, що складач листа був такий недбалий. А коли він поспішав, то тут постає цікаве питання — чого він поспішав, бо всякий лист, кинутий у поштову скриньку до сьогоднішнього ранку, дійшов би до сера Генрі раніш, ніж він вийде з готелю. Чи не побоювався складач письма, що йому перешкодять, і хто саме?

— Тут уже ми входимо в царину догадок, — сказав лікар Мортімер.

— Певніше мовити, — в царину, у якій ми зважуємо можливості і вибираємо найімовірнішу з них. Це — наукове застосування уяви, але ми не завжди маємо матеріальну підставу, на якій будуємо наші міркування. От ви, безперечно, вважатимете це за догадку, а я майже певен, що ця адреса написана в готелі.

— Скажіть, бога ради, як ви це можете підтверджувати?

— Коли ви дбало розглянете його, то побачите, що

і перо, і чорнило наробило тому, хто писав, чимало клопоту. Перо бризнуло двічі в одному слові і тричі висихало за час писання коротенької адреси, а це є доказ того, що в каламарі було дуже мало чорнила. В приватному домі перо й чорнило рідко бувають у такому кепському стані, а щоб ці два письмові прилади були погані — обставина досить рідка. Ви знаєте, які взагалі чорнило та пера в готелях... Так, я дуже мало вагаюсь, кажучи, що якби ми могли обшукати кошики для непотрібних паперів у всіх готелях, суміжних з Черінг-Кросом, поки не натрапили б на рештки порізаної передової статті «Таймса», то зразу піймали б людину, що послала цього оригінального листа. Еге! Що це таке?..

Він дбало розглядав листа, в якому було наклеєно слова, тримаючи їх не більш як цалів на два від своїх очей.

— В чому справа?

— Нічого,— відповів Холмс, опускаючи папір.— Це чистий шваркуш паперу, навіть без водяного знака. Я гадаю, що ми взяли все, що можна було, з цього цікавого листа... А тепер, сер Генрі, чи не трапилось ще чого-небудь цікавого з вами від того часу, як ви в Лондоні?

— Ні, містер Холмс, не думаю.

— Ви не помітили, щоб хто-небудь стежив за вами і чекав на вас?

— Мені здається, що я просто потрапив у самісінький розпал дешевого роману,— відповів наш гість.— Якому бісові треба стежити за мною або чекати на мене?

— Ми підходимо до самісінької суті. Але раніш ніж узятися до неї, чи не маєте ви ще чого сказати нам?

— Це залежить від того, що ви вважаєте за гідне повідомлення.

— Я вважаю гідним уваги все, що хоч трохи виходить з ряду звичайності

Сер Генрі посміхнувся.

— Я мало ще знаю британське життя, бо прожив майже все своє життя в Штатах і в Канаді. Але, сподіваюсь, у вас тут не вважають за звичайну справу загубити одного чобота?

— Ви загубили одного чобота?

— Ах, любий сер,— вигукнув лікар Мортімер,— його просто не поставили на місце. Ви знайдете його, коли вернетесь в готель. Немає потреби турбувати містера Холмса такими дурницями.

— Але ж він просив мене розповісти про те, що виходить за межі звичайності.

— Цілком правильно,— сказав Холмс,— хоч би яким

дрібничковим здавався інцидент. Ви кажете, що загубили одного чобота?

— Я поставив учора ввечері обидва чоботи за двері, а вранці там був тільки один. Я нічого не можу добитися від челядника, що чистив їх. Але найгірше те, що я тільки вчора купив цю пару на Странді й разу не надівав їх.

Коли ви й разу не надівали цих чобіт, то навіщо ж ви їх поставили чистити?

— То були видублені рудуваті чоботи, ще не нашмаровані ваксою. Через те я їх і поставив.

— Отже, коли ви вчора приїхали в Лондон, то одразу пішли купувати пару чобіт?

— Я багато дечого купив. Лікар Мортімер ходив зі мною. Бачите, коли мені доводиться бути там власником, то я мушу одягтися відповідно. А дуже можливо, що на Заході я став трохи недбалій щодо цього. Разом з іншими речами я купив і ці видублені чоботи (дав шість доларів за них), і один із них украдено раніше, ніж я встиг їх надіти.

— Це здається дуже некорисною крадіжкою,— сказав Шерлок Холмс.— Признаюсь, що я поділяю думку лікаря Мортімера, що чобіт скоро знайдеться.

— А тепер; панове,— рішуче промовив сер Генрі,— я вважаю, що досить казав про те, що я знаю. Пора вам виконати обіцянку і розповісти мені про те, про що ми клопочемось.

— Ваша вимога цілком слухна,— сказав Холмс.— Лікарю Мортімер, я вважаю, буде краще за все, коли ви почнете з вашої історії, яку ви розкажете так, як розказали нам.

Заохочений цією пропозицією, наш учений приятель вийняв папір з кишені і розповів всю справу так, як це зробив напередодні вранці Сер Генрі Баскервіль слухав дуже уважно, іноді він дуже дивувався.

— Очевидьки, я одержав спадщину з помстою,— сказав він, коли довгу повість було закінчено.— Я, звичайно, чув про собаку, коли ще був дитиною. Це улюблена історія з нашої родини, хоч раніше я ніколи не ставився до неї поважно. Але від часу смерті мого дядька історія ця ніби бурує в моїй голові, і я ще не можу розібратися в ній. Ви ніби ще не вирішили, до чієї компетенції належить ця справа — поліції чи церкви?

— Цілком правильно.

— А тут ще прислали цього листа. Я вважаю, що він тут до речі.

— Він свідчить, що хтось знає більше за нас про те, що відбувається на болоті,— сказав лікар Мортімер

— А також,— додав Холмс,— що хтось прихильний до вас, коли він застерігає вас проти небезпеки.

— А може — мене хочать усунути через особисті інтереси?

— Звичайно, і це можливо. Я дуже вдячний вам, лікарю Мортімер, що ви познайомили мене з задачею, яка становить кілька цікавих вирішень. Але ми мусимо тепер вирішити практичне питання: чи обачно буде вам, сер Генрі, поїхати в Баскервіль-хол?

— А чому б мені не поїхати туди?

— Там, очевидьки, є небезпека.

— Яку небезпеку розумієте ви: від нашого родинного ворога, чи від людей?

— Про це ми й мусимо дізнатися.

— Хоч би що там було, в мене відповідь одна: немає такого чорта в пеклі, містер Холмс, ні такої людини на землі, яка перешкодила б мені поїхати в рідну місцевість, і ви можете вважати це за мою остаточну відповідь... А тепер, що ви сказали б, коли б я попрохав вас і вашого приятеля, доктора Ватсона, прийти поснідати до нас о другій годині? Тоді я буду в змозі сказати вам ясній, як вплинула на мене ця історія.

— Чи зручно це вам, Ватсоне?

— Цілком.

— То ви можете чекати на нас. Чи не дозволите ви покликати для вас кеб?

— Я волю пройтись, бо все це трохи стурбувало мене.

— Я з охотою пройду з вами,— сказав лікар Мортімер.

— Отже, ми побачимося о другій годині. Бувайте здорові!

Ми чули, як наші гості зійшли східцями і як за ними грюкнули парадні двері. В одну мить Холмс перетворився з сонного мрійника в людину дії.

— Вашого бриля і чоботи, Ватсоне! Живо! Не можна гаяти й хвилини.

Він кинувся в халаті в свою кімнату і через кілька секунд вернувся звідти в сурдуті. Ми побігли вниз по східцях і вийшли на вулицю. Лікар Мортімер і Баскервіль ішли поперед нас приблизно ярдів за двісті напрямком до Оксфордської вулиці.

— Чи не побігти мені спинити їх?

— Нізащо на світі, любий Ватсоне. Я цілком задоволений з вашого товариства, коли ви терпите моє. Наші друзі — розумні люди, бо ранок справді чудовий для прогулянки.

Він прискорив ходу, поки ми наздогнали їх на половину

віддалі, що відокремлювала нас від наших одвідувачів. Потім, лишаючись постійно ярдів за сто позаду них, ми пішли за ними на Оксфордську вулицю, а звідти на Реджент-стріт. Одного разу приятелі наші спинились і почали дивитися в вікна магазину. Холмс наслідував їх приклад. Потім він стиха вигукнув здивовано, і, стежачи за його проникливим поглядом, я побачив кеб з кучерським сидінням позаду і в цьому кебі людину. Він спинив екіпаж по той бік вулиці, а тепер знову поволі їхав уперед.

— Це наша людина, Ватсоне, ходім. Ми хоч придивимось на нього, коли не будемо в змозі зробити щось краще.

В цю хвилину я виразно побачив густу чорну бороду і пару пронизливих очей, що дивилися на нас через бічне вікно в кебі. Раптом відкрилось віконечко зверху, щось було сказано кучерові, і кеб шалено помчав униз Реджент-стрітом. Холмс нетерпляче почав озиратися навколо, шукаючи іншого кеба, але не видно було жодного порожнього. Тоді він кинувся навздогін у самісіньку середину вуличного руху, та віддаль була дуже велика, і кеб уже зник.

— Ну от,— гірко вигукнув Холмс, коли, захекавшись і блідий від досади, виринув з потоку екіпажів.— Може ж трапитись така невдача. І чи можна зробити так кепсько! Ватсоне, Ватсоне, коли ви чесна людина, ви й це розповісте і виставите, як невдачу з мого боку.

— Хто була ця людина?

— Знати не знаю.

— Шпиг?

— З того, що ми чули, очевидно, що хтось дуже пильно стежить за Баскервілем від того часу, як він у місті. Інакше як можна було довідатись так швидко, що він спинився в Нортумберландському готелі? З того факту, що за ним стежили з першого дня, я роблю висновок, що за ним будуть стежити і на другий день. Ви мусили були помітити, що я двічі підходив до вікна, поки Мортімер читав свою легенду.

— Так, пам'ятаю.

— Я дивився, чи не побачу зівак на вулиці, але не побачив жодного. Ми маємо справу з розумною людиною, Ватсоне. Тут усе дуже хитро задумане,— хоч я ще не вирішив конче, з ким ми маємо справу — з прихильником чи з ворогом,— я бачу, що тут є сила і певна ціль. Коли наші приятелі вирушили, я зараз же пішов за ними, сподіваючись помітити їхнього невидимого супутника. У нього вистачило хитрості не йти пішки, а сісти в кеб, у якому він міг або поволі йти за ними, або швидко промчати, щоб не бути ними поміченим. Він ще мав ту перевагу, що якби вони теж узяли

кеб, то він не відставав би від них. Проте, це має велику незручність.

— Він через це потрапляє у владу візника?

— Саме так.

— Дуже шкода, що ми не подивилися на нього.

— Любий мій Ватсоне. Хоч який я виявився незграбний, а проте, невже ви поважно думаете, що я не помітив номера? Номер цей 2704. Але тепер він нам ні до чого.

— Я не бачу, що ви могли б зробити більшого?

— Помітивши кеб, я мусив був би негайно повернути назад і йти. Тоді я міг би вільно найняти другий кеб і їхати за першим на чималій віддалі або, ще краще, поїхати просто в Нортумберландський готель і там дождитися його. Коли наш незнайомий простежив би Баскервіля до його дому, ми мали б можливість повторити на ньому самому його гру й побачити, з якою метою він її затіяв. А тепер своєю необачною поспішністю, що її наш ворог використав надзвичайно швидко, ми викрили себе і втратили слід цієї людини.

Розмовляючи так, ми поволі йшли Реджент-стрітом. Лікар Мортімер із своїм товаришем давно зникли з наших очей.

— Немає жодної потреби йти за ними,— сказав Холмс.— Тінь їхня зникла й не вернеться. Нам тепер лишається подивитись, які в нас лишилися карти в руках і рішуче грати з ними. Чи певні ви, що пізнали б людину, що сиділа в кебі?

— Я певен тільки того, що пізнав би її бороду.

— І я також, і з цього зрозумів, що вона приставна. Розумній людині, що провадить таку делікатну справу, немає іншої потреби в бороді, як для того, щоб сховати риси свого обличчя. Ввійдімо сюди, Ватсоне.

Він повернув в одну з участкових комісійних контор, де його палко привітав управитель.

— А, Вільсоне, я бачу, що ви не забули ще маленької справи, в якій я мав щастя вам допомогти.

— О, звичайно, сер, я її не забуду. Ви врятували моє добре ім'я, а може, й життя.

— Любий мій, ви перебільшуєте. Я пам'ятаю, Вільсоне, що між вашими хлопчиками був один, на прізвище Картрайт, що на слідстві виявив великі здібності.

— Він ще в нас, сер.

— Чи не можете ви його покликати сюди? Дякую. І, будь ласка, розмінійте мені ці п'ять фунтів.

Хлопець років чотирнадцяти, вродливий і на погляд

примітний, з'явився. Він нерухомо стояв і дивився з великою повагою на славнозвісного слідця.

— Дайте мені список готелів,— сказав Холмс.— Дякую. От вам, Картрайте, назви двадцяти трьох готелів, безпосередньо суміжних з Черінг-Кросом. Бачите?

— Так, сер.

— Ви зайдете в усі ці готелі.

— Так, сер.

— У кожному з них ви почнете з того, що дасте одвірному один шилінг. От двадцять три шилінги.

— Так, сер.

— Ви скажете йому, що бажаєте переглянути учорашні покинуті газети. Ви з'ясуєте йому своє бажання, що загублено дуже важливу телеграму і що ви її розшукуєте. Розумієте?

— Так, сер.

— Але насправді ви будете шукати середню сторінку «Таймса» з вирізаними у ній ножицями дірками. От номер «Таймса» і от сторінка. Ви легко пізнаєте її, чи не так?

— Так, сер.

— У кожному готелі одвірний пошле до швейцара в вестибюлі; кожному з них ви також дасте по шилінгові. От ще двадцять три шилінги. Дуже можливо, що в двадцятьох випадках з двадцяти трьох вам скажуть, що вчорашні газети спалено й кинуто. А в трьох випадках вам покажуть купу газет, і ви розшукаєте в них цю сторінку «Таймса». Багато шансів проти того, щоб ви її знайшли. От вам ще десять шилінгів на непередбачені випадки. Сьогодні до вечора ви мене повідомите про результати на Бейкер-стріт телефоном. А тепер, Ватсоне, нам лишається тільки довідатись телефоном про прізвище кучера кеба № 2704, а потім ми зійдемо в одну з картинних галерей Бонд-стріту, щоб загаяти час до побачення, призначеного в готелі.

Розділ V

ТРИ ПОРВАНІ НИТКИ

Шерлок Холмс мав надзвичайну властивість спрямовувати свої думки, куди він хотів. Дивна справа, до якої нас запросили, була протягом двох годин ніби цілком забута, і він цілком захопився картинами новітніх бельгійських майстрів. Вийшовши з галереї, він не хотів ні про що інше говорити, як про мистецтво (про яке ми мали найелементар-

ніші поняття), поки не дійшли ми до Нортумберландського готелю.

— Сер Генрі Баскервіль чекає вас нагорі,— сказав конторник.— Він прохав мене зараз же, як ви прийдете, повести вас до нього.

— Ви нічого не матимете проти того, щоб я заглянув у вашу книгу записів? — спитав Холмс.

— Будь ласка!

У книзі після імені Баскервіля було записано ще два. Одно було Теофілус Джонсон з родиною із Нью-кастла, а друге — місіс Ойдмар з покоївкою із Гай-Лодж, Альтон.

— Це, мабуть, той самий Джонсон, якого я колись знав,— сказав Холмс.— Він правник — чи не так? — сивий і шкутильгає?

— Ні, сер, цей Джонсон — власник кам'яновугільних копалень; дуже рухливий джентльмен, не старший за вас.

— Ви, мабуть, дуже помиляєтесь щодо його спеціальності.

— Ні, сер, він уже багато років спиняється в нашому готелі, і ми його дуже добре знаємо.

— Це інша справа. А місіс Ойдмар? Я щось пригадую, ніби ім'я її мені знайоме. Даруйте мені мою цікавість, але часто буває, що, навідуючись до одного приятеля, знаходиш іншого.

— Вона хвора дама, сер. Її чоловік був майор, і вона завжди, коли буває в місті, спиняється в нас.

— Дякую. Я, здається, не можу претендувати на знайомство з нею. Цими запитаннями, Ватсоне,— казав він далі тихим голосом, поки ми йшли східцями,— ми встановили дуже важливий факт. Ми тепер знаємо, що людина, яка цікавиться нашим приятелем, не спинилася в одному з них готелі. Це визначає, що, намагаючись, як ми бачили, стежити за ним, він разом з тим боїться бути поміченим. Ну, а це дуже знаменний факт.

— Чим...

— А тим... Еге, любий друже, в чому справа?

Обходячи бильця, вгорі східців ми натрапили на самого Генрі Баскервіля. Його обличчя паленіло від гніву. Він тримав у руці старий запорошений чобіт. Він був до того розлючений, що слова не виходили в нього з горла; коли ж він передихнув, то заговорив на далеко вільнішому і більш західному діалекті, ніж той, яким говорив ранком.

— Мені здається, що в цьому готелі мене морочать як хлопчика,— вигукнув він.— Раджу їм бути обережними, а то вони побачать, що не на такого напали. Хай їм біс; коли

цей хлопчина не знайде мого чобота, то хай начуваються. Я розумію жарти, містер Холмс, але на цей раз вони перебрали через край.

— Ви все ще шукаєте свого чобота?

— Так, сер, і маю намір його знайти.

— Але ж ви казали, що то був новий, рудуватий чобіт.

— Так, сер, а тепер це старий, чорний.

— Що, невже?..

— Саме так, в мене було всього три пари чобіт: нові рудуваті, старі чорні і ці полаковані, що на мені. Минулої ночі в мене взяли один видублений чобіт, а сьогодні в мене потягли чорний. Ну, знайшли ви його? Та кажіть же, не стійте так, витріщивши очі?

З'явився схвильований німець-лакей.

— Ні, сер. Я довідувався в усьому готелі і нічого не міг дізнатись

— Гаразд! Або чобіт мені повернуть до захід сонця, або я піду до господаря і скажу йому, що вмить виїжджаю з його готелю.

— Його знайдуть, сер... Впевняю вас. Якщо ви тільки потерпите, його знайдуть.

— Сподіваюсь, інакше це буде остання річ, яку я втрачаю в цьому вертепі злодіїв. Проте, даруйте мені, містер Холмс, що я турбую вас такими дурницями.

— Я вважаю, що це варто турбот.

— Як ви це все з'ясовуєте?

— Я й не пробую з'ясовувати цього випадку. Він мені здається дуже безглуздим і дивним.

— Так, дивний,— промовив задумливо Холмс.

— А що ви самі про нього думаєте?

— Я не скажу, що тепер я розумію його. Це дуже складна справа, сер Генрі. Коли зв'язати з ним смерть вашого дядька, то я скажу, що з п'ятисот справ першої ваги, якими мені доводилось займатися, жодна не зачіпала мене так глибоко. Але в нас у руках кілька ниток, і всі шанси за те, що не та, так інша приведе нас до істини. Ми можемо витратити час, керуючись не тією, якою слід, але рано чи пізно ми натрапимо на певний шлях.

Ми приємно прогаяли час за сніданком і дуже мало говорили про справу, яка нас поєднала. І тільки коли ми перейшли в приватну вітальню Генрі Баскервіля, Холмс спитав його, що він має робити.

— Поїхати в Баскервіль-хол.

— Коли?

— Наприкінці тижня.

— По суті, — казав Холмс, — я вважаю ваше вирішення за розумне. Для мене цілком очевидно, що в Лондоні стежать за вами, і в мільйонному населенні цього величезного міста важко довідатись, хто стежить і яка його мета. Коли його наміри злостиві, то він може спричинити вам нещастя, і ми безсилі його усунути. Ви не знали, лікарю Мортімер, що сьогодні ранком за вами стежили від мого дому?

Лікар Мортімер здригнувся.

— Стежили, хто?

— На жаль, цього я вам не можу сказати. Чи немає між вашими сусідами або знайомими в Дартмурі кого-небудь з густою чорною бородою?

— Ні... Ох, тривайте! Так, у Барімора, шафара сера Чарльза, густа чорна борода.

— А де Барімор?

— Йому доручено баскервільський дім.

— Нам краще впевнитися, чи справді він там і чи не понав він яким-небудь чином в Лондон.

— Але як же ви довідаєтесь?

— Дайте мені телеграфний бланк. «Чи все готове для сера Генрі?». Цього досить. Пошліть на адресу містерові Баріморів, Баскервіль-хол. Яка найближча телеграфна станція? Грімпен? Чудово, ми пошлемо другу телеграму поштмейстерові: «Телеграму містерові Баріморів передати у власні руки. Коли його немає, прошу телеграфувати відповідь серові Генрі Баскервілеві, Нортумберландський готель». Це дасть нам змогу довідатись до сьогоднішнього вечора, чи Барімор у Девонширі, чи його немає.

— Це правильно, — сказав Баскервіль. — А до речі, лікарю Мортімер, що являє собою цей Барімор?

— Це син старого управителя, який вже помер. Ця родина доглядала Баскервіль-хол протягом чотирьох поколінь. Оскільки мені відомо, він і його жінка гідні цілковитої поваги.

— Але разом з тим, — сказав Баскервіль, — зрозуміло, що від того часу, як ніхто з нашої родини не жив у холі, вони мають чудовий будинок, і при тому — жодної праці.

— Це так.

— Чи одержав що-небудь Барімор за заповітом сера Чарльза? — запитав Холмс.

— Він і його жінка одержали по п'ятсот фунтів.

— А чи знали вони, що одержать ці гроші?

— Так, сер Чарльз дуже любив розповідати зміст свого заповіту.

— Це вже цікаво.

— Сподіваюсь,— сказав лікар Мортімер,— що ви не поставитесь підозріло до всякого, хто одержав спадщину від сера Чарльза, бо й мені він залишив тисячу фунтів.

— Справді, а ще кому?

— Він залишив багато незначних сум окремим особам і великі суми на громадську благодійність. Решту одписано серові Генрі.

— А як велика ця решта?

— Сімсот сорок тисяч фунтів.

Холмс здивовано підняв брови і сказав:

— Я ніяк не сподівався, що спадщина сера Чарльза досягає таких величезних розмірів.

— Сер Чарльз мав репутацію багатого людини, але ми не знали, оскільки він у дійсності багатий, поки не розглянули його паперів. Загальна вартість помістя визначена приблизно в мільйон.

— Ого! За такий шматочок людина може зважитись на відчайдушну справу. Ще питання, лікарю Мортімер. Припустимо, що з нашим молодим приятелем трапиться щось (даруйте мені таке негарне припущення),— кому дістанеться тоді помістя?

— Через те, що Роджер Баскервіль, молодший син сера Чарльза, помер нежонатий, то помістя перейде до далеких родичів — Десмондів. Джемс Десмонд — підстаркуватий пастор у Вестмурланді.

— Дякую. Всі ці подробиці дуже цікаві. Чи зустрічались ви з сером Джемсом Десмондом?

— Зустрічався. Одного разу він був з візитом в сера Чарльза. Це людина пристойна і святого життя. Я пам'ятаю, він відмовився прийняти від сера Чарльза спадщину, хоч той і настоював, щоб призначити йому будь-що.

— І людина з такими невибагливими звичками могла б наслідувати мільйони сера Чарльза?

— Він наслідував би помістя, бо такий порядок переходу спадщини. Він одержав би також і гроші, якби справжній власник не розпорядився ними інакше, на що він має цілковите право.

— Чи написали ви свій заповіт, сер Генрі?

— Ні, містер Холмсе, у мене не було на це часу, бо я тільки вчора довідався про стан речей. Але, в усякому разі, я вважаю, що гроші мусять іти разом з помістям. Такі були переконання мого бідолашного дядька. Яким чином власник зуміє без грошей підтримати свою власність?.. Він, земля й долари не можуть бути роз'єднані.

— Це так. Отже, сер Генрі, я згоден з вами, що вам слід

негайно поїхати в Девоншір. Тільки я пропоную вам один захід обережності: ні в якому разі ви не мусите вертатися туди сам.

— Лікар Мортімер вертається зі мною.

— Але в лікаря Мортімера мається практика, яку він не може кинути, та, крім того, й дім його за кілька миль від вашого. При всьому своєму бажанні він не в змозі буде допомогти вам. Ні, сер Генрі, ви мусите взяти з собою надійну людину, що була б завжди коло вас.

— Чи можлива річ, містер Холмс, щоб ви самі згодились поїхати?

— Коли настане криза, я подбаю особисто приїхати; але ви розумієте, що з моєю великою практикою і з постійними звертаннями поради у всеможливих справах я не можу виїхати з Лондона на непевний термін. Тепер одну з найповажніших осіб в Англії заплямував якийсь шантажист, і тільки я можу усунути скандал, який може спричинити багато лиха... Ви бачите, оскільки мені неможливо поїхати в Дартмур.

— Кого ж ви порадите мені взяти?

Холмс поклав свою руку на мене і сказав:

— Коли мій приятель погодиться, то немає людини, яка б більш гідна була бути біля вас, коли ви почуватимете себе скрутно. Ніхто не знає цього краще за мене.

Пропозиція ця застала мене зненацька, але, раніш, ніж я встиг вимовити хоч би слово, Баскервіль ухопив мене за руку і, щиро стиснувши її, сказав:

— Які ви добрі, Ватсоне. Ви знаєте, що зі мною робиться, і вам справа так само знайома, як і мені. Коли ви поїдете в Баскервіль-хол і визволите мене з небезпеки, я ніколи цього не забуду.

Чекання пригод завжди чарівно впливало на мене; крім того, я був захочений словами Холмса і палкістю, з якою сер Генрі вітав мене, як свого супутника.

— Я з охотою поїду,— сказав я,— і не можу собі уявити, як би я міг краще спожити свій час.

— І ви будете дуже ретельно повідомляти мене про все,— сказав Холмс.— Коли настане будь-яка криза, чого я неодмінно сподіваюсь, я спрямую ваші дії. Вважаю, що на суботу все буде готове.

— Чи зручно це буде докторові Ватсонові?

— Цілком.

— Отже, в суботу, коли нічого не трапиться нового, ми зустрінемося до відходу поїзда о 10 г. 30 хв. із Падінгтона.

Ми вже встали, щоб попрощатись, як раптом Баскервіль

радісно гукнув, витягаючи з-під шафи, що стояла в одному з кутків кімнати, рудуватий чобіт.

— Мій загублений чобіт,— гукнув він.

— Дай боже, щоб усі наші пригоди також швидко закінчились,— сказав Шерлок Холмс.

— Але це дуже дивно,— зауважив лікар Мортімер.— Я перед сніданком обшукав дуже ретельно всю цю кімнату.

— Я також,— сказав Баскервіль.— Я жодного цалю не лишив необшуканим.

— І тоді, напевне, в ній не було цього чобота.

— В такому разі його поставив сюди лакей, поки ми снідали.

Послали по німця, але той відповів, що він нічого не знає про це, і жодними розшуками ми не добились з'ясування цього випадку. Додався новий пункт до цієї безперервної серії безцільних, очевидьки, дрібних таємниць, що з'являлися так швидко одна за другою. Лишивши певну історію сера Чарльза, ми дали ряд нез'ясованих інцидентів, що трапились протягом двох днів, а саме: одержання листа з друкованих слів, зустріч чорнобородого шпига в кебі, загублення нового видубленого чобота, загублення старого чорного, і нарешті, знайдення нового видубленого чобота. Коли ми верталися на Бейкер-стріт, Холмс мовчки сидів у кебі, і, через те що він насупив брови, а також із виразистого обличчя, я бачив, що його розум, так само, як і мій, був зайнятий спробами скласти будь-який план, в який можна б було вмістити всі ці дивні епізоди, що не мали, очевидно, жодного зв'язку між собою. До пізнього вечора сидів він повитий тютюновим димом і заглиблений у свої думки.

Перед самісіньким обідом подали дві телеграми. Перша була: «Тільки-но довідався, що Барімор у Баскервіль-холі» Друга: «Був у двадцяти трьох готелях, але, на жаль, не натрапив на порізаний аркуш «Таймса». Картрайт».

— Порвались дві з моїх ниток, Ватсоне. Немає нічого більш заохотливого, як випадок, в якому все спрямовано проти нас. Нам треба відшукати другий слід.

— У нас лишається ще кучер, що возив шпига.

— Цілком правильно. Я телеграфував, щоб довідались з офіційного списку про його ім'я та адресу. Я думаю, що це й відповідь на мій запит.

Дзвінок виявився ще більш цікавим, ніж ми сподівалися, бо прочинились двері і в кімнату ввійшов грубий на вигляд чоловік, очевидьки, кучер, що про нього йшла мова.

— Я одержав оповіщення з головної контори,— сказав він,— що пан, який живе тут, покликав до себе № 2704

Я їжджу своїм кебом уже сім років, і ніколи не скаржились на мене. Я прийшов сюди просто з двору, щоб спитати вас особисто, що ви маєте проти мене.

— Я нічого не маю проти вас, чоловіче добрий, — сказав Холмс. — Навпаки, я маю для вас півсоверена коли ви відповісте мені на мої питання.

— Гаразд, це буде гарний день, — сказав кучер, широко посміхнувшись. — Так що ж ви хочете спитати в мене, сер?

— Насамперед, ваше ім'я та адресу на випадок, коли ви мені ще раз знадобитеся.

— Джон Клейтон, 3, Терпей-стріт. Мій кеб з двору Шінлей, біля станції Ватерлоо.

Шерлок Холмс записав ці відомості.

— А тепер, Клейтоне, розкажіть мені все, що стосується, вашого пасажиря, який сьогодні о десятій годині ранку вартував коло цього будинку, а потім їхав услід за двома джентльменами Реджент-стрітом.

Візник трохи здивувався й збентежився, але відповів.

— Що ж, мені нічого вам казати, бо ви, мабуть, уже знаєте стільки ж, скільки й я. Справа в тому, що мій пасажир сказав мені, що він слідець і що я не мушу нікому казати про нього.

— Це, добрий чоловіче, дуже поважна справа і вам погано доведеться, коли ви задумаєте критись хоч би чим від мене. Так ви кажете, що ваш пасажир видав себе за слідця?

— Так.

— Коли він вам сказав про це?

— Встаючи з кеба.

— Чи не сказав він ще чого?

— Він сказав своє прізвище.

Холмс радісно поглянув на мене.

— А, він сказав своє прізвище? Це була необережність. І яке ж це було прізвище?

— Його прізвище, — відповів візник, — містер Шерлок Холмс.

Ніколи в житті не бачив я, щоб мій приятель був так спантеличений. Він здивовано мовчав, а потім зареготав широко.

— От так штука, безперечно, штука, — сказав він. — Я відчуваю в ньому таку ж швидку, гнучку дотепність, як моя власна. Він гарно посміявся з мене. Так його звать Шерлок Холмс?

— Так, сер.

— Гаразд. Розкажіть мені, де ви його посадили і все, що потім трапилось.

— Він покликав мене о пів на десяту в Трафальгарському сквері. Він назвав себе слідцем і запропонував мені дві гінеї, коли я протягом цілого дня робитиму все, що він вимагатиме, не питаючи його нічого. Я охоче згодився. Спочатку ми поїхали в Нортумберландський готель й ждали там, поки не вийшли звідти два джентльмени і не взяли кеб. Ми поїхали за їхнім кебом, поки він не спинився десь тут.

— Коло цих самих дверей,— сказав Холмс

— Мабуть, що так. Я не можу сказати нічого певного, але мій пасажир все добре знав. Ми відїхали на половину вулиці і ждали там півтори години. Тоді два джентльмени пройшли гуляючи повз нас, і ми поїхали за ними по Бейкер-стріт і вздовж...

— Я знаю,— перебив його Холмс.

— Поки не проїхали три квартали Реджент-стріту Тоді мій пасажир відчинив верхнє віконце і крикнув мені, щоб я їхав якнайшвидше на Ватерлооську станцію. Я цвяхнув свою кобилу, і через десять хвилин ми були на місці. Тоді він мені заплатив дві гінеї, як порядна людина, і ввійшов у станцію. Але, йдучи, він повернувся і сказав: «Може, вам буде цікаво знати, що ви возили містера Шерлока Холмса» Так я довідався про його ім'я.

- Розумію. А потім ви більш не бачили його?

— Ні, він увійшов у станцію, і я його більш не бачив.

— Ну, а як ви б описали зовнішність містера Шерлока Холмса?

Візник почухав потилицю.

— Не дуже легко описати цього джентльмена. Я б дав йому років сорок. Зросту він середнього, цалів на два, на три нижчий за вас, сер, одягнений він був незграбно і борода в нього була чорна, підстрижена чотирикутником, лице бліде. Нічого більше я не можу сказати про нього.

— Які очі в нього були?

— Не скажу.

— Ви більш нічого не пам'ятаєте?

— Ні, сер, нічого.

— Гаразд. Так от вам півсоверена. Друга половина жде вас, як ви дасте нам ще будь-які відомості. Добраніч.

— Добраніч, сер, і дякую вам.

Джон Клейтон пішов, сміючись, а Холмс повернувся до мене, знизуючи плечима і спокійно посміхаючись.

Урвалась і третя наша нитка, і ми кінчили тим, з чого почали,— сказав він.— Хитра падлюка! Він знав наш дім, знав, що сер Генрі Баскервіль радився зі мною, на Реджент-стріт пізнав мене; передбачав, що я помітив номер кеба

і візьмусь за кучера, а тому зробив мені цей смилливий виклик. Кажу вам, Ватсоне, що ми за цей час придбали ворога, який гіден нашої зброї. Я одержав шах і мат в Лондоні і можу тільки побажати вам більшого щастя у Девоншірі. Але я не певен щодо цього.

— Щодо чого?

— Щодо того, що посилаю вас туди. Погана ця справа, Ватсоне, погана, небезпечна справа, і коли я більше знайомлюся з нею, то менше вона мені подобається. Так, любий друже, смійтесь, але даю вам слово, що я буду дуже радий, коли ви вернетесь цілим і незайманим на Бейкер-стріт.

Розділ VI

БАСКЕРВІЛЬ-ХОЛ

Сер Генрі Баскервіль і лікар Мортімер були готові в призначений день, і ми поїхали, як було умовлено, в Девоншір. Шерлок Холмс поїхав зі мною на станцію і дав мені свої прощальні інструкції та поради.

— Я не стану, Ватсоне, збивати вас з пантелику різними припущеннями та підозрами,— сказав він.— Я просто бажаю, щоб ви доповідали мені якнайдокладніше про факти і давали на мою волю будувати план.

— Про які факти? — спитав я.

— Про все, що може здаватися таким, що стосується хоч би посередньо нашої справи, і особливо про відносини між молодим Баскервілем та його сусідами і про всякі нові подробиці щодо смерті сера Чарльза. Я сам за ці дні зробив деякі довідки, але боюся, що наслідки їх нічого не варті. Одно тільки мені здається позитивним — це те, що містер Джемс Десмонд, дальший спадкоємець,— людина дуже гарного характеру, отже, переслідування йде не з його боку. Я вважаю, що ми можемо цілком усунути його з наших припущень. Лишаються люди на болоті, серед яких житиме сер Генрі Баскервіль.

— Чи не краще було б насамперед одкараскатись від цього подружжя Баріморів.

— Ні в якому разі, ви б зробили цим непростиму помилку. Коли вони не винні, це була б жорстока несправедливість; а коли вони злочинці, то це позбавило б нас усякої можливості викрити їх. Ні, ні, ми їх занотуємо в наш список підозрілих осіб. Потім у холі є, оскільки я пам'ятаю, конюх. Є два фермери на болоті. Є наш приятель, лікар Мортімер,

якого я вважаю за цілком чесну людину, і його жінка, про яку ми нічого не знаємо. Є вчений Степлтон і його сестра, про яку кажуть, що вона прегарна молода дівчина. Є містер Франкланд з Лафтар-хола, теж невідома нам особа, і ще один або два сусіди. Всі ці люди мусять становити об'єкт нашого спеціального вивчення.

— Я зроблю все, що залежить від мене.

— У вас є зброя, сподіваюсь?

— Так, я вважаю не зайвим взяти її з собою.

— Звичайно. Не кидайте свого револьвера ні вдень, ні вночі і ніколи не занедбуйте обачності.

Мандрівку ми відбули швидко й приємно; я її використав, щоб ближче познайомитися з моїми обома супутниками і гаяв час, граючись зі спанієлом доктора Мортімера. За кілька годин чорна земля стала червонуватою, цегла змінилася гранітом, і руді корови паслись на огорожених живими огорожами ланах, соковита трава та буйна рослинність яких свідчили про більш щедрий, хоч і вогкіший клімат. Молодий Баскервіль з великою цікавістю дивився в вікно і голосно вигукував задоволено, коли пізнавав рідні образи Devonshire.

— Я був ще юнак, коли вмер мій батько, і ніколи не бачив Баскервіль-хола, бо мій батько жив у невеличкому котеджі на південному березі. А звідти я просто поїхав до одного приятеля в Америку. Кажу вам, що все тут також для мене нове, як і для доктора Ватсона, і я нетерпляче прагну побачити болото.

— Хіба? В такому разі ваше бажання легко задовольнити, бо його вже видно,— сказав лікар Мортімер, показуючи рукою у вікно.

Над зеленими квадратами ланів і кривою лінією невисокого лісу вивищувався в далині сірий сумний горб, що був укритий дивовижною зубчастою верхівкою і робив враження якогось похмурого фантастичного пейзажу, видного у віддалі, ніби уві сні.

Баскервіль довго сидів мовчки і пильно видивлявся на нього, а я тим часом читав на його жвавому обличчі, яке значення має для нього цей перший погляд на дивне місце.

Його густі брови, його тонкі рухливі ніздрі, його великі карі очі виявляли гордість, мужність і силу. Коли на проклятому болоті нам трапиться скрута або небезпека, можна принаймні бути певним, що він такий товариш, для якого варто піти на риск з певністю, що він його поділить.

Потяг спинився коло невеличкої станції, і ми всі вийшли. За низькою білою огорожею чекав на нас шарабан, запря-

жений парою жеребців. Наш приїзд, очевидно, становив подію, бо й начальник станції, і носії зібралися навколо нас, щоб винести наш багаж. Місцевість була чудова, проста, сільська, і я був здивований, що біля воріт стояло два солдати в темних мундирах; вони спирались на короткі гвинтівки і пильно дивились на нас, коли ми проходили повз них. Кучер, людина з грубим суворим обличчям, вклонився серові Генрі Баскервілеві. Сівши в екіпаж, ми швидко помчали широкою білою дорогою.

Незабаром перед нами постала округла вивишеність, покрита вересом, — виступна частина болота. На її вершині прикро й виразно, як статуя, стояв вершник, темний і похмурий, з гвинтівкою напоготові. Він стежив за дорогою, якою ми їхали.

— Що це таке, Перкінсе? — спитав лікар Мортімер

Наш кучер повернувся й відповів:

— З Принцтаунської в'язниці утік злочинець, сер. Від того часу минуло вже три дні, і вартові стережуть усі дороги й усі станції, але не помітили ще жодних його слідів. Хто ж це такий?

— Це Сельден, нотінхільський вбивець.

Я пам'ятав його справу, бо нею зацікавився Холмс через виключну звірячість і безсоромну брутальність, якою були позначені всі дії вбивства. Смертну кару замінили ув'язненням через сумнів в розсудливості його розуму, остільки поведінка його була жахлива.

Шарабан виїхав на вершину, звідки відкрився перед нашими очима величезний простір болота, покритий кам'яними брилами і нерівними вершинами. З цього болота повіяв холодний вітер, від якого нас пройняли дрижаки. Десь там на цій похмурій рівнині ховається жахлива людина, зарившись у нору, як дикий звір, з серцем повним злоби проти людей... Не вистачало тільки цього для повноти важкого враження, що його робили пустеля, вітер та похмарене небо. Навіть Баскервіль замовк і щільніше закутався в своє пальто.

Раптом перед нами постала округла улоговина з чахлими дубами та ялинами по ній, понівеченими та зігнутими багатолітніми лютими бурями. Над деревами вивищувались дві вузькі вежі. Кучер показав на них пужалном і промовив:

— Баскервіль-хол.

Власник Баскервіль-хола підвівся, щоб подивитись, шоки його зашарілись, очі палали. Через кілька хвилин ми в'їхали в алею, де шум коліс заглушив шар упалого листя, і старі

дерева склепінням сходились над нашими головами. Баскервіль здригнувся, коли ми проїжджали уздовж темної довгої алеї, в кінці якої невиразно, як мара, бовванів будинок.

— Це сталося тут? — спитав він тихо.

— Ні, ні, тисова алея по той бік.

Молодий спадкоємець поглянув навколо похмурым поглядом.

— Не дивно, що дядько зле себе почував у такому місці, — сказав він. — Тут всякий боїтиметься. Не далі як через півроку я поставлю ряд електричних ліхтарів, і ви не пізнаєте будинку, коли ганок буде освітлено лампою Свана й Едісона на кілька тисяч свічок.

Алея закінчувалась широким майданчиком, укритим деревником, і ми побачили дім. У присмерку я помітив, що середина його палала ніби в тяжкій імлі, з якої виставав портик. Ввесь фасад було вкрито плющем, що його де-не-де розпинало вікно або герб, виблискуючи крізь плющ. Від центральної маси здіймалось дві вежі — древні, зубчасті з великою кількістю бійниць. Праворуч і ліворуч до башт тулились нові прибудови з чорного граніту. З вікон з частими переділками лилося тьмяне світло, а з димаря на крутім даху здіймалась вузька смужка диму.

— Просимо в дім, сер Генрі, просимо в гості в Баскервіль-хол. — З тіні портика виступив високий чоловік і відчинив двері шарабана. На жовтій стіні передпокою проектувався жіночий обрис.

— Чи не пустите ви мене просто додому, сер Генрі? — спитав лікар Мортімер. — Жінка чекає на мене.

— Хіба ви не пообідаєте з нами?

— Ні, мені треба їхати. Напевне, мене дома жде робота. Я б лишився, щоб показати вам будинок, але Барімор зробить це краще за мене. Прощайте й ніколи не вагайтесь посилати по мене — чи вдень, чи вночі, хоч би коли я знадобився.

Шум коліс затих в кінці алеї, поки сер Генрі та я ввійшли в передпокій, і вхідні двері важко грюкнули за нами. Ми опинились у гарному помешканні, просторому, високому, з важкою стелею з старого чорного дуба. У великому старовинному комині тріскотів огонь. Сер Генрі і я простягли до нього руки, бо за довгу подорож ми змерзли. Потім озирнулись навкруги.

Навколо зовнішньої частини старовинного вестибюлю йшла галерея з бильцями і до неї притулились подвійні східці. Від цього центрального пункту на всю довжину помешкання йшли два довгі коридори, що в них виходили всі

спальні. Моя і сера Генрі спальні містились в тому самому флігелі і були майже суміжні. Ці кімнати видавались більш сучасними, ніж центральна частина будинку; світлі шпалери та багато свічок трохи розігнали моє перше хмарне враження.

Але їдальня, що виходила у вестибюль, була похмурым і сумним місцем. Це була довга кімната, поділена уступом на естраду, де сідала родина, і нижчу частину, де містились челядники. На одному кінці її були хори для музик. Над нашими головами нависли чорні балки з закоптілою стелею над ними. Ряд блискучих смолоскипів та грубі веселощі бенкетів старого часу можливо і пом'якшували похмурий вигляд цієї кімнати, але тепер, коли двоє мужчин у чорному сиділи при тьмяному освітленні лампи з абажуром, мимоволі хотілося говорити пошепки і відчувалась пригніченість. Похмурий ряд предків у всеможливих одягах, починаючи від елисаветинського лицаря й кінчаючи джигуном часів Регентства, дивився на нас і навіював млосне почуття своїм мовчазним товариством. Ми не багато говорили, і я був радий, коли скінчився наш обід і ми могли піти в більш сучасну більярдну і закурити там по цигарці.

— Воістину не дуже веселе місце, — сказав сер Генрі. — Вважаю, що з плином часу можна остільки занехаятись, щоб примиритися з ним, але тепер я почуваю себе непідходящим для нього. Я не дивуюсь, що мій дядько трохи збожеволів, коли жив самотній у цьому будинку. Проте, коли ви нічого не маєте проти, ми розійдемося раніше сьогодні і, можливо, завтра вранці речі здадуться нам веселішими.

Я розсунув завіси перед тим, як лягти в постіль, і подивився в вікно. Воно виходило на зелену галявину біля ганку. За нею дві купи дерев шуміли, хитаючись од вітру. Серп місяця виглядав з-за рухливих хмар. При його холодному світлі я побачив за деревами ламану лінію скель і довгу низьку улоговину похмурого болота. Я опустил завісу і відчув, що моє останнє враження не було краще за перше.

А тим часом воно було не останнім. Я був стомлений, але спати мені не хотілось. Я перевертався з боку на бік, намагаючись заснути, але не міг. Десь далеко дзигарі пробили чверті, й, за винятком цього звуку, старий будинок опанувала мертва тиша. І раптом серед цієї тиші я почув звук, ясний, виразний. Це було ридання жінки, приглушений, придавлений стогін людини, яку спіткало непереможне горе. Я сів на постіль і почав напружено слухати. Ридання знову почулося, і безперечно, хтось плакав у цім домі.

Я ждав протягом півгодини, всі нерви мої були напружені, але не почув нічого, крім дзигарів і шелестіння плюща по стіні.

Розділ VII

СТЕПЛТОНІ З МЕРІПІТ-ХАУЗА

Свіжа красаота наступного ранку трохи згладила похмуре враження від першого знайомства з Баскервіль-холом. Коли сер Генрі і я сиділи за сніданком, сонячне світло лилося потоками крізь високі вікна і, проходячи крізь герби на них, кидало на підлогу різнобарвні плями. Темні скелі, відбиваючи золотисте проміння, здавались бронзові, і важко було уявити собі, що ми сидимо в тій самій кімнаті, яка напередодні, ввечері, так гнітюче вплинула на нас.

— Я вважаю,— сказав Генрі,— що провина наша, а не будинку. Ми стомились від подорожі, змерзли і через це були схильні бачити все в похмурому світлі. А тепер ми спочинули, відчуваємо себе гарно, і все стало веселим навколо нас.

— А тим часом не можна приписати все уяві,— заперечив я.— Чи не чули ви, приміром, як хтось (жінка, я вважаю) ридав уночі?

— Це цікаво, бо й мені, коли я почав дрімати, почулось щось подібне. Я довго прислухався, але через те, що звук не повторився, то я вирішив, що це мені приснилось.

— А я чув це цілком виразно і певен, що плакала жінка.

— Тоді слід це з'ясувати.

Сер Генрі подзвонив і спитав Барімора, чи не може він пояснити чуте нами. Мені здалось, що бліде обличчя шафара ще більше зблідло, коли він почув питання свого господаря.

— У домі, сер Генрі, тільки дві жінки,— відповів він.— Одна — челядниця, але вона спить у другому флігелі, друга — моя жінка, і я відповідаю за те, що вона не плакала.

А тим часом він брехав, бо після сніданку я зустрів місіс Барімор у довгому коридорі, причому сонце світило просто їй в обличчя. Це була велика, зовнішньо байдужа, огрядна жінка, з усталеним суворим виразом рота. Але проречисті очі її були червоні, і вона поглянула на мене крізь розпухлі вій. Отже, уночі плакала вона, і в такому разі чоловік її мусив знати про це. Але він узяв на себе очевидний ризик приховати цю обставину. Навіщо він це зробив? І чому вона так гірко плакала?.. Навколо цього блідого, гарного мужчи-

ни вже нагромаджувалась таємнича й похмура атмосфера. Він перший побачив тіло сера Чарльза, і тільки від нього були відомі всі обставини, що супроводили смерть сера Чарльза. Кінець кінцем, можливо, що людина, яку ми бачили в кебі на Реджент-стріт, був Барімор. Борода могла бути його власна. З опису візника виходило, що його пасажир був трохи нижчий на зріст, але це враження могло бути помилковим. Як вирішити це питання? Очевидно було, що насамперед слід побачити грімпенського поштмейстера і довідатись, чи було віддано самому Баріморові перевірочну телеграму. Хоч би яку я одержав відповідь, мені принаймні буде про що повідомити Шерлока Холмса.

Після сніданку сер Генрі мав розглянути різні папери, а тому час був найсприятливіший для моєї прогулянки. Мені довелося приємно прогулятися за чотири милі по краю болота, і я дійшов до невеличкого сірого сільця, в якому вивищувались над іншими будівлями трактир і будинок лікаря Мортімера. Поштмейстер, що був одночасно й сільським крамарем, добре пам'ятав телеграму.

— Звичайно, сер,— сказав він,— я переслав телеграму містерові Баріморові точнісінько так, як було зазначено

— Хто її відносив?

— Мій хлопець. Джемсе, ти відносив минулого тижня телеграму містерові Баріморові в хол, чи не так?

— Я, тату.

— І віддав йому в руки? — спитав я.

— Він був тоді на горищі, і я не міг віддати телеграму йому у власні руки, але місіс Барімор обіцяла зараз же передати її.

— Чи бачили ви містера Барімора?

— Ні, сер, кажу ж вам, що він був на горищі.

— Коли ви його не бачили, чого ж ви знаєте, що він був на горищі?

— Боже мій, та його власна жінка мусила була знати, де він є,— сказав поштмейстер незадоволено.— Хіба він не одержав телеграму? Коли сталась якась помилка, то скаржитись мусить містер Барімор.

Безнадійно було продовжувати далі моє слідство, і я, задумавшись, вийшов від поштмейстера.

Раптом мої думки перебив звук швидкої ходи і голос, що кликав мене по імені. Я повернувся, сподіваючись бачити лікаря Мортімера, але, на подив мій, переконався, що за мною біжить цілком незнайома людина. То був невисокий на зріст, худий, ретельно виголений чоловік, з білявим волоссям і запалими щоками, років від тридцяти до сорока, у сірому

костюмі, в солом'яному брилі. В нього через плече висів бляшаний ботанічний коробок, а в руках була зелена сітка, щоб ловити метеликів.

— Я певен, докторе Ватсоне, що ви пробачите мені мою сміливість,— сказав він, коли, захекавшись, добіг до мене.— Ми тут на болоті люди прості і не дожидаємось формального знайомства. Ви, може, чули про мене від нашого спільного приятеля лікаря Мортімера? Я Степлтон з Меріпіт-хауза.

— Я пізнав би вас через сітку та коробку,— відповів я,— бо мені відомо, що містер Степлтон натураліст. Але як ви пізнали мене?

— Я був у Мортімера, і він показав мені на вас з вікна своєї операційної кімнати. А що нам з вами по дорозі, то я вирішив вас наздогнати і познайомитися з вами. Сподіваюсь, сер Генрі почуває себе гарно після подорожі?

— Він почуває себе дуже гарно, дякую.

— Ми всі боялися, що після трагічної смерті сера Чарльза новий спадкоємець не захоче жити тут. Не можна вимагати від людини, щоб вона поховала себе в такому місці, але нема чого казати, що коли оселиться тут, то це буде для нас велика приємність. Сподіваюсь, що сер Генрі не має жодного забобонного страху?

— Не думаю, щоб це могло бути.

— Ви, звичайно, знаєте легенду про ворожого пса, що переслідує рід Баскервілів?

— Чув про нього.

— Дивно, оскільки ймовірні тутешні селяни. Деякі ладні присягтись, що бачили таку тварину на болоті.

Він казав посміхаючись, але мені здалося, що він дивиться на цю справу серйозніше, ніж хоче виявити.

— Історія ця дуже вплинула на уяву сера Чарльза, і я не маю сумніву, що вона спричинилась до його трагічної смерті. Але яким чином?

— Його нерви були остільки напружені, що поява хоч би якого собаки могла фатально вплинути на його хворе серце. Я вважаю, що він справді бачив щось подібне в тисовій алеї в останню свою мить. І я побоювався нещастя, бо дуже любив старого і знав, що його серце хворе.

— Звідки ж ви це знали?

— Від приятеля мого, Мортімера.

— Так ви думаєте, що якийсь пес гнався за сером Чарльзом, і що він через це вмер від страху?

— А ви можете пояснити його смерть як-небудь інакше?

— Я не прийшов ще ні до якого висновку.

— А містер Шерлок Холмс?

Від цих слів мій подих спинився, але, глянувши на спокійне обличчя й немиготливі очі свого супутника, я побачив, що в нього не було жодного наміру захопити мене розполохом.

— Даремно ви, докторе Ватсон, удаєте, що ми вас не знаємо, — сказав він. — Звіти про вашого слідця дійшли до нас, і ви не могли б рекламувати його без того, щоб не стати самому відомим... Коли Мортімер назвав мені вас, він не міг заперечувати автентичності вашої особи. Коли ви тут, отже, містер Шерлок Холмс зацікавлений цією справою, і природно, що я цікавлюсь довідатись, якої він думки.

— Боюсь, що я не зможу відповісти вам на це питання.

— Насмілюся спитати; зробить він нам честь своєю особистою присутністю?

— Тепер він не може залишити Лондон. Його увагу захопили інші справи.

— Який жаль! Він міг би висвітлювати те, що покрите темрявою для нас. Що ж до ваших досліджень, то коли я будь-як можу бути вам корисним, ви, сподіваюсь, розраховуватимете на мене. Якби я мав деякі вказівки про характер ваших підозрінь, або на спосіб, яким ви сподіваєтесь провадити ваші дослідження, то я, можливо, і тепер би зміг дати вам раду або допомогти.

— Запевняю вас, що я тут просто в гостях у свого приятеля сера Генрі і не потребую жодної допомоги.

— Чудово, ви маєте рацію, бажаючи бути обачним і стриманим. Ви досить провчили мене за те, що я вважаю непростимою настирливістю, і обіцяю вам більше не згадувати про цю справу.

Ми ввійшли до пункту, де вузька поросла травою стежка, відійшовши від дороги, крутилась болотом. Вдалині здіймався крутий горб, засипаний наметнями; з правого боку він за давніх часів був поритий кам'янищами, а переднім своїм боком хилився на нас темною скелею, порослою папороттю та терном. З-за далекої вершини вилась сіра смуга диму.

— Кілька кроків цією болотяною стежкою — і ми в Меріпіт-хаузі, — сказав Степлтон. — Чи не приділите ви мені трохи часу, щоб я міг мати задоволення познайомити вас з моєю сестрою?

Моя перша думка була та, що я мушу бути коло сера Генрі. Але я згадав про пачки паперів та рахунків на його столі. Напевно, він не потребував моєї допомоги, щоб їх розібрати. А Холмс напосідливо просив мене дізнатись про сусідів на болоті.

Я погодився на запрошення Степлтона, і ми повернули на стежку.

— Дивне місце це болото! — сказав він, оглядаючи навколо хвилясті поверхні й довгі зелені гряди з гребенями купчастого граніту, що здіймався як фантастичні шумливі хвилі.— Болото ніколи не може набриднути. Ви не можете собі уявити, які дивні таємниці воно ховає. Воно таке широке, таке пустельне і таке таємниче.

— Так ви його, отже, добре знаєте?

— Я живу тут тільки два роки. Місцеві жителі назвуть мене, мабуть, новоприбулим. Ми приїхали сюди незабаром після того, як оселився тут містер Чарльз. Але, підлягаючи своєму смакові, я дослідив цілу округу і певен, що небагато знають більше, ніж я.

— Хіба її так важко вивчити?

— Дуже важко. Придивіться, приміром, на велику площину на північ од нас з химерними горбами, що ніби виступають з неї. Ви нічого не помічаєте в ній особливого?

— Це гарне місце для галопа.

— Природно, що ви так думаєте, така думка коштувала багатьом людям життя. Бачите відсіль яскраві зелені плями, розкидані по ній?

— Так, вони мають вигляд більш плодючих місцин. Степлтон засміявся.

— Це велика Грімпенська трясовина,— сказав він.— Непевний крок — чи людині, чи тварині — смерть. Ще вчора я бачив, як один із болотяних коней загинув у ній. Я довго бачив його голову, що висувалась із болота, але кінець кінцем воно засмоктало її. Навіть за посухи тут небезпечно проходити, а після осінніх дощів це місце зовсім жахливе. Тим часом я можу дістатися до самісенької середини цієї трясовини і вернутися звідти цілісіньким. О боже, от ще одне з цих нещасних поні.

Щось буре качалось і підплигувало у зеленій осоці.

Потім появилась простягнута вверх і судорожно скорчувана шия, і над болотом пролунав страшний передсмертний стогін. Я похолов од жаху, але нерви мого супутника були, очевидно, сильніші за мої.

— Загинув,— сказав він.— Трясовина ковтнула його. Двоє коней за два дні, а може, і далеко більше, бо вони за посухи звикають ходити туди, і тільки тоді довідуються про небезпеку, коли трясовина поглине їх. Так, погане це місце — Грімпенська велика трясовина...

— І ви кажете, що можете ходити по ній?

— Так, є одна або дві стежки, по яких може пробігти дуже метка людина. Я їх знайшов.

— Але навіщо ж вам ходити в таке гидке місце?

— Чи бачите ви там, вдалині, горби. Це — острови, оточені з усіх боків бездушною трясовиною, що поволі підповзла до них протягом багатьох років. На тих горбах є рідкі рослини й метелики, і треба вміти дістатися до них.

— Я колись спробую своє щастя.

Він подивився на мене здивовано.

— Бога ради, викиньте з голови таку думку. Ваша кров паде на мою голову. Запевняю вас, що ви не мали б найменшого шансу вернутися звідти живим. Я можу дістатися туди, тільки запам'ятавши дуже складні прикмети.

— Це що таке?! — вигукнув я.

По болоту пролунав протяжний низький стогін, надзвичайно сумний. Він наповнив повітря, а тим часом не можна було сказати, звідки він походив. Почався він сумним шепотінням і зріс до низького реву, а потім знову завмер тихим меланхолійним звуком. Степлтон подивився на мене.

— Дивне місце, болото,— промовив він.

— Та що ж це таке?

— Селяни кажуть, що це пес Баскервілів вимагає своєї здобичі. Я разів зо два чув цей звук, але не так голосно, як сьогодні.

Я з тремтінням у серці подивився на величезну рівнину, покриту зеленими плямами. Ніщо не ворушилось на цьому широкому просторі, за винятком двох гав, що голосно каркали на одній з вершин позад нас.

— Ви людина освічена,— сказав я.— Не вірите ж ви такій нісенітниці. Як ви думаєте, яка причина цього дивного звуку?

— Болота роблять іноді надзвичайні звуки. Походять вони або від того, що земля осідає, або від того, що вода підіймається, а може, й від чого іншого.

— Ні, ні, це був живий голос.

— Можливо. Чи чули ви коли-небудь, як реве бугай?

— Ні, ніколи.

— Це дуже рідка птиця, що зникла тепер в Англії, але на болоті все можливе. Я не здивувався б, якби виявилось, що почутий нами звук належав останньому бугаєві.

— Це найдивніший звук, який я будь-коли чув у житті.

— Так, у всякому разі, це — надзвичайне місце. Ось подивіться на той схил горба, що ви про нього думаєте?

Весь крутий схил був покритий сірими кам'яними кругами; їх було принаймні з двадцять.

— Що то таке, — кошари для овець?

— Ні, це житла наших шановних предків. Доісторичні люди густо населяли болото; і через те, що ніхто від того часу не живе тут, то ми знаходимо незайманими всі їхні пристосування до життя. Це їхні вігвами, з яких знесло дахи. Ви можете навіть побачити їхні ватри та лежа, коли поцікавитесь піти туди.

— Адже це ціле місто. Коли й хто в ньому жив?

— Неолітична людина. Час невідомий.

— Що вона робила?

— Вона пасла свої отари на цих схилах і навчилася копати олово, коли мідяний меч почав замінити кам'яну сокиру. Подивіться на цю велику виїмку. Це її робота. Так, докторе Ватсон, ви знайдете багато цікавого на болоті. Ах, даруйте мені, це, напевне, циклопіда.

Через стежку перелетіла муха чи міль, і в одну мить Степлтон кинувся за нею з надзвичайною енергією та швидкістю. На мій жах, комаха летіла просто до трясовини, але мій новий знайомий, не спиняючись, плигав за нею з купини на купину, і в повітрі маяла його зелена сітка. Сірий костюм та неправильні зигзаги стрибків робили його схожим на гігантську міль. Я стояв, пильно стежачи за його полюванням, з почуттям захоплення його надзвичайною спритністю і жаху, що він може оступитись на зрадливій трясовині, як раптом почув за собою ходу і, повернувшись, побачив на стежці жінку. Вона прийшла з того боку, де смужка диму показувала на розполіг Меріпіт-хауза, але нерівності болота ховали її, поки вона підійшла зовсім близько.

Я й на хвилину не мав сумніву, що це — міс Степлтон, про яку мені казали, бо на болоті не могло бути багато дам, і я пам'ятав, що хтось розповідав про неї, як про красуню. І справді, жінка, що підійшла до мене, була красуня незвичайного типу. Не можна собі уявити більшого контрасту, ніж той, що існував між братом та сестрою: Степлтон був безбарвний, з русявим волоссям та сірими очима, а вона — темніша брюнетка, ніж ті, яких доводиться зустрічати в Англії, струнка, гарна й висока. У неї було горде обличчя з тонкими рисами, до того правильними, що вони здавалися б невиразними, якби не пристрасні уста і чудові темні жваві очі. Ця струнка постать у вишуканому вбранні була дивним явищем на пустельній болотяній стежці. Коли я повернувся, вона дивилась на брата, але потім швидко підійшла до мене. Я підняв бриля, бажаючи засвідчити їй свою присутність, як раптом її слова повернули мої думки зовсім іншим напрямком.

— Ідьте геть,— сказала вона.— Вертайтесь просто в Лондон, негайно!

Я тільки міг непорозуміло дивитися на неї. Її очі палали, і вона нетерпляче біла ногою об землю.

— Чого мені вертатися? — запитав я.

— Я не можу цього пояснити.

Вона казала палко, низьким голосом і якимось оригінально гаркавлячи.

— Але, господи, зробіть те, про що я прошу. Ідьте геть, і щоб ніколи ноги вашої не було на болоті.

— Але я тільки-но приїхав.

— Мужчина! Мужчина! — вигукнула вона.— Невже ви нездатні зрозуміти, що застерігають вас для вашого ж добра? Вертайтесь в Лондон, їдьте геть сьогодні ж. Киньте це місце, хоч би що там. Цитьте, мій брат повертається. Ні слова про те, що я казала. Чи не зірвете ви мені оцю квітку там у хвощі? У нас на болоті дуже багато таких квіток, хоч, звичайно, ви запізнились для того, щоб милуватися красою цієї місцевості.

Степлтон кинув своє полювання й вернувся до нас червоний і захеканий.

— А, Беріл,— промовив він, і мені здалося, що його вітання було далеко не щире.

— Ах, Джек, як ти захекався!

— Так, я полював на циклопиду. Вони дуже рідкі і їх трудно побачити пізньої осені. Який жаль, що я упустив її!

Він казав безтурботно, але його невеличкі ясні очі безперестанно перебігали з дівчини на мене.

— Я бачу, що ви вже познайомились.

— Так, я казала серові Генрі, що тепер уже пізно для того, щоб милуватися справжньою красою болота.

— Що таке? За кого ти його вважаєш?

— Я гадаю, що це мусить бути сер Генрі Баскервіль.

— Ні, ні, я його приятель. Я доктор Ватсон.

Від досади її виразне обличчя зашарілось.

— Наша балачка була суцільне непорозуміння.

— У вас не було багато часу для балачки,— зауважив її брат з тим же питальним виразом в очах.

— Я говорила з доктором Ватсоном, як з постійним жителем, а не як з приїжджим,— відповіла вона.— Яке йому діло до того, рано чи пізно він приїхав для того, щоб бачити ці квіти. Але ви підете з нами в Меріпіт-хауз, чи не так?

Ми скоро дійшли до похмурого будинку, що був колись за кращих часів фермою, але тепер перебудованого в сучасне житло. Його оточував садок, але фруктові дерева, як і всі

інші на болоті, були чахлі й низькорослі. Все це місце взагалі робило враження якоїсь мізерії й суму. Нас зустрів дивний висохлий, одягнений по-сільському старий слуга, що цілком підходив своїм виглядом до дому. Але всередині великі кімнати було умебльовано з вишуканістю, що виявляла смак господині.

Коли я подивився у вікно на безкрає болото, покрите корінням, що одноманітно тяглося до далекого обрію, то не міг не запитати себе, що змусило цього високоосвіченого чоловіка й цю красуню жити в такому місці.

— Оригінальне ми обрали місце для життя, чи не так? — спитав Степлтон, ніби відповідаючи на мої думки. — А тим часом ми почуваємо себе щасливими Чи не так, Беріл?

— Цілком щасливими, — підтвердила вона, але в її голосі не почувалось певності.

— В мене була школа, — сказав Степлтон. — Це було на півночі. Робота в ній була надто механічна й нецікава для людини з моїм темпераментом, хоч можливість жити з молоддю, формувати молоді душі, класти на них відбиток свого характеру й надихати їм свої ідеали була дорога для мене. Але доля постала проти нас. У школі почалась пошесть, і три хлопчики вмерли від неї. Школа не могла знову поправитись після того удару, і більша частина мого капіталу загинула. І все-таки, якби тільки не втрата чудового товариства хлоп'ят, я міг би радіти з свого власного нещастя, бо при моїй великій любові до ботаніки й зоології я маю тут безмежне поле для роботи; а сестра моя так само любить природу, як і я. Ви все це мусили були почути, — докторе Ватсон, бо я помітив, з яким інтересом ви дивилися з нашого вікна на болото.

— Мені, звичайно, мусило було спасти на думку, що тут трохи тоскно, і можливо, не так для вас, як для вашої сестри.

— Ні, ні, я ніколи не сумую, — швидко відповіла вона.

— У нас книги, заняття, і ми маємо цікавих сусідів. Лікар Мортімер дуже значна людина у своїй спеціальності. Бідолашний сер Чарльз також був чудовий товариш. Ми добре знали його, і нам так не вистачає його, що й сказати не можна. Як ви думаєте, чи не буде настирливістю, коли я сьогодні зроблю серові Генрі візит, щоб познайомитись з ним?

— Я певен, що він буде дуже радий.

— Так, може ви попередите його про мій намір. З нашими незначними засобами, ми, можливо, зможемо полегшити йому трохи життя, поки він звикне до нового середовища. Чи

не хочете ви, докторе Ватсон, піти на гору й поглянути на мою колекцію лускокрилих. Я гадаю, що це найповніша колекція в усій південно-західній Англії. Поки ви будете оглядати її, приготуємо сніданок.

Я не пристав на умовляння залишитись поснідати і зараз же пішов додому тією самою стежкою, якою прийшов сюди. Але, очевидно, була друга, більш пряма стежка, бо не встиг я дійти до дороги, як був вражений, побачивши, що міс Степлтон сидить тут на камені. Обличчя її зашарілось і від цього було ще краще; вона тримала руку коло серця.

— Я всю дорогу бігла, щоб перейняти вас, докторе Ватсон,— сказала вона.— Я не мала навіть часу надіти капелюха. Мені не можна довго залишатися, а то брат шукатиме мене. Я хотіла вам сказати, як я засмучена своєю дурною помилкою. Будь ласка, забудьте мої слова, що не мають жодного до вас відношення.

— Я не можу їх забути, міс Степлтон. Я друг сера Генрі, і його спокій дуже близько обходить мене. Скажіть мені, чому так вам хотілось, щоб сер Генрі повернувся в Лондон?

— Жіночі примхи, докторе Ватсон. Коли ви краще узнаете мене, ви зрозумієте, що я не завжди можу пояснити те, що я кажу або роблю.

— Ні, ні, я пам'ятаю тремтіння вашого голосу. Будь ласка, прошу вас, міс Степлтон, будьте одверті зі мною, бо від того часу, як я тут, я почуваю, що навколо мене згущаються тіні. Життя стало скидатися на цю велику Грімпенську трясовину з зеленими плямами всюди, де загинути, не маючи поводиря, що може показати вірний шлях. Скажіть же мені, що ви мали на думці, і я обіцяю передати ваше попередження серові Генрі.

Вираз нерішучості пробіг по її обличчю, але погляд знову став жорстоким, коли вона мені сказала:

— Ви надаєте дуже великого значення моїм словам, докторе Ватсон. Мій брат і я були дуже вражені смертю сера Чарльза. Ми були дуже близькі йому; його улюбленою прогулянкою була стежка через болото до нашого дому. На нього справило велике враження прокляття, що тяжіло над його родом, і, коли сталася його трагічна смерть, я природно відчула, що мусять бути підстави тому страхові, який він виявляв. Через те я впала в розпач, коли другий член родини приїхав, щоб оселитися тут, і вважала, що його слід попередити проти небезпеки, що йому загрожує. От і все, що я хотіла сказати.

— Але якого роду небезпека?

— Ви знаєте історію про пса

— Я не вірю таким дурницям.

— А я вірю. Коли ви маєте будь-який вплив на сера Генрі, то вивезіть його з місця, яке було завжди фатальне для Баскервільів. Світ широкий. Навіщо ж йому жити в небезпечному місці?

— Тому, що це небезпечне місце, він і вирішив тут жити. Такий характер сера Генрі. Я боюсь, що коли ви не дасте мені більше точних відомостей, то я не зможу повезти його звідси.

— Я нічого не можу сказати певного, бо нічого певного не знаю.

— Дозвольте мені, міс Степлтон, запропонувати вам ще одне питання. Коли ви нічого іншого не хотіли сказати, то чому ви не хотіли, щоб ваш брат чув вас? Тут нічого немає такого, проти чого він міг би повстати, або хто-небудь інший.

— Мій брат пристрасно бажає, щоб у холі хтось жив, бо він вважає, що це було б на користь бідному народові, який живе на болоті. Він буде дуже незадоволений, коли довідається, що я сказала таке, що може змусити сера Генрі виїхати звідси. Але я тепер виконала свій обов'язок і не скажу більш нічого. Мені треба вернутися додому, інакше він шукатиме мене і запідозрить, що я бачилась з вами. Прощайте.

Вона повернулась і за кілька секунд зникла між каміням, а я, пригноблений непевним страхом, пішов у Баскервіль-хол.

Розділ VIII

ПЕРШЕ ДОНЕСЕННЯ ДОКТОРА ВАТСОНА

Від цього часу я буду йти за подіями, переписуючи свої ж листи до містера Шерлока Холмса, що лежать переді мною на столі. Однієї сторінки не вистачає, а решту точно переписано. І вони передають мої почуття та підозру більш докладно, ніж могла б це зробити моя пам'ять, хоч як я гарно пам'ятаю ці трагічні події.

«Баскервіль-хол

Жовтень 13

Любий Холмсе. З моїх колишніх листів та телеграм ви добре знаєте всі ці події, що трапились у цім куточку.

Останніми днями я не посилав вам жодного донесення, бо до сьогоднішньої ночі не трапилось нічого, що варто було б уваги. А сьогодні трапилась дуже дивна річ, про яку я вас повідомлю у свій час. Але насамперед я мушу повідомити вас і про деякі інші причини.

Одна з них, про яку я казав дуже мало, — злочинець — втікач. Є цілковиті підстави вважати, що він зовсім пішов з цієї місцевості, а це становить велику полегкість для поодиноких господарів на болоті. Минуло два тижні від часу його втечі з в'язниці, і від того часу нічого не було чути про нього. Цілком неможливо, щоб він міг так довго триматися на болоті. Звичайно, щодо можливості ховатися, то в цьому він не мав би скрути. Кожна кам'яна халупа могла б бути йому за притулок, але на болоті нема чого їсти, хіба що тільки б він піймав та зарізав одну з фермерських овець. Через те гадаємо, що він пішов геть, і фермери почали спати міцніше.

У нашому домі нас четверо дужих мужчин, отже, ми можемо оборонити себе, але признаюсь, що мені було моторошно, коли я думав про Степлтонів. Вони живуть на багато миль від усякої допомоги. В їхньому домі одна дівчина, один старий слуга, сестра й брат — не дуже сильний мужчина. Вони були б беззахисні в руках такого одчайдушного розбійника, як цей нотінгхільський злочинець, якби йому удалось пробратись до них. Сер Генрі і я звернули на це увагу і сказали, щоб конюх Перкінс ходив туди ночувати, але Степлтон і чути не хотів про це. Справа в тому, що сер Генрі починає дуже цікавитися красунею-сусідкою. Цьому не слід дивуватися, бо сумно жити в цьому пустельному місці для такої діяльної людини, а вона — чарівна красуня. В ній є щось трагічне й екзотичне, що становить дивний контраст з її холодним та байдужим братом; проте і в ньому можна помітити прихований вогонь. Він, безперечно, має дуже помітний вплив на неї. Я бачив, як вона, розмовляючи, завжди поглядала на нього, ніби сподівалася на похвалу того, про що вона сказала. Думаю, що він гарно поводитьсь з нею. Якийсь сухий блиск його очей і твердий обрис тонких губ свідчать про позитивний, а можливо, і брутальний характер. Ви б мали в ньому цікавого суб'єкта для вивчення.

Він у перший же день одвідав Баскервіля, а на другий ранок повів нас на те місце, де відбулись, як передбачається, події, розказані легендою про злого Х'юго. Ми йшли кілька миль по болоту і дійшли до такого похмурого місця, що само по собі могло навіяти цю історію. Ми побачили коротку

долину між скелями, що прилучалась до чистого зеленого простору, вкритого білим жабником. Посеред цього простору стирчало два великі камені, загострені доверху, як величезні зуби якоїсь потворної тварини. Хоч би як там було, це місце цілком відповідало сцені давньої трагедії. Сер Генрі дуже зацікавився і не раз допитував Степлтона, чи вірить він у можливість втручання надприродних сил у людські справи. Він казав, ніби жартуючи, але очевидно було, що настрої його поважний. Степлтон відповідав дуже стримано, але не трудно було помітити, що він каже менше, ніж міг би сказати, і що він не хоче висловити цілком свою думку, шануючи почуття Баскервіля. Він розказав про подібні випадки, коли цілі родини терпіли від будь-якого злого впливу, і в нас постало від його слів таке враження, що він вірить в народну легенду про собаку.

На зворотному шляху ми снідали в Меріпіт-хаузі: тут сер Генрі познайомився з міс Степлтон. З першого ж разу, як він глянув на неї, він, очевидно, був дуже нею захоплений, і, коли я не помиляюсь, почуття це було взаємним. Він часто згадував її, коли ми вертались додому, і від того часу не минало майже дня, щоб ми не бачили або брата, або сестру. Вони сьогодні увечері обідають у нас, а ми, здається, підемо до них на тому тижні. Можна подумати, що такий шлюб був би дуже бажаний для Степлтона, а тим часом я не раз помічав на його обличчі велику досаду, коли сер Генрі робив яку-небудь послугу його сестрі. Він, безперечно, дуже її любить і йому довелося б самотньо жити без неї, але було б дуже егоїстично з його боку противитись такій блискучій партії. А тим часом, я певен, що він не бажає, щоб їхня близькість перейшла в кохання, і я помічав кілька разів, як він намагався перешкодити їхньому *tete-a-tete*. До речі, ваші інструкції щодо того, щоб сер Генрі не виходив один, буде далеко трудніше виконувати, коли до всіх наших скрут додасться ще й кохання. Моя репутація дуже швидко потерпіла б, якби мені доводилося буквально виконувати ваші накази

Після попереднього мого листа до вас я зустрів ще одного сусіда — містера Франкланда з Лафтар-хола, який живе, приблизно, за чотири милі на південь од нас. Ця літня людина, червонопика, сива і злостива. Він закоханий в британські закони і витратив великі гроші на суд. Він судиться тільки через любов до судів і однаково ладен дивитися на питання з різних боків. Тому не дивно, що ця забавка стала дуже дорогою для нього. Іноді він закриває право проїзду і дає на волю парафії судитися з ним, щоб

проїзд було знову відкрито. Іноді він власними руками розламає чужу хвірточку і об'являє, що тут з давніх-давен була стежка, даючи на волю власникові судитися з ним за порушення чужої власності. Кажуть, що тепер у нього дев'ять судових справ, які поглинуть, мабуть, рештки його майна, і тоді він зробиться не шкідливим. Я згадую про нього тільки тому, що ви вимагаєте, щоб я посилав вам описи людей, які оточують нас. Цікаве його теперішнє дозвілля: він аматор-астроном і має чудовий телескоп, з яким лежить на даху свого будинку і цілий день дивиться на болото, сподіваючись побачити запеклого злочинця. Якби він цим обмежував свою діяльність, то все було б гарно, але є чутки, що він хоче судитися з лікарем Мортімером за те, що той витяг неолітичний череп з могили без згоди найближчих родичів небіжчика. Він урізноманітнює трохи наше життя, вносячи до нього комічний елемент, який нам, між іншим, потрібен.

А тепер, ознайомивши вас з різними обставинами, я закінчу цього листа тим, що розкажу вам докладніше про Баріморів і особливо про дивне відкриття, яке я зробив минулої ночі. Правда, само по собі воно може статися незначним. Ви знаєте, що я взагалі сплю неміцно, і від того часу, як перебуваю тут на сторожі, тільки дрімаю. Минулої ночі о другій годині я прокинувся від кроків людини, що прокрадалася мимо моєї кімнати. Я встав, відчинив двері і виглянув. Коридором тяглась довга чорна тінь чоловіка, що тихо рухався з свічкою в руці. Він був у сорочці і штанях, босий. Я ледве міг розгледіти його постать, але зріст нагадував Барімора. Він ішов повільно й обережно, і в усьому вигляді його було щось невимовно злочинне й таємниче.

Я казав вам, що коридор перетинає балкон, який оточує вестибюль, але щодалі коридор знову продовжується. Я почекав поки Барімор сховався, і потім пішов за ним. Коли я обійшов балкон, він уже дійшов до кінця коридора, і я бачив, як він увійшов в одну з кімнат. А треба вам сказати, що всі ці кімнати не вмебльовані і ніхто в них не живе, через те ця нічна пригода набула ще більш таємничого характеру. З дверей, куди він увійшов, видно було промінь світла, а що світло не коливалося, то я зрозумів, що Барімор стоїть нерухомо. Я пробрався як можна тихше по коридору й заглянув у кімнату.

Барімор пригнувся до вікна, тримаючи свічку біля шибки. Лице його було повернене до мене в профіль і виявляло напружене чекання. Так він стояв кілька хвилин. Потім важко застогнав і нетерплячим жестом погасив свічку.

Я вмить повернувся в свою кімнату і незабаром після того почув ті самі скрадливі кроки. Барімор вертався назад. Минуло багато часу після того, і я вже трохи задрімав, коли раптом почув, що хтось повертає ключ у замку, а я не міг визначити, звідки йшов цей звук. Я не знаю, що все це означає, але в домі відбувається щось таємниче — те темне й погане, до чого ми кінець кінцем доберемось. Я не стану вам набридати своїми припущеннями, бо ви просили мене повідомляти вас тільки про факти. Сьогодні вранці ми довго розмовляли з сером Генрі і виробили план дій заснований на моїх нічних спостереженнях. Тепер я не буду казати про нього, але завдяки йому даліше моє донесення буде дуже цікавим».

Розділ ІХ

ДРУГЕ ДОНЕСЕННЯ ДОКТОРА ВАТСОНА

Світло на болоті

*«Баскервіль-хол
Жовтень 15*

Любий Холмсе, коли ви не одержували від мене особливих новин за перші дні, то тепер ви мусите визнати, що я надолужив згаяний час і що події швидко йдуть одна за одною. Своє донесення я закінчив повідомленням про те, що бачив Барімора проти вікна; а тепер у мене зібрався такий запас відомостей, який мусить дуже здивувати вас. Обставини набули такого обороту, що я не міг його передбачити. З одного боку, вони стали за останні сорок вісім годин далеко ясніші, а з другого — вони дуже ускладнились. Але я вам усе розкажу і ви самі зміркуєте.

На другий, після моїх спостережень, ранок я перед сніданком обдивився кімнату, в яку вночі приходив Барімор. Я помітив в ній одну особливість: з західного вікна, через яке він так пильно видивлявся, болото видно краще, ніж з якого іншого вікна в домі. Отже, тільки це вікно могло прислужитись цілям Барімора, і отже, він щось або когось виглядав на болоті. Ніч була надзвичайно темна, а тому я не можу собі уявити, як він міг сподіватись побачити будь-кого, і мені спало на думку, чи не затівалось тут будь-якої любовної інтриги. Цим можна було б з'ясувати його скрадливий ход і горе жінки. Він сам — людина дуже красива,

здібна поривати серце селянської дівчини, і через те таке припущення могло б бути ймовірним. Звук відчинених дверей, почутий мною після того, як я вернувся в свою кімнату, міг означати, що Барімор вийшов на якесь таємне побачення. Так міркував я на другий ранок і передаю вам ці підозри, хоч виявилось, що вони не мали підстав.

Але, хоч би якими в дійсності були вчинки Баріморів, я відчував, що над мої сили лишати їх тільки на моїй відповідальності. Після сніданку я пішов в кабінет господаря і розповів йому про все, що бачив. Він був менш здивований, ніж я сподівався.

— Я знаю, що Барімор ходить уночі, і маю намір поговорити з ним,— відповів він.— Я чув разів два або три кроки в коридорі якраз приблизно в той час, коли ви бачили його.

— Може, він щоночі ходить до того самого вікна? — сказав я.

— Коли це так, ми маємо можливість прростежити за ним і виявити його поведінку. Цікаво знати, як вчинив би ваш приятель Холмс, якби він був тут.

— Я гадаю, він зробив би якраз так, як ви хочете вчинити,— сказав я.— Він стежив би за Барімором, поки довідався б про все.

— Так ми зробимо це вкупі.

— Але він, напевне, почує нас?

— Він трохи приглухуватий, і в усякому разі нам слід спробувати. Ми сьогодні вночі сидітимемо в моїй кімнаті і ждатимемо поки він пройде.

Сказавши це, сер Генрі весело потярав руки. Зрозуміло було, що він радий цій пригоді, як розвазі, внесений в його надзвичайно спокійне життя на болоті.

Сер Генрі списався з архітектором, який складав плани для сера Чарльза, і з лондонським підрядником, отже, ми можемо чекати, що скоро почнуться тут великі зміни. З Плімута приїжджали декоратори та шпалерники, очевидно, в нашого приятеля широкі плани, і він не спиниться ні перед якими витратами і працею ради відновлення краси будівлі. Коли будинок буде відремонтовано і знову умебльовано, серові Генрі не вистачатиме тільки жінки. Між нами кажучи, є виразні ознаки, що й цього не бракуватиме, коли тільки наша красуня-сусідка, міс Степлтон, погодиться, бо я рідко бачив людину більш закохану, ніж сер Генрі, в цю дівчину.

Проте, його кохання не таке щасливе, як можна було б цього сподіватися за даних обставин. Сьогодні, приміром, трапилась цілком несподівана пригода, що дуже засмутила нашого приятеля.

Після нашої балачки про Барімора сер Генрі надів бриля, наміряючись вийти з дому. Зрозуміло, я зробив те саме.

— Що це, Ватсоне, і ви йдете? — спитав він, якось дивно подивившись на мене.

— Це залежить від того, чи йдете ви на болото, — відповів я.

— Так, я йду туди.

— Ну, так ви знаєте одержані мною інструкції. Мені дуже неприємно бути настирливим, але ви чули, як серйозно наполягав Шерлок Холмс на тому, щоб я не кидав вас, і особливо за те, щоб ви не ходили самі на болото.

Сер Генрі поклав мені руку на плече і промовив:

— Любий друже, Холмс, за всієї своєї мудрості не передбачав деяких обставин, що сталися від того часу, як я на болоті. Чи розумієте ви мене? Я певен, що ви остання людина в світі, яка захотіла б зіпсувати мені задоволення. Я мушу сам іти.

Ці слова поставили мене в надзвичайно скрутне становище. Я не знав, що сказати і що робити, а він, поки я стояв непорозуміло, узяв палицю й пішов.

Коли я, нарешті, обміркував справу, то совість почала докоряти мені, що я, хоч би яка була тому причина, дозволив, щоб він пішов без мене. Я почав уявляти собі, які були б мої почуття, коли б мені довелось повернутися до вас, признатися, що трапилось лихо внаслідок недодержання ваших інструкцій. Запевняю вас, що кров кинулась мені в голову при самій думці про це. Я вирішив, що, можливо, ще не пізно догнати його, і зараз же пішов напрямком до Меріпіт-хауза. Я поспішав, як тільки міг, але не бачив сера Генрі, поки дійшов до того місця, де від дороги відходить болотяна стежка. Тут, боячись, що я пішов не тим напрямком, я вибрався на горб — той самий, що поритий кам'янищами і звідки відкривається широкий круговид. Звідти я одразу побачив сера Генрі. Він був на болотяній стежці, приблизно за чверть милі від мене, і коло нього була дама, яка не могла бути ніким іншим, як тільки міс Степлтон. Вони повільно йшли стежкою, заглибившись в балачку, причому вона швидко жестикулювала руками, ніби ставлячись поважно до того, що казала, а він напружено слухав і два рази похитав головою, мов енергійно заперечуючи її слова.

Через деякий час наш сер Генрі і дама спинились на стежці і, як раніше, були захоплені своєю розмовою; як раптом я побачив, що не я сам був свідком їхнього побачення. Я помітив розмаюну в повітрі зелену пляму, яку ніс на

палиці чоловік, що біг із болота. То був Степлтон із своєю сіткою. Він був далеко ближче до співрозмовців, ніж я, і, очевидно, ішов напрямком до них. В цю хвилину сер Генрі рвучко притяг до себе міс Степлтон. Він обняв її за талію, але мені здалося, що вона ухиляється від його обіймів. Він наблизив свою голову до її голови, але вона на знак протесту підняла руки. Раптом вони відскочили один від одного і швиденько оглянулись. Причиною тому був Степлтон. Він дико біг до них, і позад його маяла його безглузда сітка. Зупинившись перед ними, він почав жестикулювати і трохи не плигати від обурення. Що все це означало, я не міг зрозуміти, але мені здалось, що Степлтон ляяв сера Генрі, який з'ясував справу, і з'ясування ставали дедалі запальніші в міру того, як перший відмовлявся їх розуміти. Дама стояла мовчки. Нарешті, Степлтон повернувся на підборах і звернувся владно до сестри, яка, нерішуче глянувши на сера Генрі, пішла разом з братом. Сердиті жести натураліста свідчили, що й дама зазнала його гніву. Сер Генрі постояв, подивився їм услід, а потім пішов назад тією дорогою, якою прийшов, звівши голову і являючи собою втілений сум.

Я не можу собі уявити, що все це означало, але мені було дуже соромно, що я був свідком такої інтимної сцени без відома мого приятеля. Тому я збіг з горба і коло його підніжжя зустрів сера Генрі. Обличчя його було червоне від гніву і брови насуплені, як у людини, що не знає, що йому діяти.

— Еге, Ватсоне! Звідки ви вискочили? — спитав він. — Не може бути, щоб ви, всупереч умові, все-таки йшли за мною.

Я з'ясував йому, як я вважав за неможливе лишитися вдома, як я пішов за ним і як був свідком всього, що сталося. Був момент, коли очі його заблищали, але моя одвертість обеззброїла його, і він майже спокійно засміявся.

— Мені здавалося, що середина цієї луки досить безпечне місце для того, щоб людина могла вважати себе самотньою, — сказав він. — А тим часом трохи не все населення бачило моє сватання. І притому дуже сумне сватання. Де ви були?

— Я був на горбі.

— В останньому ряду, значить. А її брат був на перших місцях. Ви бачили, як він ішов до нас?

— Бачив.

— Чи не справляє цей брат на вас враження божевільного?

— Не можу сказати, щоб я коли помічав це.

— Звичайно. До сьогоднішнього дня і я вважав його досить розумним, але тепер кажу вам — або на нього, або на мене треба надіти сорочку для божевільних. В усякому разі я не розумію, в чому справа. Ви, Ватсоне, прожили зо мною кілька тижнів, так скажіть мені тепер одверто: яка хиба переважає мені бути гарним чоловіком для жінки, яку я полюбив би?

— На мою думку, такої хиби у вас немає.

— Він нічого не може мати проти мого становища в цьому світі. Отже, він має щось проти мене особисто. Але що саме? Я в житті своїм ніколи нікого не сфразив навмисно. А тим часом він не дозволив би, щоб я доторкнувся до кінців її пальців.

— Хіба він це сказав?

— Це і ще багато іншого. Я знаю її лише кілька тижнів, але скажу вам, Ватсоне, що з першого ж моменту відчув, що вона створена для мене, і вона також, можу присягтись, була щаслива, коли була зі мною. Жіночі очі промовляють виразніше за слова. Але він ніколи не дозволяв нам лишатися удвох, і тільки сьогодні вперше я мав нагоду поговорити з нею на самоті. Вона була рада зустрічі зі мною, але не про кохання хотіла вона говорити, і якби могла, то й мені б заборонила говорити про це. Вона все поверталась до старої теми про небезпеку цього місця і про те, що вона не буде щаслива, доки я не покину його. Я відповів, що від того часу, як я побачив її, не поспішаю виїжджати звідси і що коли вона дійсно хоче, щоб я поїхав, то єдиний засіб до цього — влаштувати так, щоб вона поїхала зі мною. Тут я освідчився їй, але не встигла вона мені відповісти, як прибіг цей брат, і обличчя в нього було, ніби в божевільного. Він був блідий від злости, і ясні очі його палали люттю. «Що я роблю з дівчиною? Як я смію залицятись до неї, коли це їй неприємно? Невже я вважаю, що коли я власник цього помістя, то я можу зробити все, що захочу?» Якби він не був її брат, то я краще зумів би відповісти йому. Я відповів, що мої почуття до його сестри такі, що їх нема чого соромитись і що я просив її зробити мені честь стати мені за дружину. Це, очевидно, анітрохи не поліпшило справу, бо нарешті мені також увірвався терпець, і я відповів йому запальніше, ніж, може, слід було б, бо вона стояла тут же. Скінчилось все тим, що він пішов разом з нею, як ви бачили, а я лишився спантеличений. Скажіть мені тільки, Ватсоне, що це все означає, і я буду вам дуже вдячний.

Я попробував був з'ясувати все це, але, бігме, сам був

спантеличений. Все обстає за нашого приятеля — його становище, його характер, його зовнішність — і я нічого не знаю, що могло б постати проти нього, крім таємничої долі, що переслідує їхній рід. Дуже незрозуміло, що його сватання було так брутально відкинуто, без усякого посилення на бажання самої дівчини, і що дівчина дозволяє без протесту таке становище. Проте нас заспокоїв сам Степлтон, прийшовши до нас того ж дня. Він прийшов просити пробачення за свою брутальність. Наслідком їхньої довгої балачки в кабінеті без свідків було те, що дружні відносини знову відновились, внаслідок чого ми будемо обідати в ту п'ятницю в Меріпіт-хаузі.

— Я не скажу тепер, що він не божевільний, — сказав сер Генрі, — я не можу забути його очей, коли він підбіг до мене сьогодні вранці. Але не можу не визнати, що не можна було вимагати більш достатнього вибачення.

— Як він пояснив свою поведінку?

— Він сказав, що сестра становить все в його житті. Це досить зрозуміло, і я радий, що він її оцінює як слід. Вони жили завжди вкупі, він завжди був самотній, і вона єдиний його товариш, отже, думка втратити її воістину жахлива для нього. Він каже, що не помічав, як я закохувався в неї, коли ж побачив це на власні очі і подумав, що її можуть узяти від нього, то можливість ця зробила його божевільним. Він дуже жалкував про все, що сталося, і розумів, оскільки безглуздо й егоїстично уявляти, що він може залишити на все життя для себе таку красуню, як його сестра. Коли доведеться з нею розлучитись, то він з більшою охотою віддасть її такому сусідові, як я, ніж будь-кому іншому. Але, в усякому разі, це для нього удар, для якого треба приготуватись. Він відмовиться від будь-якої протидії з свого боку, коли я обіцятиму не говорити про цю справу протягом трьох місяців і задовольнюся дружніми відносинами з дівчиною, не вимагаючи від неї кохання. Я дав цю обіцянку, і на цьому справа скінчилась.

Отже, одна з наших невеличких таємниць з'ясована. Що-небудь та означає досягти дна хоч у якому-небудь місці тієї трясовини, в якій ми борсаємось. Тепер ми знаємо, чому Степлтон вороже ставився до коханця своєї сестри навіть в такому разі, коли він був такою гідною людиною, як сер Генрі. Тепер переходжу до другої нитки, витягнутої мною з запутаного клубка — до з'ясування таємних нічних ридань, заплаканого обличчя місіс Барімор і злодійкуватих мандрівок шафара до західного вікна. Хваліть мене, любий Холмсе, і скажіть, що ви не розчарувались у мені як агенті

і що ви не жалієте про виявлене до мене довір'я. Все це було з'ясовано в одну ніч.

А втім, ми трудилися дві ночі, але в першу зазнали невдачі. Ми сиділи з сером Генрі у його кімнаті до трьох майже годин і не чули жодного звуку, крім дзвону дзигарів на східцях. Це була дуже тоскна невсипущість, яка закінчилась тим, що ми обидва заснули, сидячи на стільцях. На щастя, це нас не збентежило, і ми вирішили зробити ще одну спробу. На другу ніч ми прикрутили лампу і почали курити, не ворушачись. Час линув надзвичайно повільно, але нас підтримувала така ж терпляча цікавість, яку мусить відчувати мисливець, наглядаючи за пасткою, в якій він сподівається побачити вловлену здобич. Пробило годину, пробило дві, і ми вже хотіли в розпачі знову відмовитись від цієї справи, як раптом обидва випростались на стільцях і почали напружено прислухатись. Ми почули рип у коридорі.

Ми чули, як хтось прокрадався, поки звук кроків не замовк вдалині. Тоді сер Генрі безгучно відчинив двері, і ми кинулись у погоню. Людина обійшла вже галерею, і в коридорі було темно. Коли ми нарешті дійшли до дверей і заглянули в них, то побачили, що він стоїть, нахилившись до вікна з свічкою в руці, і його напружене обличчя притислося до шибки нестеменно, так, як я бачив його за дві ночі перед цим.

Ми не склали ніякого плану кампанії, але наш приятель така людина, для якої безпосередність є найприроднішою. Він увійшов у кімнату; тоді Барімор відскочив од вікна з якимось рвучким шипінням у грудях і став перед нами смертельно блідий і весь тремтячи. Його темні очі на білому обличчі, що дивились то на мене, то на сера Генрі, були сповнені жаху й подиву.

— Що ви тут робите, Баріморе?

— Нічого, сер.— Він був такий схвильований, що ледве міг говорити, і тіні від тремтячої в його руках свічки плигали вниз і вгору.— Я обдивлявся вікна, сер. Я ходжу вночі оглядати, чи заперті вони.

— На другому поверсі?

— Так, сер, усі вікна.

— Слухайте, Баріморе,— вимовив сер Генрі суворо,— ми вирішили добитися правди від вас, а тому, чим швидше ви її скажете, то буде вам краще. Отже, не брешіть. Що ви робили коло вікна?

Він стояв і дивився на нас, безпорадно ламаючи руки, як людина, доведена до крайнього горя

— Я не робив нічого поганого, сер. Я держав свічку біля вікна.

— А для чого ви держали свічку біля вікна?

— Не питайте мене, сер Генрі... Не питайте. Присягаюсь, сер, що це не моя тайна і що я не можу її викрити. Коли б вона не торкалась нікого, крім мене, то я б не намагався сховати її од вас.

Мені раптом спала думка в голову і я взяв свічку з підвіконня, де її поставив шафар.

— Він, мабуть, держав її, як гасло,— сказав я.— Подивіться, чи не буде відповіді.

Я тримав свічку так, як він це робив, вдивляючись у темряву ночі. Я невиразно бачив чорну смугу дерев і більш ясний простір болота, бо місяць сховався за хмари. Я радісно вигукнув, коли крізь покрив ночі раптом проти вікна засвітилась тоненька жовта точка.

— От і відповідь,— вигукнув я.

— Ні, ні, сер, це нічого... Зовсім нічого,— втрутився шафар,— запевняю вас, сер...

— Рухайте свічку уздовж вікна, Ватсоне! — вигукнув Генрі.— Дивіться, і та також рухається. Тепер будеш заперечувати, падлюко, що це не гасло? Ну, кажи, хто твій спільник і в чому є змова?

Баріморове обличчя зробилось сміливе.

— Це моя справа, не ваша. Я нічого не скажу.

— Тоді зараз же ви підете з мого дому.

— Гаразд, сер. Піду, коли так треба.

— І ви підете зганьбленим. Ви мусили б соромитись, чорт забери. Ваша родина жила з моїми більш як сто років під цим дахом, а я застаю вас тут у якійсь темній змові проти мене.

— Ні, ні, сер, не проти вас! — вигукнув жіночий голос, і місіс Барімор, ще дужче бліда, ніж її чоловік, і з виразом ще більшого жаху на обличчі з'явилась у дверях. Її масивна постать у спідниці та шалі була б комічна, якби не сила почуття, яку виявляли її рухи.

— Ми мусимо йти геть, Елізо. Всьому кінець. Можеш складати наші речі,— сказав їй чоловік.

— О, Джоне, Джоне, невже я довела тебе до цього? У всьому винна я, сер Генрі, сама я. Він робив це все ради мене і через те, що я його просила.

— Так кажіть же, що все це означає.

— Мій бідолашний брат вмирає з голоду на болоті. Не можемо ж ми дати йому загинути коло нашого двору. Свічка

править йому за гасло, що їжа готова для нього, а світло там, від нього, показує місце, куди її віднести.

— Так ваш брат...

— Утікач з тюрми, сер; Сельден — убивця.

— Це правда, сер,— підтвердив Барімор.— Я вам сказав, що це не моя таємниця і що я не можу викрити її вам. Тепер же ви про неї узнали й бачите, що коли й була змова, то не проти вас.

Так от чим пояснювались злочинські нічні мандрівки і світло коло вікна. Сер Генрі і я здивовано дивились на жінку. Чи можливо, щоб у цій недорікувато-поважній особі і в одному з найвидатніших злочинців текла та сама кров?

— Так, сер. Моє прізвище було Сельден, і він мій молодший брат. Ми дуже розбестили його, коли він був хлопчик, і потурали йому у всьому, а через те він став думати, що світ створено для його вдоволення і що він може робити все, що йому подобається. Коли він став старший, то потрапив у лихе товариство; він спричинив горе моїй матері, а ім'я наше втоптав у багно. Від злочину до злочину він падав все нижче й нижче, доки потрапив на ешафот, від якого врятував його тільки випадок. Але для мене, сер, він завжди був невеличким кучерявим хлопчиком, якого я доглядала і з яким гралась, як старша сестра. Через це він і втік з в'язниці, сер. Він знав, що я тут і що ми не можемо відмовитись допомогти йому. Коли він одного разу вночі прийшов туди зморений і голодний, а сторожа бігла за ним, що ми мали робити? Ми заховали його, годували і дбали про нього. Тоді ви вернулись, сер, і моєму братові здалося, що на болоті він буде більш безпечний, ніж у всякому іншому місці, поки не вщухне метушня з приводу його вловлення, і через те він ховається тут. Через ніч ми впевняємось, ставлячи на вікно свічку, чи він ще тут, і коли одержуємо відповідь, то мій чоловік відносить йому трохи хліба й м'яса. Кожного дня ми сподіваємось, що він залишив уже ці місця, але, поки він тут, ми не можемо його кинути. От і вся правда. Кажу, як чесна людина, і ви бачите, коли слід в цій справі ганити будь-кого, то не мого чоловіка, а мене, що заради мене він все це робить.

Жінка говорила з такою поважністю, що слова її здавались переконливими.

— Чи це так, Барімор?

— Так, сер Генрі. Кожне її слово — правда.

— Ну, я не можу закидати вам того, що ви заступаєтесь за свою жінку. Ідіть собі в кімнату, а завтра вранці ми докладніше поговоримо про цю справу.

Коли вони пішли, ми знову подивились у вікно. Сер Генрі розчинив його, і холодний нічний вітер бив нам в обличчя. В похмурій далині світила маленька жовта точка.

— Я дивуюсь його сміливості,— сказав сер Генрі.

— Можливо, це світло так поставлено, що його видно тільки звідси.

— Мабуть. Як ви думаєте, далеко це?

— Коло вершини Клефт, вважаю.

— Не далі, як миля або дві звідси?

— Не більш, коли не менш.

— Так, воно й не мусить бути далеко, бо Баріморові доводиться носити туди їжу. І ця падлюка жде тепер коло своєї свічки. Чорт забори, Ватсоне, я піду вловлю цю людину.

Така сама думка виникла і у мене.

— І я піду,— сказав я.

— То беріть свій револьвер і надівайте чоботи. Чим швидше ми вийдемо, то краще, бо він може погасити свою свічку і піти геть.

Через п'ять хвилин ми вже вийшли з дому. Ми сквапливо продирались скрізь темний чагарник; сумно вив вітер осінній, і шелестіло падуче листя.

Раптом із широкого похмурого болота пролунав той дивний крик, який я вже раз чув на Грімпенській трясовині. Крізь нічну тишу вітер доніс протяжне низьке виття, що піднеслось до реву і знову затихло в тоскнім зітханні. І знову воно залунало, і повітря тремтіло від цього пронизливого дикого загрозливого звуку. Сер Генрі ухопив мене за рукав, і лице його так зблідло, що це видно було навіть у темряві.

— Ватсоне, що це таке?

— Не знаю, це якийсь болотяний звук. Я вже раз чув його.

Звук завмер, і знову настала абсолютна тиша. Ми стояли, напружуючи слух, але нічого не почули більше.

— Ватсоне,— сказав Генрі,— це вив собака.

Кров похолола в моїх жилах від жаху, який чувся в його голосі.

— Як пояснюють цей звук? — спитав він.

— Хто?

— Тутешній народ.

— О, народ... яке вам діло до того, як він це пояснює?

— Скажіть мені, Ватсоне, що народ каже про це.

Я вагався, але не міг ухилитися од відповіді.

— Він каже, що це вив пес Баскервілів.

Сер Генрі простогнав і замовк

— Так, це вив собака,— сказав він нарешті,— але здавалось, що це виття лунає здалеку, за багато миль звідси Трудно було визначити, звідки воно лунало.

— Не думаю, щоб я коли-небудь забув це виття. Але що нам тепер робити, як ви гадаєте?

— Чи не вернутися додому?

— Ні, чорт забери. Ми вийшли, щоб дістатися до злочинця, і ми дістанемось до нього. Ми шукаємо злочинця, а пекельний собака лай шукає нас, коли хоче Ходімо, ми доб'ємося свого, хоч би всі вороги з пекла були випущені на болото

Спотикаючись у темряві, ми поволи посувались серед похмурих обрисів скелястих горбів напрямком до жовтого вогника, що все ще нерухомо світився перед нами Ніщо так не зраджує, як віддаль світла темної ночі; іноді здавалося, що світло блищить далеко на лінії обрїю, а іноді — що воно за кілька ярдів від нас. Нарешті ми побачили, звідки йшло це світло, і тоді переконались, що дійсно ми недалеко від нього. Свічку було вставлено в щілину скелі, яка оточувала її з усіх боків і закривала її од вітру, а разом з тим робила її видимою тільки з боку Баскервіль-хола. Ми наблизились непомітно, ховаючись за гранітним валуном і, скорчившись за цим прикриттям, дивились поверх його на сигнальне світло. Страшно було бачити цю самотню свічку, що горіла посеред болота без усяких ознак життя коло неї — саме тільки рівне жовте полум'я і блиск скелі навколо неї.

— Що нам робити тепер? — пошепки спитав сер Генрі.

— Ждати на цьому місці. Він мусить бути недалеко від своєї свічки. Подивімось, чи не вдасться нам поглянути на нього

Не встиг я це сказати, як ми обидва побачили Сельдена Над скелею, в щілині якої стояла свічка, виглядало зле жовте обличчя, страшне, звіряче, перекивлене обличчя. Брудне, з колючою бородою, з волоссям, як лико, воно, здавалось, належало одному з тих дикунів, що колись жили у норах по схилах горбів. Світло, що стояло нижче його, відбивалося в його невеличких хитрих очах, що по-звірячому вдивлялися в темряву, як у хитрої дикої тварини, що зачула кроки мисливців.

Щось, очевидно, збудило його підозру. Можливо, Барімор уживав якогось іншого гасла, якого ми не зробили, або ж злочинець мав будь-які інші причини вважати, що не все гаразд, але в усякому разі я бачив вираз страху на його зломому обличчі Кожну мить він міг погасити свічку і зникну

ти в темряві. Тому я кинувся вперед, і сер Генрі кинувся вслід за мною. В ту же мить злочинець вигукнув лайку і кинув каменяку, що розбилась на шматки об скелю, яка захищала нас. Я встиг побачити його коротку присадкувату міцну постать, коли він звівся на ноги і кинувся тікати. Але в ту ж мить місяць виглянув з-за хмар. Ми збігли на вершину горба і побачили, що злочинець збігав з нього по другий бік, плигаючи через каміння швидко й спритно, як гірська коза. Влучний постріл з револьвера зміг би покалічити його, але я взяв зброю тільки для самозахисту в разі нападу, а не для того, щоб стріляти в беззбройну людину, яка тікала геть.

Хоч ми обидва гарно бігали і були в сприятливих умовах, проте швидко переконались, що не маємо жодної змоги догнати його. Якраз в цей час трапилось щось надзвичайно дивне й несподіване. Ми підвелись з каміння, на якому присіли, стомлені гонитвою за втікачем, і пішли додому, відмовившись від безнадійного полювання. Праворуч від нас місяць уже низько спустився, і зубчаста вершина гранітної скелі виставала на нижньому вигоні сріблястого кружала. Там, на гострій вершині, я побачив, як чорну статую на блискучому тлі, постать людини. Не думайте, Холмсе, що це була ілюзія. Впевняю вас, що ніколи в житті не бачив нічого виразніше. Оскільки я міг бачити, то була висока худорлява людина. Вона стояла, розставивши трохи ноги, склавши на грудях руки, нахиливши голову, ніби міркувала про цю величезну пустелю з торфу та граніту, що розляглась навколо неї. Вона скидалась на духа цієї жахливої місцевості. То не був злочинець. Ця людина стояла далеко від того місця, де перший сховався. Крім того, вона була далеко вища на зріст. З криком подиву я показав на неї рукою, але в ту мить, коли я повернувся, щоб ухопити за руку нашого приятеля, людина зникла. Гостра гранітна вершина все ще виставала на нижньому краї місяця, але з неї зник всякий слід безмовної нерухомої постаті.

Я захотів піти тим напрямком і обшукати вершину, але вона була дуже далека. Нерви сера Генрі все ще були напружені від чутого нами виття, і він не мав охоти піти на нові пригоди. Він не бачив людини на вершині, а тому і не зазнав того нервового напруження, яке опанувало мене, коли я побачив цю постать і її імпозантну позу.

— Це, безперечно, один із вартових,— сказав він.— Болото повне ними з тих часів, як утік цей злочинець.

Можливо, його пояснення і правильне, але я хотів би мати будь-який доказ цього. Сьогодні ми хочемо повідомити

Принцтаунську в'язницю, де шукати утеклого злочинця, але йам досадно, що ми не могли самі привести його, як свого полоненого. Такі наші пригоди минулої ночі, і ви мусите погодитися, любий Холмсе, що я зробив вам гарне донесення.

Розділ X

ВИТЯГИ З ЩОДЕННИКА ДОКТОРА ВАТСОНА

До цього часу я мав змогу провадити оповідання за донесеннями, що їх посилав тоді Шерлокові Холмсові. Але тепер я дійшов до пункту, який змушує мене відкинути це джерело і знову звиритися на свої спогади, підкріплюючи їх щоденником, який я тоді писав. Кілька витягів з нього перенесуть мене до тих сцен, які всі до найменшої подробиці назавжди лишились у моїй пам'яті. Отже, починаю від дня за нашою невдалою гонитвою і дивними пригодами на болоті

«Жовтня 16

Сьогодні вранці після сніданку трапився невеличкий інцидент. Барімор попросив у сера Генрі дозволу побалакати з ним, і вони заперлись удвох у кабінеті. Сидячи в більярдній, я кілька разів чув, як голоси їхні підвищувались, і я міг уявити, про що йде мова. Незабаром господар відчинив двері й покликав мене.

— Барімор вважає, що його скривдили,— сказав сер Генрі.— Він вважає, що з нашого боку було негарно ганятись за його шурином після того, як він сам із доброї волі викрив нам свою тайну.

Барімор стояв перед нами блідий, але спокійний

— Я, може, погарячився, сер,— сказав він,— в такому разі прошу пробачення. Але я був дуже здивований, коли почув, як ви сьогодні вранці поверталися вдвох, і довідався, що ви полювали на Сельдена. У бідолашного чоловіка є з ким боротися й без того, щоб і я ще випускав ворогів на нього.

— Якби ви нам усе розказали з своєї доброї волі, це була б інша річ,— заперечив сер Генрі.— Ви ж або, певніше сказати, ваша жінка розповіла все тільки тоді, коли були силою вимушені це зробити і не могли діяти інакше

— Я не сподівався, сер Генрі, що ви це використаєте, бігме, не сподівався.

— Чоловік цей небезпечний для суспільства. На болоті стоять поодинокі житла, а він такий молодець, що нападе ні з того, ні з цього. Варто тільки глянути на його обличчя, щоб впевнитися в цьому. От хоч би дім містера Степлтона, де немає жодного захисника. Ніхто не зможе почувати себе безпечним, доки Сельден не буде у в'язниці.

— Ні, сер, він не полізе ні в чий дім. Даю вам слово честі. Він нікого не турбуватиме більше в цій країні. Запевняю вас, сер Генрі, що за кілька днів будуть закінчені всі приготування до його від'їзду в Південну Америку. Благаю вас, сер, нічого не повідомляти поліції.

— Що ви скажете, Ватсоне?

Я знизав плечима й сказав:

— Коли він виїде з Англії, це позбавить виплатника податків від зайвого тягаря.

Він відповів:

— Ну, а коли він перед від'їздом ухайдакає кого-небудь тут.

— Ні, сер, він не зробить такої необачності. Ми дали йому все, в чому він мав потребу. А, зробивши злочин, він викриє те місце, де ховається.

— Це правда,— сказав сер Генрі.— Гаразд, Баріmore.

— Дякую вам від широкого серця, сер. Якби ви знов його забрали, це убило б мою бідолашну жінку.

Подякувавши, Баріmore повернувся, щоб піти, але, постоявши нерішуче, повернувся і знову сказав:

— Ви були такі добрі до нас, сер, що і мені в свою чергу хотілося б зробити для вас усе, що тільки я зможу. Я знаю щось таке, сер Генрі, про що, можливо, сказав би і раніше, але я довідався про це через багато часу після слідства. Я нікому ні слова не казав про це. Це стосується смерті бідного сера Чарльза.

Генрі і я посхоплювались.

— Ви знаєте, як він умер?

— Ні, сер, цього я не знаю.

— Так що ж?

— Я знаю, чого він пішов до хвірточки в такий час. Щоб зустрітися з жінкою.

— Щоб зустрітися з жінкою? Він?

— Так, сер.

— Як звали цю жінку?

— Я не можу вам сказати її імені, сер, але можу сказати його початкові букви.— Ці букви Л. Л

— Як ви узнали про це, Баріmore?

— Ваш дядько одержав того ранку листа, сер Звичайно,

він одержував їх дуже багато, бо мав добру славу і всі його добре знали як гарну людину, і всякий, хто мав нужду, звертався до нього. Але того ранку трапилось так, що він одержав тільки одного листа, а тому я й звернув на це увагу. Лист був з Кумб-Трасі, і адресу було написано жіночою рукою.

— Ну?

— Я більше не думав про цього листа і ніколи не згадав би про це, якби не моя жінка. Кілька тижнів тому вона чистила кабінет сера Чарльза — там нічого не займали від дня його смерті — і знайшла за ґратками комину рештки спаленого листа. Більша частина його спопеліла, але невеличка смужка — кінець сторінки — ще вціліла, і можна було прочитати те, що було написано на ній, букви були цілі на чорному тлі. Нам здавалось, що це був постскрипtum такого змісту: «Будь ласка, прошу вас, як джентльмена, спаліть цього листа і будьте коло хвірточки о 10 год.». Під ним стояли букви Л. Л.

— Зберегли ви цей клаптик?

— Ні, сер, коли ми доторкнулись до нього, він розсипався.

— Чи одержував сер Чарльз раніше листи, написані цим почерком?

— Ах сер, я не звертав особливої уваги на його листи. Я б і цього не зауважив, якби не одержано тільки його одного.

— І ви не догадуєтесь, хто це може бути Л. Л.?

— Ні, сер, але я вважаю, що якби ми могли добратися до цієї дами, то більше б узнали про смерть сера Чарльза.

— Я не розумію, Баріmore, як ви могли сховати такий важливий факт.

— Ах, сер, це сталося зараз же після того, як нас спіткало наше особисте горе. Крім того, ми дуже любили сера Чарльза і були йому вдячні за все, що він зробив для нас. Викриття всього цього не могло воскресити нашого бідолашного пана, і слід бути обережним, коли в справу замішано даму. Навіть найкращі з нас...

— Ви вважаєте, що це могло б пошкодити його репутації?

— Ах, сер, я гадав, що нічого гарного не буде з цього. Але тепер ви були добрі до нас, і я відчуваю, що негарно було б не розповісти вам усе, що я знаю про справу.

— Гаразд, Баріmore, можете йти.

Коли Барімор вийшов, сер Генрі звернувся до мене з питанням:

— Ну, Ватсоне, що ви думаєте про це нове світло?

— Від нього стало ніби ще темніше.

— І я так вважаю. Але якби нам тільки удалось напасти на слід Л. Л., то вся справа з'ясувалась би. Хоч це наша перевага. Ми знаємо, що є жінка, яка знає про події, треба тільки знайти її. Як ви гадаєте, що нам робити?

— Зараз же повідомити про все Холмса. Це дасть йому ключ, якого він шукав і який, я певен, приведе його сюди.

Я зараз же пішов у свою кімнату і написав своє донесення Холмсові про ранішню нашу балачку. Для мене було очевидним, що він дуже зайнятий, бо записки, одержувані мною з Бейкер-стріт, були рідкі, короткі, без усяких коментарів на мої відомості, і майже без нагадувань про доручену мені місію. Він, без сумніву, цілком захопився розв'язанням справи шантажу. Але цей новий чинник безперечно захопить його увагу і збудить знов його інтерес. Мені б хотілось, щоб він був тут».

«Жовтня 17

Сьогодні цілий день ішов дощ; він шумів у плющі і капав з даху. Ввечері я надів свій непромокальний плащ і пішов далеко по болоту, сповнений похмурих образів, змальованих моєю уявою, тимчасом, як дощ бив мені в обличчя і вітер завивав в уха.

Коли я вертався додому, мене випередив лікар Мортімер, що їхав у кабриолеті нерівною болотяною дорогою до віддаленої Фаулмаєрської ферми. Лікар Мортімер дуже уважно ставився до нас і не було дня, щоб він не заїжджав у хол довідатись, як ми живемо. Він примусив мене сісти в його кабриолет і довіз додому. Він був дуже засмучений зникненням свого спаніеля; пес побіг на болото і не повертався звідти. Я розважав його, як умів, але подумав про поні у Грімпенській трясовині. Вважаю, що він ніколи не побачить свого пса.

— До речі, Мортімере,— сказав я, коли ми тряслись болотяною дорогою,— вважаю, що не багато людей в цій місцевості, яких би ви не знали.

— Навряд чи знайдеться хоч одна така людина.

— Так чи не можете ви мені назвати жінку, ім'я і прізвище якої починаються на Л. Л.?

Він подумав і сказав:

— Ні, тут є кілька циган і робітників, прізвищ яких я не знаю. Але між фермерами та інтелігентними людьми немає жодного ім'я та прізвища, які б починалися на Л. А втім

стривайте,— додав він, помовчавши,— є Лаура Ляйонс, але вона живе в Кумб-Трасі.

— Хто вона така? — спитав я.

— Дочка Франкланда.

— Що, старого маніяка Франкланда?

— Саме так. Вона одружилась з художником Ляйонсом, що приїжджав малювати ескізи на болоті. Він виявився негідною людиною і кинув її. А втім, кажуть, що слід винуватити обидві сторони. Батько відмовився од неї, бо вона вийшла заміж без його згоди, а можливо, і з інших причин. Через те бідолашна жінка зазнала лиха від старого та молодого грішників.

— З чого вона живе?

— Я гадаю, що батько дає їй на харчі, але не більше, бо його справи дуже кепські. Але, хоч би й винна вона була, все-таки не можна було допустити, щоб вона зазнала скрути через брак допомоги. Її історія стала тут відома, і кілька чоловік допомагали їй, бажаючи дати їй можливість чесно заробляти на хліб собі. Це були Степлтон і сер Чарльз, та й я дав дешицю, щоб придбати їй друкарську машинку і дати змогу працювати.

Мені лишається передати ще один тільки інцидент, що трапився в цей сумний дощовий день, а саме балачку з Барімором, яка дала мені для вчасного ходу велику карту в руки.

Барімор приніс мені каву в бібліотеку, і я це скористав, щоб спитати його про дещо.

— Скажіть,— почав я,— ваш дорогий родич поїхав, чи все ще ховається тут.

— Не знаю, сер. Я сподіваюсь від широго серця, що він поїхав, бо він приніс сюди тільки горе. Я нічого не чув про нього від того часу, як відніс йому останній раз їжу, а це було три дні тому.

— Чи бачили ви його тоді?

— Ні, сер. Але, коли в другий раз я пішов туди, їжа зникла.

— Так він, напевне, там був?

— Так, слід гадати, хіба що її взяла інша людина.

Я не доніс чашки до рота і втупився в Барімора.

— Так ви знаєте, що там є друга людина?

— Так, сер. На болоті є друга людина.

— Ви бачили її?

— Ні, сер.

— Так звідки ж ви знаєте про її існування?

— Сельден сказав мені про неї з тиждень або й більше тому.

— Чи не можете ви мені сказати що-небудь про цю людину? Що казав Сельден, чи взнав він, де вона ховається і що робить?

— Він бачив її двічі. Спочатку Сельден гадав, що вона належить до поліції, але потім побачив, що вона провадить свою власну гру. Цей чоловік скидається на джентльмена, але що він робить — Сельден не міг довідатись.

— А де він живе?

— В руїнах на схилі горба в кам'яних халупах, які правила за житла старовинному народові.

— Ну, а як же він дістає їжу?

— Сельден довідався, що він добув собі хлопчика, який працює на нього і приносить йому все що потрібно з Кумб-Трасі.

— Чудово, Баріmore. Ми можемо поговорити про це докладніше іншим разом».

Розділ XI

ЧОЛОВІК НА ГОРІ

У витязі з мого щоденника, що становить останній розділ, оповідання доведено до 11 жовтня, коли ці дивні події почали швидко наближатися до їхнього жахного кінця. Інциденти дальших небагатьох днів незабутньо відбилися у моїй пам'яті, і я можу їх передати, не вдаючись до записок, зроблених в той час. Отже, я починаю з того дня, коли мені удалось встановити два важливі факти: перший — що Лаура Ляйонс з Кумб-Трасі писала серові Чарльзові Баскервілеві і призначила йому побачення на тому самому місці, де він умер, і другий — що людину, яка ховається на болоті, можна знайти між кам'яними халупами на схилі горба. Я розумів, що коли, маючи ці два факти, мені не вдасться висвітлити цю справу, то, значить, у мене не вистачає або ума, або сміливості.

Мені не вдалось напередодні ввечері переказати серові Генрі те, що я узнав про місис Ляйонс, бо він засидівся з лікарем Мортімером за картами до глумої ночі. За сніданком я сказав йому про своє відкриття і спитав його, чи не хоче він поїхати зі мною в Кумб-Трасі. Спочатку він охоче погодився зі мною, але, обміркувавши, ми обидва ухвалили, що коли я поїду сам, то досягну кращих наслідків. Що

більше ми надамо формальності нашому візиту, то менш добудемо відомостей. А тому я кинув сера Генрі не без деяких докорів совісті й поїхав робити свої нові дослідження.

Я без труднощів знайшов квартиру Ляйонс, що містилась у центрі і була добре умебльована. Дівчина ввела мене без усяких церемоній, і, коли я ввійшов у кімнату, дама, що сиділа за машинкою «Ремінгтон», підвелась з приязною посмішкою на вустах. Але обличчя її зараз же споважніло, коли вона побачила перед собою незнайомого чоловіка, і, сівши знову перед машинкою, вона спитала мене про ціль мого візиту. Перше враження від місіс Ляйонс було те, що вона надзвичайна красуня. Очі й волосся в неї були однакового брунатного кольору, а на щоках, хоч і дуже вкритих ластовинням, просвічував чудовий рум'янець, властивий чорнявкам. Повторюю, що з першого погляду вона здавалась прекрасною. Але з другого погляду вже хотілось її критикувати. В її обличчі було щось неприємне, можливо, деяка брутальність виразу або жорстокість погляду, які нівечили досконалу красу. Але про все це я подумав згодом.

— Я прийшов до вас у справі небіжчика сера Чарльза Баскервіля.

Ластовиння помітніше виступило на її обличчі.

— Що я вам можу сказати про нього? — спитала вона, і пальці її нервово забігали по клавішах машинки.

— Чи листувались ви з ним?

Жінка швидко й сердито на мене поглянула.

— Яка мета цих запитань? — прикро спитала вона.

— Мета їх — уникнути прилюдного скандалу. Краще вам відповісти на них, ніж допустити, щоб про справу довідались усі.

Вона мовчала і дуже зблідла. Нарешті підвела голову і сказала сміливо й задержувато:

— Добре, я буду відповідати, питаєте.

— Чи листувались ви з сером Чарльзом?

— Я, звичайно, разів зо два писала йому, щоб подякувати йому за його делікатність та щедрість.

— Чи пам'ятаєте ви числа, коли ви писали листи?

— Ні.

— Чи зустрічалися коли-небудь з ним?

— Разів зо два, коли він приїжджав у Кумб-Трасі. Він був дуже нечванливий і волів робити добро потайки.

— Але коли ви бачили так рідко і писали йому так рідко, то як же він міг знати ваші справи так, щоб допомагати вам, як ви це розповідаєте?

Вона охоче відповіла:

— Кілька чоловік знали мою сумну історію, і вони з'єднались для того, щоб допомогти мені. Один з них — містер Степлтон, сусід і приятель сера Чарльза. Він надзвичайно добрий, і через нього сер Чарльз довідався про мої справи.

Я раніше знав, що сер Чарльз Баскервіль обирає у кількох випадках Степлтона для ролі роздавача його милостині, а тому слова Лаури Ляйонс здалися мені правдиві.

— Чи не писали ви коли-небудь серові Чарльзові, призначаючи йому побачення? — питав я далі

Місіс Ляйонс почервоніла од гніву:

— Воістину, сер, це дивне питання.

— Мені дуже шкода, пані, але я мушу його повторити

— Ну, то я відповім — звичайно, ні.

— І навіть не писали в самий день смерті сера Чарльза?

Обличчя її вкрила смертельна блідість. Її пересохлі губи не могли вимовити того «ні», яке я швидше бачив, ніж чув

— Безперечно, пам'ять зраджує вас, — сказав я. — Я можу навіть процитувати одне місце вашого листа:

«Будь ласка, прошу вас як джентльмена, спаліть цього листа і будьте біля хвіртки коло десятої години».

Я думав, що вона впаде непритомна, але вона зробила надзвичайне зусилля й прошепотіла:

— Невже на світі немає жодного джентльмена?

— Ви несправедливі до сера Чарльза. Він спалив листа. Але іноді можна прочитати листа, коли його й спалено. Тепер ви признаєтесь, що написали його?

— Так, я написала його, — вигукнула вона, вгамовуючи свою душу потоком слів. — Я написала його. Чого б я мала заперечувати це? Мені немає причини соромитись цього. Мені хотілось, щоб він мені допоміг. Я вірила, що якби мені вдалось побачити його, то я б одержала від нього допомогу, а через те й просила його прийти.

— Але чого в такий час?

— Того, що я тільки-но довідалась про його намір поїхати на другий день в Лондон на кілька місяців. Були причини, з яких я не могла піти туди раніше.

— Але чого вам треба було призначити побачення в садку замість того, щоб піти до нього додому?

— Невже ви гадаєте, що жінка може в такий час йти сама до нежонатого чоловіка?

— Ну, так що ж трапилось, коли ви прийшли туди?

— Я не пішла туди.

— Місіс Ляйонс!

— Ні, присягаюсь вам усім, що є для мене святого, я не

ходила туди. Трапилось щось таке, що перешкодило мені піти.

— Що це було?

— Це приватна справа. Я не можу сказати.

— Так ви визнаєте, що призначили побачення серові Чарльзові в той самий час і на тому самому місці, де його спіткала смерть, але заперечуєте, що пішли на це побачення?

— Це правда.

Я знову почав її питати, але нічого не міг добитися.

— Місіс Ляйонс,— сказав я, встаючи після цієї довгої і безрезультатної розмови,— ви берете на себе дуже велику відповідальність і ставите себе в дуже фальшиве становище, не бажаючи сказати одверто все, що вам відомо. Коли мені доведеться звернутись по допомогу до поліції, то ви побачите, наскільки ви серйозно скомпрометовані. Коли ви невинні, то чому ж спочатку заперечували, що писали в цей день серові Чарльзові?

— Бо я боялась, що з цього зроблять якийсь дивний висновок і заплутають мене в скандал.

— А чого ви так хотіли, щоб сер Чарльз знищив того листа?

— Коли ви читали листа, то знаєте чого.

— Я не сказав, що читав цього листа.

— Ви цитували частину його.

— Я цитував постскрипtum. Листа, як я вам сказав, було спалено і його не можна було прочитати. Я удруге питаю вас: чому ви так хотіли, щоб сер Чарльз знищив цього листа, одержаного ним в день його смерті?

— Це дуже інтимна справа.

— Тим більше причин для того, щоб уникнути публічного оголошення.

— Ну, то я вам скажу. Коли ви чули хоч що-небудь з моєї нещасливої історії, то ви знаєте, що я необачно вийшла заміж і мала причини потім каятись.

— Так, це я чув.

— Життя моє було самісіньке переслідування з боку чоловіка, якого я ненавиділа. Закон на його боці, і щодня я мушу боятися, що він силою змусить мене жити з ним. В той час, коли я писала серові Чарльзові, я довідалась, що є для мене можливість добути волю, коли можна буде потратитись на це. Це означало для мене все: мир душевний, щастя, самоповагу — рішуче все. Я знала про щедрість сера Чарльза, і я подумала, що коли сама розкажу йому, в чому справа, він допоможе мені.

— Так чого ж ви не пішли на побачення?

— Бо я раптом отримала допомогу з іншого джерела.

— Чого ж ви не написали серові Чарльзові, щоб з'ясувати йому все це?

— Я б це зробила, якби на другий день не довідалась з газети про його смерть.

Все це ніби скидалось на правду, і всі мої запитання не могли збити Лауру Ляйонс. Перевірити її я міг тільки, якби узнав, що вона дійсно затіяла розлуку з чоловіком в той час, коли сталась трагедія.

Я вийшов, спантеличений і збентежений. Знову я наразився на мур, який немов виростав на всякому шляху, яким я намагався дістатися до мети моєї місії. А тим часом, чим більше я думав про обличчя Лаури Ляйонс та про її поведінку, тим більше відчував, що від мене щось було сховано. Чого вона так зблідла? Чого вона заперечувала свій вчинок, поки признання не було силою вирвано в неї? Чого вона мовчала в той час, коли сталась трагедія? Звичайно, пояснення всього цього не могли бути такими невинними, як вона хотіла примусити мене думати. Поки що я нічого не міг вдіяти в цьому напрямку і мусив був взятися за інше розв'язання, яке доводилось шукати між кам'яними халупами на болоті.

А це була дуже непевна вказівка. Я переконався в цьому, коли їхав назад і помітив, що багато горбів зберегли сліди стародавнього народу. Єдиною вказівкою Барімора було те, що незнайома людина живе в одній з цих покинутих халуп, а таких халуп було сотні уздовж і впоперек болота. Але я керувався власними відомостями, бо я бачив саму людину, що стояла на вершині Блек-Тора. Ця гора й буде, отже, за центральний пункт моїх розшуків. З цього пункту я обшукаю кожну халупу, поки натраплю на заселену. Коли людина буде всередині неї, то я довідаюсь з її власних вуст — з допомогою свого револьвера, коли в цьому буде потреба, — хто вона така і навіщо вона так довго висліджує нас. Вона могла втекти від нас у юрбі Реджент-стріту, але на пустельному болоті це буде далеко складніше.

З другого боку, коли я знайду халупу, а пожилця її не буде вдома, то мушу залишитись у ній, хоч би який час довелось там сидіти, поки він вернеться. Холмс упустив його в Лондоні. Воістину для мене буде тріумф, коли я матиму там успіх, де мій учитель зазнав невдачі.

У наших розшуках щастя відвернулось од нас, але тепер, нарешті, воно прийшло мені назустріч в особі містера

Франкланда, що стояв за ворітьми свого саду, які виходили на великий шлях, що ним я їхав.

— Доброго здоров'я, докторе Ватсоне, — вигукнув він надзвичайно весело. — Бігме, вам слід дати відпочити коням і зайти до мене випити склянку вина і віншувати мене.

Після того, що я чув про його вчинок з дочкою, мої почуття до нього були далеко не дружні, але мені дуже б хотілося відіслати Перкінса з екіпажем додому, і для цього була нагода. Я вийшов з екіпажа, наказав кучерові передати серові Генрі, що прийду додому вчасно обідати, і пішов за Франкландом в його їдальню.

— Сьогодні великий для мене день, сер, один з найщасливіших у моєму житті! — вигукнув він, зареготавши. — Я вийшов переможцем у двох справах. Я наміряюсь показати їм, що закон є закон і що є людина, яка не боїться звертатись до нього. Я встановив право проїзду через самісіньку середину парку старого Мідльтона, за сто ярдів од його власного парадного ганку. Що ви гадаєте про це? Ми докажемо цим магнатам, чорт їх забори, що вони не можуть занедбувати права громади. І я закрити доступ у ліс, в якому публіка з Фернворта мала звичай влаштовувати гулянки. Ця диявольська публіка уявляє, що не існує ніяких прав власності і що вона може всюди кишити із своїми папірцями та пляшками. Обидві справи вирішено, докторе Ватсон, і обидві на мою користь. У мене не було такого дня від того часу, як я віддав під суд сера Джона Морланда за те, що він стріляв у своєму власному заповідному лісі.

— Яким чином ми могли це зробити?

— А от гляньте в книгу, сер. Це варто прочитати: «Франкланд проти Морланда, королівський суд». Це коштувало мені двісті фунтів, але я добився вироку на свою користь.

— А дало це вам що-небудь?

— Нічого, сер, анічогісінько. Я пишаюсь тим, що в мене не було ніякого особистого інтересу в справі. Я діяв виключно свідомий громадського обов'язку. Я не маю сумніву, приміром, що пани з Фернворта сплять мене заочно сьогодні вночі. Минулого разу, коли це зробили, я сказав поліції, щоб вона припинила такі ганебні видовища. Поліція ганебно поводить себе і не захистила мене, хоч я й мав на це право. Справа Франкланда зверне на це увагу суспільства. Я сказав, що їм доведеться каятись за своє поведіння зі мною, і слова мої вже справджуються.

— Яким чином? — спитав я.

Обличчя старого набуло значливого виразу.

— Я міг би їм сказати про те, що вони смертельно хочуть довідатись, але ніщо не змусить мене допомогти цим негідникам.

До цього часу я придумував будь-яку причіпку, щоб одкараскатись від його балаканини, але тут мені хотілось почути більше. Я досить знаю суперечливий характер старого грішника для того, щоб розуміти, що всякий виявлений інтерес може припинити його дальші повідомлення.

— Мабуть, якась браконьєрська справа? — промовив я байдуже.

— Ха-ха, любий чоловіче, щось далеко важливіше. Що, коли це торкається злочинця — втікача на болоті?

Я здригнувся.

— Хіба ви знаєте, де він? — спитав я.

— Я, може, не знаю точно, де він є, але певен, що міг би навести поліцію на його слід. Хіба вам ніколи не спадало на думку, що найкращий спосіб спіймати цю людину — це довідатись, як вона добуває собі їжу, і в такий спосіб вислідити її.

Безперечно, він близько підходив до істини.

— Звичайно, — сказав я. — Але чому ви знаєте, що ця людина на болоті?

— Я знаю це тому, що на власні очі бачив того, хто носить йому їсти. Будьте певні, сер, що в мене є гарні підстави так казати. Я багато разів бачив хлопчика з пакунком. Кожного разу, а іноді й двічі на день я міг... Але стривайте, докторе Ватсоне, чи мене зраджують мої очі, чи справді щось ворухиться на схилі горба. — Це було за кілька миль від нас, але я виразно бачив невеличку чорну точку, що виникала на одноманітному сірому тлі.

— Ходім, ходім, — гукнув Франкланд, кидаючись на східці. — Ви побачите на власті очі й самі зміркуєте.

Телескоп — величезний інструмент, поставлений на триніжку, — стояв на плоскому даху. Франкланд подивився в нього й задоволено вигукнув:

— Швидше, докторе Ватсон, швидше, поки він не сховався за горб.

Безперечно, я побачив його, хлопчика з пакуночком на плечі, що тихо видирався по горбу. Коли хлопчина досяг вершини, я побачив його розхристану, дивну постать, що вималювалась на мить на холодному тлі блакитного неба. Він крадькома озирнувся, як людина, що боїться переслідування, і потім сховався за горбом.

— Ну, чи не маю я рації?

— Безперечно, це хлопчик, якому доручено якусь таємну справу.

— А в чому це доручення, може догадатись навіть тутешній поліцейський. Але я не скажу вам жодного слова і зобов'язую й вас, докторе Ватсон, додержуватись таємниці. Ні слова, розумієте?

— Як ви забажаєте.

— Вони ганебно поводитись зі мною, кажу вам, ганебно. Коли виявляться факти в справі «Франкланд проти уряду», то наслідуюсь думати, що вся країна здригнеться від обурення. Ніщо не може змусити мене допомогти поліції хоч би чим. Йй більш за все хотілося б, щоб ці негідники спалили мене самого замість мого образу. Невже ви йдете? Допоможіть мені спорожнити карафку на честь такої великої події.

Але я устояв проти всіх його просьб, і мені вдалося відмовити його від висловленого ним наміру провести мене додому. Я йшов дорогою, поки він бачив мене, а потім кинувся болотом до кам'яного горба, за яким сховався хлопчик. Все було на мою користь, і я поклявся, що коли упушу цей щасливий випадок, то це станеться не від браку енергії та напосідливості.

Сонце вже сідало, коли я досяг вершини горба, і схили його були з одного боку золотаві, а з другого — темно-сірі. Хлопчика ніде не було видно. Але внизу піді мною, в улоговині між горбами, містилось коло стародавніх кам'яних халуп, а на одній з них збереглась чимала частина даху, щоб бути захистом від негоди. Серце моє закалатало від радості, коли побачив це. Ця нора і мусить бути та, в якій ховається незнайома людина. Нарешті моя нога ступила на поріг його сховища; його таємниця була в моїх руках.

Підходячи до халупи так само обережно, як Степлтон підходить зі своєю сіткою до метелика, я задоволено побачив, що місцем цим хтось користався як житлом. Ледве помітна стежечка між валунами вела до зруйнованого отвору, що правив за двері. В середині панувала тиша. Незнайома людина, можливо, ховається тут, а можливо, вона блукає по болоту. Мої нерви були напружені від чекання близьких пригод. Кинувши цигарку, я засунув руку в кишеню з револьвером і, швидко підійшовши до дверей, заглянув у халупу. Вона була порожня.

Але в ній було чимало доказів того, що я натрапив на певний слід. Безперечно, тут жив чоловік. Кілька згорнутих ковдр лежало на тій самій кам'яній плиті, де колись спала неолітична людина. На ґратках лежала купа попелу. Посередині халупи плоский камінь правив за стіл, а на ньому

лежав невеличкий пакунок, той самий, без сумніву, який я бачив у телескоп на плечі хлопчика. В ньому була ціла хлібина, бляшанка з язиком і дві бляшанки з консервами бросквини. Коли я, оглянувши пакунок, поклав його на місце, серце моє здригнулося від радості: я побачив під пакуночком клаптик паперу, на якому було щось написано. Я взяв його і ось що прочитав:

ДОКТОР ВАТСОН ПІШОВ У КУМБ-ТРАСІ

Я став з папірцем у руці, не розуміючи значення написаного на ньому. Так, значить, ця таємнича людина висліджує мене, а не сера Генрі. Він сам стежив за мною, а вирядив агента (можливо, хлопчика) ходити за мною. Мабуть, я не зробив до цього часу жодного кроку по болоту без того, щоб його не простежили. Все ще відчувалась присутність якоїсь незримої сили, тонкою сіткою простягнутої навколо нас з дивовижним мистецтвом, яка тримала нас так легко, що тільки в найостанніші моменти ми відчували, що попались у неї.

З напруженими нервами, але з певним наміром я сидів у темному кутку халупи і з похмурим терпінням чекав на прихід господаря.

Нарешті я почув ходу. Здалеку залунав звук чобота по каменю. Потім почувся другий, третій, і хода почала наближатись. Я заховався в найтемніший куток і взявся за курок револьвера в кишені, зважившись не викривати своєї присутності, поки мені не вдасться побачити незнайому людину. Хода затихла. Значить, той спинився. Потім кроки знову почали наближатися, і тінь упала в отвір халупи.

— Чудовий вечір, любий Ватсоне,— промовив добре знайомий голос.— Бігме, я вважаю, що вам приємніше вийти на повітря, ніж сидіти у халупі.

Розділ XII

СМЕРТЬ НА БОЛОТІ

Подих спинився в моїх грудях. Я не вірив своїм вухам. Нарешті я прийшов до пам'яті, голос теж вернувся мені, і разом з тим я відчув, ніби в одну мить з моєї душі спала гнітюча вага. Цей холодний, імползантий, іронічний голос міг належати тільки одній людині на світі.

— Холмсе! — вигукнув я.— Холмсе!

— Вийдіть,— сказав він,— і будь ласка, обережніше з револьвером.

Я переступив поріг і побачив, що він сидить на камені, тимчасом як сірі його очі весело блимають, побачивши мій подив. Його розумне загоріле й обвітрене обличчя схудло й змарніло, але виглядало ясним і бадьорим. В парусиновому костюмі і м'якому брилі він мав вигляд звичайного туриста на болоті і навіть зумів, завдяки своєму характерному кошачому нахилу до чистоти, мати добре випрану білизну і ретельно виголене підборіддя, ніби він не виїжджав з Бейкер-стріту.

— В житті своїм не бував я нікому більше радий! — сказав я, міцно стискаючи йому руку

— Або більш здивований, га?

— Признаюсь і в цьому.

— Не ви самі були здивовані, запевняю вас. Поки я не опинився кроків за двадцять від цієї халупи, мені й на думку не спадало, щоб ви відшукали моє випадкове сховище, а ще менш — що ви самі сидите в ньому.

— Ви довідалися про мою присутність зі слідів?

— Ні, Ватсоне. Маю сумнів, щоб я міг відрізнити слід вашої ноги від слідів усіх інших людей на світі. Коли ви поважно захочете мене обманути, то перемініть свого початальника цигарок, бо коли я бачу недокурок з етикеткою «Брадлей, Оксфорд-стріт», то знаю, що мій приятель Ватсон десь поблизу. Недокурок лежить там, коло стежки. Ви його кинули в той урочистий момент, коли пішли приступом на порожню халупу.

— Це так.

— Я так і думав. Знаючи вашу дивну непосидючість, я був певен, що ви засіли із зброєю наготові, чекаючи поживця. Отже, ви і справді думали, що я і є злодій?

— Я не знав, хто ви такий, але твердо намірився все узнати.

— Любий Ватсоне, а як ви вислідили мене? Може, ви мене бачили в ніч гонитви за утеклим злочинцем, коли я мав необережність допустити, щоб місяць зійшов позад мене?

— Так, я бачив вас тоді.

— І, без сумніву, обшукали всі халупи, раніш ніж добратися до цієї?

— Ні, вашого хлопчика помітили, і це дало мені змогу добратися до вас.

— Помітив, звичайно, той старий з телескопом. Я узнав

про це тільки тоді, коли вперше побачив світло, відбите від об'єктива.

Холмс устав і заглянув у халупу.

— А я бачу, що Картрайт приніс мені деякі запаси. Що тут за папір? Так, значить, ви були в Кумб-Трасі?

— Так.

— Щоб побачити міс Лауру Ляйонс?

— Саме так.

— Добре зробили. Наші дослідження йшли, очевидно, паралельно, і коли ми зробимо підсумки досягнутих наслідків, то, сподіваюсь, будемо досить знайомі з обставинами справи.

— Щодо мене, то я від щирого серця радий, що ви тут, бо, бігме, мої нерви більше не в силі витримувати цю таємничість. Але скажіть, бога ради, як ви сюди потрапили і що тут робили? Я гадав, що ви на Бейкер-стріт досліджуєте оту шантажну справу.

— Я саме й хотів, щоб ви це думали.

— Так ви даєте мені відповідальне доручення і разом з цим мені не довіряєте? — вигукнув я гірко. — Я вважав, Холмсе, що заслуговую на краще.

— Любий друже, ви були неоціненні для мене як у цьому, як і в багатьох інших випадках, і прошу простити мене, коли я ніби пожартував з вас. Насправді я зробив так почасти ради вас самих і приїхав сюди, щоб особисто розібратися в справі, бо зрозумів, в якій ви небезпеці тут. Якби я жив разом з вами й сером Генрі, то, безперечно, мав би той самий погляд, як і ви, і моя присутність змусила б наших надзвичайно небезпечних ворогів бути насторожі. Тепер я можу вільно ходити, чого я не зміг би зробити, якби жив у холі, і лишаюсь невідомий у справі, готовий кинутись на неї всією своєю вагою за критичного моменту.

— Але навіщо було мене лишати невтаємниченими?

— Якби ви знали про мій приїзд, це не дало б вам користі, а тим часом моя присутність тут могла б бути виявлена. Ви захотіли б повідомити мене про що-небудь або ж через свою добрість зробити мені будь-яку полегкість, а це було б цілком даремним ризиком. Я привіз з собою Картрайта — пам'ятаєте, того хлопця з контори комісіонерів — і він дбав про задоволення моїх нескладних потреб: шматок хліба та чистий комірець. Чого ще треба людині? Він дав мені зайву пару очей і пару дуже прудких ніг, і обидві ці пари були неоціненні.

— Так, значить, всі мої донесення пішли на марно?

Мій голос затремтів, коли я пригадував труд і гордість, з якими я їх складав.

Холмс вийняв з кишені сувій паперів.

— От ваші донесення, любий друже, і я їх ретельно прочитав, запевняю вас. Я чудово влаштував одержання їх, і вони запізнювались тільки на один день. Я мушу віддати пошану вашій ретельності й розумові, що їх ви виявили в цій надзвичайно трудній справі.

Я ніяк ще не міг перетравити той факт, що Холмс ошукав мене, але приязнь його похвал вгамувала мій гнів. В глибині серця я відчував, що він мав рацію і що для нашої мети було краще не знати мені про його присутність на болоті.

— Отак краще,— сказав він мені, помітивши, що тінь незадоволення зникла з мого лица.— А тепер розкажіть мені про наслідок вашого візиту до місіс Лаури Ляйонс. Мені не важко було довідатись, що ви пішли саме до неї, бо мені вже відомо, що вона — єдина в Кумб-Трасі особа, яка може бути нам корисна. Справа в тому, що якби ви не поїхали туди сьогодні, то дуже можливо, що завтра я сам пішов би до неї.

Сонце зайшло, і присмерк оповив болото. У повітрі почувалась вогкість, і ми зайшли погрітись в халупу. Тут я розповів Холмсові про свою балачку з Лаурою Ляйонс. Він так зацікавився, що деякі частини я мусив повторити.

— Дуже важливе повідомлення,— сказав він, коли я закінчив.— Воно заповнює в цій надзвичайно складній справі прогалину, якої я ніяк не міг збагнути. Чи не помітили ви, що між цією дамою і Степлтоном є приязні відносини?

— Я нічого про них не знаю.

— В них не можна сумніватися. Вони зустрічаються, листуються, між ними цілковита згода. Ну, а це дасть нам у руки дуже потужну зброю. Якби я тільки міг ужити її на це, щоб відсторонити його жінку.

— Його жінку?

— Тепер я розкажу вам новини у відповідь на одержані від вас відомості. Дама, що її тут вважають за міс Степлтон, насправді його жінка.

— Господи, боже мій, Холмсе! Чи певні ви того? Як міг він допустити, щоб сер Генрі закохався в неї?

— Те, що сер Генрі закохався, не могло пошкодити нікому, крім самого сера Генрі. Ви ж самі помітили, що Степлтон всіляко намагався, щоб сер Генрі не залицявся до неї. Кажу вам, що вона його жінка, а не сестра.

— Але для чого такий обман?

— Бо він передбачав, що вона буде далеко корисніша для нього в ролі вільної жінки.

Всі мої невиразні передчуття, моя невиразна підозра раптом набули форми і зосередились на натуралісті. В цьому безстрастному, безбарвному чоловікові в солом'янім брилі і з сіткою для ловлення метеликів мені ввижалася жахна істота, надзвичайно терпляча й хитра, істота з усміхненим обличчям і серцем убивці.

— Так, значить, це він наш ворог, це він стежив за нами в Лондоні?

— В такому розумінні я розгадую загадку

— Попередження походило, мабуть, од неї?

— Саме так.

Крізь морок, що так довго повивав мене, проглядав напіввидний, напіводгадуваний образ якоїсь потворної істоти.

— Але чи певні ви того, Холмсе? Як ви довідались, що ця жінка його дружина?

— Через те, що він так захопився, що розповів вам правдиво частину своєї автобіографії, коли вперше зустрівся з вами. Він справді був один час шкільним учителем у північній Англії. Немає нічого легше, як добути відомості про вчителя. Є шкільні агентури, через які можна впевнитися в особі кожної людини, що будь-коли мала цю професію. Завдяки невеличкій довідці я узнав, що одна школа перетерпіла нещастя за жахних умов і що винуватець їхній (ім'я було інше) утік разом зі своєю жінкою. Опис учителя та його жінки цілком підходить до прикмет Степлтона. Коли ж я довідався, що утікач — ентомолог, то вже мені більше сумніватися не було чого.

Морок розійшовся, але багато ще лишалося в тіні.

— Коли ця жінка — його дружина, то яке відношення має Лаура Ляйонс? — спитав я.

— Це один з пунктів, який ваші дослідження допомогли з'ясувати. Ваше побачення з дамою дуже вияснило становище. Я нічого не знав про проєктовану розлуку Лаури з її чоловіком. Вважаючи Степлтона нежонатим, вона, безперечно, сподівається вийти за нього заміж.

— А коли вона дійсно дізнається про правду?

— Тоді дама може бути корисною для нас. Перш за все нам обом треба побачитися з нею. Чи не вважаєте ви, Ватсоне, що вже дуже давно ви покинули свої обов'язки? Ваше місце — в Баскервіль-холі.

На заході зник останній промінь зорі, і ніч опанувала болота. Кілька зірочок заблищало на фіалковому небі.

— Ще одне запитання, Холмсе, — сказав я, встаючи.

Між нами не може бути, звичайно, секретів. Що все це означає, чого йому треба?

Холмс відповів пониженням голосом:

— Убивства, Ватсоне. Витонченого, з холодним серцем обміркованого вбивства. Не питаєте в мене подробиць. Я затягаю його в свою сітку так само, як він затягає сера Генрі, і з вашою допомогою він уже в моїх руках. Тут загрожує нам тільки одна небезпека — небезпека, що він зробить удар раніше, ніж ми будемо готові зробити йому удар. Ще день або два, не більше, і в мене буде в руках закінчена справа, а до того часу бережить довірену вам людину так само дбайливо, як береже мати свою хвору дитину. Сьогодні ваша місія сама себе виправдала, а тим часом я майже шкодую, що ви покинули його. Чуєте?

Жахний крик. Серед тиші болота пролунав стогін, довго незмовкний стогін передсмертного жаху. Від цього страшно-го крику кров застигла в моїх жилах.

— О, боже мій! Що це таке? Що це значить? — вигукнув я, задихаючись.

Холмс зірвався на ноги, і я побачив в отворі дверей його темну атлетичну постать з нахиленою вперед головою, що ніби намагалася проїняти поглядом темряву ночі.

— Ш-ш! — шепнув він.

Чутий нами крик був голосний, надзвичайно сильний, і походив він звідкілясь здалеку. Тепер він доходив до наших вух усе більше, гучніше й настирливіше.

— Звідки це? — шепотів Холмс. І я чув з тремтіння його голосу, що він — залізна людина — був вражений до глибини душі.— Звідки це, Ватсоне?

— Здається, звідти,— сказав я, показуючи в темряву.

— Ні, з того боку.

Знову передсмертний крик пролунав серед безмовної ночі, гучніше і далеко ближче, ніж раніше. До цього крику приєднався другий крик — низьке, глухе гарчання, музичне і разом з тим грізне, як низьке, невгомне бурхання моря.

— Собака! — вигукнув Холмс.— Ходімо, Ватсоне, ходімо! Невже ми запізнились?..

Він кинувся бігти болотом, а я за ним. Але раптом звідкілясь із-за каміння, якраз перед нами пролунав останній одчайдушний стогін, а потім глухий, важкий стук. Ми спинились, прислухаючись. Жоден звук не порушував більше тяжкої тиші тихої ночі.

Холмс ухопився з жестом одчаю за голову і бив ногами землю.

— Він побив нас, Ватсоне, ми спізнились.

— Ні, ні, напевне, ні!

— Дурень я був, що стримував свій розмах. А ви, Ватсоне, дивіться, до чого привело те, що ви покинули своє місце. Але, присягаюсь небом, коли трапилось найгірше, ми помстимось.

Нічого не бачачи, бігли ми темним болотом, спотикались на камінні, продирались крізь терен, здіймались і спускались по горбах, тримаючись того напрямку, звідки лунали жажні звуки. При кожному здійсненні на вивищення Холмс жадібно озирався, але густий морок покривав болото, і ніщо не ворушилось на його жажній поверхні.

— Бачите ви що-небудь?

— Нічого.

— Але слухайте, що це таке?

Пролунав тихий стогін. І знову ліворуч од нас. В цій стороні ряд скель закінчувався крутим шпилем, що підносилося над рясним камінням схилу. На його нерівній поверхні лежав якийсь темний, неправильної форми предмет. Коли ми підбігли до цього предмета, він набув певної форми людини, що впала ниць; голова її була підігнута під кутом, плечі закруглені і тіло зібране, ніби воно хотіло перекинутись. Ця постава була до того безглузда, що я одразу не міг собі уявити, що почутий нами стогін був прощанням цього тіла з життям. Ні стогону, ні скарги не чути було більш од темної фігури, над якою ми схилились. Холмс торкнувся до неї рукою і, скрикнувши з жахом, відсмикнув її. Засвічений сірник освітив скривавлені пальці й огидну калюжі крові, що повільно текла з розбитого черепа жертви. Світло сірника освітло ще щось, від чого в нас серця похололи і завмерли: освітло... тіло сера Генрі Баскервіля.

Ні Холмс, ні я не могли забути цілком особливого червононубоватого костюма, в якому він був в той перший ранок, коли відвідав нас на Бейкер-стріт. Ми одразу пізнали цей костюм, а потім сірник затлів і погас, як згасла надія в наших серцях. Холмс застогнав і так зблід, що його лице стало білою плямою в темряві.

— Звір! Звір! — вигукнув я, ламаючи руки.— Ах, Холмсе, я ніколи не прошу собі, що кинув його.

— Я дужче винуватий, ніж ви, Ватсоне. Ради того, щоб справа була повніша й закінченіша, я погубив свого клієнта. Це найстрашніший удар, якого я будь-коли зазнавав протягом всієї своєї кар'єри. Але як я міг знати, як міг я знати, що, всупереч моїм застереженням, він зважиться піти сам на болото

— Господи! Подумати, що ми чули його крик.. О боже,

ці крики! І ми не могли його врятувати. Де ця тварина, цей собака, що загнав його до смерті? Може, він і зараз тут де-небудь у засаді між скелями? А Степлтон, де він? Він відповідь за все!

— Еге ж! Я дбаю про це! І дядько і небіж убиті; перший був наляканий до смерті самим тільки виглядом тварини, яку вважав за надприродну. Другий умер, тікаючи. Але тепер нам треба довести зв'язок між людиною й твариною. Коли виключити те, що ми чули, то навіть тоді не можемо ручитися за існування тварини, бо сер Генрі вмер, очевидно, впавши. Але, присягаюсь небом, хоч яка хитра та людина, а не мине й доби, як вона буде в моїх руках.

З болем у серці стояли ми коло знівченого тіла, пригноблені цим несподіваним і непоправним нещастям, яке поклато такий сумний кінець нашій довгій і тяжкій праці. Коли зійшов місяць, ми видряпались на вершину скелі, з якої впав наш бідний друг і звідки дивились на болото, наполовину освітлене місяцем. Далеко, на багато миль від нас у напрямку до Грімпена, видно було жовте світло. Воно могло бути тільки в самотньому житлі Степлтона. З страшним прокльonom посварився я кулаком на нього.

— Чому б нам зараз же не схопити його?

— Наша справа не закінчена. Негідник цей обережний і хитрий надзвичайно. Важливо не те, що ми знаємо, а те, що ми можемо довести. Коли ми зробимо хоч один непевний хід, мерзотник може вислизнути з наших рук.

— Що ми можемо зробити?

— Завтра в нас багато буде діла. Сьогодні ж уночі ми зможемо тільки зробити останню послугу нашому приятелю.

Ми зійшли з крутого схилу і підійшли до тіла, що ясно позначалось на посрібленім місяцем камінні. Побачивши скорчене тіло, я відчув, що мені стиснуло горло, і сльози покотились з очей.

— Треба послати на допомогу, Холмсе. Ми не зможемо донести його до холю...

— Боже мій, та ви з глузду з'їхали!

Холмс вигукнув і нахилився до тіла. Потім почав танцювати, реготати і трясти мою руку. Невже це мій поважний стриманий приятель!

— Борода! Борода! У чоловіка борода!

— Борода!

— Це не Генрі... Це... так, мій це сусід, каторжанин, що втік.

Ми квапливо перевернули тіло догори обличчям: скри-

вавлена борода стирчала вгору, освітлена холодним ясним місяцем. Не могло бути жодного сумніву: те саме випнуте чоло і запалі очі. Це було те саме обличчя, яке я бачив при світлі свічки, коли воно виглядало з-за скелі,— обличчя злочинця Сельдена.

Тут одразу все стало зрозумілим для мене. Я згадав, як Генрі казав мені, що подарував свою стару одягу Баріморві. Барімор передав її Сельденові, щоб допомогти йому втекти. Чоботи, сорочка, шапка — все це було від сера Генрі. Трагедія лишалась, але, принаймні, ця людина заслужила смерті... Я розповів про все це Холмсові, і серце моє калатало від напруження.

— Значить, одяга була причиною смерті бідолашного,— сказав він.— Зрозуміло, що собаку було пущено по сліду після того, як його ознайомили з будь-якою частиною туалету сера Генрі, десь, певно, з чоботом, який було вкрадено в готелі, і в такий спосіб людину цю було загнано. Проте тут є ще одна дивовижна річ: яким чином Сельден довідався в темряві, що собаку пущено по його слідах?

— Він почув його.

— Така загартована людина, як цей утікач, нездатна тільки від того, що почула собаку на болоті, впасти в такий пароксизм страху, щоб дико кричати і через це бути знову ввійманою. Зважаючи на його крики, він, мабуть, дуже довго біг після того, як довідався, що пес напав на його слід. Яким способом він про це довідався?

— Для мене становить велику таємницю, чого цей пес... припускаючи, що всі наші здогади правильні...— сказав я, але мене перервав Холмс.

— Я нічого не припускаю.

— Ну, так чого цей собака був спущений сьогодні вночі? Вважаю, що він не завжди вільно бігає по болоту. Степлтон не випустив би його, якби не мав причини гадати, що сер Генрі не прийде сюди.

— Мій здогад страшніший за вашій, бо я гадаю, що дуже швидко одержимо відповідь на ваше питання, тимчасом як моє може залишитись назавжди таємницею. А тепер питання в тому, що нам робити з тілом цього бідолахи? Не можна ж лишати його на поталу лисицям та воронам.

— Я б порадив покласти його в одну з халуп, доки ми дамо знати поліції,— запропонував я.

— Правильно. Не сумніваюсь, що в нас вистачить сили дотягти його. Еге, Ватсоне, це що таке? Та це він сам. Яка зухвалість! Жодного слова, яке може викрити нашу підозру, жодного слова — інакше всі мої плани загинуть.

Болотом наближався до нас чоловік, і я бачив тьмянний червоний вогник сигари. Місяць освітлював його, і я міг пізнати метку постать і легку, швидку ходу натураліста. Він спинився, коли побачив нас, а потім почав наближатися.

— Докторе Ватсон! Невже це ви? Ви остання людина, яку я сподівався побачити на болоті в цей час ночі. Але, боже ти мій, що це таке? З ким це трапилось лихо? Ні... Не кажіть мені, що це наш друг сер Генрі.

Він пробіг мимо мене й нахилився над мертвим тілом. Я почув хрипіння в його грудях, і сигара випала з його пальців...

— Хто, хто це? — пробурмотів він.

— Це Сельден, людина, що втікла з Принцтаунської в'язниці.

Степлтон подивився на нас; лице його було жахливе, але надзвичайним зусиллям він опанував свій подив та розчарування. Він пильно поглянув на Холмса, потім на мене.

— Боже мій! Який це жах! Як він умер?

— Мабуть, він зламав собі шию, упавши з цих скель. Мій приятель і я блукали по болоту, коли почули крик.

— Я також чув крик, от чому я й вийшов. Я турбувався за сера Генрі.

— Чого саме за сера Генрі? — не міг я не спитати.

— Бо я запрошував його прийти до нас. Коли він не прийшов, мене це здивувало, а потім я, природно, турбувався за нього, почувши крики на болоті. До речі,— він знову пильно подивився на Холмса,— ви нічого більше не чули?

— Ні,— відповів Холмс.— А ви?

— І я нічого.

— Так чого ж ви спитали?

— Ах, ви знаєте історії, які розповідають мужики про привид у вигляді собаки і всього іншого ... Кажуть, що чути вночі його виття на болоті. От мені й хотілося знати, чи не чули ви чого-небудь подібного сьогодні вночі?

— Ми нічого такого не чули,— відповів я.

— А що ви думаєте про смерть цього сіромахи?

— Я не маю сумніву, що життя у вічному побоюванні і в таких обставинах затьмарило йому розум. Він у випадку божевілья біг болотом, випадково тут упав і зламав собі в'язи.

— Таке пояснення здається цілком слушним,— сказав Степлтон і при цьому зітхнув, як мені здалося, з полегкістю.— Що ви про це думаєте, містер Шерлок Холмс?

Мій друг вклонився і сказав:

— Ви швидко пізнаєте людей.

— Ми дожидали вас у наші краї від того часу, як приїхав сюди доктор Ватсон. Ви потрапили якраз на трагедію.

— Так, справді. Я не маю сумніву, що пояснення, зроблене моїм приятелем, виявиться правильним. Я повезу завтра з собою в Лондон неприємні спогади.

— Як, ви завтра їдете?

— Еге ж, такий мій намір.

— Сподіваюсь, що ваш приїзд висвітлив деякі події, що поставили нас у безвихідь?

Холмс знизав плечима:

— Не завжди досягаєш успіху, якого сподіваєшся. Розслідникові потрібні факти, а не легенди та чутки. Це невдала для мене справа.— Мій приятель говорив найщирішим і спокійним тоном. Степлтон пильно дивився на нього. Потім він звернувся до мене:

— Я б запропонував перенести на сьогодні до мене цього бідолашного, але це може так налякати мою сестру, що я не маю права цього зробити. Я гадаю, що коли ми накриємо його обличчя, то він пролежить тут до ранку.

Ми так і зробили. Відхиливши гостинні пропозиції Степлтона, Холмс і я рушили в Баскервіль-хол, давши натуралістові змогу вернутись додому на самоті. Обернувшись, ми бачили його постать, що повільно рухалась широким болотом, а за нею — єдину темну пляму на освітленому місяцем схилі, що показувала місце, де так жахливо загинула людина.

— Нарешті ми близькі до сутички,— сказав Холмс, поки ми йшли болотом.— Що за нерви в цієї людини! Як він опанував себе, коли побачив, що жертвою його став не той, кого він намітив, а це його мусило б приголомшити. Я казав вам у Лондоні, Ватсоне, і повторюю тепер, що ніколи не було в нас ворога, такого гідного нашої зброї.

— Мені досадно, що він вас бачив.

— І мені також спочатку було досадно. Але цього не можна було уникнути.

— Як ви гадаєте, який матиме вплив на його плани те, що він знає про вашу присутність тут?

— Це може примусити його бути обережнішим або ж спонукати його одразу до одчайдушніших заходів. Як і більшість розумних злочинців, він може надто покладатися на свій власний розум і гадати, що цілком ошукав нас.

— Чому б нам не заарештувати його зараз же?

— Любий Ватсоне, ви народились людиною дії. Вас завжди тягне зробити енергійний вчинок. Але припустимо,

що ми заарештуємо його сьогодні вночі. Що це дасть? Ми не зможемо подати жодних доказів проти нього. В цьому й є диявольська хитрість. Якби він мав співучасником людину, ми змогли б дістати докази проти нього, а тепер, коли б нам і пощастило спіймати пса, все це не допомогло б затягти петлю на шиї його господаря.

— Але ж у нас в руках кримінальна справа.

— І наймалішої тині її, самі тільки припущення та підозра. На суді нас би висміяли, якби ми з'явилися з такою казкою і такими доказами.

— А смерть сера Чарльза?

— Його знайшли мертвим без найменших знаків насильства. Ви й я знаємо, що він умер од страху, а також знаємо, що налякало його. Але як ми змусимо дванадцятьох придуркуватих присяжних повірити цьому? Де докази того, що тут діяв пес? Де знаки його зубів? Звичайно, ми знаємо, що собака не кусає мертвого тіла і що сер Чарльз умер раніше, ніж його догнав пес. Але мусимо все це довести, а тим часом не можемо цього зробити.

— Ну, а сьогоднішня ніч?

— Сьогодні вночі ми не зробили жодного кроку вперед. Знов-таки не було жодного безпосереднього зв'язку між псом та смертю чоловіка. Ми не бачили пса. Ми чули його, але не можемо довести, що він біг по слідах цього чоловіка. Тут цілковита відсутність мотивування. Мій любий друже, нам доводиться погодитися з фактом, що тепер у нас ще немає в руках жодної кримінальної справи, але нам варто йти на який завгодно ризик, щоб тільки встановити її.

— А як ви сподіваєтесь цього досягти?

— Я покладаю великі надії на те, що може зробити для вас місіс Лаура Ляйонс, коли ми їй розкажемо про стан справи. В мене також є й свій план. А втім, кожен день має свої турботи, але не мине доби, як я сподіваюся взяти верх.

Нічого більше не міг я добитися від Холмса: заглибившись в думки, він дійшов зі мною до брами Баскервіль-холу.

— Ви підете зі мною?

— Так, я не бачу причини ховатися далі. Але ще одно слово, Ватсоне. Не кажіть нічого серові Генрі про пса. Хай він вірить, що смерть Сельдена сталась так, як Степлтон хоче, щоб ми думали. Нерви його будуть міцніші для іспиту, який може йому доведеться зазнати завтра, коли я правильно пам'ятаю ваше донесення, і він піде обідати до цих Степлтонів.

— Мене теж запрошено.

— Ви мусите перепроситись — і він піде сам. Це легко влаштувати. Ну, а тепер, коли ми запізнились на обід, то вважаю, що заслужили вечерю.

Розділ XIII

ТЕНЕТА ЗАТЯГУЮТЬСЯ

Побачивши Шерлока Холмса, сер Генрі дужче зрадив, ніж здивувався, бо вже кілька днів він дожидав, що останні події викличуть Холмса з Лондона. Проте він здивовано підняв брови, коли переконався, що в мого приятеля немає з собою ніякого багажу й що цьому він не дає жодних пояснень. Я дав Холмсові все потрібне, і за пізньою вечерею ми розповіли серові Генрі про наші пригоди, оскільки було бажано, щоб він знав їх. Але насамперед мені припав неприємний обов'язок повідомити Барімора й його жінку про смерть Сельдена. Для нього це була безперечна полегкість, але вона гірко плакала, закривши обличчя фартушиною. Для всього світу Сельден був жорстока людина — напівзвірюка, напівдемон, але для неї він завжди лишався маленьким свавільним хлопчиком, яким вона його пам'ятала у своїй власній молодості, якого вона водила за руку. Воістину зла мусить бути та людина, чиеї смерті жодна жінка не оплакуватиме.

— Я сьогодні зранку, від того часу, як пішов Ватсон, гинув од нудьги в цім домі, — сказав Генрі. — Сподіваюсь, це буде поставлено мені в заслугу, бо стримав свою обіцянку. Якби я не поклявся не виходити сам, то я міг би згяти вечір веселіше, бо Степлтон прислав мені записку з запрошенням прийти до нього.

— Не маю сумніву, що ви провели б вечір веселіше, — виразно промовив Холмс. — До речі, вважаю, що ви не оціните того, як ми оплакували вас, гадаючи, що ви зламали собі в'язи...

Сер Генрі широко розкрив очі:

— Яким чином?

— Той бідолаха був одягнений у вашу одіж. Я побоююсь, щоб ваш слуга, який подарував йому цю одіж, не мав неприємностей з поліцією.

— Навряд, оскільки я пам'ятаю, на жодній частині цього одягу не було ніяких ознак.

— Це щастя для нього і, по суті, щастя для всіх вас, бо всі ви в цій справі чинили протизаконно. Я навіть сумніва-

юсь, чи не мушу я, як сумлінний слідець, насамперед арештувати всіх пожилців цього дому. Донесення Ватсона — вельми доказові документи.

— Але розкажіть про нашу справу, — попросив Генрі. — Чи розібрались ви хоч трохи в цій плутанині? Щодо Ватсона й мене, то мені здається, що ми нічого не дізнались од того часу, як приїхали.

— Я гадаю, що незабаром зможу з'ясувати вам усе. Справа ця надзвичайно трудна і складна. Лишається ще кілька пунктів, які треба висвітлити, але ми цього вже досягаємо.

— Мабуть, Ватсон казав вам, що ми чули пса на болоті, і я можу присягтись, що тут річ не в самім забобоні. Я мав справу з собаками за свою бутність в Америці, і коли чую гавкання, то пізнаю, що це гавкання собаки. Коли вам пощастить надіти намордник на цього пса й посадити його на ланцюг, то я скажу, що ви найбільший слідець від самого створення світу.

— Сподіваюсь, що я надіну на нього намордник і посаджу його на ланцюг, коли ви не відмовитесь допомогти мені.

— Я зроблю все, хоч би що ви наказали мені.

— Чудово, я вас також попрошу робити все, не питаючи про причини.

— Зроблю, як ви забажаєте.

— Коли ви будете так робити, то я вважаю, що всі шанси за те, що наша невеличка задача незабаром матиме розв'язання. Я не маю сумніву.

Він раптом замовк і почав пильно дивитися поверх своєї голови. Світло лампи просто падало йому на обличчя, і воно було таке напружене й нерухоме, що його можна було вважати за класичне різьблення — втілення енергії й чекання.

— В чім річ? — гукнули ми обидва.

Я бачив, як Холмс опустил очі, як він хотів перебороти в собі почуття, що його схвилювало. Обличчя його було поважне, але очі палали радісно.

— Даруйте захоплення знавцеві, — сказав він, показуючи рукою на лінію портретів, що вкривали протилежну стіну. — Ватсон не хоче припустити, що я розуміюсь на мистецтві, але це просто його заздрість внаслідок несхожості наших поглядів на цей об'єкт. Ну, а ця колекція портретів воістину чудова.

— Я дуже радий, що ви так вважаєте, — сказав сер Генрі, дивлячись трохи здивовано на мого приятеля. — Я не

маю претензій на достатнє розуміння мистецтва і краще б оцінив коня або бичка, ніж картину. Я не знав, що ви маєте й на це час.

— Коли я бачу будь-що гарне, то й я оцінюю його. А тепер я бачу щось гарне. Закладаюся, що ця дама в блакитній шовковій сукні — роботи Квелера, а товстий пан у перуці — Рейнольдса. Це все, мабуть, родинні портрети?

— Так, усі без винятку.

— І ви знаєте їхні імена?

— Барімор проказував мені їх, я вважаю, що гарно вивчив їх.

— Хто цей пан з підзорною трубою?

— Це Баскервіль — моряк, що служив за Роднея у Вест-Індії. Чоловік у синьому камзолі з сувоєм паперів — сер Вільям Баскервіль, що був головою комітетів у палаті громадян за Пітта.

— А цей верхівець проти мене в чорному оксамитному камзолі з мереживом?

— О, з цим ви маєте право познайомитись. Це причина всього лиха — злий Х'юго, що через нього постав пес Баскервіль.

Я дивився на портрет з цікавістю, з деяким здивуванням.

— Боже мій, — вигукнув Холмс. — Він здається спокійним і досить лагідним чоловіком, але я певен, що з очей його виглядав диявол. Я уявляв його собі людиною кремезнішою і з більш розбійницькою зовнішністю.

— Але не може бути жодного сумніву в дійсності цього портрета, бо ім'я й рік — 1647 — написані на зворотній стороні полотна.

Після цього Холмс дуже мало говорив, але портрет старого катюги ніби прикував його до себе, і протягом цілої вечері він не зводив з нього очей. Тільки пізніше, коли сер Генрі пішов у свою спальню, я міг простежити напрям думок свого приятеля. Він вернувся зі мною в їдальню із свічкою в руці і став тримати її біля самісінького портрета, вицвілого від часу.

— Чи бачите ви тут що-небудь?

Я подивився на широкого бриля з пером, на кучері, на облямоване ними вузьке суворе обличчя. Зовнішність була зовсім не груба, але жорстка й сувора, з суворо окресленими тонкими губами й холодними, суворими очима.

— Чи схожий він на кого-небудь з ваших знайомих?

— Щось коло підборіддя нагадує сера Генрі.

— Так, ви маєте рацію, тут є деякий натяк. Але стривайте. — Він став на стілець і, тримаючи свічку в лівій руці,

заокруглив праву так, щоб закрити нею широкого бриля й довгі кучері.

— Що ж це! — гукнув я здивовано.

З рамки глянуло на мене обличчя Степлтона.

— Ага! Бачите тепер Очі мої звикли розглядати обличчя, а не їхню оздобу. Перша якість дослідника злочинів це вміння пізнавати людину крізь його маскарадний костюм

— Але це дивно. Цей портрет ніби списано з нього.

— Так, це цікавий зразок атавізму, і тут його виявлено не тільки фізичною, але й духовною стороною Наш молодець — Баскервіль. Це очевидно.

— Зі сподіванками на спадщину?

— Саме так. Цей портрет дав нам одну з найважливіших ланок, яких бракувало. Ми тримаємо його в руках, Ватсоне, і присягаюсь, що ще до завтрашнього вечора він буде так само безпорадно борсатися в нашій сітці, як його метелики. Шпилька, корок і карточка — і от новий екземпляр для нашої колекції на Бейкер-стріт.

Сказавши це, Холмс зареготав. Не часто доводилося мені чути його регіт, і завжди він вішував лихо будь-кому.

Я встав рано-вранці, але Холмс прокинувся ще раніш, і, одягаючись, я бачив, як він ішов алеєю додому.

— Так, сьогодні нам потрібен увесь день, — сказав він потираючи руки, з радісним передбаченням діяльності. — Сітку наставлено, і скоро почнемо її стягати. Не мине цей день, як ми довідаємось — чи попалась у неї наша велика гостроморда щука, чи прослизнула крізь вічка...

— Ви вже були на болоті?

— Я з Грімпена послав у Принцтаун донесення про смерть Сельдена. Здається, можу обіцяти, що нікого з вас не потурбують у цій справі. Я також побачився з моїм вірним Картрайтом, що, без сумніву, занудьгувавсь коло моєї халупи, як пес на могилі свого господаря, якби я не заспокоїв його щодо своєї безпеки.

— А тепер ми з чого почнемо?

— Насамперед треба побачити сера Генрі: Та ось і він Доброго здоров'я, Холмсе, — сказав той, входячи Ви маєте вигляд командувача, що складає зі своїм начальником штабу план бою.

— Цілком правильне порівняння. Ватсон слухав мої накази.

— І я прийшов по них.

— Чудово! Ви, наскільки я знаю, запрошені сьогодні ввечері на обід до ваших друзів Степлтонів?

— Сподіваюсь, і ви поїдете з нами. Вони дуже гостинні, і я певен, що будуть дуже раді бачити вас.

— Нам з Ватсоном доведеться, мабуть, поїхати в Лондон.

— В Лондон?

— Так. За теперішнього стану речей, я гадаю, ми будемо там корисніші.

На обличчі сера Генрі позначилось невдоволення.

— Я сподівався, що ви не кинете мене в цій справі. Холі і болото — невеселі місця для самотньої людини.

— Любий друже, ви мусите сліпо довіритись мені і виконувати точно те, що я накажу. Ви можете передаги вашим друзям, що ми були б щасливі приїхати до них разом з вами, але що невідкладна справа викликала нас до міста. Ми сподіваємося швидко повернутися в Девоншір. Ви не забудете сказати їм про все це?

— Коли ви так хочете.

— Запевняю вас, що інакше не можна.

Я бачив з обличчя сера Генрі, що він дуже ображений і, мабуть, вважав наш вчинок за дезертирство.

— Коли хочете ви їхати? — спитав він холодно.

— Зараз же після сніданку. Ми доїдемо кінями до Кумб-Трасі. Але Ватсон залишить у нас свої речі на знак того, що він вернеться. А ви, Ватсоне, пошліть Степлтонові записку і висловіть жаль, що не можете приїхати до них особисто.

— Мені дуже хочеться поїхати в Лондон вкупі з вами, — сказав Генрі. — Чого я маю лишатися тут сам?

— Бо це ваш обов'язок. Бо ви дали мені слово, що будете робити так, як я кажу, а я вам кажу, щоб ви лишались. Ще одне, я хочу, щоб ви поїхали кінями в Меріпіт-хауз. Але відішліть назад екіпаж і скажіть Степлтонам, що ви маєте вернутися додому пішки.

— Я мушу йти пішки через болото?

— Так.

— Але ж це якраз те, проти чого ви мене так часто застерігали.

— На цей раз ви безпечно можете йти, і це потрібно. Коли б я не мав цілковитої віри в вашу силу волі й сміливість, то не дав би вам такої поради.

— В такому разі я піду пішки.

— І коли вам дороге ваше життя, то йдіть неодмінно не яким іншим напрямом, а рівною стежечкою від Меріпіт-хауза на Грімпенську дорогу, стежечкою, що найближче веде додому.

— Я точно виконаю все, що ви наказуєте.

— Чудово. Мені хотілося б поїхати як можна швидше після сніданку, щоб дістатись до Лондона раніш, ніж увечері.

Ця програма дій дуже здивувала мене, хоч я пам'ятав, що Холмс напередодні ввечері казав Степлтонові про свій від'їзд на другий день. Проте мені не спадало на думку, щоб він схотів взяти мене з собою, а також я не міг зрозуміти, як це ми обидва виїхали в такий момент, що його він сам же назвав критичним. Але нічого більше не лишалось, як беззаперечно слухати. Отже, ми попрощались з нашим засмученим другом і години через дві були на станції Кумб-Трасі, звідки відіслали екіпаж назад додому. На платформі нас чекав хлопчик.

— Що ви накажете, сер?

— З найближчим поїздом, Картрайте, ти поїдеш до міста. Як тільки приїдеш, зараз же пошлеш серові Генрі Баскервілеві телеграму від мого імені, в якій ти напишеш, що коли він знайде загублену мною записну книжку, то хай пошле її рекомендованою посилкою на Бейкер-стріт.

— Слухаю, сер.

— А тепер спитай в станційному телеграфі, чи немає для мене телеграм.

Хлопчик вернувся з телеграмою, яку Холмс передав мені. В ній було: «Одержав телеграму. Везу повноваження. Прибуду п'ять сорок. Лестрейд».

— Це відповідь на мою ранкову телеграму. Я вважаю Лестрейда найрозумнішим у нашій професії, і його допомога нам знадобиться. Тепер, Ватсоне, я вважаю, що ми корисніше за все згаємо наш час, коли підемо до нашої знайомої — Лаури Ляйонс.

Я почав розуміти план кампанії, складений Холмсом. Він скористався сером Генрі, щоб переконати Степлтонів у тому, ніби ми справді поїхали, а тим часом ми вернемось у той момент, коли наша допомога буде потрібна.

Телеграма Картрайта, якщо сер Генрі згадає про неї Степлтонам, знищить останні підозри в них. Мені здалося, що я вже бачу, як наша сітка затягає цю гостроморду шуку

Місіс Лаура Ляйонс була в своїй конторі, і Шерлок Холмс почав з нею розмовляти так одверто і так безпосередньо, що вона була вражена.

— Мені доручено розслідувати обставини смерті сера Чарльза Баскервіля. Мій приятель доктор Ватсон розповів мені про те, що ви йому сказали, а також і про те, що ви сховали про цю справу.

— Що я приховала? — спитала вона зухвало.

— Ви признались, що просили сера Чарльза бути коло хвіртки о десятій. Ми знаємо, що він вмер якраз на цім місці і в цей час. Ви сховали, який існує зв'язок між цими двома фактами.

— Тут немає жодного зв'язку.

— В такому разі збіг воістину надзвичайний. Але мені здається, що нам, проте, пощастить відновити зв'язок. Я хочу бути цілком щирим з вами, місіс Ляйонс. Ми вважаємо цю смерть убивством, і очевидність її може заплутати не тільки вашого приятеля містера Степлтона, але й його жінку.

Лаура схопилась зі свого стільця.

— Його жінку? — вигукнула вона.

— Факт цей не становить вже більше таємниці. Особа, яку вважали за його сестру, справді його жінка.

Місіс Ляйонс сіла знову. Пальці її стискували бильця крісла з таким напруженням, що я бачив, як рожеві нігті побіліли.

— Його жінка,— повторила вона,— його жінка. Він нежонатий...

Шерлок Холмс знизав плечима.

— Доведіть мені це! І коли ви тільки в змозі це зробити...

Лютий блиск її очей казав більше, ніж могли висловити слова.

— Я прийшов до вас з готовими доказами,— сказав Холмс, виймаючи з кишені кілька паперів.— Ось фотографія, знята з подружжя чотири роки тому в Йорку. На ній написано, що це містер і місіс Ванделер, але вам нетрудно буде його пізнати, а також і її, коли тільки вам доводилось її бачити. От три зроблені поважними свідками описи містера й місіс Ванделер, що в той час мали приватну школу. Прочитайте їх — і ви переконаєтесь, що не може бути сумніву в автентичності цих осіб.

Вона подивилась на папери, потім на нас з нерухомим, застиглим обличчям жінки, що впала в розпач.

— Містер Холмс,— сказала вона.— Цей чоловік обіцяв одружитись зі мною, коли я одержу розлуку з чоловіком. Негідник брехав мені. Він не сказав мені жодного слова правди. І чому, чому? Я уявляла, що все робиться заради мене. Я тепер бачу, що ніколи не була для нього нічим іншим, як знаряддям у його руках. Заради чого я маю бути йому вірна, коли він завжди був віроломний щодо мене? Чого ради я намагатимусь оберекти його від наслідків його власних злих вчинків? Питайте мене про все, що вам потрібно, і я нічого не схочу. В одному присягаюсь вам, що коли

я писала листа, то й уві сні не бажала пошкодити людині, яка завжди була моїм найкращим другом.

— Я цілком вам вірю, пані,— сказав Шерлок Холмс.— Розповідати ці події, мабуть, дуже важко для вас, і, може, вам буде легше, коли я розповідатиму те, що трапилось, а ви спините мене, коли я зроблю будь-яку суттєву помилку. Листа вашого ви послали за порадою Степлтона?

— Він і продиктував мені цього листа.

— Вважаю, що виставлені ним причини були в тому, що сер Чарльз може допомогти вам у витратах, неминуче з'єднаних з справою про розлуку?

— Цілком так.

— А потім, коли ви послали листа, він відмовив вас іти на побачення?

— Він сказав мені, що не гідно його самоповаги, коли інша людина дасть гроші на цю справу, і що хоч сам він бідний, але він дасть останній гріш на знищення перешкод, що розлучають нас.

— Він, очевидно, дуже послідовний. А потім ви нічого не знали, поки не прочитали в газеті повідомлення про смерть?

— Нічого.

— А він взяв з вас присягу, що ви нічого не скажете про призначене вами серові Чарльзові побачення?

— Так. Він сказав, що смерть його відбулась за дуже таємничих обставин і що мене, звичайно, запідозрять, коли факти стануть відомі. Він налякав мене так, що я мовчала.

— Цілком правильно. Але у вас була підозра?

Вона вагалась і опустила вії.

— Я знала його,— сказала вона.— Але коли б він був мені вірний, я б його не виказала.

— Вважаю, що, по суті, ви щасливо одкараскались,— сказав Шерлок Холмс.— Він був у вашій владі і знав це, а тим часом ви ще живі. Протягом кількох місяців ви були на краю провалля. А тепер, місіс Ляйонс, ми мусимо з вами ібпрощатись, але ви дуже скоро знову почуете про нас.

— Наша справа закінчується, і труднощі одна по одній зникають,— сказав Холмс в той час, коли ми дожидали експерта з міста.— Люди, що вивчають кримінальні злочини, згадують аналогічні випадки, але ця справа має тільки деякі їй самій властиві риси. Навіть і тепер ще немає в нас виразного доказу проти цієї надзвичайно хитрої людини. Але я буду дуже здивований, коли ми до сьогоднішньої ночі не матимемо цього доказу.

Лондонський експрес підійшов, пихкаючи, до станції, і

з вагона першого класу вискочив невеличкий, сухорлявий схожий на бульдога чоловічок.

Ми потиснули йому руку. Я одразу побачив з поштивості, з якою Лестрейд дивився на мого товариша, що він багато дечого навчився від того часу, як вони вперше почали працювати вкупі. Я добре пам'ятаю зневажливість, з якою цей чоловік ставився до теорії людини, що логічно мислить.

— Велика справа? — спитав він.

— Такої ще не було, — відповів Холмс. — Ми маємо ще дві години, раніш ніж нам доведеться вирушити в дорогу. Я гадаю, що ми можемо їх використати й пообідати, а потім, Лестрейде, ми прочистимо ваше горло від лондонського туману, давши вам змогу подихати чистим нічним повітрям Дартмура. Ви ніколи не були там? О, в такому разі, сподіваюсь, ви ніколи не забудете своєї першої прогулянки в цій місцевості.

Розділ XIV

ПЕС БАСКЕРВІЛІВ

Одна з хиб Шерлока Холмса — коли тільки можна це назвати хибою — є в тому, що він надзвичайно неохоче розповідає про свої плани до моменту їхнього виконання. Почасти це походило, безперечно, від його владного характеру, здібного панувати й дивувати тих, хто його оточував, почасти причиною того була професійна обережність, що змушувала його ніколи нічим не важити. Але хоч би як так було, в результаті ця риса була дуже тяжка для тих, хто діяв як його агент або помічник. Я часто терпів від неї, але вона ніколи так не пригноблювала мене, як під час нашої довгої їзди в темряві. Перед нами був великий іспит, ми були близькі нарешті до свого кінцевого зусилля, а тим часом Холмс нічого не сказав, і я міг тільки уявляти, який буде хід його дій. У мене кожен нерв дрижав від сподівання, коли нарешті холодний вітер, що повіяв нам назустріч, і темний пустельний простір довели мені, що ми опинились на болоті. Кожен крок коней, кожен поворот колеса наближали нас до кінцевої пригоди.

Нашій балачці перешкоджала присутність кучера найманого екіпажа, і ми мусили говорити про дрібниці, в той час, як наші нерви були напружені від хвилювання й чекання. Я відчув полегкість від такої неприродної стриманості, коли ми минули дім Франкланда, і я знав, що ми вже недалеко від

холу й від арени дії. Ми не доїхали до під'їзду, а спинилися коло воріт алеї. Ми заплатили кучерові і наказали йому зараз же їхати назад в Темпл-Кумб, а самі пішли в напрямку до Меріпіт-хауза.

— Чи озброєні ви, Лестрейде?

Маленький слідець посміхнувся.

— П'юки на мені штани, в них є верхня кишеня, а поки в них є верхня кишеня, дещо в ній є.

— Гарзд. Мій друг і я приготувались до всяких випадковостей.

— Ви, мабуть, добре знаєте цю справу, містер Холмс. Що ми маємо тепер робити?

— Чекати.

— Слово честі, я вважаю це місце не дуже веселим,— сказав слідець, з тремтінням оглядаючись навколо на похмурі схили горбів і величезне озеро туману, що розлігся над Грімпенською трясовиною.— Я бачу вогники якогось будинку поперед нас.

— Це Меріпіт-хауз, кінцевий пункт нашої подорожі. Прошу вас іти навшпиньках і розмовляти пошепки.

Ми обережно рухались стежечкою в напрямку до дому, але приблизно за двісті ярдів від нього Холмс спинив нас.

— Це каміння праворуч може правити нам за чудовий паркан,— сказав він.

— Ми мусимо чекати тут?

— Так, тут ми засядемо. Ввійдіть у цю дірку, Лестрейде. Ви бували в домі, Ватсоне, адже так? Чи можете ви нам розказати про розташування кімнат? Що це за ґратчасті вікна від цього кутка?

— Це, здається, вікна пекарні.

— А там що так яскраво освітлено?

— Це, звичайно, їдальня.

— Завісу в ній піднято. Ви краще знаєте місцевість, підповзійте тихесенько до вікон і подивіться, що вони там роблять, але, ради самого неба, не викрийте їм своєї присутності.

Я пішов навшпиньках стежечкою і спинився за низьким муром круг ріденького садка. Прокрадаючись під тінню цього муру, я дійшов до місця, з якого міг дивитися просто в незавішене вікно.

В кімнаті тільки було два чоловіки — сер Генрі і Степлтон. Вони сиділи один проти одного за круглим столом, повернувшись до мене в профіль. Обидва курили сигари, і перед ними стояли кава та вино. Степлтон говорив жваво,

а Генрі був блідий і неуважний. Його гнітила думка про подорож зловісним болотом.

Поки я спостерігав їх, Степлтон встав і вийшов з кімнати, а сер Генрі налив склянку вина і, притулившись до спинки стільця, кури́в сигару. Я почув рип дверей і хрустіння кроків по ріні. Кроки спрямовувались уздовж стежки по той бік муру, під яким я стояв, зігнувшись; заглянувши по́верх нього, я побачив, як натураліст спинився коло дверей якогось хліва у кутку саду. Прорипів повернутий у замку ключ, і коли Степлтон увійшов у хлів, звідти почулось якесь дивне-хрюкання. Він пробув у хліві не більше хвилини, після чого знову прорипів повернутий ключ. Степлтон пройшов повз мене і ввійшов у дім. Я бачив, як він вернувся до свого гостя, і тоді потихеньку проповз назад до своїх товаришів і розказав їм те, що бачив.

— Ви кажете, Ватсоне, що дами не було з ними? — спитав Холмс, коли я замовк.

— Ні.

— Де ж вона може бути, коли жодна кімната, крім пекарні, не освітлена?

— Не знаю.

Я сказав, що над Грімпенською трясовиною висів густий білий туман. Він поволі рухався до нас і робив враження муру — низького, але міцного і певно окресленого. Місяць освітлював його, і він мав вигляд великого мерехтливого крижаного поля, над яким вивищувались вершини далеких скель, що ніби лежали на його поверхні.

— Він рухається до нас, Ватсоне.

— А це має вагу?

— Дуже велику вагу — єдине, що може зруйнувати мої плани. Але сер Генрі не може тепер гаятись. Вже десять годин. Наш успіх і навіть його життя можуть залежати від того, чи вийде він з дому раніш, ніж туман дійде до стежки.

Над нами була ніч, ясна й чудова. Зірки яскраво й холодно мерехтіли, а повний місяць освітлював усю місцевість м'яким, невиразним сяйвом. Перед нами стояв темний обрис дому з його пощербленим дахом і димарями, похмуро окресленими на небі, вкритому зорями. Широкі смуги золотавого світла з низьких вікон простягались через садок на болото. Одно з них раптом потухло. Слуги вийшли з пекарні. Лишалось тільки вікно їдальні, що в ній два чоловіка — господар-вбивця і гість, що не мав ніякої підозри, — балакали, покурювали свої сигари.

З кожною хвилиною біла площина, що покривала половину болота, насувалась усе ближче й ближче до дому. Уже

перші тонкі клаптики її завивалися у золотавому квадраті освітленого вікна. Далека частина садового муру вже стала незрима, і дерева здіймалися з-під смуги білої пари. Поки ми спостерігали за цим, туман уже оточив ніби гірляндами обидва вугли дому і повільно розгортався в щільну хвилю, над якою верхній поверх дому й дах плавали, як фантастичний корабель. Холмс запально вдарив кулаком об скелю і нетерпляче тупнув ногою.

— Коли він не вийде за чверть години, стежка буде вкрита туманом. Через півгодини ми не зможемо побачити навіть своїх рук.

— Чи не краще нам перейти назад, на вищий ґрунт?

— Так, я гадаю це буде добре.

Отже, в міру того, як туманний вал рухався вперед, ми відступали від нього назад, поки не опинилися за півмилі від дому, тим часом густе біле море з посрібленою місяцем поверхнею повільно і невблаганно наступало на нас.

— Ми йдемо надто далеко, — сказав Холмс. — Ми не можемо ризикувати, щоб сера Генрі догнали раніше, ніж він встигне дійти до нас. Ми хоч би якою ціною мусимо утримати свою позицію на цьому місці.

Холмс став навколішки і приклав вухо до землі.

— Слава богу, він, здається, іде.

Тишу болота порушили швидкі кроки. Сховавшись між камінням, ми пильно вдивлялися в туманну смугу перед нами. Хода ставала чутнішою, з туману, ніби з-під завіси, вийшов чоловік, якого ми дожидалися. Він здивовано озирнувся, коли вийшов на ясний простір і побачив зоряну ніч. Потім він швидко повернув на стежку, пройшов близько повз нашу засідку і почав сходити по довгьому схилі позад нас. Він безнастанно повертав голову й озирався, як людина, що чогось боїться.

— Цитьте! — вигукнув Холмс, і я почув, як клацнув зведений курок. — Дивіться, він біжить сюди.

З середини туманної хвилі, що повільно підповзала, залунали рідкі безперервні хрустливі удари. Туман розлягався на 50 ярдів від нас, і ми всі троє вдивлялися в нього, не знаючи, який жах вискочить звідти. Я був коло самісінького ліктя Холмса і заглянув йому в обличчя.

Воно було бліде й радісне, а очі яскраво блищали при місячному сяйві. Але раптом вони втупились уперед нерухомим, суворим поглядом, і рот його роззявився від подиву. В цю ж мить Лестрейд жахливо вигукнув і впав ниць на землю. Я схопився, стискаючи обважнілою рукою револьвера і паралізований жахливою постаттю, що виплигнула на

нас із туману. То був пес, величезний, чорний, як вугілля, пес, але такий, якого жодна людина ніколи не бачила. Паша його дихала полум'ям, з очей сипалися іскри, морда, потилиця й груди світилися мерехтливим полум'ям. Ніколи божевільний розум в найбезладніший маячні не міг би уявити собі нічого дикішого, жахливішого, пекельнішого, ніж ця пекельна істота із звірячою мордою, що вискочила на нас з туману.

Довгими стрибками мчав величезний чорний звір стежкою, женучись за нашим другом. Ми так були спаралізовані цією несподіваною появою, що не всигли схаменутись, як він промчав мимо нас. Тоді Холмс і я разом вистрілили, і жахливий рев довів нам, що один з нас, принаймні, поцілів. Проте пес мчав далі. Ми бачили, як далеко від нас на стежці сер Генрі озирнувся: обличчя його, освітлене місяцем, було бліде, руки з жахом підняті, і він безпорадно дивився на страшну істоту, що гналась за ним.

Але крик болю цього пса розвіяв наші побоювання. Коли він був вразливий, то, значить, він був смертний, коли могли ми його поранити, то могли й убити. Ніколи я не бачив, щоб людина могла так бігти, як Холмс біг цієї ночі. Мене вважають легким на ноги, але він випередив мене настільки ж, наскільки я випередив маленького слідця. Поки ми бігли стежкою, ми чули повторені крики сера Генрі і гарчання пса. Я бачив, як тварина кинулась на свою жертву, звалила її на землю і кинулась до горла, але в цю мить Холмс випустив п'ять зарядів у бік лютого звіра. Заревівши востаннє і злісно клацаючи зубами, він упав на спину, люто смикаючи всіма чотирма лапами, а потім безсило впав на бік. Захекавшись, підбіг і я і приставив свій револьвер до страшної голови, що світилася, але дарма вже було спускати курок. Велетенський пес був мертвий.

Сер Генрі лежав непритомний. Ми розірвали йому комір, але виявилось, що на шиї немає жодної рани і що ми підоспіли вчасно. Повіки нашого приятеля вже почали блимати, і він зробив спробу ворухнутись. Лестрейд влив йому в рот трохи горілки зі своєї пляшки, і тоді на нас вирячилися злякані очі.

Боже мій, прошепотів він. Що це таке було? Що це таке було?

— Хоч би що воно було, воно тепер мертве,— відповів Холмс.— Ми навіки вбили вашого родового привида.

Тварина, що лежала перед нами, самими своїми розмірами й силою була страшна. Це був не чистокровний слідцький собака і не чистокровний мастиф, але здавався покручем цих двох порід, худий, дивний, завбільшки з невелику леви-

цю. Навіть тепер, в спокої смерті, з величезних щелепів ніби капало блакитне полум'я, і невеличкі глибоко посаджені люті очі були оточені вогняним саявом. Я поклав руку на саяну морду, і коли прийняв її, мої пальці теж засвітилися у темряві.

— Фосфор,— сказав я.

— Так, препарат фосфору,— підтвердив Холмс, нюхаючи мертву тварину.— Він не має жодного запаху, який міг би перешкодити нюхові пса. Ми дуже винні перед вами, сер Генрі, що допустили так налякати вас. Я сподівався пса, але не таку тварину, як ця. До того ж туман не дав нам часу перейняти його.

— Ви врятували мені життя.

— Піддавши його спочатку небезпеці. Чи почуваете ви себе досить сильним, щоб встати?

— Дайте мені ще ковтнути горілки, і я буду готовий на все. Так! Тепер чи не допоможете ви мені встати? Що ви маєте робити?

— Лишити вас тут. Ви непридатні для дальших пригод цієї ночі. Коли ви почекаєте, то потім хто-небудь з нас вернеться з вами в хол.

Сер Генрі спробував іти, але він все ще був дуже блідий, і всі члени його тремтіли. Ми підвели його до скелі, біля якої він сів, весь дрижачи й закривши обличчя руками.

— Тепер ми мусимо вас покинути,— сказав Холмс.— Нам слід докінчити свою справу, і тут важлива кожна хвилина. Ми встановили факт злочину, лишається піймати злочинця.

— Тисяча шансів проти одного застати його тепер дома,— сказав далі Холмс, коли ми швидко йшли стежкою.— Постріли напевне дали йому на розум, що його гра програна.

— Ми були досить далеко, і туман міг заглушити звук пострілів.

— Можна бути певним, що він ішов за псом, щоб відкликати його. Ні, ні! Він напевне зник. Але все-таки обшукаймо дім, щоб цілком переконатися.

Парадні двері було відчинено; ми кинулись у будинок і перебігали з кімнати в кімнату на подив старезного слуги, що зустрів нас у коридорі. Ніде не було освітлення, крім їдальні, але Холмс зняв лампу і не лишив жодного кутка в домі недослідженим. Ніде не було ознак людини, яку ми шукали. Але в верхньому поверсі двері одної із спалень були замкнені на ключ.

— Тут є хтось! — вигукнув Лестрейд. — Я чую рух. Відчиніть ці двері.

Зсередини доходив до нас тихий стогін і шамрання. Холмс ударив ногою в двері якраз над замком, і вони прочинились навстіж. З револьвером наготові ми кинулись у кімнату.

Але в ній не було жодних ознак одчайдушного та запеклого негідника, якого ми сподівались побачити. Замість цього ми побачили таке дивне й несподіване, що кілька секунд дивились здивовано.

Кімната мала вигляд невеличкого музею, і коло стін було розставлено цілі ряди ящиків зі склянками, кришками, наповненими колекцією метеликів, збирання яких становило розвагу цієї складної й небезпечної людини. Посеред кімнати стояв стовп, поставлений тут колись для піддержування поїдених шашеннями балок, на яких лежав дах. До цього стовпа було прив'язано постать, щільно загорнену з головою в простирадло, що на перший погляд не можна було розібрати, чоловік це чи жінка. Один рушник охоплював голову і прив'язував її до стовпа. Другий вкривав нижню частину обличчя, і над ним двоє чорних очей, повних горя, сорому й жахливого питання, пильно дивились на нас. В одну мить розірвали ці пов'язки — і місіс Степлтон упала на долівку. Коли її чудова голова впала їй на груди, я виразно побачив навколо шиї виразний червоний знак від удару нагаєм.

— Тварина! — вигукнув Холмс. — Лестрейде, дайте вашу пляшку. Посадіть її на стільця. Вона знепритомніла від жорстокостей і кволості.

Вона знову розплющила очі.

— Чи врятувався він? — спитала вона. — Чи втік він?

— Він не може втекти від нас, пані.

— Ні, ні, я кажу не про чоловіка. Сер Генрі, чи врятувався він?

— Урятувався.

— А пес?

— Убито.

Вона зітхнула з полегкістю.

— Негідник! Подивіться, що він зробив зі мною, — вигукнула вона, засуваючи рукава, і ми з жахом побачили, що її руки були в синцях. — Але це нічого, нічого, він змучив і осквернив мою душу. Я все могла перетерпіти: погане поводження, самотність, життя, повне розчарувань, — все, поки могла надіятись, що він мене кохає, але тепер знаю, що була тільки його знаряддя і що він обдурював мене.

— Видно, що ви не ставитеся до нього доброзичливо, —

сказав Холмс.— Так скажіть нам, де його знайти? Якщо ви коли-небудь допомагали робити йому зло, то тепер ради спокути допоможіть нам.

— Є тільки одне місце, куди він міг утекти,— відповіла вона.— В самісінькому центрі трясовини є на острівці стара покинута олов'яна рудня. Там тримав він свого пса, і там же він приготував собі сховище. Туди тільки й міг він сховатись.

Стіна туману підходила до самісінького вікна. Холмс підніс до нього лампу.

— Подивіться,— сказав він.— Ніхто не міг би сьогодні знайти дорогу в Грімпенську трясовину.

Вона засміялась і заплескала в долоні. Очі й зуби її зажеврили лютою радістю.

— Він міг би знайти дорогу туди, але звідти — ніколи. Як може він сьогодні вночі побачити віхи? Ми разом з ним розставляли їх, щоб намітити стежку через трясовину. Ах, коли б я тільки могла сьогодні виїняти їх — тоді він був би в наших руках!

Для нас було очевидно, що шукання буде марним, поки не розвіється туман. Ми лишили Лестрейда берегти дім, а самі вернулися з Генрі в Баскервіль-хол.

На ранок туман зник, і місіс Степлтон провела нас до того місця, з якого починалась стежечка на трясовину. Коли ми побачили, з якою завзятістю й радістю ця жінка показувала нам сліди свого чоловіка, ми зрозуміли, яке жахливе було її життя. Ми лишили її на вузькому півострові твердого торфу, що виступав у трясовині. Від його кінця невеличкі тички, де-не-де повстромлені, показували, де стежечка, закручуючись, проходила від одієї купи очерету до другої, між покритими зеленою пліснявою проваллями трясовини, непрохідної для нової людини. Від загнилого очерету й баговиння віяло тліном, і важка, смердюча пара біла в наше обличчя, тимчасом як від непевного кроку ми не раз вгрузали по коліна в чорну дрижучу трясовину, що м'якими хвилями розходились на ярд коло наших ніг. Коли ми йшли, вона, як кліщами, схоплювала нас за п'яти, коли ж ми вгрузали в неї, то здавалось, що ворожа рука потужно тягне нас у цю зловісну глибину. Тільки раз побачили ми, що хтось пройшов цим небезпечним шляхом перед нами. Серед кушика болотяної трави видно було щось чорне. Холмс, зійшовши з стежки, щоб дістати його, загруз по пояс, і, якби тут не було нас, щоб витягти його, він ніколи вже більше не ступив би на тверду землю. Він тримав у руці старий чорний чобіт. В середині його було надруковано на шкірі: «Меєрс, Торонто».

— Ця знахідка варта грязевої ванни,— сказав Холмс.— Це чобіт нашого приятеля сера Генрі.

— Що, його Степлтон кинув тут, тікаючи від нас?

— Еге ж. Чобіт лишився в нього в руках по тому, як він використав його, щоб пустити пса за сером Генрі. Він біг, коли побачив, що гру програно, і в цьому місці кинув чобота. Ми знаємо, принаймні, що до цього місця він щасливо добіг.

Але більш за це нам нічого не судилось довідатись, хоч про дещо ми могли здогадуватися. Не було жодної можливості побачити сліди ніг на трясовині, бо рідка грязь вмить заливала їх, коли ж ми досягли твердої землі і почали жадібно розшукувати ці сліди; ми не знайшли наймалішої ознаки їх. Коли земля не зраджувала, то Степлтонові так і не довелось дійти до свого сховища на острівку, в яке він біг крізь туман цієї останньої ночі. Ця холодна й жорстока людина загинула в центрі Грімпенської трясовини, в глибині смердючого намулу величезного болота.

Багато його слідів знайшли ми на острівці, де він ховав свого дикого спільника. Величезне рухове колесо і шахта, до половини наповнена грузом, свідчила, що тут була колись копальня. Навколо неї стояли руїни халуп шахтарів, яких, мабуть, вигнали звідси смердючі випари болота. В одній з них скабка, ланцюг і багато обгризених кісток показували місце, де переховувано пса. На долівці лежав кістяк, і до нього пристав ковтун рудуватої шерсті.

— Собака! — сказав Холмс.— Боже мій, та це кучерявий спанієль. Бідолашний Мортімер ніколи не побачить свого улюбленця. Ну, а тепер, я гадаю, це місце не має в собі більше таких таємниць, яких би ми не знали. Степлтон міг би сховати свого пса, але не міг заглушити його голосу, і от звідси йшли ці крики, що їх навіть і вдень неприємно було чути. На найгірший випадок він міг би держати пса в сараї в Мерпіті, але це було небезпечно, і тільки в останній день, коли він думав, що кінець усім трудам вже настає, він зважився це зробити. Тісто у цій бляшанці — безперечно, та суміш, якою він мазав тварину. Його, звичайно, навели на цю думку родинна легенда про пекельного пса і бажання налякати до смерті старого сера Чарльза. Не дивно, що бідолашний каторжанин тікав і кричав (так само, як і наш приятель і як зробили б ми й самі), коли він побачив, що така тварина скаче в п'ятні за ним по болоту. Це була хитра видумка, бо ж який селянин насмілювався б ближче познайомитися з такою твариною, побачивши її на болоті, а ми знаємо, що багато її бачили. Я казав у Лондоні, Ватсоне,

що ніколи не доводилось нам переслідувати людину більш небезпечну, ніж та, що лежить тепер там.

Сказавши це, Холмс простяг руку до величезного простору трясовини, що рябіла зеленими плямами і зливалась на обрії з небом.

Розділ XV

ЗГАДУВАННЯ МИНУЛОГО

Був кінець листопада, і ми з Холмсом сиділи сирого туманного вечора коло розпаленого каміна нашої вітальні на Бейкер-стріті. Мій приятель був у гарному настрої внаслідок удалого розв'язання цілого ряду трудних і важливих справ, а тому я міг навести його на балачку про подробиці Баскервільської справи. Я терпляче ждав такої хвилини, бо знав, що Холмс ніколи не дозволить сплутувати справи і що його ясний і логічний розум не ухилиться від теперішньої роботи ради спогадів про минуле. Але сер Генрі був з лікарем Мортімером у Лондоні, готуючись до довгої мандрівки, яку було приписано ради зміцнення його нервової системи. В цей самий день вони одвідали нас, а тому природно було навести балачку на цю тему.

— Весь хід подій,— сказав Холмс,— з погляду людини, що називала себе Степлтоном, був простий і прямолінійний, хоч нам, що спочатку не знали мотивів його дій і познайомились тільки з деякими фактами, це здавалось надзвичайно складним. Мені вдалося два рази говорити з місіс Степлтон, і тепер справа цілком з'ясувалась, і я не думаю, щоб для нас лишалась тут ще будь-яка таємниця. Ви знайдете кілька заміток про цю справу під літерою «Б» в моїм списку справ.

— Чи не буде ваша ласка накреслити мені словами хід подій цієї справи?

— Звичайно, я можу це зробити, хоч не ручусь, що всі факти збереглись у моїй пам'яті. Підсилена розумова зосередженість має курйозний вплив на мозок, викреслюючи з нього те, що минуло. Проте щодо випадку із «псом» я передам вам хід подій по змозі точно, а ви мені нагадаєте, коли я що забуду.

Мої дослідження довели без усякого сумніву, що фамільний портрет не збрехав і що ця людина — справді Баскервіль. Він був сином того Роджера Баскервіля, молодшого брата сера Чарльза, що втік з заплямованою репутацією до Південної Америки, де й умер, як вважали, не одруженим.

А насправді він женився і мав одного сина, того самого молодця, справжнє ім'я якого таке саме, як і його батька. Цей молодець одружився з Берілою Гарція, однією красунею Коста-Ріки, і, розтративши значну суму громадських грошей, переіменув своє прізвище на Ванделер і втік в Англію, де заснував школу у східній частині Йоркширу. Причина, внаслідок якої він узявся за таку справу, була в тому, що під час мандрівки він познайомився з одним сухотним учителем і використав досвідченість цієї людини для успішного провадження справи. Фрезер, учитель, проте, вмер, і школа, гарна спочатку, почала занепадати і набула поганої слави, а потім навіть і ганебної. Ванделер вважав за зручне переіменувати своє прізвище на прізвище Степлтон і переніс рештки своїх коштів, свої плани на майбутнє і любов до ентомології на південь Англії. Я довідався у Британському музеї, що він був визнаний авторитет у цій науці і що один нічний метелик, якого він перший описав за час свого перебування в Йоркширі, був названий прізвищем Ванделер.

— Тепер ми дійшли до тієї частини його життя, яка стала такою цікавою для нас. Він, очевидно, довідався, що тільки два чоловіка стоять між ним і цінним помістям. Я гадаю, що коли він поїхав у Девоншир, плани його були надзвичайно туманні; але що в нього були від самісінького початку лихі наміри, видно з того, що він узяв з собою жінку як сестру. Думка використати її як принаду була вже виразно визначена, хоч він, можливо, і не знав ще напевне деталей, яких набуде його задум. Мета його була — одержати помістя, і він ладен був вжити всякої зброї і важити всім ради досягнення цієї мети. Перша його дія була оселитись якомога ближче коло житла своїх предків, а друга — зав'язати дружні відносини з сером Чарльзом Баскервілем та сусідами.

Сам Чарльз Баскервіль розповів йому легенду про родинного пса і тим самим засудив себе на смерть. Степлтон, як я його буду називати, знав, що в старого серце кепське і що сильне збудження може вбити його. Це він чув від лікаря Мортімера. Він чув також, що сер Чарльз був забобонний і надавав поважного значення родинній легенді. Його винахідливий розум зараз же збагнув, яким шляхом можна вбити і так, щоб не можна було приписати смерть дійсному вбивцеві.

Коли постала ця ідея, він почав дуже обережно здійснювати її. Звичайна людина задовольнилася б просто лютим псом. А бажання надати йому вигляду диявольської істоти було поблиском генія з його боку. Він купив пса в Лондоні

у Роса і Мангласа на Фулем-роуд. Це був найсильніший і найлютіший з усіх псів. Він привіз його по північній лінії і зробив з ним велику подорож пішки по болоті, щоб привести його додому непомітно. У своїм полюванні на метеликів він уже навчився проходити в Грімпенську трясовину і знайшов надійне місце, де сховати свого пса. Тут він його посадив на ланцюг і чекав зручного випадку.

Але час минав, а випадку не траплялось. Старого не можна було виманити вночі за межі його володінь. Кілька разів Степлтон підстерігав його в засідці разом зі своїм псом, але без усяких наслідків. Під час цих шукань його — або, певніш, його спільника — бачили селяни, внаслідок чого легенда про диявольського пса набула нового підтвердження. Він сподівався, що жінка його заманить сера Чарльза в пастку, але тут вона несподівано виявила незалежність. Вона не могла погодитись втягти старого в сентиментальну приязнь з тим, щоб віддати його ворогові. Ні погрози, ні бійка не могли її примусити. Вона не хотіла втручатися, і Степлтон тимчасово опинився в безвиході.

Він знайшов раду в тому, що сер Чарльз, мавши приязнь до нього, зробив його посередником в допомозі, яку давав бідолашній Лаурі Ляйонс. Видаючи себе за нежонатого, Степлтон набув великого впливу на неї і дав їй зрозуміти, що коли вона одержить розлуку від чоловіка, то жениться на ній. Раптом виявилось, що його плани слід негайно виконати, бо він довідався, що сер Чарльз, за порадою лікаря Мортімера, мусив був покинути хол. Йому доводилось не гаяти й хвилини — інакше жертва могла опинитися поза його владою. Тому він примусив Ляйонс, щоб вона написала листа, в якому благала б старого дати їй можливість поговорити з ним увечері перед своїм від'їздом до Лондона. Потім за якоюсь причіпкою він odmовив їй іти на побачення і в такий спосіб добився випадку, на який чекав.

Вернувшись увечері з Кумб-Трасі, він мав ще час дістати свого пса, намазати його своєю пекельною сумішшю і привести його до хвіртки, де, як він знав, старий чекатиме. Пес, нацькований своїм господарем, перескочив через хвіртку і гнався за сером Чарльзом, що, кричачи, біг униз по алеї. І справді, страшно, мабуть, було видовище, коли в похмурому тунелі величезна чорна тварина з вогняною пашею і палаючими очима плигала за своєю жертвою. Старий упав мертвим в кінці алеї, бо серце від жаху розірвалось. Собака біг по зарослій травою смузі, а Баскервіль — по стежці, тому й видно було тільки сліди людських ніг. Мабуть, пес підійшов до лежачого, понюхав його і, впевнившись, що той

мертвий, вернувся назад. Тоді він і залишив сліди своїх лап, помічені лікарем Мортімером. Собаку було відкликано і поспішно одведено в його лігво в центрі Грімпенської трясовини. В такий спосіб постала таємниця, над якою влада ламала голову. Ця таємниця привела справу в сферу наших спостережень.

От і все щодо смерті сера Чарльза Баскервіля. Ви помічаєте, якої тут ужито диявольської хитрості. Бо, справді, майже неможливо було почати справу проти дійсного убивці. Єдиним його співучасником була істота, яка не могла його викрити, і фантастичність, незрозумілість характеру цієї вигадки робили її ще надійнішою. Обидві жінки, змішані в цю справу,— місіс Степлтон і місіс Лаура Ляйонс — мали велику підозру на Степлтона. Місіс Степлтон знала, що він мав задуми проти старого, і їй також було відоме існування пса. Місіс Ляйонс не знала ні того, ні іншого, але на неї справила враження смерть, що трапилась якраз в час призначеного нею побачення, про яке відав тільки Степлтон. Але обидві були під його впливом, і він не мав чого боятись. Першу половину його задачі було вдало виконано, але лишалося здійснити ще найтруднішу її частину.

Можливо, що Степлтон і не знав про існування спадкоємця в Канаді. В усякому разі, він дуже швидко довідався про нього від свого приятеля, лікаря Мортімера, який розказав йому всі подробиці, що стосувались приїзду сера Генрі Баскервіля. Насамперед Степлтонові спало на думку, що цього молодого канадця можна вбити в Лондоні, не давши йому зовсім змоги приїхати в Девоншір. Він не вірив своїй жінці від того часу, як вона відмовилась наставити пастку на старого, і разом з тим він боявся надовго лишити її саму, боячись втратити свій вплив на неї. От чому він узяв її з собою в Лондон. Я довідався, що вони спинились в готелі «Мексборо» на Крвен-стріт, що ввійшов до числа тих готелів, який одвідав мій агент, шукаючи доказів. Тут Степлтон запер свою жінку, поки сам з приставною бородою стежив за лікарем Мортімером до Бейкер-стріту, потім до станції і до готелю «Нортумберленд». Місіс Степлтон збачнула дещо з його планів; але вона так боялась, що не сміла написати серові Генрі, щоб попередити його про небезпеку. Якби лист потрапив у руки Степлтона, то й вона могла б важити життям.

Нарешті, як ми знаємо, вона вирізала з газети слова і склала листа, а для адреси вона підробила свою руку. Лист дійшов до Генрі, і він в такий спосіб одержав перше попередження про небезпеку.

Для Степлтона було дуже важливо добути яку-небудь частину одягу сера Генрі, щоб у разі, коли доведеться використати пса, він міг його пустити по сліду. З властивою йому швидкістю і сміливістю він зразу ж добився цього; і ми не можемо мати сумніву, що покоївку готелю було щедро підкуплено, коли вона допомогла йому здійснити його намір. Проте трапилось так, що перший добутий чобіт був новий, а отже, непридатний для наміченої мети. Він повернув його й одержав інший. Це був дуже повчальний інцидент, бо він конче довів мені, що ми маємо справу зі справжнім псом, бо жодне інше припущення не могло з'ясувати неодмінного бажання одержати саме старий, а не новий чобіт. Що безглуздіший і смішніший інцидент, то дбаліше треба його аналізувати, і та обставина, яка ніби ускладнює справу, виявляється найпридатнішою для її з'ясування, тільки треба її відповідно й науково дослідити.

Потім на другий ранок нас одвідали наші друзі, і за ними продовжував стежити Степлтон, сидячи в кебі. З його знайомства з нашим домом і моєю зовнішністю, а також з усієї його поведінки я схильний зробити висновок, що злочинна кар'єра далеко не обмежується баскервільською справою. Значущий той факт, що за останні три роки на заході було зроблено чотири значні нахабні крадіжки, і в жоднім з цих чотирьох випадків злочинця не було арештовано. Остання з них, зроблена в травні у Фолгкстон-Корті, закінчилась убивством з револьвера поліцейського, що застав замаскованого самотнього злодія. Я не можу сумніватися в тому, що Степлтон добував в такий спосіб засоби до життя і що протягом багатьох років він був одчайдушним і небезпечним чоловіком. Ми мали зразок його спритності в той ранок, коли він так вдало сховався од нас, а також його зухвалості, коли він зробив мені виклик, назвавши кучерові моє ім'я. З цього моменту він зрозумів, що я взявся за цю справу в Лондоні і тому йому тут не діждатися успіху. Він звернувся в Дартмур і почав дожидати приїзду Генрі.

— Стривайте,— промовив я.— Ви, безперечно, правильно розповіли послідовний хід подій, але є один пункт, який ви лишили нез'ясованим. Що сталося з псом, коли його господар був у Лондоні?

— Я звернув увагу на це питання, і воно, звичайно, має деяке значення. Не може бути сумніву, що Степлтон мав повіреного, хоч навряд чи віддавав себе у його владу, знайомлячи його з усіма своїми планами. В Меріпіт-хаузі був старий слуга на ім'я Антоні. Його зв'язок зі Степлтоном можна простежити за кілька років — до того самого часу,

коли вони утримували школу, отже, він мусив був знати, що його пани — чоловік і жінка. Людина ця зникла. Значливий той факт, що Антоні — незвичайне ім'я в Англії, тим часом як Антоніо — ім'я дуже поширене в усіх іспанських та іспансько-американських країнах. Ця людина так само, як і місіс Степлтон, говорила гарно англійською мовою, але з якимсь дивним акцентом. Я сам бачив, як він ішов через Грімпенську трясовину по стежечці, позначеній Степлтоном. Отже, дуже можливо, що під час відсутності господаря він піклувався за псом, хоч міг і не знати, для якої мети держать цю тварину.

Потім Степлтони вернулися в Девоншір, куди незабаром поїхали й ви. Тепер скажу кілька слів про те, що я робив в той час. Ви, може, пам'ятаєте, що, розглядаючи папір, я дбало досліджував водяний знак. Я тримав папір близько до очей і відчув легкі пахощі білого жасміну. Є сімдесят п'ять гатунків пахощів, які експерт у справі дослідження злочинів мусить неодмінно вміти розрізнати, і багато справ за моїми відомостями не раз залежали від швидкого розпізнавання гатунку пахощів. Пахощі примусили мене подумати про участь у цій справі жінки, і думки мої вже звернулись до Степлтонів. Я пересвідчився в існуванні собаки і здогадався, хто злочинець, раніше ніж ми вирушили на захід.

Моя справа була стежити за Степлтонами. Але, очевидно, я не міг би цього здійснити, якби був з вами, бо тоді він був би обережний. Тоді я піддурив усіх, в тому числі й вас, і приїхав у Девоншір, тимчасом як усі думали, що я в Лондоні. Я не так бідував, як ви уявляли, хоч на такі дріб'язкові подробиці ніколи не слід звертати увагу при дослідженні справи. Більшу частину часу я жив у Кумб-Трасі... І тільки тоді користувався халупою на болоті, коли треба було бути поблизу місця дії. Зі мною приїхав Картрайт; переодягнений селянським хлопчиком, він був дуже корисний мені. Його обов'язок був дбати про моє харчування й чисту білизну. Поки я стежив за Степлтоном, Картрайт стежив за вами, отже, я завжди знав про все.

Я вже казав вам, що ваші донесення доходили до мене дуже швидко, бо їх негайно пересилали з Бейкер-стріту в Кумб-Трасі. Вони були дуже корисні мені, і особливо випадково даний правильний уривок з біографії Степлтона. Я міг відновити справжність його, як і його жінки, і дізнався нарешті точно, чого триматися. Справа значно ускладнилась інцидентом з утеклим злочинцем і його родством з Бартімо-рами. І це вам удалось чудово виявити, хоч я вже прийшов до висновків завдяки своїм власним спостереженням.

До того часу, як ви знайшли мене на болоті, я вже цілком знав усі обставини; тільки в мене не було в руках справи, яку я міг би подати до суду присяжних. Навіть замах Степлтона на життя сера Генрі в ту ніч, коли загинув бідолашний злочинець, небагато б допоміг нам для доказу проти нашого клієнта убивства. Не лишалося іншого нічого, як спіймати убивцю на місці злочину, а для цього нам треба було пустити сера Генрі як принаду, одного і притому на вигляд беззахисного. Ми так і зробили, і ціною сильного хвилювання, спричиненого нашому клієнтові, нам удалось докінчити справу і довести Степлтона до загибелі.

Я мушу визнати, що можна поставити на карб моему провадженню справи те, що піддав сера Генрі такому іспитові, але ми не мали змоги передбачити страшного видовища, яке являв собою пес, а також не могли передбачити туману, який дав йому можливість несподівано вискочити на нас. Ми досягли своєї мети ціною, яку обидва лікарі — і фахівець, і лікар Мортімер — вважають не дуже великою. Довга мандрівка дасть можливість нашому приятелеві не тільки зміцнити нерви, але й вилікувати сердечні рани. Його кохання до місис Степлтон було глибоке й щире, і для нього найсумнішою стороною цієї темної справи є той факт, що вона ошукала його.

Лишається мені тільки сказати, яку роль вона відіграла в усьому цьому. Не може бути сумніву, що Степлтон мав на неї вплив, який можна з'ясувати або коханням, або страхом, а можливо, і тим, і тим разом, бо ці два почуття цілком суміщаються. В усякому разі, вплив чоловіка був дійсний. З його наказу вона погодилася удавати сестру; його владі над нею, проте, було покладені межі, коли він намагався зробити з неї безпосередньо поплічницю у вбивстві.

Вона готова була застерігати сера Генрі, тільки не виказуючи свого чоловіка, вона не раз пробувала це робити.

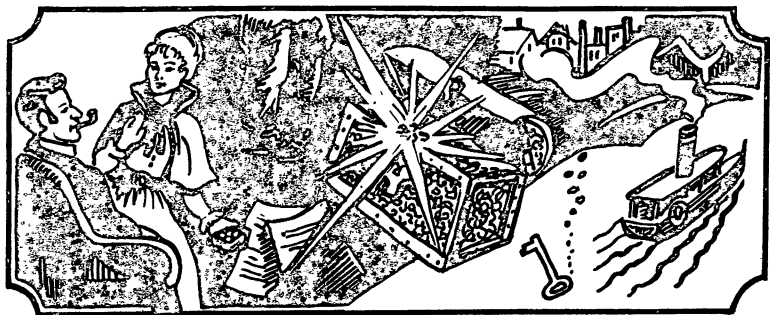
Сам Степлтон ніби здатний був ревнувати — і коли побачив, що сер Генрі залицяється до його жінки (хоч це і входило в його плани), не міг не перебити цього залицяння пристрасним вибухом, що виявляв запальну душу, яку він так уміло приховував завдяки самообладі. Підтримуючи дружні відносини, Степлтон був певен, що сер Генрі часто приходитиме в Меріпіт-хауз і що рано чи пізно він діждеться бажаного зручного випадку. Але коли настав критичний момент, жінка раптом повстала проти нього. Вона дещо почула про смерть утеклого каторжанина і знала, що пса буде заперто в сарай цього вечора, коли сер Генрі прийде обідати. Вона обвинуватила чоловіка в навмисному убивстві, після

чого постала дика сцена, під час якої він уперше сказав їй, що в неї є розлучниця. Її вірність одразу перетворилася в палку ненависть. І він побачив, що вона неодмінно викаже його. Тому він її зв'язав, щоб позбавити змоги попередити сера Генрі. Він сподівався, що знову згадають про закляття, що тяжіє над родом Баскервілів, і тоді він знову здобуде перемогу над жінкою і примусить змиритися її з дійсним фактом і мовчати про все, що вона знає. Мені здається, що й тут він помилився, бо коли б нас навіть і не було на місці, його вирок все-таки був би підписаний. Жінка з іспанською кров'ю не так легко прощає таку образу. А тепер, любий Ватсоне, я не можу, не вдаючись до своїх заміток, дати вам докладніший звіт про цю цікаву справу. Мені здається, що нічого важливого не залишилось нез'ясованим. Він не міг надіятися налякати сера Генрі до смерті своїм псом-привидом, як це зробив із своїм дядьком. Тварина була люта й голодна. Якби його поява не злякала жертви на смерть, то, принаймні, позбавила б її всякої змоги боронитись.

— Так, це правильно. Лишається ще одне питання. Якби Степлтонові удалось одержати спадщину, яким чином з'ясував би він той факт, що він, спадкоємець, жив так близько від помістя, ховаючись під чужим прізвищем? Яким чином він би міг заявити свої права на спадщину, не збудивши підозри й слідства?

— Він був би в надзвичайній скруті, і я боюсь, що ви занадто багато вимагаєте від мене, коли сподіваєтесь, що я розв'яжу це питання.

Минуле й теперішнє входять в царину моїх дослідів, але як людина може зробити в майбутньому, на це дуже трудно відповісти. Місіс Степлтон каже, що її чоловік не раз обмірковував цю дилему. З неї можна було б вийти трьома способами. Степлтон міг, засвідчивши дійсність своєї особи у Південній Америці, вимагати звідти свою спадщину, не приїжджаючи до Англії, або ж він міг гарно перерядитись на короткий час, потрібний йому на те, щоб побути в Лондоні, або ж, нарешті: він міг добути собі поплічника, якому він передав би всі докази своєї особи, і видав би його за спадкоємця, виторгувавши собі за це певну частину багатства. З того, що ми знаємо про нього, ми не можемо сумніватися, що він вийшов би з скрути. А тепер, любий Ватсоне, ми кілька тижнів мали важку роботу і я вважаю, що на один вечір ми можемо звернутись до більш приємних розваг. У мене є ложа на «Гугеноти». Чи чули ви Решке? Чи можу я вас просити бути готовим через півгодини, щоб ми до опери встигли пообідати в ресторані Марціні?..

ЗНАК ЧОТИРЬОХ

Розділ I

СУТЬ ДЕДУКТИВНОГО МЕТОДУ ХОЛМСА

Шерлок Холмс підвів очі від старої, з почорнілими літерами, книги і повільним рухом, як людина, що має охоту поговорити, сперся на поруччя крісла.

— Мій мозок, Ватсоне, повстає проти байдикування, — сказав він. — Давайте мені задачі, пропонуйте розв'язувати найзаплутаніші таємниці або розбирати якнайскладніші випадки — і я тоді почуваю себе, як риба у воді. Але нудна буденщина наганяє на мене жах. Я потребую розумового роздратування і ось через що й обрав свою професію або, вірніш, створив її, бо другого такого, як я, нема в цілому світі.

— Ви хочете сказати, що ви — єдиний приватний детектив? — спитав я.

— Детектив-консультант, — відповів Холмс, — остання й найвища інстанція у справах розшуку. Коли Грегсон або Лестрейд чи Джонсон опиняються у безвиході, а це ж — їхнє звичайне становище, вони звертаються до мене. Я вивчаю факти і тоді висловлюю свою думку як експерт-фахівець. Слава мене не цікавить. Моє прізвище ніколи не з'являється в газетах. Найкраща винагорода для мене — сама робота й приємність знайти поле, куди я можу прикласти свій хист.

Нещодавно мої досліді поширилися й на континент, — провадив він далі, набивши свою люльку. — Минулого тижня мені довелося подати пораду Франсуа ле Війяру, що — як ви, мабуть, знаєте — останнім часом став помітно визна-

чатися з-поміж французьких детективів. Він швидко орієнтується, що властиво кельтській расі, але йому бракує точних знань, конче потрібних, щоб досконало опанувати мистецтво розшуку. Справа була зв'язана з духовною й показувала кілька досить інтересних моментів. Мені пощастило нагадати йому два аналогічних випадки — один у Ризи року 1857, а другий в Сен-Луї в 1871 році, і вони скерували його на вірну путь. Ось лист, що я одержав цього ранку, де він дякує мені за поміч.

І Холмс поклав на стіл пожмаканий аркуш закордонного паперу. Кинувши на нього оком, я побачив силу запальних виразів — «magnifique», «coup-de-maitre» та «tours-defogse», що свідчили про надпорив екстатичного француза.

— Він пише так, як учень до свого вчителя,— зауважив я.

— О, він, мені здається, складає завелику ціну моїй допомозі,— байдуже промовив Холмс.— Він і сам має неабиякі здібності, і з трьох потрібних для ідеального детектива прикмет у нього є дві. Він уміє спостерігати і робити висновки. Ну, а знання прийде згодом. Тепер він перекладає французькою мовою мої невеличкі праці.

— Ваші праці?

— Та хіба ж ви не знаєте? — засміявся Холмс.— Адже я согрішив і написав кілька монографій з технічних питань. Оце, наприклад: «Різниця між попелом тютюну різних сортів». Тут я перелічую сто сорок відмін цигаркового, сигарного й люлечного тютюну і даю малюнки в фарбах для попелу кожного з них. З цим питанням раз у раз спіткаєшся, вивчаючи карні злочини, і часто попіль дає ключа, щоб розв'язати справу. Коли ви, приміром, з певністю можете сказати, що вбивця палить індійські сигари, то ви вже, очевидно, звужуєте поле, де його треба шукати. Для при зви чаєного ока різниця між чорним попелом трихінопільської сигари й білим порохом від дешевого люлечного тютюну не менша, як між капустою й картоплею.

— У вас спеціальна здібність — бачити дрібниці,— вкинув я.

— Я розумію їхню вагу. А ось — моє дослідження в справі слідів од ступнів з увагами про роль паризького пластиру для збереження їх на довший час. Оце — цікава книжечка про вплив професії на форму руки з додатком літотипів з рук укривальників, композиторів, ткачів, ювелірів та інших. Для детектива-вченого це питання величезного практичного значення, надто у випадках находження непізн

наного трупа або в разі потреби встановити фак злочинця. Та я, мабуть, надокучаю вам?

— Аж ніяк,— серйозно відповів я.— Це надзвичайно цікавить мене, а найпаче тому, що я мав нагоду бачити практичне застосування вами ваших знань. Але ви оце тільки-но казали про спостереження й уміння робити висновки. На мою думку, вони до певної міри покривають одне одного.

— Це не зовсім так,— відповів Холмс, вигідніш одхилившись на спинку крісла й пускаючи з своєї люльки кільця темно-синього диму.— Спостереження, наприклад, показує мені, що цього ранку ви були в поштової філії на Вігмор-стріт, а те, що ви посилали там телеграму, то вже висновок.

— Правильно,— ствердив я.— Правильно і те, і друге, і, мушу признатись, не розумію, як ви вгадали це. Я потрапив на пошту цілком несподівано і нікому не казав про це.

— Це ж бо сама простота! — засміявся він з мого здивування.— Така простота, що зайве її й пояснювати. А втім, у даному випадку легко розрізнити спостереження від висновку. Спостереження дає мені змогу бачити трішки червонуватої глини у вас на підшві. Якраз проти Вігморської поштової філії ремонтують тепер брук і накидали землі коло самого входу так, що її ніяк не переступиш. Грунт там особливого, червоного, кольору, і, скільки я знаю, в іншому місці поблизу більше такого немає. Оце вам — спостереження. А решта — то вже висновок.

— А як же ви вгадали про телеграму?

— Сидівши коло вас цілий ранок, я знав, що ви не писали листів. Отже, чого ж були б ви тоді на пошті, якби не посилали телеграми? Усуньте всі інші фактори, і те, що залишиться, мусить бути правда.

— В даному разі це безперечно так,— сказав я, розмірковуючи трохи.— Як ви й самі кажете, річ дуже проста. Але чи не дозволили б ви виставити ваші теорії на суворіше випробування?

— З охотою. Буду дуже радий узятися до розв'язання якої завгодно задачі.

— Ви, я чув, казали, що, користуючись якою-небудь річчю, кожен неминуче залишає на ній печатку своєї індивідуальності, а досвідчений спостерігач легко розшифрує її. Нещодавно до мене перейшов цей годинник. Чи не були б ви ласкаві висловити свою думку щодо вдачі та побуту його останнього власника?

Я передав йому годинника, посміхаючись до себе, бо задача, мені здавалося, була нерозв'язувана і мусила прочити його за трохи догматичний тон, якого він іноді вживав,

розмовляючи зі мною. Він узяв годинника, зважив на руці, подивився на циферблат, одкрив задню покришку і уважно розглянув механізм, спершу на голе око, а потім у лупу. Я ледве не розсміявся, коли він з розчарованим виглядом повернув мені його.

— Даних обмаль,— зауважив він.— Годинника нещодавно почищено, і це позбавило його багатьох промовистих ознак.

— Маєте рацію,— відповів я.— Його перечищали саме перед тим, як посилали мені.

На споді душі я гадав, що мій компаньйон зазнав поразки і намагається виправдати себе нікчемними й смішними доводами. І справді, які ж там промовисті ознаки міг би він знайти нехай і на неперечищеному годинникові?

— А проте, дарма що недостатне, дослідження моє не зовсім і марне,— зауважив він, задумливо піднісши очі вгору.— Годинник, я думаю, належав вашому старшому братові, що дістав його в спадщину від вашого батька.

— Ви дізналися про це з ініціалів Г. В. на задній покришці?

— Авжеж. Літера В позначає ваше прізвище. Годинникові — років п'ятдесят, ініціалам на ньому — стільки ж, скільки й годинникові. Значить, він належав попередньому поколінню. Дорогоцінні речі звичайно переходять до старшого сина, що здебільшого має таке ім'я, як і батько. Ваш батько, коли не помиляюся, помер уже давно. Отже, годинник цей був у вашого старшого брата.

— Поки що цілком вірно,— сказав я.— А ще що?

— Він був людина не дуже акуратна... навіть дуже неакуратна... і недбайлива. Спочатку він жив при достатках. Далі зубожів, але кілька разів справи його на короткий час йшли на краще. Нарешті він почав пиячити і, розпившись, помер.

Я зірвався з стільця і, щоб заспокоїтись, почав ходити.

— Це просто негідно вас, Холмсе,— з докором промовив я.— Я ніколи не думав, що ви можете вдаватись до таких способів. Ви дізналися десь про історію мого бідолашного брата, а тепер хочете довести мені, що прочитали її з його старого годинника. Це не по-приятельськи, і коли хочете, прямо вам скажу — відгонить шарлатанством.

— Вибачте мені ласкаво, любий докторе,— люб'язним тоном промовив Холмс.— Захопившись спробою як цілком сторонньою задачею, я зовсім забув, яке то болюче для вас питання. Мушу тільки запевнити вас, що, доки ви не передали мені годинника, я й не знав, що у вас був брат.

— Як же тоді ви, наче чудом яким, угадали всі ці факти? Адже все, що ви казали, правда, до найменших дрібниць.

— То просто щастя. Я тільки висував можливості і не думав, що зроблю такі вірні висновки.

— Значить, то були не гадки?

— Ні-ні, я ніколи не вгадую. Це погана манера — вгадувати. Вам воно здається дивним тому, що ви не стежите за перебігом моїх думок і не звертаєте самі уваги на нібито дрібні факти, на яких базуються важливі висновки. Я сказав, що ваш брат був людина недбайлива. Подивіться на покришки годинника. Вони не тільки погнуті в двох місцях, але й пошкрябані скрізь, бо в одній кишені з ними лежали й інші речі — монети, ключі тощо. Отже, зробити висновок, що той, хто так нечемно поводить себе з п'ятдесятигінеєвим годинником, людина недбайлива — не велика мудрація. Не мудра також річ зміркувати, що той, хто дістає в спадщину такий коштовний годинник, мусить бути взагалі добре забезпеченим.

Я нахилив голову на ознаку згоди.

— Англійські лихварі, бравши на заставу годинника, звичайно видряпують шпилькою номер квитка на внутрішньому боці покришки. Це краще, ніж навішувати білетик з номером, що може впасти й загубитися. На цьому годинникові я в лупу бачу аж чотири таких номери. Очевидно, ваш брат куштував-таки гіркою. Друга очевидність — становище його іншим разом кращало, бо інакше він не міг би викупати застави. А тепер я попрошу вас глянути на внутрішню покришку, де є дірка для ключа. Подивіться, як уся покришка пошкрябана круг тої дірки. Хіба ж у тверезої людини ключ міг би залишити ці тисячі борозенок? А зате ви побачите їх на годиннику кожного п'яниці. Він заводить його вночі і залишає сліди своєї непевної руки. Невже ж у цьому полягає яка-небудь таємниця?

— Ні, це ясно, як білий день, — одповів я. — Шкодную, що дорікав вам. Мені слід було б йняти більше віри вашим чудовим здібностям. А чи є у вас тепер яка-небудь справа?

— Та ні, і це гнітить мене, бо я не маю для чого жити. Подивіться лишень у вікно. Коли ще світ був такий похмурий, сумний і нікчемний? Що може бути прозаїчніш і матеріальніш від цього жовтого туману, що в'ється вулицею й залазить аж у будинки! І навіщо ті сили, докторе, коли їх нема куди прикласти? Злочин став буденщиною, існування — також буденщина, та й взагалі на землі діє тепер сама буденщина.

Я тільки хотів одкрити рота, щоб одповісти на цю тираду,

як рипнули двері і в кімнату вступила наша господиня, несучи на бронзовій таці візитну картку.

— Вас хоче бачити якась молода дама, сер,— звернулася вона до мого компаньйона.

— Міс Мері Морстен,— прочитав він.— Хм! Не пригадую цього імені. Попросіть леді ввійти, місіс Гедсон. Не йдіть, докторе. Я волів би, щоб ви залишилися.

Розділ II

МИ ЗНАЙОМИМОСЯ ЗІ СПРАВОЮ

Міс Морстен увійшла в кімнату непохибною ступою і ззовні цілком спокійно. То була молода білява жінка, невисока на зріст, в гарних рукавичках і зі смаком одягнена. А проте якась добірна простота в її невимудрованому костюмі свідчила за обмеженість її статків. Обличчя її не вражало правильністю або красою рис, та на ньому лежав вираз лагідності, а її великі блакитні очі були напрочуд розумні й симпатичні. Я знав жінок багатьох націй і мало не цілого світу, але такого приємного вигляду бачити мені ще не випадало. Сідаючи на стілець, що їй підсунув Холмс, вона, очевидно, хвилювалася і не могла втримати нервового тремтіння рук.

— Я прийшла до вас, містер Холмс,— почала вона,— з поради мадам Форестер, у якої я служу і якій ви у свій час допомогли розплутати одне домашнє непорозуміння. Ваші люб'язність і талант вельми вразили її.

— Мадам Форестер,— повторив Холмс.— А, я дійсно мав нагоду прислужитись їй. Але справа, наскільки пригадую, була зовсім пуста.

— Вона думає інакше. Про мою, в усякому разі, цього сказати аж ніяк не можна. Я принаймні не уявляю собі нічого незвичайнішого й незрозумілішого, як те становище, в якому я оце опинилася.

Холмс потер руки, і очі його заблищали. Він нахилився вперед, і на його чисто поголеному, гострому, як у сокола, обличчі з'явився вираз зосередженої уважності.

— Перекажіть нам, прошу, вашу справу,— діловим тоном промовив він.

Я почував себе ніяково.

— Вибачте,— перепростав я, підводячись з крісла.

Молода жінка рухом руки затримала мене.

— Якщо ваш друг згодиться залишитися, він зробить мені величезну послугу,— сказала міс Морстен.

Я знову сів.

— Коротко кажучи, обставини справи такі,— вела вона далі.— Мій батько служив старшиною в одному з індійських полків і, коли я була ще зовсім маленька, відправив мене додому. Моя мати померла, і в Англії я не мала жодних родичів. Він віддав мене до одного з найкращих пансіонів у Едінбурзі, де я й перебувала до сімнадцяти років. Року 1878 батько, тоді вже капітан, дістав дванадцятимісячну відпустку і вирушив до Англії. З Лондона він телеграфував мені, що все гаразд, і просив негайно приїхати до нього — в Ленгемський готель. Прибувши до Лондона, я зараз же подалася до цього готелю, але там мені сказали, що він вийшов минулої ночі і відтоді ще не повертався. Я чекала на нього цілий день, а ввечері, з поради адміністрації готелю, повідомила поліцію і наступного ранку вмістила об'яву по всіх газетах. Розшук не дав ніяких наслідків, і від того дня й дотепер я не чула про свого нещасного батька нічого. Він їхав додому, сподіваючись стрінити тут любов і ласку, знайти спокій і відпочинок, а натомість...

Вона притиснула руки до грудей, і спазматичне ридання перервало їй мову.

— Коли це було? — спитав Холмс, перегортаючи свою книгу з нотатками.

— Він зник у ніч проти 3 грудня 1878 року, майже десять років тому.

— А його багаж?

— Залишився в готелі. Тільки там не було нічого, що могло би дати хоч будь-які вказівки: кілька костюмів, білизна, книжки і значна кількість дивинок з Андаманських островів. Він охороняв там табір каторжників.

— Чи були в нього приятелі в Лондоні?

— Я знаю лише про одного — майора Шолто, з його ж таки полку — 34-го пішого Бомбейського. Майор подався на демісію трохи раніш і жив у Горішньому Норвуді. Я, само собою, написала йому, але він, як виявилось, не знав навіть, що батько приїхав до Англії.

— Незвичайний випадок,— зауважив Холмс.

— Але я не дійшла ще до найбільш незвичної частини мого оповідання. Років шість тому, кажучи точно — 4 травня 1882 року, в «Таймсі» було вміщено об'яву, де питали про адресу міс Мері Морстен і повідомляли, що в її інтересах слід було б відповісти. Адреси своєї той, хто давав об'яву, не вказував. На той час я саме вступила на службу як гувер-

нантка до місіс Форстер. Порадившись із нею, я через «Таймс» повідомила про свою адресу. Того самого дня мені принесли з пошти невеличкий картонний ящик, де лежала розкішна, величезна перлина, і не було додано ані слова. Відтоді щороку, в той самий день, я одержую такий точнісінько ящик з такою самою перлиною без будь-яких вказівок на посилача. Я носила перлини фахівцям, і вони визнали їх за дуже рідкі красою й за дуже коштовні. Ви можете самі переконатися, що самоцвіти дійсно гарні.

Вона відчинила плоску шухлядку й показала нам шість перлин, кращих за які я ніколи не бачив.

— Надзвичайно цікаве оповідання,— повторив Холмс.— А крім цього, з вами не трапилося нічого?

— Трапилося, і не далі, як сьогодні. Це й змусило мене звернутися до вас. Ось лист, що його я одержала ранком. Ви прочитаєте його, мабуть, самі.

— Спасибі,— подякував Холмс.— Дайте, прошу, і конверт. Штемпель — Лондон. Дата — 7 липня. Гм! Відбиток людської пучки в кутку — імовірно, листоноша. Папір найвищої якості. Конверти — по шість пенсів пачка. Пише якась приватна особа з дому. Жодної адреси. «О сьомій вечора сьогодні будьте біля театру Лісеум, третій стовп зліва. Коли справа здається вам небезпечною, візьміть з собою двох друзів. Вас покривдили і мають відшкодувати. Не попереджайте поліцію, бо тоді все буде надаремно. Невідомий вам ваш друг». Га? І справді, якась дуже цікава таємниця. Що ви думаєте робити, міс Морстен?

— Оце я й хочу спитати у вас.

— Тоді ми безперечно поїдемо — ви, я і... та доктор Ватсон якраз підходяща людина. Адже ваш кореспондент каже про двох друзів, а ми з доктором здавна працюємо спільно.

— А чи погодиться ж доктор? — спитала вона.

— Я буду щасливий стати вам чимсь у пригоді,— з запалом сказав я.

— Ви дуже люб'язні,— зраділа дівчина.— Я живу досить самотньо, і в мене немає друзів, до яких я могла б удатися. Так я буду тут о шостій.

— Тільки не запізнюйтесь, прошу,— попередив Холмс.— І ще одне питання: цей лист писала та ж рука, що надписує адресу на ящику з перлиною?

— Адреси зі мною,— відповіла міс Морстен, доручаючи йому шість клаптів паперу.

— Ви — зразкова клієнтка і маєте дар передбачення. Подивимось.

Холмс поклав папірці на стіл і уважно розглянув їх.— Адреси писано підробленим письмом,— зауважив він,— але автора їх угадати неважко. Дивіться, яке характерне грецьке *e* або порівняйте *c*. І адреси, і листа писала та ж сама особа. Я не хочу подавати вам обманних надій, міс Морстен, але дозвольте запитати, чи не нагадують вам букви письма вашого батька?

— Між ними нема абсолютно ніякої схожості.

— Я так і думав. Отже, чекаємо на вас о шостій. З вашого дозволу я заберу з собою ці папери. Тепер лише о пів на четверту. То я встигну ще зробити дещо. Тим часом, на все краще!

— На все краще! — одповіла наша гостя, кинувши вдячний погляд на обох, і, заховавши на грудях шухлядку з перлинами, вийшла з кімнати.

Стоячи коло вікна, я бачив, як вона йшла вулицею вниз, і не спускав її з очей, доки її сірий капелюх з білим пером не загубився в юрмі.

— Що то за приваблива жінка! — гукнув я, обертаючись до Холмса. Той запалив люльку і, заплющивши очі, відхилився на спинку крісла.

— Хіба? — неуважно промовив він.— Я, правду сказати, не помітив.

— Ви — просто автомат, лічильна машина! — обурився я.— Подеколи в вас є щось нелюдське.

— Перш над усе не можна допускатися, щоб особисті прикмети впливали на ваші міркування,— поблажливо посміхнувся він.— Для мене клієнт — лише один з чинників, тільки ланка в задачі. Почуття — ворог спокійного розумування. Запевняю вас, що найчарівнішу жінку, яку я будь-коли знав, повісили за отруєння трьох дітей, а найогидніший ззовні з-поміж моїх знайомих пожертвував уже більш як чверть мільйона фунтів на бідних міста Лондона.

— Проте в даному разі...

— Для мене не існує винятків. Виняток зводить нанівець правило. Ви ніколи не цікавились графологією? Що ви сказали б про це письмо?

— Дуже чітке й правильне,— відповів я.— Людина з ціловими звичками і з досить твердою вдачею.

— Вдивіться краще в довгі літери,— похитав головою Холмс,— вони майже не виступають понад рівнем: може бути і *a*, а така, як і *e*. У людини з твердою вдачею, хоч як нечітко вона не писала *b*, довгі літери завжди відрізняються. *K* вказує на нестійкість, а великі літери — на самоповагу.

Ну а тепер я піду. Мені треба дістати деякі довідки. Повернуся за годину.

Я взяв роман і сів до вікна, але думки мої були далеко від книги. Я згадував нашу гостю — її привітну усмішку, багатий на інтонації красивий голос, тайну, що оповивала її життя. Коли зник її батько, їй було сімнадцять років; значить, тепер вона має двадцять сім — чудовий вік, що позбавився вже юнацької зарозумілості і набув трішки тверезого досвіду. Такі метикування призвели мене нарешті до небезпечних висновків, і, кинувши вбік роман, я заглибився в останню розвідку з патології. Яке право мав я — нікчемний військовий лікар з хворою ногою і без статків — на смілюватися бодай би мріяти про такі речі? Адже міс Морстен була тільки ланка, тільки чинник — і нічого більше. Треба, як личить чоловікові, дивитися просто у вічі сумному майбутньому, а не дурити себе вигадками, витворами самої яви.

Розділ III

У ПОШУКАХ ВИРІШЕННЯ

Холмс повернувся додому о пів на шосту. Він був веселий, бадьорий і в чудовому гуморі, який у нього раз у раз чергувався з нападами цілковитої пригніченості.

— Справа — не вельми таємнича, — мовив він, беручи до рук чашку налитого йому мною чаю. — Здається, тут може бути лише єдине пояснення.

— Невже ж ви розв'язали вже задачу?

— Ні, цього я сказати не маю права, але я виявив один дуже показовий факт. Оце й усе. Але факт — надзвичайно показовий, хоч не всі подробиці мені ще ясні. Перегортаючи «Таймс» за старі роки, я знайшов повідомлення про смерть майора Шолто, колишнього старшини 34-го пішого Бомбейського полку, що помер 28 квітня 1882 року в Горішньому Норвуді.

— Мабуть, я такий уже нетямущий, Холмсе, але що ж у цьому показового?

— Та хіба ви не розумієте? Ви просто вражаєте мене. Ви ж дивіться! Капітан Морстен зникає. Єдина людина, до якої він міг завітати в Лондоні — майор Шолто. Майор Шолто каже, що не знав навіть про його приїзд до Лондона. За чотири роки потому помирає Шолто. Не проходить і тижня, як дочка капітана Морстена одержує коштовний

подарунок, дістає його потім щороку, і все це завершується листом, де її трактують, як покривджену особу. За яке покривдження можна говорити, як не за те, що її позбавлено отця? І через що подарунки почалися б зараз же по смерті Шолто, якби спадкоємець його не знав якоїсь таємниці й не хотів хоч чим-небудь відшкодувати міс Морстен? Хіба ж у вас є інша теорія, що пасувала б до фактів?

— Але що то за незвичайне відшкодування? І в який чудернацький спосіб його дають. Чого ж тоді він написав листа сьогодні, а не шість років тому? Знов-таки, в листі обіцяють компенсувати її. Що то за компенсація? Навряд чи можна думати, що батько її ще живий, а ніякого іншого покривдження її ви не знаєте.

— Труднощі, безперечно, є, — у задумі погодився Холмс, — та всі їх має розв'язати наша сьогоднішня експедиція. А ось і екіпаж, і міс Морстен у ньому. Ви готові? Тоді ходім скоріш, бо ми й так трохи забарилися.

Я надів шляпу і взяв свою найважчу палицю, а Холмс видобув з комода револьвера й поклав його собі в кишеню. Очевидно, він вважав нашу експедицію за досить серйозну.

Міс Морстен загорнулася в темний плащ. Її миле обличчя було бліде, але спокійне. Вона не була б представницею слабкої статі, коли б вона не хвилювалась, стаючи до такої небезпечної справи, але вона досконало володіла собою і охоче відповідала на кілька додаткових запитань Холмса.

— Майор Шолто був старий приятель батькові, — сказала вона. — Отець у своїх листах раз у раз згадував про нього. Вони з ним командували військовим загonom на Андаманських островах і довгий час жили вкупі. До речі, у татовій теці знайшли цікавий папірець, якого ніхто не міг зрозуміти. Не думаю, щоб він мав хоч невелику вагу, а проте вам, мабуть, інтересно буде з ним познайомитись, і я взяла його з собою. Ось він.

Холмс обережно розгорнув клаптик паперу, поклав його собі на коліна, розгладив і методично розглянув геть увесь крізь лупу.

— Це — папір індійського виробництва, — зауважив він. — Один час він був приколотий до дошки. Малюнок на ньому зображує частину якоїсь великої будівлі із сходами, коридорами й проходами. В одному місці червоним атраментом накреслено хрест, а над ним — споловілими літерами від олівця написано: «3—37, зліва». В лівому кутку стоять якісь чудернацькі ієрогліфи — нібито чотири хрести в один рядок, торкаючись один одного. Збоку великими незграбними літерами написано: «Знак чотирьох — Джонатан Смол, Маго-

мет Сінг, Абдула Хан, Дост Акбар». Мушу признатися, і я не бачу тут зв'язку з нашою справою. А втім, це, очевидно, важливий документ. Його дуже обережно тримали в кишеньковій книзі, бо обидві сторони його однаково чисті.

— Він і дійсно був у кишеньковій книзі,— ствердила дівчина.

— Бережіть же його, міс Морстен, бо він може ще здатись нам. Я починаю думати, що справа складніша й тендітніша, ніж вона спершу мені здалася. Треба розмислитись.

Холмс відхилився на спинку кеба, і, глянувши на його зсунені до купи брови й блудні очі, я зрозумів, що він занурився в міркування. Міс Морстен і я півголосом обговорювали шанси нашої поїздки, а наш попутник і не поворухнувся.

Не було ще сьомої вечора, та вересневий день удався сірий, і важкий морозний туман посів велике місто. Брудні хмари тужно повисли над брудними вулицями. Ліхтарі на Стренді здавалися невиразними кружалами розсіяного світла, що ледве осявали багnistий брук під ними. Жовте світло крізь вікна крамниць випромінювалось у вогке повітря й кидало тьмяні, мінливі паруси на залюднені пішоходи. Обличчя нескінченної валки людей — журні й задоволені, похмурі й веселі — скидалися на привиди. Як і все в житті людському, вони витикалися з морока, щоб, пройшовши кілька кроків під світлом, знову зникнути в темряві. Я не знаю забобонів, але цей сумний вечір у поєднанні з незвичайною справою, в яку ми встряли, гнітив мої нерви. Міс Морстен — я бачив з її поведінки — почувала себе не краще за мене. Один Холмс не підлягав ніяким зовнішнім впливам. Він розклав на колінах записну книжку і час від часу, користаючись світлом кишенькового ліхтаря, записував туди якісь цифри й замітки.

Коло входу до театру Лісеум юрмився народ. Безперервний потік екіпажів під'їздив до дверей, виладновуючи партії чоловіків у вечірніх костюмах і закутаних у шалі жінок у діамантах. Не встигли ми підійти до третьої колони, призначеної за місце побачення, як до нас наблизився рухливий, невисокий чоловік у темному вбранні фурмана.

— Ви приїхали разом із міс Морстен? — запитав він.

— Я — міс Морстен, а ці два джентльмени — мої друзі,— сказала дівчина.

Фурман оглянув нас напрочуд допитливими й пронизливими очима.

— Вибачте, міс,— промовив він трохи грубо,— але я

мушу просити дати мені слово, що ваші компаньйони — не поліцейські.

— Даю вам слово честі, що ні,— відповіла міс Морстен.

Чоловік свиснув. Якийсь вуличний хлопчисько зараз же провів до нас карету і відчинив двері. Чоловік, що розмовляв з нами, зліз на передок, ми сіли всередину, кінь шарпнув з копита, і наш екіпаж шаленою ходою поринув туманними вулицями.

Становище було інтересне. Ми їхали невідомо куди, в якійсь загадковій справі. Або запрошення нас — це просто містифікація (хоч це здавалося мені цілком неймовірним), або ж наша подорож мусила дати важливі наслідки. Міс Морстен трималася з тою ж рішучістю, як і раніше. Я намагався розважити її своїми спогадами про життя в Афганістані, але, правду кажучи, був такий збуджений і схвильований, що оповідав доволі безладно. Вона ще й досі згадує про розказаний мною зворушливий випадок, коли до мене в намет зазирнула рушниця і я вистрелив у неї з дворульного тигра... Спершу я усвідомлював собі, де саме ми їдемо, та незабаром через туман, погане знання Лондона й швидку ходу остаточно розгубився й міг сказати лише, що проїхали вже багато. Зате Холмс цілком зробив собі справу з нашого маршруту і, коли кеб проїздив якимось сквером або покрученими вуличками, бурмотів назву їх.

— Рочестерська вулиця,— казав він,— тепер Вінсентів сквер. Оце ми виїхали на Воксхольську дорогу. Очевидно, він везе нас кудись у бік Серея. Так, так, ми переїздимо міст, і ви можете побачити й воду.

Під нами й справді була спокійна широка Темза, освітлювана ліхтарями по берегах. Наш кеб миттю промчав нас мостом, і ми зараз же заплутались у лабіринті вулиць на тому боці ріки.

— Вордсворська дорога,— сказав Холмс.— Абатська дорога, Ларкгол Лейн, Стоквелська площа, вулиця Роберта, Колдгарбур Лейн. Ну, ми мандруємо не дуже великопанськими кварталами.

Ми й справді опинилися в небезпечному й непевному передмісті Лондона. Довгі лави брудних черепичних будинків осявалися тільки ясним світлом шинків, що були на кожному розі. Далі пішли двоповерхові вілли з мініатюрними садками спереду, а ще далі — нові нескінченні лінії нових кам'яниць, що їх, наче величезні мацала, викидає на околиці велетень-місто. Нарешті кеб зупинився перед третім будинком у новому кварталі. Будівлі навкруги були ще незаселені, та й він стояв темний, як його сусіди, і лише в єдиному вікні

на кухні блимало світло. На наш стук двері відчинив слуга-індус у жовтому тюрбані й широкому вбранні, підперезаний жовтим поясом. Його екзотична постава зовсім не пасувала до буденного дому в третьорядній околиці Лондона.

— Саїб чекає,— промовив він, і одночасно високий, різкий голос забренів десь у кімнатах.

— Веди їх до мене! — кричав той.— Веди їх зараз же просто до мене!

Розділ IV

ІСТОРІЯ ЧОЛОВІКА З ЛИСИНОЮ

Слідом за індусом ми пройшли вузьким, напівтемним коридором і опинилися перед дверима, що їх він відчинив нам. Нас залляла хвиля жовтого світла, і ми вздріли невеличкого чоловіка з піднесеною високо вгору головою і з лисим лиснючим черепом, що, ніби гірське верхів'я, оточене ялинками, виступав над торочкою рудого волосся. Стоячи посеред кімнати, він ні на хвилину не лишався спокійним, а його обличчя то сміялося, то супилося. Природа обдарувала його обвислою нижньою губою й жовтими неправильної форми зубами, що їх він раз у раз намагався приховати, підносячи руку до обличчя. Незважаючи на дошкульну лисину, він мав вигляд молодого людини. Та й у дійсності йому ледве минуло тридцять років.

— Ваш слуга, міс Морстен,— промовив він тонким, високим голосом.— Ваш слуга, джентльмени. Заходьте, прошу, в моє маленьке святилище. Невеличка кімнатка, міс, та зате впоряджена на мій смак. Справжній оазис мистецтва серед кричущої пустелі південної частини Лондона.

Вигляд його кімнати до краю здивував нас. В цьому сумному будинку вона здавалася діамантом найчистішої води в оправі з жовтої міді. Стіни були вкриті блискучими шовковими шпалерами й багатими завісами, на тлі яких тут і там вирізнялися картини в коштовних рамах і східні вази. В сірому з чорним килимі, що встилав підлогу, нога тонула, наче в густому, м'якому мосі. Дві великі тигрові шкури, кинуті поверх килима, підкреслювали східний характер цієї розкішної обстановки, так само як і величезний кальян, що стояв на маті в одному з кутків. Посередині кімнати із стелі, на майже невидимих золотих ланцюжках, спускалася срібна лампа у формі голуба і, горячи, виповнювала повітря ніжним ароматом.

— Містер Тадеуш Шолто,— сказав чоловік, все ще тіпаючись і усміхаючись.— Це так я зовусь. Ви, безумовно, міс Морстен, а ті два джентльмени...

— Це — містер Шерлок Холмс, а це — доктор Ватсон.

— А, доктор! — запально скрикнув той.— Є у вас стетоскоп? Чи не можу я просити вас зробити мені ласку? Моє серце щось дуже непокоїть мене, і я був би вам надзвичайно вдячний... Аортальний клапан ще так-сяк, а ось як я хотів би знати вашу думку про мітральний.

Я вислухав його серце і не виявив ніякої хвороби, хоч він і тремтів увесь від ніг до голови чи то з переляку, чи то збуджений чимось.

— Серце цілком нормальне, і вам нема чого хвилюватись,— заспокоїв його я.

— Не сердьтеся на мене, міс Морстен,— одразу повеселішав він.— Я — нещасна людина, і ті клапани весь час хвилюють мене. Страшенно радий, що помилявся. Якби ваш батько, міс Морстен, звертав більше уваги на своє серце та уникав зайвих хвилювань, він жив би ще й досі.

Я ледве втримався, щоб не дати йому ляпаса за такий грубий і нечулий натяк у такому делікатному питанні. Міс Морстен пополотніла і мало не впала.

— Я так і знала, що тато помер,— промовила вона.

— Я можу розказати вам усе,— похопився Шолто.— Навіть більше — я можу відшкодувати вам. І відшкодую, хоч що там казатиме брат Бартолом'ю. Дуже радий, що ваші приятелі супроводять вас. Не лише тому, що вони охороняють вас, але й через те, що вони будуть свідками моїх слів і моїх вчинків. Нас трьох брат Бартолом'ю не залякає. Аби тільки не було сторонніх — ні поліцейських, ні шпигів. Ми можемо порозумітись і самі, без втручання чужих. Ніщо не лякає брата Бартолом'ю так, як оголоска.

Він сів на низенький тапчан і перебігав по нас своїми короткозорими, ясноблакитними очима.

— Що ж до мене, то я не скажу нічого,— сказав Холмс.

Я й собі нахилив голову, приєднуючись до обіцянки мого друга.

— Гаразд! Тоді все гаразд! — вигукнув Шолто.— Можна почастувати вас склянкою к'янти, міс Морстен? Або запропонувати токайського? Ні? Тоді, мабуть, ви не заперечуватимете проти тютюну, проти бальзамистих пахоців орієнтального тютюну. Я — людина трохи нервова, і моя люлька мене заспокоює.

Він приклав свічку до кальяна, і дим весело забулькотів у рожевій воді. Ми троє сиділи півколом, витягнувши вперед

голови й спершися підборіддям на руки. В центрі чудний, маленький чоловічок з довгастою, блискучою головою стурбовано попихував своєю люлькою.

— Мені слід було б дати вам мою адресу ще тоді, як я вперше ввійшов у стосунки з вами,— провадив він далі.— Та я побоювався, що ви не послухаєте і приведете з собою якихось неприємних осіб. Нарешті я наслідився просити вас завітати до мене, але Вільямс попередньо мусив був подивитись. На Вільямса я цілком покладаюся і наказав йому не запрошувати вас, якби ви чимось не задовольнили його. Даруйте мені таку обачність: я звик до самотності, маю смак і не знаю нічого менш естетичного, як поліцейський. В мене зроду вже така огида до всякого грубого матеріалізму. Я рідко стикаюся з простим людиною і живу, як бачите, в досить елегантному оточенні. Можна сказати, що я опікаю мистецтво. Мистецтво — це моя пристрасть. Ота картина — справжній Коро, і коли фахівець може ще мати сумнів щодо автентичності цього Сальватора Роси, то там уже, напевно, правдивий Бугеро. Я особисто прихильник сучасної французької школи.

— Вибачте, містер Шолто,— перебила його мову міс Морстен,— я приїхала сюди з вашого прохання послухати те, що ви бажали мені сказати. Уже пізно, і я хотіла б, щоб наше побачення тривало не дуже довго.

— Але в будь-якому випадку воно забере чимало часу, бо нам неодмінно доведеться проїхати до брата Бартолом'ю в Норвуд. Ми таки поїдемо туди і побачимо, чи не можна укоськати якимось брата Бартолом'ю. Ми з ним трохи погризлися, бо він не погоджується зі мною. Оце ще вчора ми зайшли з ним у гарячу сварку. Ви не можете собі уявити, що то за запальна людина — той Бартолом'ю, як розсердиться.

— Коли вже їхати до Норвуда, то чи не краще було б рушати зараз же? — зауважив я.

Шолто зайшовся сміхом так, що аж кінчики вух його почервоніли.

— Цього ніяк не можна! — вигукнув він.— Я не знаю, як він поставиться до нашого приїзду. Спочатку я мушу підготувати вас, показавши, які між нами існують відносини. Попереджаю тільки, що дещо незрозуміло й для мене, і я оповідатиму усе так, як сам знаю.

Мій батько, як вам, напевно, відомо, служив в індійському війську. Одинадцять років тому він вийшов у відставку і оселився в Пондішері Лоджі в Горішньому Норвуді. Він забагатів у Індії і привіз з собою значну суму грошей, велику кількість коштовних речей і цілий штат слуг-індусів.

Він купив собі будинок і жив у розкошах. Крім близняток, Бартолом'ю і мене, інших дітей у нього не було.

Я добре пам'ятаю, скільки шуму наробило зникнення капітана Морстена. Ми читали про це в газетах і, знаючи його за приятеля батька, вільно висловлювали свої гадки в присутності батька, а той не раз і собі брав участь у наших розмовах. Нам ніколи й на думку не спадало, що з усіх людей він єдиний знає правду про долю Артура Морстена.

Ми здогадувались, проте, що якась таємниця, якась небезпека загрожує батькові. Він не любив виходити сам і завжди мав за привратних двох колишніх боксерів. Вільямс, що привіз вас сюди, один із них. У свій час він був чемпіоном Англії з малої ваги. Батько не казав нам, чого саме він боїться, але не можна було не помітити, що найбільше лякають його люди з дерев'яною ногою. Один раз він вистрелив з револьвера в такого чоловіка, що, як потім виявилось, був тихомирний крамар. Нам довелося сплатити йому великі гроші, аби затерти справу. Ми з братом думали, що батько просто химерує, та згодом нам випало змінити свою думку.

На початку 1882 року батько одержав з Індії листа, що страшенно вразив його. Він мало не знепритомнів, як прочитав його під час сніданку, з того дня заслаб і більше вже ніколи не був здоровий. Що було сказано в листі, ми так і не дізналися, але, сидючи близько батька, я бачив, що лист був коротенький і написаний кривульками. Батько й перед тим хворів на сплін, але тут йому одразу стало гірше, і в кінці квітня нас повідомили, що становище його безнадійне і що він хоче наостанку поговорити з нами.

Коли ми ступили до нього в кімнату, батько сидів у ліжку, обкладений подушками, і важко дихав. Він попросив зачинити двері й стати обабіч його, а тоді, стиснувши нам руки, перериваним болем і схвильованим голосом розповів дивну історію. Я спробую переказати її вам буквально.

— В цей останній момент, — сказав він, — моє сумління обтяжує лише одна думка — про долю бідної сироти Морстена. Проклятуща неситість на гроші, на яку я хибував усе моє життя, позбавила її скарбів, половина яких в усякому разі належала їй. А втім, я й сам не мав від них ніякого пожитку. Ось як засліплює й зводить з розуму зажерливість. Жадоба власності так опанувала мене, що сама думка поділитися з кимсь здавалася мені неможливою. Он коло скриньки з хініном лежить разка перлин. Навіть разку ту мені була шкода віддати, дарма що я вийняв її спеціально, щоб послати їй. Вам, мої сини, випадає повернути їй її

частку скарбів Аґри. Тільки, поки я ще живий, не посилайте нічого, навіть цих перлин. А проте були люди не кращі за мене, та їм давалося спокутувати їхні гріхи.

Я маю розказати вам, як помер Морстен,— казав він далі.— У нього завжди було погане серце, але ніхто не знав цього. Коли жив в Індії, ми з ним незвичайним способом знайшли великі скарби. Я привіз їх з собою в Англію, і Морстен, повернувшись додому, того ж таки вечора прийшов до мене по свою частку. Йому відчинив двері мій вірний Лал Човдар, що вже помер. Ми з Морстеном не погоджувались щодо способу поділу скарбів і почали сперечатись. В розпалі суперечки він схопився за лівий бік, обличчя його потемніло, і він упав назад, розбивши голову об край скрині із скарбами. Підбігши до нього, я вжахнувся — Морстен лежав мертвий.

Довгий час я був як божевільний, не знаючи, що робити. Спершу я, звичайно, хотів покликати на поміч, але зараз же зрозумів, що мене неодмінно звинувачуватимуть в убивстві. Рана на голові під час нашої суперечки була б найкращим доказом моєї провини. З другого боку, слідство мало виявити й наші скарби, а їх я над усе не хотів викривати. Морстен сказав мені, що ніхто не знає, куди він пішов, і, здавалося, ніхто й не міг того знати. Обмірковуючи цю справу, я побачив, що на порозі стоїть мій слуга Лал Човдар. Він увійшов у кімнату й зачинив двері на засів.

— Не бійтеся, саїбе,— сказав він,— ніхто не знає, що ви вбили його. Давайте заховаємо труп, і тоді все буде гаразд.

— Я не вбивав його,— одмовив я.

Лал Човдар похитав головою й посміхнувся.

— Я чув вашу суперечку і чув, як ви вдарили його. Та губи мої запечатано. Вдома всі сплять. Винесемо його мерщій.

Це остаточно переконало мене. Коли вже мій власний слуга не йме мені віри, хіба ж можна сподіватися, що я переконаю в своїй безневинності дванадцять тупоголових крамарів-присяжних? Вночі ми з Лал Човдаром поховали тіло, а за кілька днів усі лондонські газети тільки й писали що про зникнення капітана. Ви самі бачите, що я не був винний в його смерті. Моя провина полягає в тім, що я втаїв не тільки труп, але й частину скарбів, що належала Морстенові. Отже, я хочу, щоб ви спокутували мій гріх. Наблизьте ваші вуха до мене. Скарби лежать...

Але раптом його обличчя скривилося, очі його стали божевільні, щелепа обвисла, і голосом, що його я ніколи не забуду, він скрикнув:

— Женіть його! На бога, женіть його зараз же!

Обоє ми повернулись до вікна, куди він втупив свій погляд. З темряви на нас дивилося якесь обличчя, і ми вгледіли навіть білий кінчик носа, притисненого до шибки. То було бородате, волосате обличчя з жорстокими очима і з виразом невимовної люті. Ми з братом метнулися до вікна, але він уже пішов. Коли ми повернулись до ліжка, голова батька схилилася йому на груди, і пульса вже не було.

Цієї ж ночі ми обшукали весь сад, але не знайшли ніяких слідів, якщо не рахувати відбитка одної ноги на грядці під вікном. Якби не цей відбиток, можна було б подумати, що то була мара. А втім, ми незабаром пересвідчилися, що нас оточує якась таємниця. Ранком вікно в кімнаті батька знайшли відчиненим, всі шафи й скрині стояли розбиті та поламані, а на грудях у нього лежав клапоть паперу, де було надряпано слова: «Знак чотирьох». Що значать ті слова і хто відвідав спальню батька, ми не знаємо й досі. Нам здавалося, що вони не вкрали нічого, дарма що все в кімнаті було перекинено. Звичайно, ми з братом зв'язуємо цю пригоду зі страхами, що так мучили батька, але вся історія в цілому ще й тепер лишається для нас таємницею.

Чоловічок спинився, щоб запалити свою люльку, і якусь мить сидів у задумі. Слухаючи його оповідання, ми не промовили ні слова. Коли він розказував про смерть її батька, міс Морстен поплотніла, і один момент я побоювався навіть, що вона знепритомніє. Шерлок Холмс одхилився назад у своєму кріслі і слухав, поблискуючи очима з-під примружених повік. Дивлячись на нього, я не міг не пригадати, як гірко скаржився він цього ж таки ранку на буденщину в житті. Тепер принаймні він мав, куди прикласти свої розумові здібності. Містер Тадеуш Шолто поглядав на всі боки, очевидно, пишаючись ефектом, що його історія справила на нас.

— Ви розумієте,— знову почав він,— як зацікавили мене й брата слова батька про скарби. Тижні й місяці порпалися ми в саду; перерили там кожен клапоть землі і не знайшли нічого. Досадно й подумати, що місце схову було на самих устах батька, коли він помер. Про коштовність скарбів можна було здогадатися, коли глянути лише на разку перлин. З приводу неї ми навіть посварилися з братом Бартолом'ю. Перлини, очевидно, коштували дорого, і Бартолом'ю аж ніяк не хотів позбавитися їх, бо, між нами кажучи, мій брат дістав у спадщину батькову зажерливість. Він думав також, що, віддавши разку, ми викличемо різні плітки

і попадемо у великий клопіт. Я ледве переконав його розшукати міс Морстен і посилати їй по перлині через певні інтервали, щоб вона не почувала себе зовсім покинутою.

— То була великодушна думка,— серйозним тоном сказала наша супутниця.— Це було дуже мило з вашого боку Чоловічок замахав руками, ніби відбиваючись од вдячності.

— Адже ми мали опікуватися вами,— зауважив він.— Так принаймні я думав, дарма що брат Бартолом'ю ставився до цього трішки інакше. Грошей у нас була сила. Я й не потребував більшого. До того ж я вважав, що скупитися з молодією леді було б проявом дуже поганого смаку. Французи кажуть, що поганий смак призводить до злочину. А французи розуміються на цьому і дуже влучно вміють висловлювати свої думки в таких справах. Розбіжність наших поглядів спричинилася до того, що я вирішив краще оселитися окремо і виїхав з Пондішері Лоджа з Вільямсом і моїм старим індузом. Вчора мене повідомили про те, що сталася надзвичайно важлива подія — скарб знайдено. Я зараз же написав міс Морстен, і тепер нам лишається тільки податися до Норвуда й вимагати нашу частку. Я висловив учора ж свою думку братові, і він чекає на нас, хоч, гадаю, і не дуже радий буде нас бачити.

Містер Тадеуш Шолто замовчав і, розхитуючись усім тулубом, сидів на тапчані. Ми й собі мовчали, вражені несподіваною зміною обставин у цій справі. Холмс звівся на ноги перший.

— Ви робили правильно, сер; з початку й до кінця правильно,— промовив він.— Мабуть, ми спроможемося віддячити вам хоч тим, що з'ясуємо деякі темні для вас сторінки в цій історії. Але, як зауважила й міс Морстен, вже пізно, і нам не треба баритися.

Наш новий знайомий погасив і поставив на місце свою люльку і видобув з-під завіси довге пальто із смушевим коміром і нарукавниками. Незважаючи на теплу ніч, він застебнув його на всі гудзики, а на голову надів кролячу шапку з навушниками, після чого від нього залишилося тільки рухливе, гостре обличчя.

— У мене досить кволий організм,— пояснив він, ідучи вперед нас проходом,— і я мушу берегти своє здоров'я.

Надворі нас чекав кеб, і програма, очевидно, була передбачена заздалегідь, бо фурман зараз же хвиснув коней, і екіпаж покотився швидкою ходою. Тадеуш Шолто говорив без угаву, намагаючись перекричати шум коліс.

— То розумна людина — той Бартолом'ю,— цокотав

він.— Знаєте, як він вимірковував, де мусять бути скарби? Він прийшов до висновку, що вони мусять бути десь у домі. Тоді він виміряв кожен кубічний саль у цілому будинку, не залишивши незайманим жодного кутка. Між іншим, він знайшов, що висота будинку дорівнює сімдесяти чотирьом футам, а підсумовуючи висоту окремих кімнат і враховуючи всю можливу відстань між поверхами, він мав тільки сімдесят футів. Бракувало, значить, чотирьох футів. Їх треба було шукати десь коло даху. Бартолом'ю тоді пробив дірку у стелі горішньої кімнати і виявив над нею потаємне низеньке й маленьке горище, про яке ніхто не знав. Посередині горища на двох бантинах стояла скриня із скарбом. Він спустив її крізь дірку, і тепер вона у нього в кімнаті. Він оцінює скарб щонайменше в півмільйона фунтів стерлінгів.

Коли Шолто назвав суму, ми презирнулися широко розплющеними очима. Міс Морстен, якби нам пощастило відстояти її інтереси, замість нужденної гувернантки ставала одією з найзаможніших наслідниць Англії. Її приятелям лишалося тільки радіти з такої новини. Але я мушу признатися, що ця звістка завдала мені жалю. Я пробурмотів якийсь привітання й забився в куток екіпажу в пригніченому настрої, не слухаючи навіть базікання нашого нового знайомого. То був типовий іпохондрик, і я невиразно пригадую, що він закидав мене безкраїм переліком симптомів своїх хвороб і благав пояснити дію численних ліків, частина яких з ним у шкіряному гаманці в кишені. Сподіваюся, він забув уже поради, які я давав йому тієї ночі. Холмс, каже, чув, як я застерігав його вживати більш як дві краплі касторки і рекомендував стрихнін у великих дозах, як заспокійливе. В усякому разі, я був дуже радий, коли наш кеб, шарпнувшись уперед, спинився, і фурман зіскочив з передка відчинити двері.

— Це — Пондішері Лодж, міс Морстен,— сказав містер Тадеуш Шолто, допомагаючи їй вийти з екіпажу.

Розділ V

ТРАГЕДІЯ В ПОНДІШЕРІ-ЛОДЖ

Було близько одинадцятої, коли ми добулись останнього етапу наших нічних пригод. Оповите туманами велетенське місто лишилося позаду, і ніч була напрочуд погожа. З заходу віяв теплий вітер, і по небу важко тяглися хмари, крізь які коли-не-коли виглядав півмісяць. Не задовольняючись

місячним сьйвом, Тадеуш Шолто зняв з екіпажу один із ліхтарів і просвічував ним нам дорогу.

Пондішері-Лодж стояв на відшибі. Високий кам'яний мур, уतिकаний битим склом, оперізував його з усіх боків Вузькі, оббиті залізом двері були єдиним входом до садиби. Наш провідник постукав у них так, як стукають листоноші

— Хто там? — обізвався із-за дверей грубий голос

— Це я, містер Макмердо. Хіба ви не впізнали мого стукоту?

Почулося невдоволене бурчання і брязкіт ключів. Двері відчинилися, і в отворі їх з'явився низенький широкогрудий чоловік з ліхтарем в руках, що освітлював його нахилене вперед обличчя з швидкими очима й недовірливим поглядом

— А, то ви, містер Тадеуш. А з вами хто? Про них хазяїн не казав мені нічого.

— Нічого? Це дивує мене, Макмердо. Адже я вчора попереджав його, що приїду з приятелями.

— Він не виходив сьогодні з своєї кімнати, містер Тадеуш, і не давав мені ніяких розпоряджень. Ви самі добре знаєте, що я маю суворо додержуватись правил. Вас я пушу, але ваші друзі нехай лишаються там, де вони стоять тепер

То була несподівана перешкода. Тадеуш Шолто у замі шанні безпорадно озирався навкруги.

— Це нехороше з вашого боку, Макмердо,— белькотів він.— Це не гаразд. Я ручуся за них, і з вас цього досить. До того ж тут ще й молода леді. Не може ж вона стояти на вулиці в такий час.

— Дуже шкодую, містере Тадеуш,— продовжував своє невблаганний брамник.— Ті люди, мабуть, ваші друзі, але не друзі хазяїна. Він добре платить мені за службу, і я мушу сумлінно виконувати свої обов'язки. Я не знаю нікого з ваших приятелів.

— Авжеж, знаєте, містер Макмердо,— радісно скрикнув Холмс.— Думаю, ви не забули мене. Чи не згадаєте ви аматора, що зробив з вами три раунди під час вашого бенефісу в Алісоновій залі років чотири тому.

— Так це містер Шерлок Холмс! — гримнув боксер.— Боже милий! Як же оце я не впізнав вас? Якби замість того, щоб отак спокійно собі стояти, ви підійшли б та дали мені доброго стусана під щелепу, я й не питав би, хто ви. Ви таки занедбуєте свій талант: знаєте? Ви далеко пішли б, якби стали спеціалістом-боксером.

— Бачите, Ватсоне,— засміявся Холмс,— в разі потреби я можу обрати собі ще одну наукову професію. Але наш

друг — містер Макмердо, — я певний, не затримуватиме тепер нас на цьому холоді.

— Заходьте, прошу, сер, будьте ласкаві! Заходьте разом із вашими знайомими, — одповів той. — Шкодную, що так вийшло, містере Тадеуш, але наказ — то наказ. Я мушу знати, хто такі ваші приятелі, перед тим, як пустити їх.

Ріниста доріжка вела до великого квадратного, незграбного на вигляд будинку, освітлюваного лише місячним промінням, що падало на один з рогів дому і у віконце на горищі. Видовисько цієї темної, сумної та мовчазної озії хапало за серце. Навіть Тадеуш Шолто почував себе ніяково, і ліхтар у його руці ходив ходором.

— Нічого не тямлю, — бурмотів він. — Якесь непорозуміння. Я вчора ясно сказав Бартолом'ю, що ми сьогодні приїдемо, а у нього в кімнаті темно. Не знаю, що це за знак.

— А це він завжди охороняє так садибу? — спитав Холмс.

— Завжди. Він наслідував батькові звички. Він був його улюбленцем, і я думаю, що батько сказав йому більше, ніж мені. Ото його кімната, куди світить місяць. Вікно зовсім світле, але всередині, здається, нема ніякого освітлення.

— Ніякого, — ствердив Холмс. — Зате я бачу якесь мерехтіння у віконці коло дверей.

— А, це — кімната ключниці. Там живе стара місіс Бернстон. Вона нам усе розкаже. Заждїть, прошу, тут хвилиночку, бо інакше, побачивши нас усіх без ніякого попередження, вона може переполошитися. Але тихо!.. Що це таке?

Рукою, що тремтіла, він підніс угору ліхтар, і навколо нас забігали кружала хибкого світла. Міс Морстен схопила мене за рукав. Ми спинили подих і нашорошили вуха. Від великого темного будинку крізь мовчанку ночі до нас долинув найжахливіший і найбільш жалісний звук — пронизливе, переривчасте пхикання переляканої жінки.

— Це — місіс Бернстон, — сказав Шолто. — Крім неї в домі немає інших жінок. Почекайте тут. Я зараз же повернуся.

Він підбіг до дверей і постукав своїм особливим способом. Ми бачили, що йому відкрила стара висока жінка, і чули, як вона скрикнула, вздрівши його.

— О, містер Тадеуш, яке щастя, що ви приїхали, сер! Я така рада, що бачу вас, сер!

Її поклики чути було, аж доки вона не зачинила двері, а тоді голос її перейшов у монотонне дзижчання.

Наш провідник залишив нам ліхтар. Розхитуючи його на всі боки, Холмс пильно вдивлявся в будинок і розглядав

кучугури грузу, що валялися скрізь. Я стояв поруч міс Морстен, тримаючи її руку в своїй. Дивна й делікатна річ кохання! До цього дня ми ніколи не бачилися, не обмінялися жодним інтимним поглядом або словом, а, проте, в той непевний час наші руки тяглися одна до одної. Тепер це мене дивує, але тоді здавалося цілком природним, а вона часто казала мені, що тієї ночі нібито інстинктивно шукала в мене підтримки та захисту.

— Що за місце! — промовила нарешті міс Морстен, оглядаючись навкруги.

— Можна подумати, що сюди виселилися кроти з усієї Англії. Я бачив щось подібне коло Баларета, в таборі шукачів золота.

— Причина однакова, — зауважив Холмс. — Це ж наслідки гонитви за скарбами. Не забувайте, що вони шість років поспіль шукали їх. Не дивно, що весь ґрунт перекопано.

На цей момент двері будинку широко розкрилися, звідти вихопився Тадеуш Шолто і з виразом жаху в очах кинувся до нас, простягаючи руки.

— З Бартолом'ю щось трапилось! — гукнув він. — Я більше не можу. Мої нерви не витримають далі!

Він і дійсно зовсім розгубився, і його бліде, скривлене обличчя визирало з-за смушевого коміру з безнадійною міною переляканої, безпомічної дитини.

— Ходім у будинок! — сказав Холмс своїм рішучим тоном.

— Ходім, — жалібно промовив Тадеуш Шолто. — Хоч я не знаю, чи вистачить мені сил показати вам дорогу.

Ми пішли слідом за ним і ввійшли в кімнату ключниці, що була в коридорі з лівого боку від дверей. Стара жінка походжала по ній, ламаючи руки, але поява міс Морстен, здавалося, трохи заспокоїла її.

— Благослови вас Боже! — скрикнула вона, істерично схлипнувши. — Мені стало легше, скоро я побачила ваше спокійне, миле обличчя. О, якби ви знали, як я перемучилася за сьогодні!

Міс Морстен стиснула її тонку, шорстку робочу руку й сказала кілька ласкавих слів, як те вмюють робити жінки, і кров знову забарвила щоки старої.

— Хазяїн зачинився у своїй кімнаті й не відповідає, — пояснила вона. — Цілий день я чекала, що він покличе мене, бо він часто сидить сам, але якусь годину тому мені стало жахливо, я підійшла до дверей і глянула в дірку в замку. Мусите піти й подивитись і ви, містер Тадеуш. Я бачила

містера Бартолом'ю Шолто протягом десяти років, бачила його і веселим, і зажурливим, але таким, як ото тепер, він не був ніколи.

Шерлок Холмс узяв лампу й пішов уперед, бо Тадеуш Шолто лише клацав зубами й так хвилювався, що я мав підтримувати його, щоб він не впав, коли ми піднімалися сходами. Холмс дорогою двічі спинявся, видобував з кишені лупу й пильно розглядав якісь сліди, на мою думку, просто порох, на вкритих матами східцях. Він ішов дуже повільно, спустивши лампу вниз і зиркаючи очима направо й наліво. Міс Морстен з переляканою ключницею залишилися позаду.

На третьому поверсі сходи кінчалися досить довгим коридором. На правій стіні його висів індійський килим, а з лівого боку було троє дверей. Холмс, не прискорюючи ходи і також методично розглядаючи все, пройшов до кінця проходу. Ми йшли назирцем, кидаючи довгі тіні на підлогу. Коло третіх дверей ми спинилися. Холмс постукав. Ніхто не відповів. Тоді він спробував повернути ручку й увійти, але двері були зачинені зсередини міцним прогоничем. Ключ хоч і був вставлений в дірку, але стояв так, що, піднісши до замка лампу, ми виразно бачили той прогонич. Холмс нахилився, щоб глянути крізь шпарку, і зараз же випростався, ледве зводячи дух.

— Якась диявольська штука, Ватсоне! — сказав він, збентежений більше, ніж мені будь-коли доводилося його бачити. — Що ви про це думаете?

Я ступив до дверей і з жаху кинувся назад. Місяць світив у кімнату й заливав її непевним, мінливим блискотінням. Просто переді мною, ніби почеплене в повітрі, бо решта тіла була в тіні, висіло обличчя — обличчя нашого супутника Тадеуша Шолто. Той же довгастий лиснючий череп, та ж торочка рудого волосся, те ж безкровне обличчя. Тільки обличчя те було скривлене моторошним усміхом, якоюсь неприродною, незмінною ухмилкою, що в цій осяяній місячним променем мовчазній кімнаті збуджувала нерви більше, ніж будь-яка найлютіша гримаса. Обличчя страшенно нагадувало риси обличчя нашого маленького друга, і я навіть оглянувся, щоб пересвідчитися, що він з нами, і тоді тільки пригадав, що вони з братом близнята.

— Жах якийсь! — скрикнув я. — Що ж маємо тепер робити?

— Двері мусять піддатись, — одповів Холмс, налягаючи на них всім тілом.

Двері тріщали й рипіли, але не піддавались. Нарешті ми

натиснули на них усі; засув одскочив, і ми опинилися в кімнаті Бартолом'ю Шолто.

Вона мала вигляд хімічної лабораторії. Дві лави пляшок вишикувалися на полиці проти дверей, а стіл був загро-маджений бунзенівськими пальниками, ретортами й колба-ми. По кутках стояли банки з кислотами. Одна з них, здавалося, протікала або була розбита, бо від неї по підлозі біг струмочок чорнуватої рідини, виповнюючи повітря харак-терним їдким, живичуватим духом. Коло стіни стояла драби-на, посередині кімнати на ношах лежала купа дранок усуміш з тинкою, а понад нею в стелі був отвір, крізь який вільно могла пролізти людина. На фут від драбини лежала дбайли-во скручена груба мотузка.

Коло столу, в дерев'яному кріслі, скандзюбившись, сидів хазяїн дому, схиливши голову на ліве плече й посміхаючись жахливою незрозумілою усмішкою. Він уже закостенів і, очевидно, помер давно. Мені здалося, що не тільки обличчя, але й усі члени його тіла були конвульсійно скорчені. Поруч з його рукою на столі лежало якесь незвичайне приладдя — коричнева, цупка паличка з прив'язаним до кінця грубою шворкою каменем у формі молотка. Коло цього інструменту лежав клапоть паперу з написаними на ньому кількома словами. Холмс глянув на нього і зараз же передав мені.

— Бачите? — промовив він, багатозначно підводячи брови.

При світлі ліхтаря, здригнувшись од жаху, я прочитав: «Знак чотирьох».

— В ім'я всього святого, що ж це значить? — спитав я.

— Це значить — убивство, — відповів Холмс, схиляю-чись над трупом. — Ага, я так і думав. Дивіться!

Він показував на щось подібне до довгого, темного терня, що ввігналося в шкіру покійника над самим його вухом.

— Нагадує терня, — зауважив я.

— Терня і є. Витягніть його. Тільки обережно, бо воно отруєне.

Я захопив колючку великим і вказівним пальцями. Вона легко вилізла, не залишивши по собі майже ніякого сліду. Тільки ледве помітна цяточка крові вказувала те місце, де була поразка.

— По-моєму, це якась незбагненна таємниця, — сказав я. — Справа щодалі ускладнюється.

— Навпаки, вона щохвилини стає яснішою. Мені бракує тепер кількох ланок, щоб зв'язати все до купи.

Увійшовши в кімнату, ми майже забули про нашого компаньйона. Він усе ще стояв на порозі наче статуя жаху,

ламаючи руки, і стиха стогнав. Раптом з його горла вичопився гострий жалісний крик.

— Скарбів нема! — зойкнув він. — Вони вкрали в нього скарби. Ось отвір, крізь який ми спустили їх у кімнату. І я допомагав йому спускати їх. Я був останній, хто бачив його живого. Я залишив його самого минулої ночі і йдучи, чув як він зачиняв на ключ двері.

— Яка то була година?

Десята година. А тепер він мертвий. Сюди закличуть поліцію і мене підозриватимуть у тому, що я брав участь в убивстві. Так, так, я певний, що підозрюватимуть. Але ви ж не думаете цього, панове? Правда, ви не думаете, що це я? Хіба я привіз би вас сюди, якби то був я? Ай, Боже ж мій, Боже мій! Ні, я бачу, що збожеволію!

Він вимахував руками й тупотів ногами, немов нав'язаний.

— Вам нема чого боятися, містер Шолто, — м'яко сказав Холмс, кладучи руку йому на плече. — Послухайте моєї поради: біжіть у район і попередьте поліцію. Скажіть, що допомагатимете їм усім, чим зможете. Ідть! Ми почекаємо тут, доки ви не повернетесь.

Чоловік напівмашинально послухався, і ми чули, як він лопотів у темряві.

Розділ VI

ШЕРЛОК ХОЛМС ДЕМОНСТРУЄ СВІЙ МЕТОД

— Тепер, Ватсоне, — мовив Холмс, потираючи руки, — у нас є вільні півгодини. Давайте ж використаємо їх як слід. Моя думка по цій справі я казав уже вам майже склалася, але не можна занадто покладатись на себе. Хоч яким ясным здається це діло, та, мабуть, за ним криється щось глибше.

— Ясным? — здивувався я.

— Авжеж ясным, — сказав Холмс з виглядом клінічного професора, що роз'яснює студентам цікавий випадок. Сідайте туди, в куток, щоб своїми слідами не ускладнювати розшук. Тепер до роботи! Перш за все — як вони ввійшли і в який спосіб вийшли? Двері від учорашньої ночі не відчинялися. А як з вікном?

Він підніс до вікна лампу й забурмотів, звертаючись більше до себе самого, ніж до мене.

— Робота солідна... Завіс із середини немає. Одчинимо!.. Ринви поблизу не видно. До даху не дістанеш. А, проте, він ліз через вікно. Минулої ночі падав дощ, і його нога залишила сліди на підвіконні. А ось якийсь круглий знак від глею і ще на підлозі, і он знову на столі. Дивіться, Ватсоне, це дуже показово.

Я й собі почав розглядати виразно визначені круглі сліди, відтиснені в грудочках грязива.

— Але це не відбиток ноги,— зауважив я.

— Це щось значно цінніше для нас, бо це відбиток милиці. Ось тут, ви бачите, на підвіконні слід важкого чобота з широкою, металічною підошвою, а поруч — витиск милиці.

— Так це той чоловік з дерев'яною ногою?

— Він самий. Але в нього був ще помічник, дуже спритний і меткий спільник. Скажіть, чи могли б ви стерекатися на цей мур, докторе?

Я визирнув у відчинене вікно. Місяць усе ще ясно осявав ріг будинку. До землі було щонайменше шістдесят футів, і як я не вдивлявся, а не бачив у стіні жодного виступу, жодного заглиблення, щоб поставити ногу.

— Ні, це абсолютно неможливо,— одповів я.

— Без сторонньої допомоги, безперечно. Та уявіть собі, що у вас є приятель, що спускає вам оту шнурову драбину, яку я бачу там, у кутку, і закріплює кінець її до того здорового гачка в мурі. Тоді, я думаю, будучи людиною енергійною, ви влізли б навіть із дерев'яною ногою, якби вона у вас була. Ви зійшли б на низ у такий самий спосіб, ваш спільник підтягнув би драбину, одв'язав її од гачка, зачинив вікно, засунув зсередини засув і вийшов би тим же шляхом, яким і прийшов. Треба зазначити, до речі, що наш друг з милицею, хоч і добре лазить, та все ж таки не моряк-фахівець. У нього немає мозолів на руках. Розглядаючи шворку в лупу, я знайшов на ній сліди крові, і надто близько долішній кінець, а з цього можна вивести, що він спускався поспіхом і здер через те шкіру на долонях.

— Все це дуже добре,— сказав я,— але справа стає тоді ще більш незрозумілою. А як же з помічником? Як він міг добутись до кімнати?

— А, той спільник? — промовив Холмс у задумі.— Це дуже цікаве питання — цей спільник. Завдяки цьому уся справа позбавляється характеру щоденної звичайності. Пом'янутому, той спільник відкриває нову сторінку в літописах злочинів у цій країні. Аналогічні випадки, пригадую, траплялися в Індії і, коли пам'ять не зраджує мене, в Сенегамбії.

— Але як же він увійшов сюди? — повторив я.— Двері були зачинені, вікно — на засуві. Хіба ж через комінок?

— Грати не пустять,— одмовив Холмс.— Я вже думав про це.

— То як же тоді? — настоював я.

— А ви все ж таки не слухаєте моїх порад,— похитав він головою.— Скільки разів казав я вам, що, після того як ви вилучите всі неможливі припущення, те, що лишається, нехай воно й здається неймовірним, мусить бути правда. Ми знаємо, що він не міг пройти ні через двері, ні через вікно, ані через комінок. Ми знаємо також, що він не міг заховатись і в кімнаті, бо тут немає догідного місця для цього. Отже...

— Він уліз через дах! — скрикнув я.

— Звичайно, що через дах. Він мусив був улізти через дах. Якщо ви ласкаво подержите мені лампу, ми зараз же дослідимо оцю секретну кімнату на горищі, де вони знайшли скарби.

Холмс приставив до отвору драбину, вліз на горище, а потім узяв у мене лампу й тримав її, поки я не приєднався до нього.

Кімната, де ми опинилися, мала шість футів на десять. За стелю їй була покрівля будинку. Меблів там не було ніяких, і долі лежав грубий шар пороху, що, очевидно, накопичувався роками.

— Ну, ось ми й добулися,— сказав Холмс, проводячи рукою по похилих стінах.— Ось вам ляда, що веде на дах. Я піднімаю її, і ми бачимо дуже полого покрівлю. Цим шляхом увійшла людина номер один. Подивимось, чи не залишив він по собі яких-небудь слідів.

Холмс підніс лампу до підлоги, і я побачив на його обличчі здивований погляд, другий уже за сьогоднішню ніч. Та й сам я, глянувши вниз, почув, як мене обсіпало морозом. Вся підлога була вкрита слідами босих ступнів — різних, ясно окреслених ступнів, тільки вдвоє менших розміром за звичайні.

— Холмсе! — прохрипів я.— Це ж дитина брала участь у цьому жахливому злочині.

— Це вразило було й мене,— сказав він,— але кінець кінцем в цьому нема нічого надприродного. Пам'ять підвела мене. Я мусив був передбачити таке. Але тут нам більше нема чого робити. Ходім униз!

— Що ж ви думаєте про відбитки ноги? — із зацікавленням спитав я, коли ми знов спустилися в кімнату.

— Спробуйте проаналізувати дані самі,— відповів він

трохи нетерпляче.— Ви знаєте мою методу. Скористайтесь нею. Порівняти ваші висновки з моїми буде дуже повчально.

— Жодна з моїх теорій не відповідає цілком фактам.

— Незабаром усе стане вам зрозуміло,— заспокоїв Холмс.— Але тут нібито нема вже нічого цікавого, а, проте, роздивимось.

Він витяг із кишені лупу й сантиметр і, ставши навколішки, вилазив по всій кімнаті, до всього придивляючись, вимірюючи та порівнюючи. Його довгий ніс мало не торкався підлоги, і круглі, як у птаха, глибоко запалі очі блищали задоволенням. Його рухи нагадували мені добре вимуштрованого собаку, що натрапив на слід, і були надзвичайно жваві, меткі й мовчазні. Я не міг не подумати, що з нього вийшов би жахливий злочинець, якби свій розум і енергію він скерував не на захист закону, а проти нього. Нишпорячи скрізь, він увесь час бурмотів щось до себе і нарешті видав радісний крик.

— Нам пощастило,— пояснив він свій ентузіазм.— Тепер нема чого й клопотатися. Ному першому не пощастило і він вступив у креозот. Бачите, слід його маленької ноги коло цієї смердючої мішанини. Балцанка десь тріснула, і рідина витекла.

— І що з того? — не зрозумів я.

— Ми вже впіймали його. От що. Я знаю собаку, що йтиме цим слідом хоч на край світу. А ось і офіційні представники закону.

Знизу чути було важкі кроки, гучні голоси і шум надвірних дверей, що відчинялися.

— Раніш як вони ввійдуть сюди, покладіть вашу руку на руку й ногу цього бідного хлопця,— вказав Шерлок на труп.— Що ви почуваєте?

— М'язи тверді, як дерево,— відповів я.

— Правильно. Їх покорчило значно більше, ніж це буває звичайно по смерті. Додайте до цього ще покривлене, як називають старі автори, у сардонічну посмішку обличчя і скажіть мені, який висновок можете ви зробити.

— Смерть від отруєння якимсь надзвичайно міцним рослинним алколоїдом,— відповів я,— якоюсь речовиною на кшталт стрихніну, що викликає правець.

— Така ж гадка спала й мені на думку, тільки я побачив оце скривлене обличчя, і, ледве ступивши в кімнату, я зараз же почав шукати приладдя, яким отруту введено в організм. Ви бачили, що я знайшов колючку, яку з невеликої відстані ввігнули в череп. Зверніть увагу на те, що частина голови, де

стирчала колючка, мусила була приходитись якраз проти отвору в стелі. Тепер подивіться на колючку.

Я обережно взяв її й присунув до ліхтаря. Колючка була чорного кольору, довга й дуже гостра. Вістря її блищало ніби помащене якоюсь глеюватою речовиною. Тупий кінець був підрізаний і обточений ножем.

— Хіба ця колючка з англійської рослини? — спитав він.

— Ні, безперечно, не з англійської.

— Ну тепер усі ці дані мають допомогти вам зробити належний висновок. Але ось іде регулярна армія, і допоміжні сили мусять відступити.

Тим часом важкі кроки гупали вже в коридорі, ставали все чутніші, і не встиг Холмс скінчити своєї фрази, як у кімнату ступив огрядний, показний джентльмен у сірому костюмі, з налитим кров'ю червоним обличчям, бундючними манірами й маленькими гострими оченятами, що допитливо зиркали з-під обрешканих повік. Слідом за ним ішов поліцейський інспектор у формі і Тадеуш Шолто, який ще й досі тремтів.

— Де тут злочин? — скрикнув він глухим, хрипким голосом. — А, гарненьке діло! А то що за люди? Чого це цілий будинок напханий так, наче кролячий садок?

— Я думаю, ви мусите знати мене, містер Есільней Джонс, — спокійно сказав Холмс.

— Що? Звичайно знаю, — прохрипів той. — Ви — містер Шерлок Холмс, теоретик. Пригадую вас. Ніколи не забуду, як ви повчали нас про причини та наслідки у справі ювеліра з-під Бішопсгейта. Правда, ви вказали тоді нам праву стежку, але погодьтесь тепер, що це залежало більше від щастя, ніж од вашого керівництва.

— То були наслідки дуже нескладних міркувань.

— Та годі вже, годі! Не соромтеся! А в чім тут річ? Кепська штука, кепська. Але тут уже самі голі факти, і не може бути ніяких теорій. Як добре вийшло, що мені як на те довелось приїхати в Норвуд в іншій справі. Я був саме в районі, коли нас повідомили про вбивство. Через що ж він, на вашу думку, помер?

— Навряд чи є рація бавитися тепер теоріями, — сухо одмовив Холмс.

— Та ні. Ми все ж таки не можемо заперечувати, що подеколи у вас бувають цікаві думки. Боже мій! Двері, я бачу, були зачинені. Скарби, що зникли, коштують півмільйона. А як вікно?

— Теж зачинено, але на підвіконні залишилися сліди ступнів.

— Добре, добре. Коли вікно було зачинене, то ті сліди нічого спільного зі справою не мають. Це ясно кожному. Його міг просто вдарити грець. Але тоді як же зникли скарби? А в мене є уже своя теорія. Вона відразу набігла мені на думку. Вийдіть із кімнати, сержанте, і ви, містер Шолто. Ваш друг може лишитися. Як ви гадаєте, Холмсе? Шолто, він сам каже, що був у брата минулої ночі. Брата вдарив грець, і Шолто забрав тоді скарби. Як це по-вашому?

— А після того покійник встав і, щоб не застудитися, зачинив на ключ двері.

— Гм. Тут, і дійсно, щось не те... Обміркуймо справу по-простому, як підказує здоровий глузд. Цей Тадеуш Шолто був у брата. Між ними була суперечка. Це ми також, напевне, знаємо. Брат помер, а скарби зникли. Це ми також, напевне, знаємо. Відтоді як Тадеуш залишив брата, того ніхто не бачив. Ліжко його стоїть незаймане. Тадеуш, очевидно, страшенно стурбований. Поведінка його, сказати б, не промовляє за нього. Ви бачите, як сильце поволі обгортає Тадеуша. Лишається тільки зашморгнути його.

— Ви ще не в курсі всіх фактів,— зауважив Холмс.— Оця, я маю всі підстави гадати, отруєна трісочка була в шкірі на голові вбитого, і слід од неї видно ще й досі. На столі лежала оця написана картка, а коло неї був оцей цікавий інструмент з камінною голівкою. Чи пасують вони до вашої теорії?

— Вони стверджують її як не можна краше,— одповів з гордовитим виглядом гладун.— В домі повно всяких індійських диковин. Тадеуш приніс їх сюди і міг скористатись отруєною тріскою так само, як і кожен інший убивця. Папірець отой — просто фокус. Його покладено сюди, щоб напустити ману. Незрозуміле тільки одне — яким шляхом він утік. А, в стелі є отвір...

Незважаючи на свою ситість, він миттю перебіг по драбині і зник на горищі. Зараз же ми почули його голос. Джонс гукав, що знайшов ляду, яка вела на дах.

— Іноді й він може побачити дещо,— знизав плечима Холмс.— Подеколи й у нього в голові розвиднюється. Найбільш непридобні ті дурні, що мають розум.

— Бачите,— промовив Есільней Джонс, спустившись знов у кімнату,— факти завжди кращі за теорію. Для мене справа цілком ясна. Там є ляда на дах, і вона відчинена.

— То я відчинив її.

— Правда? Ви, значить, також бачили її.— Це нібито трішки збило його з пантелику.— Ну та хто б її не бачив,

вона вказує нам, у який спосіб цей джентльмен вийшов Інспекторе!

— Тут, сер,— обізвався той з коридора.

— Попросіть містера Шолто увійти сюди. Містер Шолто, маю за свій обов'язок повідомити, що б ви не сказали, кожне ваше слово буде доказом проти вас. Ім'ям королеви заарештую вас за підозрою в убивстві вашого брата.

— Отакої! Чи не казав же я вам? — скрикнув бідолашний, сплеснувши руками й поглядаючи то на Холмса, то на мене.

— Не турбуйтеся, містер Шолто,— сказав Холмс,— я, думаю, можу обіцяти, що реабілітую вас.

— Не обіцяйте забагато, містер теоретик, не обіцяйте,— пробурчав детектив.— Можливо, що це буде не так легко, як ви думаєте.

— Я не тільки реабілітую його, містер Джонс, ба навіть назву вам ім'я й опишу одного з тих двох, що були в цій кімнаті минулої ночі. Звуть його, в мене є всі підстави гадати так, Джонатан Смол. Він — людина мало освічена, невеличкий на зріст, дуже моторний, без правої ноги і на дерев'яній милиці, трохи стоптаній з внутрішнього боку. На лівому чоботі в нього груба, з квадратним носком підшва, з підбитим залізною пластиною підбором. Він — літня людина, із засмаглим обличчям, був колись на каторзі. Цих небагато вказівок укупі зі шматками шкіри з його долоні можуть стати вам у пригоді в дальшому. Другий...

— А там був ще й другий? — насмішкуватим тоном спитав Есільней Джонс, аж ніяк не вражений цією звісткою.

— То досить цікава особа,— сказав Холмс, повертаючись на закаблуках.— Маю надію незабаром познайомити вас з ними обома. Одне слово, Ватсоне!

Він вивів мене в коридор.

— Оці всі несподіванки,— звернувся він до мене,— примусили нас забути про первісну причину нашої поїздки.

— Я тільки-но подумав про це,— відповів я.— Міс Морстен нема чого лишатися тут.

— Ні в якому разі! І ви мусите супроводити її. Вона мешкає в місіс Форестер у Долішньому Кембервелі. Це близько. Я чекатиму на вас, якщо ви повернетесь. А може, ви дуже втомилися?

— Та ні. Я думаю, що не заспокоюся, доки не розвідаю більше в цьому химерному ділі. Я бачив чимало терпкого в житті, але, слово честі, пригоди цієї ночі остаточно знервували мене. Мені все ж таки охота, зайшовши вже так далеко, бути з вами до кінця цієї справи.

— Ваша присутність буде дуже корисна для мене, — відповів Холмс. — Ми будемо працювати самостійно, а той Джонс нехай собі вигадує які йому завгодно дурні теорії. Коли проведете міс, я попрошу вас зайти на Пінчін-лейн № 3. Третій будинок праворуч належить набійникові опудал. Його прізвище — Шерман. У вікні побачите ласку, що держить у роті трусика. Постукайте старому Шерманові, привітайте його від мене і скажіть, що я прошу зараз же дати мені Тобі. А Тобі ви привезете з собою в кебі.

— Це — собака, я гадаю.

— Мішаної породи, з надзвичайно гострим нюхом. Я волів би мати допомогу Тобі скоріш, ніж усіх лондонських детективів.

— Я привезу його. Тепер — перша година. Якщо мені пощастить знайти свіжого коня, коло третьої я прибуду назад.

— А я, — сказав Холмс, — подивлюся тим часом, чи не можна дізнатися чогось від місіс Бернстон і від слуги-індуса, що, як каже містер Тадеуш, спить у мансарді. А тоді я вивчатиму методи великого Джонса й слухатиму його не занадто чемні дотепи. «Ми звикли, що люди глузують з того, чого не розуміють». Гете завжди промовистий.

Розділ VII

ВИПАДОК З БОЧКОЮ

У поліції був кеб, і в ньому я одвіз міс Морстен додому. Як і всі жінки, вона приховувала своє хвилювання до того часу, доки коло неї був хтось слабкіший, ніж вона сама. Отже, поруч з переляканою ключницею я весь час бачив її спокійне, ясне обличчя. Та, опинившись в кебі, міс Морстен зараз же знепритомніла, а прийшовши до тями — вибухнула плачем: так глибоко вплинули на неї події сьгоднішнього дня. Вона потім казала мені, що під час нашої поїздки я здавався їй холодним і далеким. Не могла ж вона помітити, як калатало моє серце, стримуване мною. Але мої симпатії й любов линули до неї так само, як моя рука тоді в садку. Я почував, що цілі роки життя серед умовностей не дали б мені впізнати її так, як упізнав я тепер за один тільки день цих незвичайних пригод. А втім, дві речі спиняли слова кохання на моїх устах. Вона була слабка й безпорадна, і не годилося в такий час говорити їй про мої почуття. Ще гірше — вона була багата. Як Холмсові зусилля

уквітчає успіх, вона дістане спадщину від батька. Чи було б чесно, чи було б порядно, щоб якийсь лікар, скориставшись з випадкової близькості, став претендувати на її руку? Та чи й не поставилася б вона до мене як до звичайного авантюриста? Я не міг припустити, щоб у неї з'явилась така думка. Скарби Агри, як непереможний бар'єр, ставали між нами.

Було близько другої, коли ми під'їхали до помешкання місіс Форестер. Слуги давно вже спали, але сама місіс Форестер, зацікавлена незвичайною запискою, що її одержала міс Морстен, ще не лягала, чекаючи її повернення. Вона сама відчинила нам двері, і любо було дивитися, як ніжно ця літня, приємна на вигляд, жінка обхопила Мері за талію і ласкаво, наче мати, привітала її. Бачити було, що це не лише гувернантка, а й близький, поважний друг. Нас познайомили, і місіс Форестер попросила мене ввійти й розповісти про наші пригоди. Але я послався на дуже важливе доручення і, переписавши, обіцяв заїхати потім і розказати про всі новини. Від'їжджаючи від дому, я обернувся назад і ще й тепер бачу перед собою — дві чепурні, пригорнені одна до одної жіночі постаті, напіввідчинені двері, освітлену залу, і добре начищені, блискучі дротики для килима на сходах. Видовисько затишного англійського дому трохи заспокоїло мене після темної, дикої справи, що захопила нас.

Чим більше я думав про неї, тим справа ця ставала для мене незрозумілішою й дикішою. Ідучи мовчазними, освітлюваними газом вулицями, я мислено перебрав усі дивні пригоди сьогодняшнього дня. Тут було одне основне завдання — це принаймні цілком з'ясувалося. Смерть капітана Морстена, посилка перлин, об'ява в газетах, лист — всі ці обставини не викликали ніякого сумніву. Але всі вони приводили нас до якоїсь глибокої, трагічної тайни. Індійські скарби; цікавий план у багажі Морстена; незвичайна сцена перед смертю майора Шолто; знахідка скарбів і потім вбивство того, хто знайшов їх; незвичайні обставини злочину — сліди ступнів, дивне приладдя, слова на клапті паперу такі само, як і на папірці в теці капітана Морстена — то був лабіринт, звідки кожен, не обдарований хистом мого друга, мусив був одмовитися знайти вихід.

Пінчін-лейн являв собою ряд брудних двоповерхових будинків у долішній частині Лембеса. Я довго стукотів у двері будинку номер три, перш ніж це вплинуло на його мешканців. Нарешті за віконницями замиготіло світло свічки, і з одного з вікон визирнуло чиєсь обличчя.

— Геть звідси, п'яного! — вереснуло обличчя.— Я спу-

щу з цепу на тебе сорок три собаки, якщо ти стукнеш ще хоч раз.

— Я потребую тільки одного і саме й прийшов по нього,— сказав я.

Геть зараз же! лютував голос У мене тут є деркач і я кину його тобі на голову, як ти не заберешся зараз же.

— Та мені ж бо потрібний собака,— настоював я.

Годі вже глузувати з мене! — grimнув містер Шерман Почекай трішки Після того як я скажу «три», дістанеш деркачем по голові.

— Містер Шерлок Холмс,— почав був я, і... ці слова мали надзвичайний ефект, бо вікно раптом зачинилося, а натомість за хвилину відчинилися двері. Містер Шерман показався худорлявим, згорбленим старим з довгою жилавою шиєю і в синіх окулярах.

— Завжди радий привітати друга містера Холмса,— сказав він.— Стережіться, щоб вас не цапнув борсук. Ах ти, погань! Що ж це, ти хочеш укусити джентльмена? Не бійтеся, сер, це тільки Цецилія В неї немає зубів, і вона бігає в мене по кімнатах і ловить тарганів. Не сердьтеся, що я спершу привітав вас не дуже чемно. Мені немає просвітку від тутешніх хлопців, і мене часто турбують стуком Але що ж саме потрібно містерові Шерлокові Холмсу?

— Він просить позичити одного з ваших собак.

— Це, напевне, Тобі.

— Так-так! Він називав його Тобі.

— Тобі мешкає в номері сьомому по ліву руку

Старий зі своєю свічкою поволі посувався серед моторної зграї різних тварин, що зібрав коло себе. При непевному, тьмяному світлі я невиразно бачив блискучі очі, що дивилися на нас із кожного кутка. Навіть стеля над нами була заселена якимись живими істотами, що, сполошені нашим приходом, прокинулись і лниво переступали з ноги на ногу

Тобі було некрасиве створіння з обвислими вухами, напівболонка, напівуловчий собака з довгою шерстю, коричневою з білими плямами, з незграбною, верехлябистою ходою Поміркувавши трохи, він узяв з моїх рук грудку цукру, передану мені старим природником, і, сприявляючи в такий спосіб зі мною, охоче сів у кеб і поїхав без свого хазяїна. На дзигарях міської ратуші дзвонило три, коли я знову під'їздив до Пондішері-Лодж. Колишній боксер Макмердо, виявилось, був також заарештований як спільник, і разом з містером Шолто їх відправили вже до району.

Двоє поліцейських вартувало коло воріт, але пропустили мене з собакою, коли я назвав ім'я Джонса.

Холмс, заклавши руки в кишені, стояв біля дверей і палив люльку.

— А, ви привезли його,— зрадів він.— Правда, хороший собака? Есільней Джонс уже пішов. У нього був приплив енергії після того, як ви поїхали. Він заарештував не тільки нашого друга Тадеуша, а й привратника, і ключницю, і слугу-індуса. Нам дано волю робити що хочемо, але на горі поставлено поліцейського-сержанта. Залиште собаку тут і ходімо.

Ми прив'язали Тобі до ніжки столу в залі і піднялись нагору. В кімнаті все було так, як і раніше. Тільки центральну фігуру прикрили простирадлом. В кутку куняв стомлений сержант.

— Дайте мені вашого годинника, сержанте,— сказав мій компаньйон.— Тепер я роззуюся і скину шкарпетки. Однесіть, прошу, їх і чоботи вниз, Ватсоне. А я пошукаю трохи. Умочіть ще мою хустку в креозот. Так, добре. Тепер ходімо зі мною нахвилинку на горище.

Ми пролізли крізь отвір. Холмс запалив ліхтар і ще раз почав розглядати сліди, що залишилися на порозі.

— Я хотів би, щоб ви звернули особливу увагу на ці сліди,— сказав він.— Чи не помічаєте ви в них чогось незвичайного?

— Вони належать або дитині, або маленькій жінці,— відповів я.

— А крім їхнього розміру? Невже ви не бачите нічого?

— Вони такі ж, як і всі інші сліди.

— Нічого подібного. Дивіться. Це відбиток правої ноги ось тут. Тепер я залишаю поруч слід моєї правої ноги. В чому полягає основна різниця?

— Всі пальці стулені до купи, а там кожен лежить нарізно.

— Правильно. Оце й є головне. Запам'ятайте ж це добре. Тепер, прошу, підійдіть до ляди й понюхайте край дерев'яної рами. Я стоятиму тут, бо в мене в руках хустка, вмочена в креозот.

Я зробив, як він казав, і зараз же почув їдкий дух живиці.

— Сюди він поставив ногу, вилазючи. Коли вже й ви простежили його, то для Тобі тут не буде ніяких труднощів. Тепер біжіть униз, спустіть собаку і дивіться на Блондена.

Поки я вийшов з будинку, Холмс був уже на даху, і я бачив, як він, неначе велетенський світляк, плазував уздовж краю покрівлі. Потім він зник з моїх очей за

димарем, далі показався ще раз, тоді знову зник на тому боці. Обійшовши круг будинку, я побачив, що він сидить на одному з ріжкових виступів даху.

— Це ви, Ватсоне? — крикнув Холмс.

— Я.

— Оце саме те місце. Що то за чорна річ там унизу?

— Діжка для води.

— З покришкою?

— Так.

— Діабини ніде не видно?

— Ні.

— Бідний хлопець. Тут легко скрутити собі в'язи. А, проте, я мушу злізти тим шляхом, яким він сюди стеребкався. Ринва, здається, витримає. Спробуймо.

Чути було, як він намацував ногами ринву, а потім поволі вздовж муру почав спускатися ліхтар. Зручним стрибком Холмс опинився на діжці, а звідти зіскочив на землю.

— Простежити його було не важко, — сказав Холмс, натягуючи шкарпетки і взуваючись. — Черепиця порозхиталася там, де він ліз, а до того ж, поспішаючи, він упустив це, і мій діагноз, виходить, вірний, як кажуть лікарі.

Він подав мені невеличкий гаманець або торбочку, виплетену з кольорової трави й обвішану пестрявими бісеринами. Розмірами й виглядом вона скидалася на коробку з-під цигарок. В середині лежало шість трісочок з темного дерева, гострих — з одного боку й обточених — з іншого, на взірць тої, що вразила Бартолом'ю Шолто.

— Пекельна штука, — зауважив він. — Бережіться й не наколіться. Я дуже радий, що знайшов їх, бо тепер у нього, певно, більше немає. Я волів би мати справу з кулями Мартіні. Чи витримали б ви зараз прогулянку миль на шість, Ватсоне?

— Безумовно.

— Ваша нога дозволить вам?

— Не маю жодного сумніву щодо цього.

— Ходи сюди, цуцику! Гарний собачка, Тобі, гарний! Ану, понюхай це, Тобі, понюхай! — і він підсунув до носа Тобі носову хустку з креозотом. Собака розкарячив свої волосаті лапи й кумедно нахилив голову, немов аматор, що смакує «букет» старого вина. Тоді Холмс кинув свою хустку, прив'язав до нашійника Тобі цупку мотузку і підвів його до діжки з водою. Собака зараз же зайшовся голосним гавкотінням і, спустивши ніс у землю та піднісши вгору хвіст, метнувся що було духу вперед так, що ми ледве встигали за ним.

Небо на сході поволі білішало, і на невеликій відстані можна було вже бачити дещо в сірій ранковій імлі. Квадратна маса будинку з його чорними вікнами і високі рівні мури, похмурі й самотні, височіли позаду нас. Наша путь ішла між рівчаків і ям, якими був засіяний увесь ґрунт садиби, непривітної й сумної, як і та загадкова трагедія, що відбувалася в ній.

Добігши до муру, Тобі, голосно скиглячи, пройшов поїд ним і нарешті спинився на розі, затіненому молодими буками. Там, де стикалися дві стіни, бракувало багатьох цеглин, і видно було, що цим місцем часто користувалися як перелазом. Холмс здерся на гребінь муру і, взявши від мене собаку, переніс його на той бік.

— А ось вам і сліди руки безногого,— сказав він, коли я й собі сп'явся на мур.— Бачите плями крові на білій фарбі. Яке щастя, що від учорашнього дня не було великого дощу. Тепер їх легко буде простежити, незважаючи на те, що минуло вже двадцять вісім годин, як вони пройшли тут.

Мушу признатись, що мене взяв сумнів щодо тої легкості, коли я згадав про величезний рух по шляхах до Лондона. Але сумніви мої незабаром зникли. Тобі, не вагаючись і з цілковитою упевненістю, ішов увесь час вперед. Очевидно, дух креозоту був міцніший за інші запахи.

— Не думайте, що мій успіх у даному випадку залежить виключно від того, що один із наших хлопців ступив у креозот,— сказав Холмс.— Я тепер маю стільки фактів, що міг би дійти тих же наслідків і іншим шляхом. Та цей шлях — найкоротший, і було б злочинством нехтувати ним. Правда, через це вся справа втрачає характер інтересної розумової задачі, якою вона обіцяла стати, а я позбавляюся змоги набути слави, бо річ виходить дуже проста.

— Дуже непроста,— відповів я.— Запевняю вас, Холмсе, я дивуюсь з тих наслідків, що їх ви дійшли в цій справі. Мені особисто вона щодалі здається заплутанішою й незрозумілішою. Як, наприклад, могли ви з такою упевненістю списати того, з дерев'яною ногою?

— Дурниця, голубчику. Сама простота. Я не хочу театральних ефектів. Все тут зовсім ясно і звичайно. Два офіцери, що вартують коло каторжників, дізнаються якось про заховані скарби. Один англієць, Джонатан Смол на ймення, креслить їм план. Пригадуєте, ми бачили це ім'я на карті, що належала капітанові Морстену. Він накреслив той план, щоб мати пожиток з цього діла для себе й для своїх спільників — «знак чотирьох», як він трохи драматично називає їхнє товариство. За допомогою цього плану офіцери або один із

них знаходять скарб і привозять його в Англію, не виконавши, треба гадати, якихось попередніх умов. Виникає питання, чого це Джонатан Смол не дістав тих скарбів сам. Відповідь ясна. План датований часом, коли Морстен мав щонайщільніші стосунки з каторжниками. Отже, Джонатан Смол не дістав скарбів через те, що він і його спільники були тоді каторжниками й не могли звільнитися.

— Але це ж самі гадки.

— Ні, це більше, ніж гадки. Це — єдина гіпотеза, яка відповідає фактам. Подивимось тепер, чи пасує вона до дальшого ходу подій. Майор Шолто радий, що привласнив скарби, кілька років живе собі щасливо й спокійно, доки не одержує з Індії листа, який сповнює його жахом. Що ж то був за лист?

— Повідомлення про те, що люди, яких він покривдив, тепер вийшли на волю.

— Чи втекли. Останнє — більш імовірно, бо він мусив був знати строк їхнього ув'язнення, і звільнення їх не могло б тоді його здивувати. Що ж робить майор Шолто? Він стережеться людини з дерев'яною ногою — білої людини, завважте, — бо одного разу він помилково взяв за свого ворога білого крамаря і навіть стріляв у нього. На мапі лише одне ім'я належить білому. Решта — індуси. Звідси ми можемо з певністю сказати, що людина з дерев'яною ногою то й є Джонатан Смол. Хіба ж мої метикування здаються вам хибними?

— Ні, вони цілком ясні й послідовні.

— Тепер уявимо себе на місці Джонатана Смола. Розгляньмо становище з його погляду. Він приїздить до Англії з подвійною метою: добутися своїх прав, як він розуміє їх, і помститись над своїм напасником. Він розшукав-таки, де живе Шолто, і, вельми можливо, встановив зв'язок з кимсь, хто мешкав у майора в домі. Там є маршалок Лал Рао, якого ми не бачили. Місіс Бернстон не дуже похваляє його вдачу. Проте він не міг довідатись, де заховано скарби, бо про це знали тільки майор і старий вірний слуга, що тоді вже помер. Несподівано Смола повідомляють, що майор на божій дорозі. Мало не збезглуздівши від думки, що по смерті Шолто він ніколи не відкриє таємниці схованки скарбів, Смол, обминувши якось сторожу, біжить до вікна кімнати майорової і не йде далі лише тому, що бачить у ній обох синів Шолто. Збожеволівши від люті, він все ж таки вночі крадається в кімнату покійного, перекидає всі його папери, сподіваючись знайти там хоч які-небудь вказівки щодо скарбів, і нарешті залишає на пам'ятку про свій візит

коротенький напис на тій картці. Він, напевно, задалегідь вирішив, що, вбивши майора, йому треба буде підкреслити, що це не звичайне вбивство, а, на погляд чотирьох спільників, щось подібне до виконання судового вироку. Такі оригінальні міркування часто трапляються в карній практиці і здебільшого допомагають викрити злочинця. Ви згодні з моїми міркуваннями?

— Цілком.

— Ну, яких же заходів може вживати Джонатан Смол далі? Тільки стежити за тими зусиллями, що сини Шолто роблять, щоб знайти скарби. Мабуть, він залишає навіть Англію і лише подеколи наїздить сюди. Тим часом викрито горище, і Смола зараз же повідомляють про це. Отже, ми знову натрапляємо на його спільника в самому будинку. Джонатан з своєю дерев'яною ногою абсолютно неспроможний дістатись кімнати Бартолом'ю Шолто. Тоді він бере з собою товарища, що перемагає всі труднощі, але ступає босою ногою в креозот. Внаслідок цього з'являється Тобі, а один колишній військовий лікар з ушкодженим ахіллесовим сухожиллям примушений шкандибати за ним аж шість миль.

— Отже злочин, по-вашому, вчинив не Джонатан Смол, а його спільник?

— Цілком вірно. І навіть наперекір замірам Смола. Він бо не мав нічого проти Бартолом'ю Шолто і хотів тільки зв'язати його та затулити рота. Та дикунська вдача спільника Смола взяла гору, і отрута зробила своє діло. Тоді Джонатан Смол залишив записку, спустив скриню зі скарбами на землю і зліз сам. Така була послідовність подій, скільки я міг розшифрувати їх. Що ж до його зовнішнього вигляду, то, ясна річ, він мусить бути літньою людиною з дуже засмаглим обличчям, бо він же довгий час жив у такому пеклі, як Андаманові острови. Зріст його не важко вирахувати з довжини його ступнів, а про бороду ж ми знали. Його волохатість найбільше вразила Тадеуша Шолто, коли він бачив його коло вікна. Це нібито й усе.

— А спільник?

— Спільник? Але тут теж немає великої таємниці, і ви незабаром знатимете все й про нього. Та, яке ж гарне ранкове повітря! Дивіться, он там та малечка рожева хмарка — наче перо якогось велетенського фламінго. А ось і червона крайка сонця сходить понад лондонським туманом. Багато люду воно осяває, але закладаюся, що ніхто з тих людей не має на руках такої чудернацької справи, як ми з вами. А втім, які жалюгідні всі наші амбіції та прагнення, як порівняти з великими силами природи. Жан Поль зробив

якось одне цікаве зауваження. Він каже, що головний показчик справжньої величі духа людського — то розуміння нашої нікчемності. Воно, ви бачите, свідчить про здатність до порівнянь і самооцінки, а така здатність і сама по собі є доказ благородства. А револьвер при вас?

— Ні, зі мною тільки палиця.

— Дуже можливо, що нам доведеться користуватися зброєю, коли ми потрапимо до них у лігво. Джонатана я здаю на вашу хіть, а коли той другий пручатиметься, я зажену його кулю в голову.

І, кажучи так, він видобув свій револьвер, зарядив його і знову поклав у кишеню куртки.

Під час нашої розмови ми йшли слідом за Тобі, спускаючись до столиці напівсільського типу дорогою з дачами з обох боків, а далі опинилися на вулицях передмістя. Робітники, що заселяли їх, уже встали, і неохайні жінки відчиняли віконниці та трусили на порогах підстилки. В установах починалися вже заняття, і вулицями поспішали чоловіки, обтираючи руками бороду, вогку ще після ранішнього сніданку. Звідусіль вискакували собаки і зачудовано оглядали нас, але наш незрівнянний Тобі навіть не дивився на них, а мовчки простував уперед, втикнувши носа в землю, і зрідка вищав, коли надбирав на теплий слід.

Ми пройшли вже Стресхем, Брікстон, Кембервел і, повернувши на схід, досягли Кенінгтон Лейна. Переслідувані нами злочинці вибрали надзвичайно заплутаний шлях, напевно, заплутуючи сліди. Вони ніколи не йшли головною вулицею, якщо поруч була якась менша, і, дійшовши до Кенінгтон Лейна, звернули в лівий бік — на Бонд-стріт і Майл-стріт. На розі останньої й Лицарської площі Тобі спинився й почав бігати сюди й туди, спустивши одне вухо й піднявши друге — живий образ собачої нерішучості. Потім він став кружляти на місці, подеколи поглядаючи на нас, немов шукав співчуття.

— Що в біса трапилося з собакою? — забурчав Холмс. — Адже не сіли вони в кеба й не полетіли на аеростаті.

— Мабуть, вони стояли тут деякий час? — висловив я гадку.

— А, тепер усе гаразд! Він побіг далі, — з полегшенням промовив мій компаньйон.

Тобі й справді, понюхавши круг себе, раптом прийшов до якогось висновку і як стріла кинувся вперед з іще більшою певністю, ніж досі. Слід, здавалося, був надзвичайно виразний, бо Тобі тепер уже не водив носом по землі і поривався

звільнитись од свого ретяга. З полиску очей Холмса я бачив, що ми наближаємося до кінця нашої подорожі.

Дорога йшла вниз до великого тартака Бродрика й Нелсона, якраз ззаду корчми «Під білим орлом». Тут собака в запалі вихопився з рук і крізь отвір у паркані метнувся на завод, де працювали вже пильщики, перебіг між двома штабелями дощок і з виглядом переможця скочив на барильце, що стояло на ручному візку. І барильце, і колеса візка були закаляні чорною рідиною, а повітря навкруги тхнуло креозотом.

Ми з Холмсом глянули один на одного і вибухнули невгамовним сміхом.

Розділ VIII

НЕРЕГУЛЯРНІ ПОЛІЦЕЙСЬКІ ЧАСТИНИ З БЕЙКЕР-СТРІТ

— Таки Тобі зрадив його безпомилковий нюх,— сказав я.

— Це не його провина,— одмовив Холмс, знімаючи собаку з барильця й виходячи з ним із тартака.— Коли взяти до уваги, скільки креозоту провозиться Лондоном протягом одного дня, то немає нічого дивного, що в одному місці сліди його перехрещуються. Бідний Тобі не заслуговує на лайку.

— Треба ще раз піти на те місце, я гадаю.

— Безумовно. До того ж це й недалеко. Ясна річ, собака був здивований, натрапивши на розі Лицарської площі на два сліди, що йшли в різних напрямках. Він випадково вибрав хибний. Тепер лишається простежити, куди приведе другий.

То було зовсім нескладно. Повернувшись на площу, де він допустився помилки, Тобі оббіг круг неї і кинувся по новому сліду.

— Дивіться, щоб він не привів туди, звідки це барильце з креозотом вивезено,— перестеріг я.

— Я вже думав про це. Але Тобі біжить пішоходом, а возок везли по бруківці. Ні, тепер ми вже на вірному шляху.

Дорога спускалася до річки, проходячи через площу Белмонта і Принцеву вулицю. Від Брод-стріта вона йшла просто до берега, коло якого стояла невеличка дерев'яна

пристань. Тобі привів нас до самої річки й спинився, злегка гавкаючи та дивлячись на темну течію вниз.

— Нам не ведеться,— сказав Холмс.— Тут вони взяли човна.

Маленькі човники й барки лежали на березі або у воді. Ми підводили Тобі до кожного з них, але хоч він і обнюхав їх усі, та, проте, залишився спокійний.

Поруч з пристанню стояв низенький черепичний будинок. На одному з вікон його висіла дошка з написом великими літерами: «Мордохей Сміт», а нижче: «човни у піднайом на години й поденно». Друга об'ява понад дверима сповіщала, що тут можна дістати й паровий баркас, що стверджувала й купа перегорілого вугілля коло пристані.

Шерлок Холмс озирнувся навкруги, і на обличчі його ліг лиховісний вираз.

— Кепська справа,— промовив він.— Ці хлопці хитріші, ніж я міг сподіватися, і, здається, зовсім замели свої сліди. Боюся, що вони заздалегідь умовилися з хазяїном пристані.

Холмс попрямував до будинку, коли двері його раптом одчинилися й звідти вибіг кучерявий хлопчик років шести, переслідуваний кремезною, червоновидою жінкою з великою губкою в руках.

— Зараз же йди мені митися, Джек! — гримнула вона.— Иди зараз же, чортеня! Ось погуляй: повернеться татко, побачить він, який ти брудний, то матимеш доброго прочухана.

— Ач яке хороше хлопча,— дипломатично сказав Холмс.— Які в нього гарненькі, рожеві щічки, в цього пустуна. Ну, Джек, що ти хотів би мати?

Мале поміркувало хвилиночку.

— Я хотів би мати шилінг,— промовив Джек.

— А чого хотілося б тобі ще більше?

— А ще більше я хотів би мати два шилінги,— дотепно відповів той, недовго думавши.

— Ось тобі! Лови. Чудовий хлопчик, місіс Сміт.

— Спасибі вам, сер. Він-таки й справді виняткова дитина, тільки часто відриває мене від господарства, а надто коли мій чоловік не буває вдома.

— Так його немає?— збентеженим голосом спитав Холмс.— Ото шкода! А мені неодмінно треба перебалакати з містером Смітом.

— Він поїхав ще вчора вранці, сер, і, правду вам сказати, я починаю вже непокоїтись. А, мабуть, це з приводу човна, сер? То я можу заступити мого чоловіка.

— Я хотів найняти у вас паровий баркас.

— Що ви кажете? А він саме на ньому й поїхав. Оце мене й турбує, бо я знаю, що вугілля їм вистачить тільки до Вульвіча й назад. Якби він поїхав на човні, я б не турбувалася. Йому часто доводиться їздити аж до Гревесенда, і, коли є якісь справи, він лишається там на довший час. Але що він робитиме з паровим баркасом без вугілля?

— Він купить його десь на пристані на низу.

— Міг би купити, та він ніколи цього не робить. Я багато разів чула, як він лаявся на високі ціни на вугілля на пристанях. А головне, мені не подобається той чоловік з дерев'яною ногою. В нього таке неприємне обличчя й така чужоземна вимова. Чого тільки він увесь час тинявся тут?

— Чоловік з дерев'яною ногою? — повторив Холмс, удаючи здивування.

— Так, сер. Людина з обличчям як у мавпи. Він часто заходив до мого чоловіка. Він же й розбудив його позаминулої ночі. Та я скажу більше — мій чоловік чекав на нього, бо запалив машину в баркасі. Одверто скажу вам, сер, не подобається мені вся ця історія.

— Але, любя місіс Сміт, — знизав плечима Холмс, — мені здається, ваші побоювання безпідставні. Звідки ви знаєте, що його кликав той з дерев'яною ногою? Я просто не розумію, як ви можете знати це.

— А його голос, сер? Я дуже добре знаю його глухий, низький голос. Він постукав у вікно десь коло третьої ночі. «Вилазь, приятелю, — мовив він, — час рушати!» Мій старий розбудив Джіма, — це наш старший, — і вони зараз же пішли, не сказавши мені ані слова. Я чула тільки, як він тупотів своєю дерев'яною ногою по камінню.

— А той з ногою був сам?

— Не можу сказати, сер. Я ні про кого іншого не чула.

— Шкода, місіс Сміт, шкода. Я ж бо хотів найняти у вас баркаса, і мені так вихваляли вашу... як її звать?

— «Аврора», сер.

— А, так. Це не такий великий старий баркас, зеленого кольору з жовтою смугою? Дуже широкий посередині.

— Ні, він гарненьке нове судно, не більше як і всі баркаси у нас на річці. Його тільки-но пофарбували в чорний колір з двома червоними смужками.

— Дякую. Сподіваюся, містер Сміт скоро повернеться. Я поїду за водою і, як побачу де «Аврору», неодмінно перекажу йому, що ви хвилюєтесь. Чорний, кажете, димар?

— Ні, сер. Чорний з білою торочкою.

— Та звичайно ж. То боки в нього чорні. На все краще,

місіс Сміт. Он там перевізник з човном, Ватсоне. Ми переїдемо на той бік...

— Головне, коли розмовляєш з таким народом, це й навзнаки не давати, що їхні слова хоч трохи цікавлять вас,— сказав Холмс, сидючи на лаві човна.— Як тільки ви виявите цікавість, вони зараз же зачиняють свою ракушку наче устриця. А коли ви слухаєте їх ніби знехотя, можете бути певні, дізнаєтесь про все, що вам треба.

— Наш маршрут тепер, здається, зовсім ясний,— промовив я.

— А що б ви зробили?

— Я найняв би якийсь парове судно і поїхав наздоганяти «Аврору».

— То була б колосальна задача, любий мій. Адже вона могла пристати до першої-ліпшої пристані, з обох боків ріки між нами і Грінвічем. Трохи далі за мостом — цілий лабіринт захисних місць, де легко заховатися так, що можна шукати днями і не знайти нічого.

— Тоді треба звернутися до поліції.

— Ні. Я, імовірно, удамся до Есільнея Джонса хіба що в останній момент. Він непогана людина, і я не хотів би пошкодити йому в службовій кар'єрі. Але тепер, зайшовши вже так далеко, мені охота й закінчити цю справу самому.

— Чи не вмістити об'яву в газетах і попросити в ній дати відомості про баркас?

— Ще гірше. Тоді наші хлопці знатимуть, що за ними женуться, і зараз же виїдуть з Англії. Я думаю, що вони тепер не збираються виїздити, але тільки до того часу, доки почуватимуть себе в безпеці. Джонсова енергія стане нам у пригоді, бо він, безумовно, викладе в пресі свій погляд у цій справі, і втікачі будуть певні, що поліція на хибній стежці.

— Що ми робитимемо в такому разі? — спитав я, коли ми висіли коло в'язниці в Мільбанку.

— Візьмемо цей кеб, поїдемо додому, поснідаємо й поспимо яку часинку. Дуже можливо, нам доведеться пильнувати ще й цієї ночі. Сійте коло телеграфу, фурмане. Тобі ми візьмемо з собою, бо він може нам знадобитись.

Ми спинилися коло поштової філії, і Холмс послав звідти телеграму.

— Як ви думаєте, кому це я телеграфував? — спитав він.

— Далєбі, що не знаю.

— Пригадуєте детективний загін з Бейкер-стріт, що його я використав у справі Джеферсона Хоупа?

— Ще б пак! — засміявся я.

Їхня поміч у таких випадках просто безцінна. Якщо вони збанкрутують, у мене є ще й інші джерела, але насамперед спробуймо їх. Я послав телеграму моему замурзаному маленькому помічникові — Вігінсу і гадаю, що раніш як ми скінчимо снідати, він з своєю бандою буде вже в нас.

Було між восьмою й дев'ятою годинами, і в мене помічалася реакція після всіх нічних зворушень. Я зовсім охляв, почував утому в усьому тілі і якийсь туман у голові. В мене не було професійного ентузіазму, що поривав мого друга, і я не міг ставитися до справи як до суто розумової проблеми. Що до смерті Бартолом'ю Шолто, то я чув за нього мало доброго й не відчував особливої неприязні до його вбивців. Скарби, щоправда, то була інша річ. Частина їх належала міс Морстен, і я ладен був накласти головою, якби це допомогло знайти їх. З другого боку, володіючи скарбами, вона ставала неприступною для мене. А, проте, то було б дріб'язкове себелюбство, а не любов, якби такі міркування могли впливати на неї. Ванна вдома і свіжа білизна та інший одяг напрочуд добре відсвіжили мене. Зійшовши вниз, я застав сніданок на столі. Холмс сидів уже в своєму кріслі й наливав каву.

— Ось! — посміхаючись, показав він мені на розгорнену газету.— Енергійний Джонс і всюдисущий репортер розв'язали вже всі питання. Та з вас, мабуть, досить цієї справи. Беріть краще шинку та яйця.

Я взяв у нього газету й прочитав таку замітку, названу «Таємничі події в Горішньому Норвуді».

«Коло дванадцятої минулої ночі містера Бартолом'ю Шолто з Пондішері-Лоджа, у Горішньому Норвуді, знайдено мертвого в його кімнаті за обставин, що вказують на злочин. Наскільки нам відомо, на трупі містера Шолто не виявлено жодних ознак насильства, але зникла значна колекція індійських диковин, що їх небіжчик дістав у спадщину від батька. Смерть містера Шолто перші викрили містер Шерлок Холмс і доктор Ватсон, що приїхали до Пондішері-Лоджа вкупі з містером Тадеушем Шолто — братом покійного. Щасливим випадком саме на той час у Норвуді трапився містер Есільней Джонс, відомий детектив з карного розшуку. За півгодини він був уже на місці. Завдяки його досвіду й здібностям сліди злочинців уже знайдено і заарештовано брата покійного — Тадеуша Шолто, ключницю — місіс Бернстон, маршалка — індуса Лал Рао і привратника Макмердо на ймення. Встановлено, що злодії мусили бути добре обізнані з будинком, бо за допомогою своїх технічних знань і спостережливості містер Джонс довів, що негідники

не могли ввійти через вікно або двері, а пролізли через дах і горище, яке сполучалося з кімнатою, де знайдено тіло. Останній факт свідчить за те, що то була не випадкова крадіжка. Швидка та енергійна робота агентів розшуку наочно доводить значення керівництва людини великого розуму й майстра свого діла.

Вважаємо, що цей випадок мусить бути використаний як важливий аргумент прихильниками децентралізації сил нашого розшуку, що настоюють на щільнішому зв'язку детективів із справами, які їм доручається розв'язувати».

— Пишно написано! — посміхнувся Холмс із-за своєї чашки з кавою. Що ви думаєте з приводу цього, Ватсоне?

— Я думаю, що ми були на волосинку від арешту.

— Це й мені здається. І я не поручився б за нас, якби з ним стався новий напад енергії.

В цей момент голосно задеренчав дзвоник, і я почув докірливий і обурений голос місіс Гедсон — нашої хазяйки, що сперечалася з кимсь унизу.

— Боже мій, чи не прийшли вони й справді по нас, Холмсе? — скрикнув я, підводячись з крісла.

— Ні, заспокойтеся. Це — неофіційна сила: і нерегулярна армія з Бейкер-стріт.

Поки він говорив, по сходах дріботіли босі ноги й лунали дзвінки, високі голоси, а ще за хвилину в кімнату вдерлося з дванадцятко замурзаних, пошарпаних вуличних хлопців.

Незважаючи на галасливу появу, у них існувала певна дисципліна, бо, ввійшовши в кімнату, вони вишикувалися в одну лаву і втупили в нас свої запитливі оченята.

Один із них, старший на вигляд і вищий на зріст, виступив наперед з виглядом вищості, що зовсім не пасувала до такої маленької мавпочки.

— Дістав вашу телеграму, сер, — сказав він, — і зараз же приводжу їх. З вас півтора шилінга за квитки.

— Маєте, — кинув йому кілька срібних монет Холмс. — Надалі нехай вони мають зносити тільки з тобою, Вігінсе, а ти доповідатимеш мені. Вам усім нема чого штурмувати моє помешкання. А втім, на цей раз воно й краще, що ви всі чутимете мої інструкції. Мені треба розшукати паровий баркас «Аврору», що належить Мордохею Смітові: чорний, з двома червоними полосами, димар також чорний з білою торочкою. Він десь внизу на Темзі. Один із вас нехай побіжить на пристань Мордохея Сміта, напроти Мільбенка, і повідомить мене, як тільки баркас повернеться. Ви маєте розійтися і стежити за обома берегами. Сповідайте мене, як тільки що трапиться. Всім ясно?

— Так точно, начальнику! — відповів Вігінс.

— Платня — звичайна. Тому, хто знайде баркас, — гінея. Ось вам за день наперед. А тепер — марш!

Він дав кожному по шилінгу, і за хвилину я бачив їх усіх уже на вулиці.

— Якщо баркас на воді, вони знайдуть його, — сказав Холмс, встаючи з-за столу й запалюючи люльку. — Вони продираються скрізь, усе бачать і все чують. Я певний, що надвечір вони вже винюхають баркас. Тим часом нам лишається тільки очікувати результати. Ми не можемо братися ні до чого, доки не буде знайдено або «Аврору», або містера Мордохея Сміта.

— Я дам Тобі ці недоїдки. А ви що — будете спати, Холмсе?

— Ні, я не втомився. В мене оригінальний організм. Я не пригадую, щоб коли-небудь втомлювався через роботу. А бездіяльність виснажує мене до краю. Я палитиму й обмірковуватиму цю чудну справу, що її ми завдячуємо нашій симпатичній знайомій. Коли хто й має цікаву роботу, так то ми. Люди з милицями трапляються не на кожному кроці, що вже той другий, то мушу сказати, він тільки один.

— Знову цей другий!

— Я зовсім не хочу робити з нього перед вами якусь таємницю. Але ви мали вже скласти й свою власну думку. Пригадайте лишень факти. Маленькі ноги, пальці, що ніколи не знали чобіт, дерев'яне держално з кам'яною голівкою, надзвичайна зручність, отруєні стріли. Про що все воно промовляє?

— Дикун! — скрикнув я. — Мабуть, один із тих індусів, що були спільниками Джонатана Смола.

— Навряд чи так, — одповів Холмс. — Коли я вперше побачив той незвичайний інструмент, я подумав те, що й ви. Але далі характер його ступнів примусив мене змінити свій погляд. На Індостанському півострові є невеличкі на зріст народи, але й вони не могли залишити таких мініатюрних слідів. У індусів, власне, ноги довгі й вузькі, а в магометан, що носять сандалії, великий палець відокремлений від інших, бо між них проходить ремінчик. Тими стрілами можна стріляти лише з духової рушниці. Звідки ж у такому разі наш дикун?

— З Південної Америки? — висловив я гадку.

Холмс простяг руку і взяв з полиці грубий том.

— Це перший випуск географічного словника, що починає виходити друком. До нього треба ставитися як до найбільш авторитетного видання на теперішній час. Що ж

ми там маємо? Андаманські острови... лежать у Бенгальській затоці, в 340 милях на північ од Суматри... Далі що? Вогке підсоння, коралові рифи, акули, Порт Блер, табори каторжників, Ретленські острови, бавовняні плантації... Ага, знайшов!

«Тубільці з Андаманських островів можуть вважати себе за найдрібнішу расу на землі, хоч деякі натуралісти їй дають перевагу щодо цього бушменам з Африки, дигерам з американських індіців або мешканцям Огненної Землі. Пересічний зріст їх нижчий за чотири фути, хоч часто трапляються дорослі особи й значно менші. Це — злі, похмурі, уперті люди, але, зайшовши з кимсь у дружбу, вони здатні віддати за нього життя».

— Завважте це, Ватсоне. Тепер слухайте далі.

«Звичайно, вони мають потворний вигляд — великі, незграбні голови, маленькі злючі очі й неправильні риси обличчя. Їхні руки й ноги надивовижу малі. Через їхню злість і впертість всі спроби англійських урядовців повернути їх до себе не дали бажаних наслідків. Вони завжди були пострахом для потерпілих з розбитого корабля, бо розтרוшували їм усім голови палицями з кам'яними наконечниками або вбивали отруєними стрілами. Такі вбивства, звичайно, супроводяться людожерським бенкетом».

— Гарненький народець! Га, Ватсоне. Якби тому хлопцеві дати волю, наша справа була б ще жахливішою. Я думаю, що Джонатан Смол багато чого дав би тепер, аби не злигатися з ним.

— Але де міг він дістати такого незвичайного компаньйона?

— Ну цього я вам ще сказати не можу. Та як ми вирішили вже, що Смол приїхав з Андаманських островів, то й з того, що його товариш звідти, нема чого дивуватися. Незабаром ми, безсумнівно, дізнаємося й про це. Ану гляньте лиш на мене, Ватсоне! Ви ж бо зовсім знеслилися. Лягайте сюди, на софу. Побачимо, чи можу я нагнати на вас сон.

Він узяв свою скрипку і, коли я розлягався на софі, почав грати якусь тиху, мрійливу мелодію,— безсумнівно, свою власну, бо в нього був великий хист до імпровізацій.

Я невиразно бачив його довгі кінцівки, зосереджене обличчя і ритмічні порухи лучка. Потім я нібито поплив по морю звуків і нарешті опинився в країні мрій, де просто в очі мені дивилося любе обличчя міс Мері Морстен.

РОЗРИВ У ЛАНЦЮЗИ

Прокинувся я пізно вдень бадьорий і зміцнілий. Шерлок Холмс сидів усе в тому ж положенні, тільки замість скрипки в руках у нього була тепер книга. Я поворухнувся. Він глянув на мене. Його обличчя було сумне й заклопотане.

— Ви спали міцним сном,— сказав він.— Я боявся, що ми розбудимо вас своїми розмовами.

— Я нічого не чув. А у вас, значить, є свіжі новини?

— На нещастя, нема. Мушу признатися, я почуваю себе трохи збентеженим і починаю хвилюватися. Думалося, до цього часу становище вже з'ясується. Тільки-но приходив доповідати Вігінс. Він каже, що й слідів баркаса не знайдено. Це дуже дошкуляє мені, бо нам дорога кожна година.

— Чи не можу я стати вам у пригоді? Я цілком освіжився і здатен відбути ще одну нічну екскурсію.

— Ні, нам нема чого робити. Мусимо лише чекати. Коли ми підемо, а якась звістка прийде без нас, це тільки зашкодить справі. Робіть собі що хочете, а я мушу залишатися на сторожі.

— То я піду до Кембервеля і зайду до місіс Форестер. Вона до того ж і сама просила мене.

— А, місіс Форестер? — спитав Холмс, і в очах його мигнули іскри посмішки.

— Ну та й до міс Морстен, звичайно. Вони обидві дуже цікавилися знати, що станеться далі.

— Я на вашому місці не казав би їм багато. На жінок, нехай то будуть навіть найкращі з них, ніколи не можна цілком покладатися.

— Я повернуся за годину чи за дві,— відповів я, не заходячи з ним у суперечки з приводу такого жорстокого присуду.

— Гаразд. Щасти вам боже! Вам однаково доведеться переходити на той бік річки, то заберіть з собою й Тобі. Я думаю, він нам більше не потрібний.

Я взяв собаку й залишив його разом з півсовереном у старого натураліста на Пінчін-лейні. Міс Морстен я застав трішки втомлену після подій учорашньої ночі, але і вона, і місіс Форестер палали цікавістю довідатися про новини. Я розповів їм про все, що ми робили, не спиняючись на жахливих подробицях трагедії. Перераховуючи, наприклад, про смерть містера Шолто, я не описував докладно, як саме

його вбито. Але й без цих деталей моє оповідання вразило й захопило їх.

— Адже це — цілий роман, — скрикнула місіс Форестер. — Покривджена панночка, скарб, вартий півмільйона, чорний людожер і розбійник з дерев'яною ногою. Вони відіграють роль дракона або злого духа в старих дитячих казках.

— І двоє лицарів, що врятовують дівчину, — додала міс Морстен, ласкаво глянувши на мене.

— Що ж це таке, Мері! Ваша доля залежить тепер тільки від наслідків пошуку, а ви, мені здається, нібито й не хвилюєтесь. Подумайте, ви можете стати багачкою, і цілий світ лежатиме коло ваших ніг.

Я відчув приплив радощів, побачивши, як мало діють на неї такі блискучі перспективи. Навпаки, рухом своєї гордої голови вона немов хотіла показати, що це питання найменше цікавить її.

— Мене хвилює Тадеуш Шолто, — промовила міс Морстен. — Хоч з його планів нічого й не вийшло, я вважаю, що він поводився надзвичайно благородно, і наш обов'язок — зняти з нього це жахливе й безпідставне обвинувачення.

Я залишив Кембервел увечері, і, коли прийшов додому, було вже зовсім темно. Люлька й книга Холмса лежали коло його крісла, але сам він зник. Я оглянув кімнату, сподіваючись знайти яку-небудь записку, але даремно.

— Містер Холмс пішов з дому? — спитав я в місіс Гедсон, що зайшла спустити завіси на вікнах.

— Ні, сер, він у себе в кімнаті. А знаєте, сер, — вона знизилася до шепоту, — я побоююся за його здоров'я.

— Чого це, місіс Гедсон?

— Та з ним діється щось дивне, сер. Ото, як ви пішли, він почав тинятися знизу вверху, зверху вниз, а я втомилася слухати. Потім він став бурмотіти щось до себе, а як тільки брязне дзвоник, він зараз же зривається з місця, біжить до сходів і питається: «Що там таке, місіс Гедсон!» А тепер він замкнувся у себе в кімнаті, але я чую, як він тиняється й там із кутка в куток. Сподіваюся, він не захворіє, сер. Я хотіла була запропонувати йому вжити яких-небудь ліків, та він так зиркнув на мене, сер, що я не знаю вже, як і знайшла дорогу.

— Думаю, вам нема чого хвилюватися, місіс Гедсон, — відповів я. — Я бачив його такого й раніше. У нього тепер на думці дуже важлива справа, що дорікає йому.

Я старався, як умів, заспокоїти нашу шановну господиню, але в душі турбувався й сам, чуючи через цілу довгу ніч

приглушені звуки його кроків і знаючи, як страждає його енергійна вдача від поневільної бездіяльності.

До сніданку вийшов похмурий і постарілий, з почервонілими, як у лихоманці, щоками.

— Ви самі виснажуєте себе, милий друже, — сказав я Чув, як ви ходили цілу ніч.

— Я не міг заснути, — відповів Холмс. — Ця клята задача гризе мене. Надто досадно спинитися перед такою нікчемною перепоною, коли решту перешкод переможено. Я знаю злочинців, знаю баркас, знаю абсолютно все і не маю жодних новин. Довелося притягти до роботи нових агентів і використати всі відомі мені засоби. Той бік ріки обшукано геть увесь, а проте ні я не поступився ні на крок уперед, ні місіс Сміт не чула нічого про свого чоловіка. Іноді мені навіть спадало на думку, що вони затопили судно, але потім я відмовився від цієї гадки.

— А, мабуть, місіс Сміт навмисно скерувала нас на невірну путь?

— Ні, я не думаю. Я довідувався про баркас: вона описала його правильно.

— Чи не поїхали вони проти води, а не за водою, як казала місіс Сміт?

— Я зважив і цю можливість і послав шукати сліди баркаса аж до Річмонда. Якщо до завтра не буде нічого нового, я подамся сам і шукатиму вже не баркаса, а людей. А проте мусимо мати новини ще до вечора

Та ми не мали їх, тих новин, ні від Вігінса, ні від інших агентів. Замітки про норвудську трагедію вмістила більшість газет. Всі вони, здавалося, були проти безщасного Тадеуша Шолто. Ніяких свіжих матеріалів, як не рахувати повідомлення про те, що на завтра призначено допит, у них не було. Ввечері я пішов у Кембервел сповістити дам про нашу невдачу і, повернувшись, застав Холмса в пригніченому настрої. Він з неохотою відповідав на мої слова і цілий вечір промарудився з якимсь хімічним аналізом, внаслідок якого важкий дух буквально випихнув мене з кімнати. Стук реторт, що його чути було аж до світанку, доводив, що Холмс усе ще не закінчив своїх смердючих експериментів.

Прокинувшись вранці, я побачив його біля свого ліжка в старому матроському вбранні — в бушлаті й у грубому шарфі круг шиї.

— Я йду, Ватсоне, — сказав він. — Я весь час обмірковував цю справу і бачу тепер тільки один вихід. Його, в кожному разі спробувати знайти.

— Я, звичайно, піду з вами?

— Ні, ви допоможете мені більше, залишившись тут як мій уповноважений. Я й сам не хотів би йти, бо ми, напевно, матимемо якусь звістку сьогодні, дарма що Вігінс минулої ночі втратив усяку надію. Прошу вас розпечатувати всі листи й телеграми, які приносять для мене, і діяти на вашу волю. Чи можу я надіятися на вас?

— Безперечно.

— На жаль, не можу сказати, куди телеграфувати мені, бо й сам не знаю як слід, де буду. Ну, та як мені пощастить, то я не забарюся. В кожному разі, повернувшись, матиму ті чи інші новини.

Снідати довелося без нього. Розкривши «Стандарт», я знайшов там дещо нове. «У справі норвудської трагедії, писала газета,— є підстави гадати, що вона значно складніша й більш таємнича, ніж ми думали раніше. Допит довів, що містер Тадеуш Шолто до вбивства аж ніяк непричетний. І його, і його ключницю — місіс Бернстон — звільнено ще вчора. За нашими відомостями, поліція знає злочинців, і містер Есільней Джонсон переслідує їх зі всією енергією. Нових арештів можна чекати кожного моменту».

— Це вже добре,— подумав я.— Принаймні бідний Тадеуш на волі. Але звідки ж вони знають злочинців? Ні, певно, то стереотипна формула, вживана, коли поліція схибить.

Я кинув газету на стіл, але в той момент мені впала в очі об'ява, надрукована на останній сторінці:

«Пропали безвісті — Мордохей Сміт, власник човнів, і його син Джим, що останнього вівторка о третій ночі або коло того поїхали з Смітової пристані на паровому баркасі «Аврора», чорному, з двома червоними смугами: димар — чорний з білою торочкою. П'ять фунтів буде сплачено тому, хто подасть за них чи за баркас «Аврору» які-небудь відомості місіс Сміт, Смітова пристань або на Бейкер-стріт № 2216.

Об'яву, очевидно, вмістив Холмс. Сама адреса на Бейкер-стріт доводила про це. Я вважав його вчинок за дуже розумний, бо, прочитавши таку об'яву, втікачі могли вбачати в ній тільки природне турбування жінки, у якої невідомо, як загинув чоловік.

День тягнувся надзвичайно довго. Кожен раз, як хтось стукав у двері або проходив під вікнами, я думав, що то повертається Холмс чи несуть відповідь на його об'яву. Я пробував читати, але мої думки мимохіть зверталися до цієї загадкової справи й до тих двох незвичайних злочинців, що їх ми марно шукали. Чи не допустився мій ком

паньйон якоїсь істотної помилки? Чи не занадто покладається він на свої сили? Хіба ж не міг його прудкий і допитливий мозок побудувати цю дику теорію на підставі хибних припущень? Щоправда, я не знав випадків, коли він помилився б; а з другого боку — помиляються й найрозумніші люди. Але я ж сам бачив факти і чув пояснення його висновків. Пригадуючи довгу низку цікавих обставин, я мусив визнати, що якби Холмсові гадки були й неправильні, то й вірна теорія буде така сама незвичайна й химерна.

О третій годині хтось рішуче смикнув дзвоник, у вітальні заgrimів чийсь владний голос, а за хвилинку, на моє здивування, до мене ввійшов не хто інший, як містер Есільней Джонс. Але як відрізнявся він од того професора, що докторальним тоном повчав нас у Горішньому Норвуді. Вигляд у нього тепер був досить розгублений, а поведінка лагідна й навіть підслеслива.

— Добрий день, сер, добрий день, — привітався він. Містер Шерлок Холмс, бачу, вийшов.

— Так. І я не можу сказати, коли він повернеться. Мабуть, ви почекаєте. Сідайте, прошу, і покуштуйте ці сигари.

— Дякую. Навряд чи палитиму, — сказав він, обтираючи обличчя великою червоною хусткою.

— Тоді віскі з содою?

— Добре. Півсклянки. Надзвичайно жарко як на цю пору року, а я оце попобігав чимало і страшенно втомився. Ви знаєте мою теорію про норвудську справу?

— Чув, здається, як ви висловлювали свої гадки.

— Ну то тепер мені доводиться змінити їх. Я мало не впіймав у сильце містера Шолто, але в останній момент він випурхнув із нього. Йому пощастило встановити своє алібі, проти якого не можна було заперечувати. З того часу, як він залишив кімнату брата, його ніхто не бачив. Отже, то не він дряпався на дах і вліз крізь ляду. Дуже темна справа, і тепер ідеться вже про мої фахівські знання. Я був би вдячний, якби мені допомогли трішки.

— Ми всі часом потребуємо допомоги.

— Ваш друг містер Шерлок Холмс — чудова людина, сер, — сказав Джонс хрипким голосом. — Він належить до людей, що не знають поразок. Я бачив його в багатьох справах, і не було випадку, щоб він не дав нам цінної поради. У нього мало послідовності в роботі, і інколи він надто хапається з своїми теоріями, але кінець кінцем я думаю, з нього вийшов би видатний поліцейський офіцер.

Сьогодні ранком він прислав мені телеграму, звідки я зрозумів, що він намацав уже ґрунт у справі з Шолто.

Джонс вийняв із кишені телеграму й передав її мені. Її було послано з Поплера й складено так: «Приходьте зараз же на Бейкер-стріт. Заждіть, у разі мене не буде. Переслідую вбивців Шолто. Як хочете бути присутнім на фініші, можете взяти участь у нашій нічній експедиції».

— Добре,— сказав я.— Він, отже, знову йде по теплому сліду.

— А, виходить, і він перед тим схибив,— скрикнув з очевидним задоволенням Джонс.— Навіть найкращі з нас іноді помиляються. Напевно, і це даремна тривога, але мій обов'язок, як слуги закону, не випускати з рук ні найменшого шансу. А-а, мабуть, це й він.

По сходах гупали чиїсь важкі кроки. Хтось, захекавшись і хропучи, сходив на гору. Двічі чи тричі він зупинявся, щоб звести дух, і, нарешті, засапавшись, ступив у кімнату. Зверхній огляд його відповідав тому уявленню, що склалося в нас про нього. То була літня людина в матроському вбранні і в бушлаті, застебнутому на всі гудзики. Спи́на йому горбилася, колі́на підгиналися, дихав він, як типовий астматик. Спираючись на товстелезну дубову палицю, він з напругою піднімав плечі, набираючи в легені повітря. Шия й підборіддя були обмотані йому кольоровим шарфом до самого рота, і я бачив лише пару гострих очей під кушавими білими бровами і довгі сірі бакенбарди. В цілому він справляв на мене враження моряка, пригніченого віком і злиднями.

— В чому справа, старий? — спитав я.

Він методично, як то роблять старі, повільно перебіг очима по кімнаті.

— Містер Шерлок Холмс тут? — сказав він.

— Ні, але я репрезентую його. Можете передати мені, що вам треба.

— Я прийшов поговорити з ним особисто.

— Та кажу ж вам, що я репрезентую його. Це, мабуть, у справі баркаса Мордохея Сміта?

— Так. Я знаю, де він. І знаю, де люди, що були на ньому. І знаю, де скарби. Я знаю все в цій справі.

— То скажіть мені, а я перекажу йому.

— Я хотів побалакати особисто з ним,— повторив він з сердитою упертістю старої людини.

— Тоді чекайте на нього.

— Ні-ні. Я не можу витратити цілий день з чиєїсь примхи. Якщо містера Холмса тут нема, нехай він шукає тоді

все сам. Вас я не знаю і знати не хочу і не скажу вам жодного слова.

Старий зашкандибав до дверей, але Есільней Джонс заступив йому дорогу.

— Заждіть хвилинку, приятелю,— промовив він.— Ви ж бо знаєте важливі відомості й не повинні йти. Хочете ви чи ні, а ми затримаємо вас, доки не повернеться наш друг.

Старий намагався був вийти, та Есільней Джонс затулював двері своєю широкою спиною, і той мусив визнати даремність своїх спроб.

— Гарненька маніра поводитися з людьми! — скрикнув він, стукнувши палицею.— Я приходжу сюди побачитися з джентльменом, а ви обидва, яких я не бачив ніколи, хапаєте мене і трактуєте в такий негідний спосіб.

Старий з невдоволеним виглядом сів до столу і схилив голову на руки. Ми з Джонсоном знову взялися до сигар і перерваної розмови.

— Я думаю, вам слід було б запропонувати й мені сигару,— залунав несподівано голос Холмса.

Ми обоє схопилися з крісел. Просто перед нами сидів Холмс і насмішувато дивився на нас.

— Ви, Холмсе! — скрикнув я.— Ви тут. А де ж той старий!

— А ось і той старий,— відповів він, підносячи вгору жмут білого волосся.— Ось він — парик, бакенбарди, брови і все. Я знав, що переодягся непогано, але не сподівався скласти такий серйозний іспит.

— Ах ви, розбійнику! — в надпориві вигукнув Джонс.— З вас вийшов би актор, і чудовий актор! Ви кахикали так, як у богадільні, а ваші тремтячі ноги варті десяти фунтів на тиждень. Мені проте здавалося, що я впізнав блиск ваших очей.

— Я працював у цьому вбранні цілий день,— сказав Холмс, запалюючи сигару.— Добрі люди з злочинного світу починають, бачте, пізнавати мене, вже відтоді, як наш друг оголосив друком деякі з моїх пригод. Отже, тепер у ворожий табір я можу входити тільки перевдягнений. Ви одержали мою телеграму?

— Так, і, одержавши, прийшов сюди.

— Як ведеться у ваших справах?

— Все зійшло нанівець... Я мусив був звільнити двоє арештованих і не маю ніяких доказів проти тих двох, що ще сидять.

— Не турбуйтеся, ми дамо вам натомість двоє інших.

Тільки вам доведеться слухатися мене й робити те, що я скажу. Згода?

— Згоден цілком, аби ви допомогли мені ввіймати злочинців.

— Добре. По-перше, мені треба, щоб поліцейський катер був біля Вестмінстерської пристані рівно о сьомій сьогодні вечора.

— Це легко влаштувати. Там завжди є вартовий катер, але для більшої певності я можу зателефонувати їм.

— Далі мені на випадок опору потрібні два міцні агенти.

— Їх буде двоє чи троє на катері. Що ще?

— Разом із злочинцями ми затримуємо і скарб. Я думаю, що моему другові було б приємно зараз відвести скриню одній молодій леді, якій належить половина скарбів. Нехай уже вона відчинить скриню перша. Ну як, Ватсоне?

— І справді, це було б мені дуже приємно.

— То вже буде порушення правил,— знизав плечима Джонс.— Але вся справа є порушення правил, і, мені здається, ми можемо й на це дивитися крізь пучки. Тільки потім скарби буде передано офіційній владі, і вони лишатимуться в нас аж до кінця слідства.

— Звичайно. Це також легко влаштувати. Ще одна умова. Я дуже хотів би довідатися про деякі подробиці в цій справі від самого Джонатана Смол. Ви знаєте, я звик вивчати всі деталі. Чи не заперечуватимете ви проти того, щоб я мав із ним неофіційне побачення тут або десь інде. Само собою, він буде під вашим доглядом.

— Та добре. Тепер ви за старшого. До того ж у мене немає ще ніяких доказів, що той Джонатан Смол і дійсно існує. В кожному разі, якби ви його ввіймали, я, думаю, не маю права відмовити вам у побаченні з ним.

— Значить, згода?

— Авжеж. Які там ще у вас побажання?

— Тільки одне — щоб ви пообідали з нами. Обід буде готовий за півгодини. У нас сьогодні — устриці, пара тетерваків і невеличкий вибір вин. Ви, Ватсоне, ніколи не зазначали ще моїх здібностей як господаря.

Розділ X

КІНЕЦЬ ОСТРОВИТЯНИНА

Обід пройшов дуже весело. Холмс міг бути надзвичайно інтересним співрозмовником, коли хотів, і того вечора перевершив самого себе. Він, здавалося, був у стані нервового

збудження. Я ніколи не бачив його таким блискучим. Він говорив і про театр, і про гончарні вироби середньовіччя, і про скрипки Страдиварі, і про буддизм на Цейлоні, і про військові кораблі в майбутньому; і з таким знанням діла нібито спеціально вивчав ці питання. Чудовий настрій заступив йому місце пригніченості останніх днів. Есільней Джонс, коли не виконував службових обов'язків, був людиною цілком компанійською. Я особисто радів, що ми доходимо щасливого кінця, і був задоволений, коли бачив Холмса таким пошвавленим. Під час обіду ніхто й не натякнув про справу, яка звела нас усіх до купи.

Коли зі столу все було прибрано, Холмс глянув на свого годинника і налив три склянки опорто.

— Вип'ємо за успіх нашої експедиції! — сказав він. Та час і їхати. Револьвер у вас є, Ватсоне?

— Мій старий револьвер у мене в шухляді.

— Раджу вам узяти його. Краще бути готовим до всього. Он, кеб, бачу, вже біля дверей. Я замовив його о пів на сьому.

На початку восьмої ми були біля Вестмінстерської пристані. Катер чекав на нас. Холмс кинув на нього критичним оком.

— Чи є на ньому якісь ознаки, властиві саме поліцейським катерам!

— Так. Отой зелений ліхтар збоку.

— Тоді зніміть його.

Ліхтар знято, ми ввійшли на палубу, і катер зараз же відчалив. Джонс, Холмс і я сіли на кормі. Один матрос став до керма, один був біля машини. Два кремезні поліцейські інспектори сиділи на носі.

— Куди їхати? — спитав Джонс.

— До Товера. Скажіть їм зупинитися біля Якобсоної корабельні.

Катер, очевидно, був добрий ходак. Ми проминули повз валки наладованих барж так швидко, немов вони стояли на місці. Холмс задоволено посміхнувся, коли ми наздогнали річковий пароплав і випередили його.

— Я думаю, він дожене всякий паровий баркас із тих, що ходять тут, — сказав він.

— Не всякий, правда, але мало хто з них може перегнати нас.

— Нам треба впіймати «Аврору», а вона, кажуть, ходить добре. Тепер я розповім вам, які справи, Ватсоне. Пригадуйте, як дратувала мене та прикра затримка з-за якоїсь дурниці?

— Пригадую.

— Ну то я вирішив дати моєму мозкові перепочинок і заглибився в хімічний аналіз. Один із наших найвидатніших державних діячів сказав якось, що найкращий відпочинок — то зміна роботи. Так воно і є. Тільки розклавши вуглеводневу сполуку й розв'язавши задачу, що довгий уже час цікавила мене, я знову повернувся до справи Шолто і обміркував її всю з самого початку. Мої хлопці обшукали всю річку — і без жодних наслідків. Баркаса не було ніде. Не повертався він і додому. Правда, хоч це було й мало ймовірно, вони, щоб замести сліди, могли потопити його. На всякий випадок, коли б інші гадки не справдилися, лишалася ця гіпотеза. Я знав, що Смол уміє ховати сліди, але не вважаю його за людину, здатну на дуже тонкі хитрощі, що, звичайно, бувають наслідком доброго виховання та високої освіти. Потім я пригадав, що він досить довго жив у Лондоні — бо ми знаємо, що він не спускав очей з Пондішері-Лоджа, — і подумав, що раптом виїхати, не в'лаштувавши деяких справ, він навряд чи спроможеться. В усякому разі таке припущення було зовсім безпідставне.

— Мені воно здається слабеньким, — зауважив я. — Більш правдоподібно, що він улаштував свої справи, перед тим як вибирався в останній раз до Бартолом'ю Шолто.

— А я не думаю цього. Він мусив був цінувати свій притулок, який завжди міг стати йому в пригоді, і не став би кидати його раніш, як зробив би те, що хотів. Та в мене на доказ цього були й інші міркування. Джонатан Смол розумів, що незвичайна зверхність його компаньйона, хоч як би він його не вбирив, викличе балачки і вільно може бути поставлена у зв'язок з норвудською трагедією. Вони вийшли з своєї штаб-квартири під нічним покровом; і Смол, безумовно, хотів ще вдосвіта повернутися додому. За свідченням місіс Сміт, вони взяли баркас після третьої. За годину або трохи більше мало вже розвиднятися і по вулицях був би народ. Через це, я думаю, вони не могли від'їхати дуже далеко. Він добре заплатив Смітові, щоб той мовчав, і затримав би свій баркас аж до їхнього остаточного від'їзду, а самі вони з скринькою пішли до себе. За два-три дні, довідавшись з газет, як стоїть справа та чи не підозрюють їх, вони так само вночі мали добутись якогось корабля в Гревесенді або в Лавнсі і, заздалегідь умовившись, поїхати до Америки чи податися до колоній.

— А баркас? Не могли ж вони взяти його з собою на квартиру.

— Безумовно. Я думаю, він десь поблизу, дарма що його

ніяк не можуть знайти. Далі я поставив себе на місці Смола й почав обмірковувати становище так, як робила б це людина його розумового рівня. Він, напевно, збагнув, що послати баркас назад або затримати його десь на пристані означає наражитись на небезпеку, бо це полегшило б роботу поліції, якби та стала шукати його — Смола. Як же тоді зробити так, щоб і заховати баркас, і разом із тим мати його завжди напхавті? Я на його місці віддав би судно на корабельню зробити незначний ремонт або змінити якусь дрібницю. В такий спосіб баркас був би й захований, і в той же час, попередивши за кілька годин, я завжди міг би використати його.

— Це дуже просто.

— Найлегше недогледіти саме прості речі. Ну та хоч би що там було, а я задумав виходити з цієї теорії. Я зараз же перебрався в старе морське дрантя й почав обходити всі корабельні. На п'ятнадцятьох не знайшов нічого, а на шістнадцятій — Якобсоновій — довідався, що два дні тому до них приходив чоловік з милицею й просив полагодити кермо, на «Аврорі». «Але кермо на ній у порядку», — сказав мені майстер. «Он вона лежить, з червоними смугами». На цю хвилину до нас підійшов не хто, як сам Мордохей Сміт, здорово напідпитку. Я, звичайно, не впізнав би його, якби він не назвав себе й свого судна. «Вона має бути готова сьогодні о восьмій вечора. Чуєте, рівно о восьмій; джентльмени не можуть чекати». Ті джентльмени, видима річ, здорово заплатили йому, бо він був напханий грішми й дзвонив шилінгами перед майстром. Я слідкував за ним, доки він не зайшов до шинку, а потім, повертаючись до корабельні, випадково зіткнувся з одним з моїх хлопців і доручив йому стежити за баркасом. Хлопець стоятиме біля самої води і махне хусткою, скоро тільки вони відчалять. Ми задрейфуємо поблизу, і буде дуже дивно, коли ми не захопимо і людей, і скарби.

— Ви добре розрахували все, незалежно від того, справжні злочинці ці люди, чи ні, — сказав Джонс. — Але, як на мене, я привів би цілий загін поліції на Якобсонову корабельню і заарештував би їх, як тільки вони прийдуть.

— І програли б. Той Смол — наметаний хлопець. Він попереду пошле дозорців і, коли щось викличе в нього підозру, відкладе свій від'їзд ще на тиждень.

— Але вам слід було б затримати Мордохея Сміта і через нього викрити їхнє лігвище, — зауважив я.

— І загаяти цілий день. Я певний, що Сміт не знає, де вони мешкають. Доки в нього будуть горілка і гроші, його

ніщо не цікавитиме. Вони своєчасно повідомлять його, що робити далі. Ні, я обміркував усі можливості і вважаю цю за найвірнішу.

Розмовляючи, ми проїхали під цілою низкою мостів, що заткали Темзу. Останнє проміння сонця золотило бані собору святого Павла, коли ми були в Сіті, а Тovera ми добулися присмерком.

— Це корабельня Якобсонова,— сказав Холмс, показуючи на щетину щогол на березі поблизу Серea.— Курсуйте туди й сюди під цими баржами.— Він довго й пильно вдивлявся в берег.— Мій вартовий стоїть на своєму місці, але хустки в нього не видно.

— Я пройшов би трохи за водою і став би чекати там,— нетерпелився Джонс.

Та й усіх брала нетерплячка. Навіть матроси й поліцейські, що мали дуже невиразне уявлення про попередні події, і ті починали хвилюватися.

— Ми не маємо права вважати будь-що за певне,— відповів Холмс.— Безперечно, десять шансів проти одного, що вони попливуть за водою, але це все-таки не факт. Стоячи тут, ми бачимо вхід до корабельні, а нас звідти навряд чи бачать, Ніч буде ясна. Треба залишатися там, де ми стоїмо. Дивіться, скільки люду кишить під газовими ліхтарями.

— То вони повертаються з роботи на корабельні.

— Ні, дуже вони чепурні, а проте, в кожному з них є іскра безсмертя. Ніколи й не подумаєш цього, глянувши на них. Загадкова істота — та людина.

— Хтось сказав, що людина — то душа, захована в тварині,— пригадав я.

— Вінвуд Рід розуміється на цих питаннях. Він каже, якщо окремих індивідів — нерозв'язана задача, колектив людей — математична величина. Ви, приміром, не можете сказати наперед, що робитиме той або інший, а про пересічну, колективну людину знаєте це з певністю. Люди змінюються, але відсотки лишаються незмінні. Так кажуть статистики... Чи не хустка це? Он щось біле там, вище.

— Це — наш хлопець! — крикнув я.— Я виразно бачу його.

— А то — «Аврора»! — вигукнув Холмс.— І біжить, як диявол. Повною ходою вперед! Ідіть за тим баркасом з жовтим ліхтарем! Присягаюся небом, я ніколи не подарую собі, якщо ми не наздоженемо її.

Баркас непомітно відчалив від пристані і, прослизнувши ззаду двох чи трьох невеличких пароплавів, був уже досить далеко раніше, як ми вздріли його. Тепер він ішов за водою

близько берега, прискорюючи ходу. Джонс глянув на нього й похитав головою.

— Іде занадто прудко,— зауважив він.— Навряд чи ми спроможемося настигнути його.

— Мусимо настигнути,— крізь зуби процідив Холмс.— Підкладіть вугілля. Робіть усе, що можна. Мусимо наздогнати їх, нехай би для цього довелося спалити наш катер.

Ми були тепер якраз позад неї. Грубка ревла, а потужна машина калатала, наче велике металічне серце. Гострий, високий ніс краєв тиху поверхню річки, відкидаючи праворуч і ліворуч дві хвилі. З кожним биттям машини катер підскакував і здригався, немов жива істота. Великий жовтий ліхтар на носі кидав перед себе довгу тремтячу тінь. Темна пляма на воді просто перед нами позначала, де лежить «Аврора», а вир білої піни позад неї вказував на швидкість, з якою вона поступала вперед. Ми стрілою пролітали повз барж, пароплавів і баркасів, обминаючи одні, перетинаючи шлях іншим. До нас гукали голоси з темряви, але машина «Аврори» стугоніла поперед нас, і ми йшли за нею назирцем.

— Кидайте вугілля, більше вугілля! — гукав Холмс, нахилиючись над машиною, що багряним блиском осявала знизу його напружене обличчя.— Давайте стільки пари, скільки можете!

— Здається, ми зближаємось,— сказав Джонс, втупивши очі в «Аврору».

— Напевно, зближаємось,— ствердив я.— За кілька хвилин наздоженемо її.

Як на те, в той момент нас роз'єднав буксир, що тягнув три баржі. Ми уникли аварії, раптом повернувши назад, і, поки катер обминав валку, «Аврора» виграла щонайменше двісті ярдів. Її, проте, все ще було добре видно, та й напевно світло присмерку перейшло тим часом у ясну зоряну ніч.

Наш казан був нагрітий — далі нема куди. Його тонкі стіни тремтіли й тріщали з дикою силою, що гнала нас вперед. Ми проминули Блеквол, Вест-індські корабельні, пройшли довгим Дептфордським рукавом і обігнули Собачий Острів. Замість чорної плями перед нами все виразніше позначався корпус «Аврори». Джонс направив на неї прожектор, і ми ясно побачили темні постаті на палубі. На кормі сидів чоловік, схилившись над якимсь темним предметом, що стояв у нього між ніг. Поруч із ним лежала чорна маса, що скидалася на ньюфаундленську собаку. Біля керма стояв юнак, а в машині я вгледів старого Сміта, оголеного до попереку. Коли ці люди спершу й не знали, чи переслідуюмо

ми їх, то тепер, бачивши, що йдемо назирцем, вони не могли мати ніякого сумніву щодо наших намірів.

Біля Грінвіча між нами було вже не більше, як триста кроків, коло Блеквола вони скоротилися до двохсот п'ятдесяти. За свого пригодницького життя мені не раз доводилось ганятися за людьми, але я не пригадую, щоб будь-яка гонитва збуджувала мої нерви так, як ці божевільні лови на Темзі. Поволі, ярд за ярдом, ми наздоганяли їх. У нічній тиші виразно чути було калатання їхньої машини. Той, що сидів на кормі, не розгинався, і руки його ворушилися, немов він робив щось. Подеколи він піднімав голову і поглядом виміряв відстань між нами. Ми зближались дедалі більше. Джонс крикнув їм спинитися. Ми були між Баркін-Левелем на одному боці і меланхолійними Плямстедськими болотами — на другому.

Зачувши поклик, чоловік на кормі зірвався на ноги і, хрипким голосом вигукуючи найжахливіші прокльони, посварився на нас двома кулаками. Це був гарно складений, кремезний чоловік. Він стояв, розкарячивши ноги, і я зараз же побачив, що замість правої ноги у нього була милиця. На його різкі, пронизливі викрики заворушилася чорна маса, що лежала на палубі. Випроставшись, вона обернулася в маленького чорного чоловічка — найменшого, якого мені будь-коли випадало бачити — з великою, незграбною головою і копною розпатланого, сплутаного волосся. Холмс мав уже револьвер наготові. Побачивши це дике створіння, видобув свій револьвер і я. Він був закутаний до самого підборіддя в якусь шерстяну ковдру так, що видно було саме обличчя. В його маленьких оченятах мерехтіли якісь зловісні іскри.

Товсті, вивернені губи оголяли ясна. Вищіривши зуби, він клацав ними з чисто звірячою люттю.

— Стріляйте, як тільки він підніме руку, — спокійно сказав Холмс.

Тим часом ми зблизилися на відстань довжини човна. Тепер я виразно бачив обох: і білого, що кляв нас у найогидніший спосіб, і потворного карлика з довгими, жовтими зубами, що вилискували проти світла ліхтаря.

Та й добре, що ми його бачили, бо, навіть на видноті буди, він витяг з-під своєї ковдри якийсь круглий дерев'яний предмет, схожий на шкільну лінійку, і приклав його до губ. Наші револьвери вистрелили водночас. Карлик скарлючався, стріпонував руками і, захарчавши, шубовснув у Темзу. Тої ж хвилини чоловік з дерев'яною ногою кинувся до стерна і повернув баркас у бік піщаної коси на правому

березі ріки. Наш катер промчав далі, мало не зачепивши його корми. Ми миттю повернули й собі, та баркас був уже коло самого берега — самотнього, вкритого, куди не кинути оком, калюжами й гниючим баговинням. Баркас глухо врізався в мілизну, носом піднімаючись вгору і занурившись кормою у воду. Втікач виплигнув на косу, але його милиця зараз же загрузла в багnistому ґрунті. Надаремно він крутився й пручався, неспроможний зробити й кроку вперед або назад. В безсилій злості він вив і, як навіжений, гатив здоровою ногою об землю. Його дерев'яниця раз у раз глибше входила в болото. Коли ми під'їхали до берега, Смол об'якорився вже так ґрунтовно, що нам довелося кидати йому на плечі мотузку й витягти з багнища, наче якусь пекельну рибу.

Обидва Сміти — батько й син — похмурі сиділи в баркасі і досить слухняно перейшли з нашого наказу до нас. «Аврору» ми прив'язали до корми катера і потягли за собою на кодолі. На палубі її стояла важка залізна скринька індійської роботи. В ній, безсумнівно, переховував свій скарб Шолто. Не знайшовши ключа, ми перенесли її до себе в каюту. Пливучи назад, ми раз у раз освітлювали ліхтарем і береги, і ріку, але слідів островика не бачили ніде. Десь у темному намулі на дні Темзи ще й досі лежать кістки цього дивного гостя з далеких країн.

— Дивіться,— сказав Холмс, показуючи на дерев'яну ляду над машиною.— Ми вистрелили своєчасно. Сюди, якраз позад нас, вгромадилась одна з тих убивчих стріл, що ми їх так добре знаємо.

Холмс, посміхаючись, знизав плечима, а я, мушу признатись, мало не знепритомнів, згадавши про жахливу смерть, що цієї ночі пройшла так близько від нас.

Розділ XI

СКАРБИ АГРИ

Наш полонений сидів у каюті проти залізної скрині, з-за якої він так довго й уперто змагався. Це був засмаглий чоловік із сміливими очима. Його червоне, все в зморшках, обличчя свідчило за повне бідування та злидні життя на вільному повітрі. Випнуте вперед так, що позначалося аж під бородою, підборіддя було ознакою незламної завзятості. Йому мало бути біля п'ятдесяти років, бо його чорне, кучеряве волосся помітно взялося сивиною. Коли він сидів

спокійно, обличчя його не можна було назвати неприємним, хоч під гарячу руку насуплені брови та задерикувате підборіддя й надавали йому лютого вигляду. Поклавши на коліна забиті в колодки руки й схиливши на груди голову, він своїми блискучими очима дивився на скриню, що спричинилася до всіх його лихих пригод. Мені здавалося, що вся його поведінка виявляла не так гнів, як смуток. Одного разу я помітив навіть у його очах нібито іскру посмішки.

— Ну що ж, Смоле,— сказав Холмс, запалюючи сигару,— я дуже шкодую, що дійшло до цього.

— Я шкодую не менше за вас, сер,— щиро відповів той.— Але я не думаю, щоб мені довелося метлятися на шибениці через нього. Богом свідчуся, що я не здіймав руки на містера Шолто. Це той клятий, маленький Тонга вистрелив на нього своєю пекельною стрілою. Моєї провини тут немає, сер. Я був так прикро вражений його смертю, немов він був мій близький родич. Я відшмагав того маленького чорта грубезною мотузкою, та справа була вже закінчена, і я не міг залагодити її.

— Беріть сигару,— запропонував Холмс,— та ковтніть вина з моєї пляшки, бо ви змокли, як хлющ. Як ви могли думати, що таке мале та слабке створіння візьме гору над містером Шолто й притримає його, поки ви лізтимете по мотузці?

— Ви кажете так, немов там самі, сер. Річ у тім, що я сподівався знайти кімнату порожньою. Я добре знав усі хатні розпорядки, і на той час містер Шолто мусив піти вниз вечеряти. Я не буду ховатися. Мені здається, що найкращий захист для мене — це щира правда. Якби то був старий майор, я б не злякався і шибениці й зарізав би його так само не вагаючись, як оце зрізаю кінчик сигари. Але мені надзвичайно прикро подумати, що мене зашлють через молодого Шолто, проти якого я не мав нічого.

— Тепер ви під опікою містера Есільнея Джонса з Скотленд-Ярда. Він відвезе вас до мене на квартиру, і я попрошу вас розповісти мені всі подробиці. Ви мусите говорити саму правду, бо тоді, мабуть, я можу стати вам у пригоді. Думаю, мені пощастить довести, що отрута діє надто швидко і ви не були ще в кімнаті, як він уже помер.

— Так воно й було, сер. Ніколи за своє життя я не був таким збентеженим, як, побачивши лиховісну посмішку на його обличчі та похилену на груди голову, тоді, коли ліз у вікно. Це страшенно вразило мене, сер, і я не забив Тонгу лише тому, що він утік від мене. Саме тоді він і загубив свою паличку і майже всі стріли. Це, певно, і допомогло вам

знайти нас, хоч, правду сказати, я не розумію, як ви це зробили. В усякому разі я не ремствую на вас. Але смішна річ, — гірко посміхнувся він, — що я, мавши право на півмілйона грошей, першу половину свого життя перебув на Андаманських островах, будуючи там мол, а другу половину, ймовірно, витрачу на висушування Дартмурських боліт. Я клянусь, коли вперше побачив крамаря Ахмета і почув про скарби Агри. Вони завжди завдавали одних лише неприємностей тому, хто володів ними. Ахмета було вбито; майор Шолто мучився й страждав усе своє життя; для мене це — довічне ув'язнення.

— Чисто сімейна сцена, — зауважив Есільней Джонс, втискуючи своє червоне обличчя й широкі плечі у вузеньку каюту. — Дозвольте налити з вашої пляшки, Холмсе. Ну, я думаю, ми можемо поздоровити один одного. Шкода, що ми не взяли живцем другого, та вибору не було. Ви так здорово влучили в нього, Холмсе. А як ловко ми наздогнали їх.

— Добре те, що добре закінчується, — сказав Холмс — Але я ніяк не думав, що «Аврора» такий добрий ходак.

— Сміт каже, що швидше за неї немає в Лондоні і що, якби йому допомагали біля машини, ми ніколи б не впіймали їх. Він присягається, до речі, що не знає нічого про норвудські справи.

— І він не бреше, — ствердив Смол. — Я вибрав його баркас, бо давно чув, що то найшвидше судно на річці.

Ми нічого не казали йому; тільки добре платили, і він мусив забагатіти, коли б ми дісталися до «Есмеральди», що стоїть в Гревесенді і має йти до Бразилії.

— Ну й добре. Коли він не накоїв ніякого лиха, то й ми не покривдимо його.

Ми не баримось, ловлячи злочинців, але не квапимось засуджувати їх.

Втішно було дивитися, як самовпевнений Джонс починав поволі приписувати собі, що він спіймав Смолу. З легкої посмішки на устах Холмса я зрозумів, що ця промова лише потішила його.

— Ми зараз під'їдемо до Воксхольського мосту, докторе, — звернувся до мене Джонс, — і висадимо тут вас із скринькою. Вважаю за зайве казати, яку відповідальність беру я на себе, дозволяючи таке порушення закону. Та згода є згода. Але то вже мій службовий обов'язок відрядити інспектора, що супроводитиме вас, доки така котшовна річ з вами. Ви, певно, поїдете?

— Так, я візьму кеб.

— Шкода, що немає ключа. Ми б мали насамперед скласти опис. Вам доведеться зламати її, щоб відчинити. Де ключ?

— На дні ріки,— коротко відповів Смол.

— Гм! Не було ніякої рації марно турбувати нас. Ми й так маємо через вас багато клопоту. Думаю, докторе, мені нема чого просити вас бути обережним. Привезіть скриню назад до містера Холмса. Ми чекатимемо на вас там, по дорозі до розшуку.

Я вийшов у Воксхолі разом з важкою залізною скринєю і огрядним веселим інспектором. За півгодини кеб підвозив нас до дому місіс Форестер. Покоївку, здається, здивував такий пізній візит. Вона повідомила, що місіс Форестер пішла на цілий вечір і, мабуть, не скоро повернеться. Міс Морстен була у вітальні. Туди я й увійшов із скринєю на руках. Люб'язний інспектор залишився в кєбі.

Вона сиділа коло відчиненого вікна, одягнена в білу прозору сукню з червоними оторочками круг шиї й на рукавах. Ніжне світло лампи під дашком падало на її відхилену на спину плетеного крісла постать, граючи на любому задуманому обличчі і зафарблюючи в темний, металевий колір скручену жмутом розкішну косу. Одна рука її лежала на поруччі крісла, і вся постава й вираз на обличчі промовляли за глибоку журбу, що опанувала її. Зачувши мої кроки, вона раптом звелася на ноги, і рум'янець радості й здивування забарвив її бліді щоки.

— Я думала, що то місіс Форестер повернулася раніше, ніж хотіла, і ніяк не сподівалася побачити вас,— сказала вона.— Які новини ви мені привезли?

— Я привіз щось краще за новини,— відповів я, ставлячи скриню на стіл і намагаючись говорити весело, дарма, що серце боляче стискувалось.— Я привіз вам щось варте всіх новин у світі. Я привіз вам багатство.

— Там оті скарби? — досить байдуже спитала вона, глянувши на залізну скриню.

— Так. Це знамениті скарби Агри. Половина їх належить вам, а половина — Тадеушові Шолто. Кожен із вас матиме щось із двісті тисяч фунтів. Подумайте тільки — десять тисяч фунтів на рік самих процентів! У цілій Англії мало знайдеться таких заможних молодих панночок.

Я, здається, перебільшив трішки виявлення свого надприву, і вона почула нещирість у моїх поздоровленнях, бо її брови піднялися вгору, і вона здивовано подивилася на мене.

— Як я й маю їх, то завдячую це лише вам.

— Ні, ні! — протестував я.— Не мені, а моєму приятелеві — Холмсові. Як би я не хотів, я не міг би розплутати такого клубка. Це було до снаги тільки йому з його аналітичним методом. Ми мало не втратили їх в останній момент.

— Сідайте, прошу, докторе, і розкажіть мені все, — попросила вона

Я короткими словами розповів їй про події, що сталися від часу нашого останнього побачення. Про новий метод, вжитий Холмсом, про те, як ми знайшли «Аврору», про з'явлення Есільнея Джонса, про нашу вечірню експедицію, про гонитву на Темзі. Вона слухала, і очі її блищали цікавістю й хвилюванням. Коли я розказав про стрілу, що пролетіла між нами, вона пополотніла і мало не зомліла.

— Нічого,— промовила міс Морстен, побачивши, що я поквапився налити їй води.— Я вже почуваю себе добре. Мені жахливо було чути, на яку небезпеку наражались ви через мене.

— Все це вже минулося,— відповів я.— В дальшому я не казатиму вам нічого про деякі прикрі подробиці нашої подорожі. Перейдемо до веселіших тем. Перед вами скарби. Що може бути краще? Я привіз їх сюди, гадаючи, що вам буде цікаво побачити їх першою.

— Це мені дуже цікаво,— сказала вона, не виявляючи, проте, ні щонайменшого захоплення.

Йй, безумовно, здавалося нечемним неуважливо поставитись до того, що коштувало нам стількох зусиль.

— Яка гарненька! — промовила вона, нахилиючись над нею.— Це, я гадаю, індуська робота.

— Так, це зроблено в Бенаресі.

— А яка важка! — спробувала вона підняти скриню.— Самий ящик має вже чималу вартість. А де ключ?

— Смол кинув його в Темзу. Доведеться взяти брaтки місис Форестер.

На передньому боці скрині був грубий, широкий засів. Сунувши під нього брaтки, я натиснув на держално, працюючи як підоймою. Засув відскочив, гучно гримнувши. Тремтячими пальцями, я підняв віко. Глянувши в середину, ми остовпіли обоє: скриня була порожня.

Не дивно, що вона стільки важила. Залізнi стінки її мали не менше як дві третини пальця завтовшки. Зроблено її було солідно, як шухляду, де мають переховуватись коштовні речі, але всередині не лежало ані кусочка метала, ані самоцвіта.

— Скарби пропали,— спокійно сказала міс Морстен.

Почувши ці слова й усвідомивши собі їхнє значення,

я відчув, як з мого серця впав великий тягар. Тільки тоді, як скарби Агри зникли, я зрозумів, як гнітили вони мене. То було, безперечно, егоїстично, нечесно, погано, але я думав лише про те, що разом зі скарбами зник і золотий бар'єр між нами.

— Яке щастя! — від широкого серця вигукнув я.

— Що ви хочете сказати? — спитала вона, допитливо всміхаючись.

— Те, що тепер ви стали досяжні для мене, — відповів я, беручи її руку. — Бо я кохаю вас, Мері, так, як тільки може чоловік кохати жінку. А ті скарби, багатство те, примушували мене мовчати. Тепер їх уже немає, і я можу признатися, що кохаю вас. Ось чому я сказав: «Яке щастя!»

— То й я скажу: «Яке щастя!» — мовила Мері, коли я стискував її в своїх обіймах.

Нехай хтось інший загубив скарби, а я того часу придбав їх.

Розділ XII

ІСТОРІЯ ДЖОНАТАНА СМОЛА

Інспектор, що сидів у кебі, був людина дуже терпляча, бо повернувся я до нього вже пізно вночі. Але, довідавшись від мене про порожню скриню, він засмутився.

— Пішла за вітром моя винагорода, — сумував він. — Де немає грошей, там немає й винагороди. А якби скриня не була порожня, ми з Семом Брауном добре заробили б таки цієї ночі.

— Містер Шолто — чоловік заможний, — заспокоював його я, — він подбає за вашу винагороду незалежно від того, знайдено скарби, чи ні.

— Погана штука! — з виглядом безнадії похитав головою інспектор. — І так само скаже й містер Есільней Джонс...

Він не помилився. Детектив і дійсно змінився на обличчі, коли я, повернувшись на Бейкер-стріт, показав йому порожню скриню. Він, Холмс і наш полонений тільки-но прибули туди, бо Есільней Джонс, всупереч своєму попередньому проекту, заїхав по дорозі до Скотленд-Ярду. Мій компаньйон напівлежачи розкинувся в кріслі. Смол сидів проти нього на стільці, закинувши свою дерев'яну ногу на здорову. Побачивши порожню скриню, він відхилився назад і голосно засміявся.

— Це ваша робота, Смоле,— розсердився Джонс.

— Так,— ніби святкуючи перемогу, вигукнув той,— я помістив їх туди, де ви ніколи їх не знайдете. Це — мої скарби, і, коли мені не пощастило взяти їх з собою, нехай же вони не дістануться нікому. Кажу ж бо вам: вони належать тільки трьом каторжникам, що живуть і тепер в Андаманських таборах, та мені. Я знаю, що ні я, ні вони скористатися з них не можемо, і я зробив це і в своє, і в їхнє ім'я. Ми завжди робили спільно під знаком чотирьох. Я знаю, що й вони краще кинули б ті скарби в Темзу, ніж передали б їх Морстеновим або Шолтовим нащадкам. Зовсім не для того, щоб збагатити їх, зробили ми таке з Ахметом. Скарби лежать там, де й ключ і де лежить Тонга. Коли я побачив, що катер мусить наздогнати нас, я поклав свою здобич у надійну схованку. Ваша поїздка не дасть вам і рупії.

— Ви дурите нас, Смоле,— урочисто промовив Есільней Джонс.— Якби ви хотіли викинути скарби в Темзу, вам було б зручніше кидати їх разом із скринією.

— Мені було б легше кинути, а вам — легше розшукати їх,— відповів Смол.— Той, хто спромігся впіймати мене, зумів би знайти й скарби на дні ріки. Але тепер, коли їх розкидано протягом п'ятьох миль, то вже буде важче. Мені й самому досадно було робити це, та я майже нічого не тямив, коли побачив, що ви наздоганяєте нас. А втім, я не жалкую за ними. Зазнав я в своєму житті і злиднів, жив і добре, проте ніколи не плакав за розбитим щастям.

— Це дуже серйозна справа, Смоле,— сказав детектив.— Якби ви допомагали правосудності замість того, щоб оце так перешкоджати їй, для вас самого було б краще.

— Правосудність! — хмикнув колишній каторжник.— Гарненька правосудність! Чиї то скарби, як не наші? Хіба ж то справедливо, що я повинен повернути їх тим, хто й пальцем не ворухнув, щоб здобути їх? Подумайте тільки, як вони мені обійшлись. Двадцять років життя в багні, де вас б'є лихоманка. Цілий день на роботі над мангровими деревами, а ночі перебуваєш закутий у колодки в брудному бараці. Тебе їдять москити, трусить лихоманка, лупцює кожен жовтопикий поліцейський, що йому до серця познуватися з білого. Ось у що обійшлись мені скарби Агри! А ви кажете мені про правосуддя, бо я не хотів віддати комусь іншому те, що коштувало мені так дорого? Я волів би, щоб мене повісили двадцять разів, або щоб Тонга загнав мені в шкіру одну з своїх стріл, ніж нидіти в арештантській халупі,

тоді як той, хто обікрав мене, розкошує на мої гроші в палацах.

Смол утратив свою стриманість, і вона спливала з нього у вирі слів.

Очі його горіли ненавистю, а кайдани бряжчали за кожним рухом його рук. Глянувши на нього, я зрозумів, що майор Шолто мав усі підстави жахатися, дізнавшись про звільнення покривдженого ним каторжника.

— Ви забуваєте, що ми нічого не знаємо, — спокійно перепинив йому мову Холмс. — Ми не чули вашої історії і не можемо сказати, наскільки закон буде на вашому боці.

— Правильно, сер. Ви поставилися до мене дуже приязно, хоч це вам я завдячую свої браслети. Ну, та я не серджуся на вас за це. Якщо ви хочете послухати про мої пригоди, я не маю причин ховатися від вас. Те, що я кажу, свідчуся богом, нестеменна правда. Дякую. Поставте склянку коло мене. Я нахилитимусь.

Сам я з Вустера, народився коло Першора. Думаю, ви ще й тепер знайдете там ціле кубло Смолів. Мені часто кортіло заглянути туди, та, правду казати, я ніколи не користався великою пошаною з боку родини, і навряд чи вони були б дуже задоволені бачити мене. Це все — робочий, богомільний народ, поважаний від усіх сусідів, незначні фермери, а я завжди був до певної міри бурлака. Нарешті вони позбавилися таки мене. Через дівчину я вплутався в одну історію і мусив був вступити на службу до королеви, що платила мені шилінг у день і послала до Індії разом із третім полком.

Та мені, очевидно, не судилося довго бути солдатом. Я вмів уже ходити гусячим кроком і обходитися з карабіном, коли мені спало на думку поплавати в Ганзі. На моє щастя, на той самий час у воді був і сержант моєї роти Джон Голдерс, один із найкращих плавців у війську. Коли я доплив до середини ріки, на мене кинувся крокодил і відбатував мені праву ногу аж до коліна так ловко, наче хірург. З переляку і через втрату крові я знепритомнів і неодмінно втопився б, якби Голдерс не підтримав мене й не відволік на міліну. П'ять місяців я пролежав у шпиталі і, прийшовши звідти з милицею на оцупку ноги, був нездатний не тільки служити в армії, та навіть робити важку фізичну роботу.

Як бачите, мені дуже пощастило, бо я був нікчемна руїна, не мавши ще й двадцяти років. Проте незабаром мені пофортунило. До того міста, де я жив, приїхав такий собі Авель Вайт, власник індигових плантацій, який шукав вірну

людину, щоб доглядати його робітників і примушувати їх працювати. Він показався приятелем нашого полковника, що від часу того випадку почав цікавитися мною. Коротко кажучи, внаслідок довгих розмов полковник порекомендував йому взяти на цю посаду мене. Робити доводилося здебільшого верхи, і моя нога не могла дуже перешкоджати, бо в мене лишалось ще досить її, щоб міцно триматися в сідлі. Мої обов'язки полягали в тому, щоб об'їжджати плантації, доглядати робітників і карати лінивих. Платили мені добре, помешкання дали дуже пристойне, і врешті я був задоволений і думав, що до смерті житиму на індигових плантаціях. Містер Авель Вайт був людина люб'язна і часто приїздив до мене викурити люльку. Білі там ставляться дуже приязно один до одного, чого вони не роблять вдома.

Та мені ніколи не щастило надовго. Зненацька, цілком несподівано, у нас зчинився бунт. Ще якийсь місяць тому в Індії, здавалося, було тихо й спокійно, немов у Серей або в Кенті. А за місяць двісті тисяч чорних дияволів наче зірвалися з цепу, і країна обернулася у справжнє пекло. Ви, джентльмени, напевно, знаєте про все це більше, ніж я, бо читати я ніколи не любив і знаю лише те, що бачив на власні очі. Наша плантація лежала поблизу міста, майже на межі з північно-західними провінціями. Щоночі небо палало відблисками спалюваних маєтків, а вдень повз нас проходили невеликі партії європейців з жінками й дітьми, прямуючи до Агри, де стояли найближчі війська. Містер Авель Вайт був людина вперта. Він вбив собі в голову, що чутки про повстання перебільшені і що воно вщухне так само раптово, як і виникло. От він і сидів собі на веранді, п'ючи віскі та палячи сигари, в той час як круг нього все ревло та бурхало. Звичайно, ми тулилися до нього — я і Довсон з жінкою, що був за бухгалтера і завідував господарством. Та одного дня все завалилося. Я зранку поїхав до далекої плантації, і коли повертався ввечері додому, звернув увагу на якусь дивну кучку, що лежала на дні рівчака. Підїхавши ближче подивитися, що воно таке, я вжахнувся, побачивши жінку Довсона, порізану на шматки і напівз'їдену шакалами та собаками. Трохи далі на дорозі лежав ниць сам Довсон, мертвий, із спорожнілим револьвером у руці, а круг нього лежали трупи чотирьох сипаїв. Я підстрожив коня, майже не тямлячи, що роблю, і в той момент уздрів стовп густого диму над бунгало Авеля Вайта і язики полум'я, що почали вже вибиватися з-під покрівлі. Я зрозумів, що допомогти хазяїнові я не зможу, а лише сам загину, коли втручатимусь у цю справу. З того місця, де я стояв, мені видно було сотні

отих чорних чортів, що вили й плигали навколо пожарища. Декотрі впізнали мене, і пара куль просвистіла коло самої моєї голови. Тоді я кинувся тікати і ввечері був уже під захистом стін Агри. А проте, як виявилось, і там було небезпечно. В місті кишіли люті скорпіони. Жменя нас губилася у вузьких, покручених вулочках. Отже, наш командир перейшов річку, і ми загніздилися в старій фортеці. Не знаю, чи хто з вас чув або читав про цю фортецю — найбільш чудернацьке місце, яке я будь-коли бачив.

Перед нею тече річка, захищаючи її від нападу, але ззаду і з боку є сила брам, що коло їх доводилося весь час вартувати. Але нас було так мало, що ледве вистачало людей на бастіоні та на гармати, і охороняти як слід незлічимі брами не було кому. Ми спромоглися лише організувати постійний караул в центрі форту й мати на варті біля кожних воріт одного білого й двох-трьох тубільців. Мені було доручено доглядати вночі самотню браму на південно-західному боці фортеці. Мені підлягали два сикхи, і ми умовилися, що, в разі небезпеки, я маю вистрелити з мушкета, після чого прийде допомога з боку центральної охрани.

Третя ніч мого вартування випала темна й вітряна. Сівав дрібний дощ. Не дуже приємно було стояти коло воріт за такої погоди. Я кілька разів намагався викликати до розмови сикхів, але даремно. Близько другої ночі пройшов патруль і на хвилину розважив мій смуток. Бачивши, що з моїми компаньйонами не розбалакаєшся, я видобув люльку і відклав убік мушкет, щоб запалити сірника. Обоє сикхів миттю були вже на мені. Один із них схопив мою рушницю й підніс її над моєю головою, а другий приставив мені до горла ніж і закликав зарізати мене, як тільки я ворухнусь.

Спершу я подумав, що мої хлопці змовилися з повстанцями і що це був початок штурму. Якби брама опинилася в руках у сипаїв, фортеця впала б, і наших жінок і дітей катували б так, як у Кавнпорі. Мабуть, ви подумаєте, джентльмени, що я похваляюся, але, слово честі, дарма що ніж був коло самого горла, я хотів крикнути, нехай востанне, щоб попередити караул. Ті, що тримали мене, здавалось, зрозуміли мої думки, бо один із них прошепотів: «Не роби шуму; фортеці ніщо не загрожує; на цьому боці річки немає жодного собаки-повстанця». Голос його брнів правдою, і я знав, що зніми я галас — мене буде вбито. Я читав це в карих очах хлопця. Отже, я мовчав, чекаючи, що вони скажуть, чого їм треба.

— Слухай, саїбе,— мовив вищий і лютіший, що звався Абдула Хан.— Мусиш або бути з нами, або ніколи вже

більше не говоритимеш. Справа занадто важлива, і ми не можемо вагатися. Або ти на своєму християнському хресті заприсягаєшся, що будеш наш тілом і душею, або твій труп цієї ж ночі буде кинуто в рів, а ми перейдемо до наших братів-повстанців. Третього шляху немає. Що хочеш: жити чи вмерти? Можемо дати тобі обміркувати це лише три хвилини. Час минає, і ми мусимо закінчити все перед тим, як проходитиме патруль.

— Як я можу рішати? — відповів я. — Ви не сказали, чого ви від мене хочете. Але я тепер же попереджаю вас, коли це йдеться за фортецю, я ні на що не пристану, і ви краще зараз же переріжьте мені горлянку.

— Фортеця тут не причому, — сказав він. — Ми просимо тебе зробити те, задля чого твої земляки приїдять до нашої країни. Ми хочемо, щоб ти забагатів. Коли ти приєднаєшся до нас цієї ночі, ми присягаємось на ножі і потрібною присягою, якої жоден сикх ніколи не ламав, що ти дістанеш свою частку здобичі. Четверта частина скарбів буде твоя. Більше ми сказати не можемо.

— Які там ще скарби? — спитав я. — Я не менше за вас хочу забагатіти. Скажіть тільки, як це зробити.

— Тоді заприсягайся кістками твого батька, честю твоєї матері, твоєю вірою, що ніколи не здіймеш руки і не вимовиш слова проти нас ні тепер, ні в майбутньому.

— Я ладен заклятися, якщо дійсно фортеці ніщо не загрожує.

— А ми з товаришем з свого боку закликаємось, що матимеш четверту частину скарбів, що будуть нарівно поділені між нами чотирма.

— Але тут нас лише троє, — зауважив я.

— Ні, Дост Акбар мусить також мати свою частку. Ми зараз розповімо тобі, в чому полягає справа. Стань коло воріт, Магомете Сінг, і попередь нас, коли вони підходять. Я розповім тобі цю історію, саїбе, бо я знаю, що ви — феринги — додержуєте присяги і на вас можна покластися. Якби ти був брехливий індус, то хоч би ти й закликався всіма їхніми богами в їхніх оманливих храмах, твоя кров була б уже на моєму ножі, а твоє тіло у воді. Та сикх знає англійця і англієць знає сикха. Слухай же, що я тобі оповідатиму.

Тут, у північних провінціях є раджа, страшенно заможний, дарма що держава його невеличка. Багато він дістав у спадщину від батька, а ще більше придбав сам, бо він дуже погана людина, що тільки накопичує золото, а не витрачає його. Коли знялася ворожнеча, він хотів бути

другом і лева, і тигра — приятелювати і з сипаями, і з англійцями. Незабаром, проте, йому здалося, що для білих настали останні дні, бо звідусіль чути було лише про їхню смерть та про їхні поразки. Отже, будши людиною обережною, він склав план, за яким будь-що-будь, а половина скарбів мала в кожному разі лишатися йому. Золото й срібло він замурував у своєму палаці, а найкращі самоцвіти та найкоштовніші перлини поклав у залізну скриню і доручив вірному служникові, що перебрався купцем, відвезти ту скриню до форта Агри й сховати її там. Отже, якби перемогли повстанці, він мав би свої гроші, а коли перемога була б на боці білих, його самоцвіти було врятовано. Розподіливши в такий спосіб майно, він прилучився до сипаїв, що перемагають. Зауваж собі, саїб, що така поведінка дозволяє кожному, хто не зрадив своїх, привласнити його скарби. Передягнений купець, який подорожує під ім'ям Ахмета, тепер у місті Агри і хоче пробитися до форту. З ним увесь час товаришує мій побратим — Дост Акбар, що знає його секрет. Дост Акбар обіцяв провести його цієї ночі до форту і вибрав для цього нашу браму. Зараз він сюди прийде, а ми з Магометом Сінгом зустрінемо їх. Брама на відшибі, і ніхто не довідається про їхній прихід. За крамаря Ахмета не буде більше чути, а скарби раджі ми поділимо між нас. Що ти скажеш на це, саїб?

У Вустера життя людське — велика й священна річ, а коли кругом вас кров і вогонь і щодня чекаєш смерті, тоді починаєш думати інакше. Чи житиме Ахмет, чи ні — було для мене байдужісінько. А коли я згадав про те, що можна робити, коли маєш гроші в нашій батьківщині, уявив собі, як дивитимуться мої земляки, побачивши мене з кишнями, повними золота, мені все стало ясно. Абдула Хан, думаючи, що я вагаюся, почав переконувати мене.

— Ти ж візьми до уваги, саїб,— казав він,— що коли б Ахмета побачив тут комендант, його розстріляли б чи повісили. Скарби забере держава, і ніхто не побачить з них і рупії. Тепер, коли ми вирішили кінчати Ахмета, чого не зробимо ми й решті. Самоцвітам у нас буде не гірше, ніж в урядовій скрині, їх там стільки, що всі ми станемо багатирі й знамениті ватажки. Ніхто нічого не знатиме, бо тут ми самі. Що може бути краще? Ще раз кажу, саїбе: або ти з нами, або ми ставимось до тебе, як до ворога.

— Я ввесь ваш,— крикнув я.

— Це добре,— відповів Абдула, повертаючи мені рушницю.— Бачиш, ми тобі віримо, бо слово твоє кріпке, як і наше.

Тепер нам лишається тільки чекати на мого брата й того крамаря.

— А брат твій знає, що ви хочете робити?

— Це ж він склав план й обміркував його. Ходім до брами і допоможемо вартувати Магометові Сінгу.

Дощ падав і падав, бо починалася вже вогка пора року. Темні, важкі хмари тяглися по небу. Перед брамою стояло ціле озеро, але вода подекуди стікала вниз, і його можна було перейти. Дивно мені було вартувати тут з двома дикими пенджабцями, чатуючи на людину, що йшла на смерть.

Раптом по той бік озера мигнуло світло затемненого ліхтаря, потім зникло за горбками, а тоді блимнуло знову, наближаючись до нас.

— Це — вони, — крикнув я.

— Ви озвете його, як і звичайно, саїб, — прошепотів Абдула. — Не давайте йому приводу злякатися. Нехай він увійде; ви лишаєтеся тут на сторожі, — ми зробимо все самі. Приготуйте ваш ліхтар, щоб ми знали, що це дійсно той чоловік.

Вогник посувався вперед, іноді спиняючись. Нарешті я виразно побачив дві темні постаті, що хляпали по калюжах.

— Хто йде? — спитав я.

— Друзі, — була відповідь.

Я відслонив ліхтар і освітив їх. Один був величезний сикх з чорною бородою мало не до попереку. Таких здорових людей я бачив тільки в комедіантських ташах. Другий був невеличкий гладкий чоловічок у високім жовтім тюрбані і з пакою, загорненою в шаль, на руках. Він увесь трусився від страху. Руки його тремтіли, як у лихоманці, і він крутив на всі боки головою, поблискуючи допитливими оченятами, наче та миша, що визирає з нірки. Я здригнувся, подумавши, що його зараз буде вбито, а потім згадав про скарби, і моє серце стало тверде, як криця. Глянувши на моє біле обличчя, він верескнув з радощів і підійшов до мене.

— Прошу вашої допомоги, — заскиглив він, — допомоги бідному крамареві Ахметові. Я проїхав через увесь Райпунтан, щоб знайти захист у форті Агри. Мене обікрали і побили, бо я був друг англійців. Це таке щастя — почувати себе в безпеці і не боятись ні за своє життя, ні за свої маленькі статки.

— Що у вас під шаллю! — спитав я.

— Залізна скринька з двома-трьома речами, цікавими як родинні пам'ятки. Вони нічого не варті для сторонніх, але

мені шкода було б їх позбутися. Я не який-небудь жебрак, саїбе, і винагороджу вас і вашого коменданта, коли ви дозволите мені сховати їх десь тут.

Чим більше дивився я на його опасте, перелякане обличчя, тим прикріше ставало мені думати, що ми маємо вбити його. Краще було кінчати скоріше.

— Відведіть його до центрального караулу,— сказав я.

І вони зараз же оточили крамаря: сикхи з боків, велетень ззаду — і ввійшли в темну браму.

Залишившись з ліхтарем біля воріт, я спершу чув їхні кроки в самотніх коридорах. Потім настала тиша, а далі залунали голоси, шум боротьби й ударів. За хвилинку я, вжахнувшись; почув, як хтось, засапавшись, біжить до мене. Освітивши ліхтарем довгий прохід, я побачив, що це був той гладун. Він зі скривавленим обличчям нісся, наче вітер, а назирцем за ним, з ножем у руці, стрибаючи, як тигр, мчав чорнобородий сикх. Я ніколи не бачив, щоб людина бігла так швидко, як цей крамар. Він набагато випередив сикха і, якби, проминувши мене, вискочив із брами, безумовно врятувався б. Серцем я співчував йому, але думка про скарби знову взяла гору. Коли крамар порівнявся зі мною, я кинув йому під ноги рушницю, і він упав, перекутившись двічі, немов забитий трусик. Не встиг він підвестися, як до нього підскочив сикх і всадив йому в спину ніж. Той не ворухнувся, не промовив ні слова і залишився лежати там, де впав. Я думаю, що він скрутив собі в'язи, падаючи.

Ви бачите, джентльмени, я додержую своєї обіцянки і розповідаю все достеменно так, як воно було, незважаючи на те, чи пошкодить мені ця правда, чи піде на користь.

Смол спинився і простяг свої взяті в колодки руки до віскі з содою, що налив йому Холмс. Мушу признатися, ця людина викликала в мене огиду не тільки через криваву справу, до якої він був причетний, але й через ту байдужість, з якою він розповідав про свій злочин. Хоч яка б кара чекала його, а я не відчував до нього ні щонайменшої симпатії. Шерлок Холмс і Джонс сиділи, поклавши руки на коліна, і зацікавлено слухали. По їх обличчях видно було, що оповідання викликало й у них почуття огиди. Смол зрозумів це, і в голосі його, коли він став казати далі, чути було виклик.

— Я, безсумнівно, зробив погано, та я хотів би бачити того, хто на моєму місці відмовився б від скарбів, знаючи, що за відмову йому переріжуть горлянку. До того ж відтоді, як він уступив до форту, один із нас мусив померти. Якби йому пощастило втекти, все діло сплигло б на поверхню,

мене притягли б до військового суду і розстріляли б. За тих часів люди не були такі церемонні, як тепер.

— Кажіть, що сталося далі, — коротко промовив Холмс.

— Ми внесли його в форт — Абдула, Акбар і я. Він таки відтягнув нам руки, дарма що був такий коротенький. Магомет Сінг залишився чатувати коло воріт. Ми віднесли його на місце, що сикхи приготували заздалегідь. То було там, де коридор переходив у просторий зал з облупленим тинкуванням на стінах. Долівка спускалася в один бік, утворюючи природне гробовище. Туди ми й поклали крамаря Ахмета, покривши його зверху побитими плитами, а тоді повернулися до скарбів.

Вони лежали там, де він упустив їх, як упав уперше. Скриня була та сама, що стоїть тепер у вас на столі. Ключ висів на срібному ланцюжку, прип'ятому до віка. Ми відчинили її, і світло ліхтаря заграло на самоцвітах такої краси, про яку я лише читав і мріяв, будши ще хлопцем, у Першорі. Вони просто сліпили нас. Коли наші очі призвичаїлися, ми витягли із скрині чисто всі самоцвіти й склали їм опис. Там було сто сорок діамантів найчистішої води, і в тому числі один, що зветься «Великий Могол» і вважається за другий у цілому світі. Ми налічили дев'яносто сім дуже гарних смарагдів і сто сімдесят рубінів; правда, деякі з них невеличкі. Було там сорок карбункулів, сто десять сапфірів, шістдесят один агат і сила берилів, оніксів, бірюзи та інших камінців, що тоді їх я й не знав на ймення. Крім того, там лежало коло трьохсот чудових перлин, і штук сорок із них були вправлені в золоту діадему. До речі, коли я відкрив скриню тепер, цієї діадеми в ній не було.

Перелічивши наші скарби, ми поклали їх знову в скриню і понесли показати їх Магометові Сінгу, що вартував коло воріт. Там ми урочисто поновили нашу присягу допомагати один одному і не викривати нашої таємниці. Ми умовилися заховати скриню в надійне місце до того часу, доки все не вгамується, а тоді поділити скарби нарівно. Ділити їх зараз же не було рації. Якби такі коштовні самоцвіти знайдені при нас, це тільки викликало б підозру. Отже, віднесли скриню в той зал, де лежав труп, і там, розібравши кілька цеглин у мурі, заховали наші скарби. Ми добре занотували місце, а на другий день я накреслив чотири плани — по одному для кожного з нас. Внизу був поставлений знак чотирьох, бо ми заклалися, що кожен робитиме для всіх і жоден із нас не матиме ніякої переваги перед іншими. Можу заприсягтися, що цієї клятви я ніколи не ламав.

Ну, мені нема чого розповідати вам, джентльмени, про

повстання в Індії. Після того як Вільсон узяв Делі, а сер Колін звільнив Лекнов, справу було програно. Підвезли свіжі війська, і Нана Саїб мусив був тікати за кордон. Колона полковника Греседа підійшла до Агри й розігнала пандів. Країна, здавалося, втихомирювалась, і ми починали сподіватися, що незабаром спроможемося забрати скарби і виїхати кудись зі своїми частками. Та наші надії не справдилися, бо нас заарештували, обвинувачуючи в убивстві Ахмета.

Сталося це так. Коли раджа доручав Ахметові свої самоцвіти, він вірив йому й покладався на нього. Та що б ви думали? Там, на Сході, люди дуже недовірливі, і раджа доручив іншому, ще вірнішому, слuzі наглядати за Ахметом. Цьому другому було наказано не спускати очей з Ахмета і стежити за кожним його кроком. Він стежив за ним і тієї ночі і бачив, як Ахмет увійшов у форт. Певний, що Ахмет шукає там притулку, він наступного дня дістав і собі дозволу ввійти в Агру, але Ахмета не знайшов ніде. Це здалося йому таким дивним, що він поділився своїми сумнівами з сержантом із тубільців, а той довів це до відома коменданта. Почали шукати і знайшли тіло. І ось саме тоді, як ми вважали, що все гаразд, всіх нас чотирьох схопили, заарештували й віддали під суд, звинувачуючи в убивстві крамаря. Трьом — тому, що ми вартували на той час коло воріт, а четвертому — знаючи, що він був з убитим. На суді за скарби й мови не було, бо раджу скинули, і він виїхав з Індії. Отже, не було кому цікавитися спеціально ними. Факт убивства, проте, було встановлено, і наша участь у ньому не викликала ніякого сумніву. Троє сикхів дістали довічні каторжні роботи, а мене засуджено до страти на горло, заміненої згодом на ті ж таки роботи.

Ми опинилися в досить незвичайному становищі. Закуті в кайдани, майже без ніякої надії будь-коли звільнитися, ми знали таємницю, що дозволила б нам жити в палацах, якби її пощастило використати. Можна було збожеволіти, дістаючи щодня стусани й ляпаси від кожного тюремника, а їли риж і пили воду, в той час як у тебе на похваті лежали величезні скарби. Та я був людиною впертою і чекав слушного часу.

Нарешті той слушний час нібито прийшов. З Агри мене переведено до Мадрасу, а звідти — до Блера, одного з Андаманських островів. Там дуже мало білих арештантів, і що спочатку я шанувався та слухався, то незабаром мені дано деякі пільги. Я оселився в халупчині в Шоптавні, на схилі гори Марієта, і належав майже сам собі. Це було

сумне містечко, оточене з усіх боків селищами людожерців, що при нагоді з охотою кидали в нас отруєні стріли. Там ми мусили копати рівчаки, відводнювати ґрунт, садовити дерева й виконувати ще багато інших робіт. Протягом цілого дня ми поралися, і тільки ввечері мали вільну часинку. Між іншим, я допомагав лікареві готувати ліки і навчився дечого в цій галузі. Ввесь час я шукав нагоди дати драла, але від найближчої землі нас відділяли сотні миль, вітру на морі в тих місцевостях не буває майже ніколи, і втеча за таких умов була до біса важка справа.

Доктор Сомертон був жвавий хлопець, аматор спорта. Щоночі молоді офіцери приходили до нього грати в карти. Аптечка, де я готував мої ліки, межувала з його вітальнею. Над дверима між ними було маленьке віконце; часто, коли мене брала нудьга, я прикручував в аптеці лампу, підходив до вікна і слухав їхні розмови та дивився, як вони грають. Я й сам страшенно люблю грати і, бачивши карти в інших, мав майже таку ж приємність, як коли карти були в моїх власних руках. Там бували майор Шолто, капітан Морстен і лейтенант Бромлей Браун, що командували тубільним військом, сам лікар і двоє чи троє цивільних урядовців, старі шкарбуни, які грали дуже обережно. Невеличка, але чесна компанія.

Мене з перших же днів уразило те, що військові завжди програють, а штатські виграють. Вважайте, джентльмени, я не кажу, що тут було якесь шахрайство, але просто описую. Цивільні тільки й уміли, що грати в карти, і досконало вивчили, як грає кожен із їхніх партнерів. А військові грали, аби пробавити час. Щоночі офіцери убожіли і чим бідніші вони ставали, тим завзятіше хотіли відігратися. Майор Шолто був найзавзятіший. Спочатку він грав на золото та банкові білети, а далі перейшов до білетів, написаних ним самим на великі суми. Подеколи він вигравав якусь дрібничку, саме стільки, щоб це піддало йому духу, а після того доля глузувала з нього ще гірше, ніж раніше. Цілі дні він ходив хмарний, як хмара, і пив та пив. Однієї ночі він програв більше, ніж звичайно. Я сидів у своїй халупчині, коли вони з капітаном Морстеном проходили повз неї, повертаючися додому. Вони були кривні друзяки і ніколи не розлучалися. Майор просто лютував, пригадуючи свій прогаш.

— Все пропало, Морстене,— промовив він, коли вони були коло самої халупи.— Я — страчена людина.

— Дурниця, мій голубе,— одповів той, ляпаючи його по плечу,— ускочив і я в халепу, та...— Я чув тільки це, але

мені й цього було досить. За пару днів, коли майор Шолто проходив берегом, я затіяв з ним розмову.

— Я хотів би порадитися з вами, майоре,— звернувся я до нього.

— В чому справа, Смоле? — спитав Шолто, виймаючи сигару з рота.

— Я хотів би знати, сер, кому саме треба передати заховані скарби. Я знаю, де лежить півмільйона. Скористатися з них сам я не можу, і мені спало на думку передати їх законній владі. Мабуть, мені скоротять тоді термін ув'язнення.

— Півмільйона, Смоле? — вирячив він очі.

— Півмільйона, сер. В самоцвітах і перлинах. І найцікавіше те, що їхній власник поза законом і не може об'явити своїх прав на них. Отже, вони належать тому, хто знайде їх.

— Урядові, Смоле, урядові,— пробурмотів він. Але з тону його я зрозумів, що мої слова влучили йому просто в серце.

— Ви, значить, думаєте, сер, що я маю подати заяву генерал-губернаторові? — байдуже спитав я.

— Ну, вам нема чого так поспішати, щоб потім не каятися. Розкажіть мені докладно про це, Смоле. Подайте факти.

Я розповів йому всю історію, змінивши в ній дещо, щоб він не міг узнати місцевості. Коли я закінчив, він стояв, наче остовпілий і повний думок. Губи його тремтіли, і я розумів, що він змагається з собою.

— Це дуже важлива справа, Смоле,— промовив він нарешті.— Не кажіть нікому нічого. Я до вас скоро зайду.

Днів за два, глухої ночі, він прийшов до мене з своїм приятелем капітаном Морстеном.

— Прощу вас розповісти ще раз цю історію, Смоле,— сказав він,— щоб капітан Морстен чув її безпосередньо від вас.

Я повторив те, що розповів йому два дні тому.

— Скидається на правду. Чи не так? — зауважив він.— Варто було б зробити щось.

Капітан Морстен, погоджуючись, нахилив голову.

— Слухайте, Смоле,— каже майор.— Ми з моїм приятелем обміркували цю справу і вважаємо, що навряд чи ваш секрет належить урядові. То ваша власність, і ви можете робити з нею, як хочете. Ідеться лише за ціну. Ми згодні обговорити з вами це питання і встановити умови.

Він говорив нібито байдужим тоном і удавав, що не

зацікавлений у цьому, але очі його горіли запалом і нертерплячкою.

— Щодо цього, джентльмени,— відповів я, і собі удаючи байдужість, хоч хвилювався не менше, як вони,— то в моєму становищі мова може йти тільки за одну ціну. Я хочу, щоб ви допомогли мені й моїм трьом товаришам звільнитися. Тоді ми приймаємо вас до гурту й дамо вам п'яту частину скарбів.

— Гм,— каже Шолто,— п'ята частина: не дуже принадливо.

— Це вийде по п'ятдесят тисяч фунтів на кожного.

— Але як можемо ми допомогти вам звільнитися? Адже ви знаєте, що це неможливо.

— Зовсім ні,— відповідаю.— Я обміркував усе до останньої дрібниці. Єдина перепона, що перешкоджає нам утекти, це — відсутність човна і брак харчу. В Калькутті або в Мадрасі є скільки хочете маленьких яхт, що чудово підійшли б до цього. Ми сядемо на неї вночі, а ви відвезете нас кудись до індійського берега і дістанете свою частку.

— Якби ви були один,— вагався він.

— Ні в яким разі! Ми присягалися один одному, що завжди будемо вкупі.

— Бачите, Морстен,— каже тоді майор,— Смол додержує свого слова й не хоче зраджувати своїх спільників. Я думаю, ми можемо цілком поклатися на нього.

— Непевна це річ,— відповів той.— А проте, з грішми, як ви кажете, ми залагодимо всі наші справи.

— Добре, Смоле,— погодився майор.— Ми спробуємо. Але насамперед треба ж вас перевірити. Скажіть мені, де заховано скриню. Я дістану відпустку, поїду до Індії і там пересвідчуся, що вона на місці.

— Не кваптеся так,— відповідаю.— Я мушу ще мати згоду моїх товаришів. Я ж казав вам, що один без одного ми нічого не робимо.

— Нісенітниця! — розсердився майор.— Причому тут якісь троє чорних?

— Чорні вони чи блакитні, то байдуже,— відказав я.— Вони були зі мною й будуть і далі.

Справу розв'язано на другому побаченні в присутності Магомета Сінга, Абдули Хана й Дост Акбара. Ми ще раз докладно все обговорили й дійшли згоди. Ми обіцяли дати обом офіцерам карти форту Агри і відзначити на них місце, де заховано скарби. Майор Шолто мусив поїхати до Індії перевірити наші слова. Знайшовши скриню, він мав залишити її на місці і послати по нас яхту з усім потрібним для

довгої подорожі. Яхта чекала б на нас коло острова Ретленда, куди ми мусили добутися самі, а Шолто повернувся б на службу. Після того у відпустку пішов би капітан Морстен, що також мав поїхати до Агри. Там ми зустрілися б, поділили скарби, і Морстен відвіз би з собою і свою частку і частку майора Шолто. План цей закріплено якнайурочистішою клятвою, яку будь-коли вимовляли людські уста. Цілу ніч я просидів з атраментом і папером, а ранком були готові обидві мапи, підписані знаком чотирьох — моїм, Абдули, Акбара й Магомета.

Я, певно, надокучаю вам своєю історією, джентльмени, і знаю, що моєму другові містерові Джонсу кортить посадити мене за ґрати. Отже, я буду говорити коротко. Негідник Шолто поїхав до Індії, але звідти не повернувся. Капітан Морстен показував мені його ім'я в спискові пасажирів на одному з поштових пароплавів, що ходив до Англії. Його дядько помер, залишивши йому свій маєток, Шолто кинув військову службу, не посоромившись зрадити п'ять чоловік. Незабаром до Агри поїхав Морстен. Виявилось, як ми й думали, що скарби зникли. Паскудник вкрав їх, не виконавши жодної з умов, за які ми продали наш секрет. Від того дня починаючи, я жив тільки для помсти. Я думав про неї вдень і мріяв уночі. Вона поглинула всі мої інтереси й прагнення. Втекти, щоб розшукати Шолто і власною рукою перерізати йому горлянку — стало за мету мого життя. Навіть знайти скарби Агри було б мені менш приємно, ніж убити Шолто.

До того часу я багато про що мріяв, і жодна з моїх мрій не здійснилася. Та нарешті, по багатьох роках, дійшла і моя черга. Я казав вам, що розумівся трохи на медицині. Одного дня, коли доктор Сомертон заслаб, каторжники знайшли в лісі маленького андаманця. Він тяжко захворів і ліг у затишному місці чекати смерті. Я почав лікувати його, дарма що він пручався, наче гадючення, і за два місяці поставив на рівні ноги. Протягом цього часу він так присотався до мене, що не захотів повертатися з лісу і залишився жити коло моєї халупи. Я трішки навчився його мови і цим остаточно привернув його до себе.

Тонга — так його звали — був видатний весляр і мав свій власний великий човен. Переконавшись, що він щиро мені відданий і зробить усе для мене, я побачив можливість утекти і обговорив із ним усі подробиці. Він мав якось уночі підїхати човном до старої корабельні, що ніким не охоронялася, і забрати мене. Я загадав йому взяти з собою кілька тикв із водою і запас ямсу, кокосових горіхів і картоплі,

То був щирий і незрадливий товариш — цей маленький Тонга. Я думаю, що ніхто й ніколи не мав вірнішого спільника. Призначеної ночі він із своїм човном чекав на мене коло корабельні. Як на те поблизу вартував один із наших сторожів, що завжди глумував з мене і кривдив, як міг. Я віддавна хотів віддячити йому, та не мав нагоди. Сама доля послала його мені перед від'їздом з острова. Він стояв на березі з рушницею за плечима. Я озирнувся, шукаючи каменя, щоб розбити йому голову, але не вздрів нічого.

Тоді мені спало на думку скористатися незвичайною зброєю. Я присів у темряві й одщібнув свою милицю. В три стрибки я був уже коло нього, і не встиг він піднести карабіна, як я розтросив йому череп. Ви й тепер ще можете бачити розколину в моїй дерев'янці. Ми сіли в човен і за годину були вже далеко в морі. Тонга взяв з собою все своє майно, своїх богів і свою зброю. Між іншим, у нього був довгий бамбуковий спис і кілька андаманських доріжок, з яких я зробив щось подібне до вітрила. Десять днів ми метлялися по морю, а на одинадцятий нас підбрав пароплав, що йшов із Сінгапура по Джедді з прочанами-малайцями.

Це була строката компанія, і ми з Тонгою швидко серед них загубились. У них була одна дуже хороша риса — вони не задавали питань.

Якщо я почну розповідати всі пригоди, які довелось пережити мені і моєму маленькому приятелю, ви не подякуєте мені, бо я не закінчу до ранку. Куди тільки не кидала нас доля! Але до Лондона ми ніяк не могли потрапити. І під час усіх блукань я не забував про основну мету. Я бачив Шолто вночі уві сні. Тисячу разів я вбивав його. Нарешті, роки три чи чотири тому, ми потрапили до Англії. Мені було неважко взнати, де живе Шолто. Потім я з'ясував, що сталося з скарбами. Я подружився з одним його домочадців. Не буду називати ім'я, не хочу, щоб хтось іще гнив у тюрмі. Я швидко дізнався, що скарби цілі і знаходяться у Шолто. І я почав думати, як напасти на нього. Але Шолто був хитрий. Охороняли його завжди два професіональних боксери, біля нього завжди були його сини і слуга-індус.

І ось я довідався, що він вмирає. Як божевільний кинувся я в Пондішері-Лодж: невже він вислизне від мене? Я прокрався в сад і заглянув до нього у вікно. Він лежав на своїй постелі, зліва і справа стояли обидва його сини. Я дійшов до того, що майже не накинувся на всіх трьох, але я поглянув на нього — він побачив мене у вікні, шелепа у нього відпала, і я зрозумів, що для майора Шолто все на цьому світі

закінчено. В ту ж ніч я все-таки вліз до нього в спальню і перебрав усі папери — я шукав які-небудь вказівки про те, куди він сховав наші скарби. Але я нічого не знайшов. І тут мені спало на думку, що якщо я коли-небудь зустрінусь з моїми друзями-сикхами, їм буде приємно дізнатися, що мені вдалось залишити в кімнаті майора свідоцтво нашої ненависті. І я написав на клапті паперу «знак чотирьох», як було на наших картах, і поклав папір на груди покійного. Нехай він і в могилі пам'ятає про тих чотирьох, яких він обманув і пограбував.

На прожиток ми заробляли тим, що ходили по ярмарках і бідний Тонга за гроші показував себе. Чорний каннібал, він їв перед публікою сире м'ясо і танцював свої танці. Отже на кінець дня у нас завжди набиралась ціла шапка монет. Я, як і раніше, підтримував зв'язок з Пондішері-Лодж, але ніяких новин звідти не було. Я знав тільки, що його сини продовжують шукати. Нарешті прийшло повідомлення, якого ми так довго чекали. Скарби знайшлися. Вони виявилися на горищі, над стелею хімічної лабораторії Бартолом'ю Шолто. Я негайно прибув на місце і все оглянув. Я зрозумів, що з моєю ногою мені туди не добратися. Проте я дізнався про слухове вікно на даху, а також про те, що вечереє містер Шолто внизу. І я подумав, що з допомогою Тонги все буде дуже легко зробити. Я взяв його з собою і обв'язав навколо пояса вірвовкою, яку ми передбачливо прихопили. Тонга дерся, як кішка, і дуже швидко він опинився на даху. Але, на лихо, містер Бартолом'ю Шолто ще був у кабінеті, і це коштувало йому життя. Тонга думав, що поступив дуже добре, вбивши його. Коли я вліз по вірвовці в кімнату, він походжав по кімнаті гордий, як півень. І дуже здивувався, коли я назвав його кровожерливим дияволом і почав бити вільним кінцем вірвовки. Потім я взяв скриню зі скарбами і опустив її вниз, сам спустився, написав на папірці «знак чотирьох», залишивши його на столі. Я хотів показати, що коштовності нарешті повернулись до тих, кому вони належать по праву. Тонга витягнув вірвовку, закрив вікно і пішов через дах, так само як і прийшов.

Не знаю, що ще додати до моєї розповіді. Я чув, як хтось хвалив за швидкохідність катер Сміта «Аврору». І я подумав, що це саме те, що нам необхідне. Я домовився з старшим Смітом, найняв катер і пообіцяв йому добре заплатити, якщо він доставить нас цілими на корабель, що йде в Бразилію. Він, звичайно, здогадувався, що справа нечиста, але про таємницю норвудського вбивства не знав. Все, що я розповів вам, джентльмени,— істинна правда, і зробив

я це не для того; щоб розважити вас, а тому, що моє спасіння — розповісти все точно, як було, щоб увесь світ знав, як обдунив мене майор Шолто і що я зовсім не винний в смерті його сина.

— Чудова історія, — сказав Шерлок Холмс. — Цілком пристойний фінал для менш чудової справи. — У другій половині вашої розповіді для мене немає нічого нового, крім лише того, що віршовку ви принесли з собою. Цього я не знав. Між іншим, я вважав, що Тонга загубив усі свої колючки. А він вистрелив в нас ще одною.

— Тією, що залишилась у трубці. Решту він загубив.

— Зрозуміло, — сказав Холмс. — Як це мені не прийшло у голову?

— Є ще які-небудь запитання? — люб'язно запитав наш полонений.

— Ні, дякуємо, більше немає, — відповів мій друг.

— Послухайте, Холмс, — сказав Джонс, — ви людина, якій необхідно догоджати. Всім відомо, що в галузі розкриття злочинів ви найперший. Але обов'язок — це обов'язок, а я вже і так допустив стільки порушень порядку, догоджаючи вам і вашому другу. Мені буде спокійніше, якщо я засаджу нашого оповідача в надійне місце. Кеб ще чекає, а внизу сидять два поліцейських. Дуже зобов'язаний вам і вашому другу за допомогу. Само собою зрозуміло, ваша присутність на суді необхідна. Добраніч.

— Добраніч, джентльмени, — сказав Смол.

— Ти перший, Смол, — промовив передбачливо Джонс, коли виходили з кімнати. — Я не хочу, щоб ти огрів мене по голові своєю дерев'яшкою, як ти це зробив на Андаманських островах.

— Ось і кінець нашої маленької драми, — сказав я, після того, як ми трохи мовчки попалили. — Боюсь, Холмс, що це в останній раз я мав можливість вивчати ваш метод. Міс Морстен зробила мені честь, згодившись стати моєю дружиною.

Холмс відчайдушно закричав.

— Я так цього боявся! Ні, я не можу вас привітати!

— Вам не подобається мій вибір? — запитав я.

— Подобається. Повинен сказати, що міс Морстен — чудова дівчина; і могла б бути справжнім помічником у нашій справі. У неї, безсумнівно, є для цього дані. Ви звернули увагу, що вона в перший же день привезла нам з усіх паперів батька ні що інше, як план Агрської фортеці. Але кохання — річ емоційна і вона протилежна чистому і холодному розумові. А розум я, як відомо, ставлю найвище за

все. Що стосується мене, то я ніколи не одружусь, щоб не загубити ясності розсудку.

— Сподіваюсь,— сказав я, сміючись,— що мій розум витримає це випробування. Але у вас, Холмс, знову дуже втомлений вигляд.

— Так, починається реакція. Тепер я весь тиждень буду як здавлений лимон.

— Як дивно у вас чергуються періоди того, що я, говорячи про іншу людину, назвав би лінощами, з періодами, повними найактивнішої і напруженої діяльності.

— Так,— сказав він,— в мені закладені властивості і великого лінивця і запеклого забіяки. Я часто згадую слова Гете: *Schade, dass die Natur nur einen Menschen aus dir schuf, denn zum würdigen Mann war und zum Schelmen den Stoff**. Між іншим,— повертаючись до норвудської справи,— у них, як я і гадав, у домі дійсно був помічник. І це не хто інший, як Лал Рао-шафар. Отже Джонс має неподільну заслугу — він упіймав-таки одну рибу в свою величезну сітку.

— Поділ, здається мені, взагалі проведено несправедливо,— зауважив я.— Ви зробили все в цій справі. Я дістав дружину, Джонс закріпив свою репутацію. Що ж залишається вам?

— Мені лишається кокаїн,— відповів він і простяг свою довгу білу руку до несесера.

---

* Шкода, що природа зробила з тебе одну людину: матеріала в тобі вистачило б і на праведника і на негідника (нім.).— *Ред.*

ПРИГОДИ ШЕРЛОКА ХОЛМСА

ТОВАРИСТВО ЧЕРВОНОГОЛОВИХ

Завітавши якось минулої осені до свого приятеля Шерлока Холмса, я застав у нього огрядного літнього добродія з квітучим обличчям і червоним, як жар, волоссям. Вони жваво розмовляли, і щоб не заважати їм, я, перепросивши за недоречний візит, налагодився був іти, та Холмс силоміць утяг мене назад у кімнату і причинив вихідні двері.

— Ви не могли прийти слухнішого часу, любий мій Ватсоне,— сердечним тоном промовив він.

— Але ви, бачу, невільні.

— Невільний і навіть дуже.

— То я краще перечекаю у вашій спальні.

— Ні в якому разі! Цей джентльмен, містер Вілсон, брав участь і допомагав мені в багатьох з найуспішніших моїх справ. Певний, що він допоможе нам і у вашому ділі.

Огрядний добродій підвівся наполовину із свого стільця і, зиркнувши на мене маленькими, що запливли салом, оченятами, буркнув якесь привітання.

— Сідайте, прошу, докторе,— сказав Холмс, одхиляючись на спинку крісла і стулюючи пучки пальців обох рук, як то він завжди робив, коли заглиблюється в міркування.— Я знаю, Ватсоне, ви поділяєте мою пристрасть до всього, що виходить поза рамки обридної повсякденності, і виявили свій нахил, поквапившись списати і, я сказав би, прикрасити чимало моїх нікчемних пригод.

— Як на мене, то всі вони були дуже цікаві,— відповів я.

— А оце от містер Джейбз Вілсон почав був розповідати

історію, що й мені здається аж надто чудернацькою. Мабуть, ви, містер Вілсон, ласкаво повторите ваше оповідання. Прошу про це не лише в ім'я доктора, який не чув її початку, але й для себе самого. Історія, справді, вельми дивна, і я хотів би довідатись про найменші її дрібниці. Знайомлячись з будь-якою справою, я звичайно з кількох подробиць угадую дальший хід подій, бо події ті подібні до тисячі інших випадків, що зараз же навертаються мені на пам'ять. Мушу, проте, признатися: ваша справа, наскільки я її знаю, цілком своєрідна. Принаймні, я не пригадую нічого схожого з нею.

Тілистий клієнт, немов запишавшись, випнув груди й видобув з бокової кишені свого пальта засмальцьовану, побгану газету. Поки він, розстеливши її на колінах, розглядав колонку об'яв, я пильно вдивлявся в нього, намагаючись зробити деякі висновки з його зовнішнього вигляду.

Та спостереження мої дали мені небагато. Наш відвідувач мав усі ознаки типового англійського дрібного крамря — опасистого, вайлуватого і чваньковитого. На ньому були широкі сірі штани з недорогої матерії, погано почищений розстібнутий чорний сурдут і кортова камізелька з важким мідяним ланцюжком, на якому, замість брелока, висіла квадратна металева бляшка. Обшмульганий капелюх і стареньке пальто з пошкарубілим оксамитовим коміром лежали на стільці поруч. Загалом, як не рахувати гарячого кольору волосся на голові та дуже сумного й збентеженого обличчя, у ньому не було нічого, що привертало б увагу.

Пильне Холмсове око вгледіло мої допитливі погляди, і він поблажливо всміхнувся, промовивши:

— Крім цілком ясних фактів, що містер Вілсон колись заробляв рукомеслом, належить до масонів, був у Китаї, нюхає тютюн і багато писав нещодавно, я не бачу нічого.

Джейбз Вілсон аж підскочив на своєму стільці і, тримаючи пальця на газеті, втупив очі в Шерлока.

— Але в який-то в біса спосіб довідалися ви про це, містер Холмс? — скрикнув він. — Звідки, наприклад, знаєте, що я заробляв рукомеслом? Це ж бо вірно, як евангеліє, бо я спершу був тесляром на корабельні

— А ваші руки, мій любий пане. Ваша права рука помітно більша за ліву; і м'язи на ній розвинені краще.

— То добре. А як же з тютюном та з масонством?

— Це настільки просто, що я навіть боюся образити вас поясненнями. Подивіться лишень на дугу та коло, що, всупереч правилам масонського ордену, виглядає шпилька у вас на грудях.

— А й вірно! Я й забув про неї. Ну, а писання?

— Та на що ж інше може вказувати лиснючий правий рукав вашого сурдута і обтертий лікоть на лівому?

— Нехай так. А Китай?

— Рибу над вашою правою кистю могли витатуїрувати тільки в Китаї. Я трішки вивчав різні методи татуїровки і виступав навіть у літературі з цього питання. Такий ніжно-рожевий колір луски характерний саме для Китаю. А як до того я бачу ще й хінську монету на ланцюжку від вашого годинника, то справа стає аж надто простою.

Містер Джейбз Вілсон засміявся глухим сміхом.

— Я думав — ви хитріший, а тепер бачу, що кінець кінцем тут немає нічого трудного.

— Мені часом здається, що я роблю велику помилку, пояснюючи свої міркування, — удався до мене Холмс, — і моя репутація ризикує зазнати фіаско, коли я буду такий щирий. Що, ніяк не знайдете об'яви, містер Вілсон?

— Знайшов-таки, — відповів той, відзначаючи своїм товстим червоним пальцем місце посередині шпальти. — Ось воно. З цього все й почалося. Почитайте тепер ви, пане.

Я взяв у нього газету і прочитав таке.

«До Товариства червоноголових.

На виконання волі покійного Езекії Гопкінса з Лебанона в штаті Пенсільванія, ПАСШ, утворюється друга посада для члена Товариства з платнею в чотири фунти стерлінгів на тиждень за дуже легку роботу. Кожен чоловік з червоним кольором волосся на голові, старший за двадцять один рік, в добрій пам'яті й при розумі, має право брати участь у конкурсі. Звертатись особисто в понеділок, об одинадцятій до Денкена Роса в Товариство, Фліт-стріт, Попс-корт, 7».

— Що воно таке? — вихопилось у мене, коли я двічі перечитав незвичайну об'яву.

Розхитуючись у своєму кріслі, Холмс сміявся переривчастим сміхом, що було в нього ознакою доброго гумору.

— Це трапляється не щодня. Га? — сказав він. — Ну, а тепер, містер Вілсон, переходьмо до справи. Розкажіть нам про себе, про своє домашнє життя і про те, як ця об'ява вплинула на вашу долю. А ви, докторе, занотуйте перш за все назву газети та її дату.

— Це «Морнінг Кронікл» за 27 квітня 1890 року. Рівно два місяці тому.

— Добре. Просимо, містер Вілсон.

— Отже, це було так, як я казав уже вам, містер Холмс, — промовив Джейбз Вілсон, потираючи собі лоба. — В мене невеличка позичкова каса на Кобурзькому сквері близько Сіті. Останніми роками вона давала мені дуже

мало — тільки, щоб прожити. Раніше я звичайно мав два контористи, а тепер маю лише одного. Та й того мені нелегко було б утримувати, якби він не погодився служити за півціни, аби вивчати справу.

— А як прізвище цього люб'язного юнака? — спитав Шерлок Холмс.

— Він називається Вінсент Сполдінг і зовсім уже не такий юний, хоч вік його визначити трудно. Кращого помічника не можна й бажати, містер Холмс. Я добре знаю, що він міг би заробляти вдвоє більше, ніж у мене; але зрештою, якщо моя платня його задовольняє, яка мені рація крутити йому голову?

— І дійсно, яка рація? Отже, вам пощастило знайти службовця за незвичайно низьку платню. Теперішнього часу це дуже рідке явище, і ваш помічник дивує мене не менше, ніж об'ява в газеті.

— Ну, є і в нього свої хиби, — зауважив містер Вілсон. — Я ніколи не бачив такого запеклого фотографа, як він. Замість вправлятись і удосконалюватись у справах, він раз у раз вискакує з своїм апаратом на вулицю, а потім пірнає в льох проявляти свої пластинки. Така вже його вдача, але в цілому це — гарний робітник, і я не знаю в ньому іншої вади.

— Він і тепер служить у вас, наскільки я розумію?

— Так, сер. Він і чотирнадцятилітня дівчинка, що готує найпростіші страви та прибирає помешкання, — оце й усе, що є у мене вдома. Я вдівець і ніколи не мав родини. Живемо ми всі троє цілком спокійно і хоч не розкошуємо, та маємо принаймні притулок і акуратно сплачуємо борги. Перше, що вибило нас з колії, була ця об'ява. Вісім тижнів тому Сполдінг прийшов у контору з цією самою газетою та й каже:

— Хотів би я мати червоне волосся на голові, містер Вілсон.

— Чого це так? — питаю.

— Та в Товаристві червоноголових одкривається нова вакансія. Хто дістане її, матиме чималі статки. Я думаю, вакансій більше, ніж людей, і довіреним доводиться сушити собі мозок, щоб помістити кудись гроші. Змінило б моє волосся колір, то я влаштувавсь б непогано.

— Та в чім же річ? — зацікавився я.

— Мушу сказати, містер Холмс, я — великий домосід. А що не ходжу по справи, а вони самі йдуть до мене, то я, буває, тижнями не переступаю порога. Отже, я не дуже в курсі подій і завжди радий узнати якусь новину.

— Хіба ж ви ніколи не чули про Товариство червоноголових? — питає Сполдінг, вирячивши на мене очі.

— Ніколи.

— Це дивує мене, бо ви самі могли б посісти одну з вільних посад.

— А що вони дають, ті посади?

— Якусь пару сотень фунтів на рік. Але робота дуже легка, і її можна сполучити з вашим основним заняттям.

— Тут уже, ви розумієте, я нашорошив вуха, бо справи мої йшли не гаразд, і зайві двісті фунтів мені не завадили б.

— Розкажіть, прошу, докладніш,— кажу.

— Як ви самі можете бачити,— показує він мені газету,— в Товаристві червоноголових є вакансія, і тут подається адреса, куди треба звертатись за подробицями. Наскільки мені відомо, Товариство заснував американський мільйонер Езекия Гопкінс, що вславився своїми чудацтвами. Волосся в нього було зовсім червоне, і він мав симпатію до всіх червоноголових. Помираючи, він заповів, щоб проценти з усіх його незліченних статків ішли виключно на видачу допомоги чоловікам з волоссям такого ж кольору, як і в нього. Я чув, що гроші їм платять величезні, а роботи не вимагають майже ніякої.

— Але,— кажу,— людей, що мають червоне волосся і можуть претендувати на ті гроші,— мільйони.

— Не так-то вже й багато, як ви думаєте,— відповідає він.— Кандидат має бути лондонцем і дорослою людиною. Небіжчик сам замолоду жив у Лондоні і хотів оддячити своїй батьківщині. До того ж, кажуть, тому, в кого волосся червонувате або руде, нема чого й з'являтися. Треба мати справжню червону, гарячого, як жар, кольору, голову. Отже, якби ви хотіли, містер Вілсон, висунути свою кандидатуру, ви підійшли б саме враз. Мабуть, що тільки вам не варт одриватись од роботи з-за якихось там кількох сотень фунтів.

— Ви самі бачите, джентльмени, що моє волосся справжнього червоного кольору, і мені здавалося, що в разі конкурсу навряд чи я мав би конкурентів. Вінсент Сполдінг був настільки обізнаний з цією справою, що міг би стати мені в пригоді й у подальшому, і я загадав йому зачинити на цей день касу і йти зі мною. Дістати зайвий день відпочинку припало йому до натурі. Отже, ми припинили операції та й пішли на вказану в об'яві адресу... Я ніколи не сподівався побачити таке, містер Холмс. З півночі, з півдня, із сходу й заходу кожен, що мав бодай би натяк на червоне волосся, сунув до Сіті. Вулиця Флоти була повним-повнісінька черво-

ноголових чоловіків. Я не повірив би, щоб у цілій країні було їх стільки, скільки оце припалося на ту об'яву. Тут ви знайшли б усі відтінки червоного, але, як і казав Сполдінг, серед них було дуже мало чоловіків з головою справді гарячого, огнистого кольору. Побачивши таку силу люду, я з розпачу хотів був повернути додому, та Сполдінг рішуче заперечив. Не можу собі уявити, як він то робив, але він штовхався, крутився й пнувся серед того натовпу, аж доки не дотяг мене до самих дверей до контори. Тут на сходах було два потоки — один з людей, що повні надії піднімалися вгору, і другий з тих, хто розчаровані сходили вниз. Ми й собі втиснулися в перший і незабаром опинилися в конторі.

— Це все дуже інтересно, — зауважив Холмс, коли клієнт спинився, щоб одсвіжити свою пам'ять велетенською понюшкою тютюну.

— Прошу дуже, розповідайте далі!

— В конторі стояло лише два стільці та сосновий стіл, а за ним сидів невеличкий чоловік з волоссям, ще червонішим, як моє. Кожному з кандидатів він казав кілька слів і завжди находив якусь хибу щодо кольору їхнього волосся. Дістати посаду, здавалося, було нелегко. Діждалися й ми черги. До мене маленький чоловічок поставився прихильніше, ніж до інших, і, скоро тільки ми ступили в кімнату, причинив двері, показавши, що хоче мати зі мною окрему розмову.

— Це — містер Джейбз Вілсон, — каже мій помічник. — Він бажав би обняти вільну посаду в товаристві.

— І він чудово пасує до неї, — одказує той, — бо відповідає всім умовам. Я не пригадую, коли й бачив таку красу. — Він одійшов трішки назад, схилив голову набік і вп'явся в моє волосся так, що мені аж соромно стало. Потім він кинувся до мене, вхопив за руку, мало не викрутивши її, і повіншував з успіхом.

— Тут нема чого вагатися, — каже далі, — а проте вибачте за деякі заходи задля остороги, — і, схопивши обома руками моє волосся, смикав його, доки я закричав з болю. — У вас сльози в очах, — каже і випустив мою голову. — Все гаразд, як я й думав, — веде далі. — Мусимо, проте, бути обережні, бо нас двічі обдурили вже перукою і один раз фарбою. Я міг би розповісти цілу історію про масть на черевики, що обурила б вас проти натури людської. — По цій мові чоловічок підійшов до вікна і щосили гукнув на вулицю, що вакансію вже заповнено. Знизу чути було гомін невдоволених голосів; не в довгій часі юрба розтілася по

всіх напрямках, і на Фліт-стріт лишилися тільки дві червоні голови: моя та начальника контори.

— Мене зовуть Денкен Рос,— говорить він,— і я один із тих, хто користується процентами, що їх залишив наш благодійник. Ви одружені, містер Вілсон? Маєте родину?

Я відповів, що не маю нікого.

Він нібито занепокоївся.

— Це дуже погано,— каже,— шкода, що так. Кошти, бачте, призначено не тільки на поліпшення життя червоноглових, але й на поширення їхньої породи. Надзвичайно неприємно, що ви ще парубок.

Моє обличчя витяглося, бо я вирішив, що не дістану вже тої посади. На щастя, подумавши трохи, він сказав, що обійдеться й так.

— Для кого іншого ці обставини були б фатальні,— каже,— та для людини з таким волоссям, як ваше, треба зробити виняток. Коли ви можете взятись до виконання ваших нових обов'язків?

— Це досить незручно, бо в мене є уже інша робота,— трохи завагався я.

— То — пусте, містер Вілсон,— примовився тут Сполдінг.— Я можу взяти вашу роботу на себе.

— А коли у вас службові години? — питаюся.

— Від десятої до другої.

— Операції позичкової каси, щоб ви знали, містер Холмс, відбуваються найбільше вечорами, а надто щочетверга і щоп'ятниці, тобто перед днем платні. Отже, мені не завадило б підробити дешицію зрання. До того ж я знав свого помічника за гарну людину і був певний, що він догляне все.

— Для мене час дуже зручний,— кажу.— А яка платня?

— Чотири фунти на тиждень.

— А в чім полягатиме робота?

— Робота — суто номінальна.

— Що ви звете суто номінальною роботою?

— Ви маєте весь час сидіти в конторі і в кожному разі не виходити з дому. Якби ви хоч на хвилинку вийшли з цього будинку, ви назавжди втрачаєте службу. Це передбачено в духовній. Хто залишає контору під час занять, той не відповідає умовам.

— Зрештою, це ж тільки чотири години на день, і я не виходитиму,— пообіцяв я.

— Ніщо не братиметься на увагу,— попередив мене містер Рос,— ні хвороба, ні справи, ані що інше. Мусите бути тут або позбавляється посади.

— А яку дадуть мені роботу?

— Вам треба буде скопіювати «Британську енциклопедію». Он на тій полиці лежить перший том. Чорнило, пера й папір — ваші; ми даємо стіл і стілець. Чи могли б ви розпочати роботу завтра?

— Авжеж, — відповідаю.

— Так тоді на все краще, містер Вілсон, і дозвольте мені ще раз поздоровити вас із поважною посадою, яку вам пощастило одержати.

Він нахилив голову, показуючи, що розмова скінчена, і я з помічником пішов додому, майже не тямлячись з радощів. Цілий день я обмірковував цю справу і ввечері занепав духом. Вся історія уявлялася мені величезною оманю, мабуть — шахрайством, та тільки мети її я не міг збагнути. Здавалося просто неймовірним, щоб хтось міг залишити таку духовну або щоб за таку дурницю, як копіювання «Британської енциклопедії», платили великі гроші. Вінсент Сполдінг старався як умів, щоб розважити мене, та, вкладаючись спати, я вирішив відмовитись від усього. А втім, прокинувшись ранком, мені закортіло подивитись, як воно буде. Я купив за пенні пляшку чорнила, гусяче перо, сім аркушів писального паперу і пішов на вулицю Флоти.

На моє здивування й радість, усе було гаразд. Стіл був приготований, і містер Рос чекав уже на мене. Доручивши копіювати словника, починаючи від літери А, він кудись вийшов, але від часу до часу заходив у кімнату перевірити, чи роблю я як слід. О другій годині він попрощався, похвалив за те, що я багато переписав, і, коли я вийшов, зачинив за мною двері.

— Отак воно йшло день по день, містер Холмс, а в суботу начальник поклав переді мною на столі чотири золоті соверени, мовляв — платню за тиждень. Те ж саме було й наступної суботи і ще за тиждень. Щодня я приходив туди о десятій і сидів до другої. Містер Денкен Рос заглядав до мене спершу раз на день, а згодом і зовсім перестав заходити. Щоправда, я не залишав кімнати ні на хвилиночку, бо не знав, коли саме він зайде, а платня й умови праці були дуже гарні, і я не хотів ризикувати своєю посадою.

— Так минуло вісім тижнів. Я написав уже і про абатів, і про архітектуру, і про архієреїв, і про Атику і сподівався, що, приклавши ще трохи зусиль, незабаром перейду до літери Б. Паперу я витратив чимало і виповнив своєю писаниною майже цілу полицю. Аж тут справа вся раптом скінчилася.

— Скінчилася?

— Так, сер. І сталося це саме сьогодні ранком. Прийшов я своїм звичаєм на роботу о десятій і бачу, що на дверях висить замок і прищпилено цвяшком клапоть паперу. Ось він, можете прочитати самі,— і він простяг кусок білого картону, де було написано:

*ТОВАРИСТВО ЧЕРВОНОГОЛОВИХ РОЗПУЩЕНО
9 ЖОВТНЯ 1890 РОКУ*

Ми з Холмсом дивилися то на оголошення, то на збентежене обличчя містера Вілсона, і нарешті комічний бік справи настільки переважив усякі інші міркування, що ми обидва приснули від сміху.

— Не розумію, що тут смішного,— скрикнув наш клієнт, спалахнувши до самого свого червоного волосся.— Як ви не можете зробити нічого кращого і лише глузуватимете з мене, я ліпше звернуся кудись інде.

— Ні-ні! — запротестував Холмс, запрошуючи його знову сісти.— Мені зовсім не охота упускати із рук вашу пригоду. Вона надзвичайно своєрідна і має освіжити мене. Тільки, не сердьтесь; у ній є деякі кумедні риси. Скажіть, будь ласка, що ж ви зробили, знайшовши на дверях цю об'яву?

— Я просто отетерів, сер, і не знав, що його робити. Потім я удався до урядових органів, але ніхто там не знав нічого. Нарешті, я пішов до домовласника-бухгалтера, що мешкає на першому поверсі, і просив його розповісти мені все, що йому відомо про долю Товариства червоноголових. Та він, як виявилось, ніколи й не чув про таку організацію. Коли я спитав, хто такий містер Денкен Рос, домовласник сказав, що вперше чує його ім'я.

— Та джентльмен,— кажу,— з четвертого номера.

— Отой з червоною головою?

— Так.

— А, так то Вільям Моріс. Це адвокат, що знімав у мене кімнату, поки ремонтували його помешкання. Він учора виїхав.

— Де можна знайти його? — питаюся.

— В його новій конторі. Він залишив мені й адресу. А, ось вона: «Вулиця короля Едварда, 17».

— Я пішов туди, містер Холмс, але там міститься фабрика штучних колінних чашечок, і ніхто не знає ні Вільяма Моріса, ні Денкена Роса.

— А що ви зробили після того? — спитав Шерлок Холмс.

— Я повернувся додому і думав порадитися з моїм помічником, але той нічим не міг допомогти мені. Він сказав

лише, що, мабуть, я одержу якесь повідомлення поштою. Та це мало що дасть, містер Холмс. Я не хочу втрачати без боротьби таку посаду. Мені переказували, що ви не відмовляєтесь допомагати порадою бідним людям, що потребують допомоги, і ось прийшов до вас.

— І дуже розумно зробили,— схвалив Холмс.— Ваш випадок виключно цікавий, і я з насолодою розглянуся в ньому. Те, що ви мені розказали, може, на мою думку, спричинитися до важливіших, ніж здається з першого погляду, наслідків.

— Хіба ж вони й тепер не важливі? Я ж бо втрачаю чотири фунти щотижня.

— Вам особисто,— зауважив Холмс,— я гадаю, немає підстав мати невдоволення на це чудернацьке товариство. Навпаки, ви тепер багатші на тридцять фунтів, не рахуючи глибоких знань щодо кожної речі, яка починається з літери А. Отже, ви нічого не втратили.

— Ні, сер. Але я маю дізнатися про них і про те, для чого вони взяли мене на жарт, якщо то був жарт, і жарт дуже дорогий, бо він коштував їм тридцять два фунти.

— Ми спробуємо з'ясувати все це. Тільки спочатку два-три запитання, містер Вілсон. Той помічник ваш, що звернув вашу увагу на об'яву в газеті, як довго служив він у вас?

— Перед тим — коло місяця.

— А як він вступив до вас?

— Внаслідок об'яви.

— Він був єдиний кандидат?

— Ні, їх було близько дванадцяти.

— А через що ви спинилися на ньому?

— Він був дуже спритний і згоджувався на нижчу платню.

— На половину звичайної ставки, ви казали?

— Так.

— Як він виглядає, той Вінсент Сполдінг?

— Невеличкий на зріст, стрункий, дуже рухливий і жвавий. На обличчі — ні волосинки, хоч йому вже мало не тридцять років. На лобі в нього біла пляма, випечена якимсь квасом.

Холмс зайорзався на своєму кріслі.

— Я так і думав,— вигукнув він.— А чи не помітили ви, його вуха не продірявлені для сережок?

— Продірявлені. Він казав мені, що то зробили йому цигани, коли він був ще хлопчиком.

— Гм,— хмикнув Холмс, замислюючись.— Він ще й досі у вас?

— Так, сер. Ми з ним тільки-но бачилися.

— А як ішли справи у вашій касі за вашої відсутності?

— Я не можу ні на що скаржитись. Та вдень взагалі роботи в ній буває небагато.

— Добре, містер Вілсон. Буду дуже радий висловити вам свою думку в цій справі за день або за два. Сьогодні у нас субота. Сподіваюся, в понеділок її буде з'ясовано.

— Ну, Ватсоне,— промовив Холмс, коли наш гість вийшов,— що ви скажете?

— Нічого не розумію,— щиро відповів я.— Надзвичайно таємнича історія.

— Що якась річ виглядає загадковіш, то вона менш таємнича. Це загальне правило. Важко розібратись лише в буденному, безбарвному злочині так само, як трудно вирізнити серед натовпу звичайне, повсякденне обличчя. Але в цій справі не можна баритись.

— Що ви думаєте робити зараз?

— Палити,— була відповідь.— Це задача на три люльки, і я проситиму вас протягом п'ятдесяти хвилин не розмовляти зі мною.

Він скандзюбився в кріслі, піднісши коліна до свого соколиного носа, й заплющив очі, а чорна глиняна люлька надавала всій його постаті вигляду якогось дивовижного птаха. Я подумав був, що він заснув, і собі почав уже куняти, коли Холмс скочив з крісла з рухом людини, що розв'язала загадку, і поклав люльку на дошку камінка.

— Сьогодні вдень у Сент-Джемсовій залі грає Сарасате,— сказав він.— Як ви, Ватсоне? Чи можуть ваші пацієнти дати вам спокій на кілька годин?

— Сьогодні я вільний. Та й взагалі, ви знаєте, практика не переобтяжує мене.

— Тоді беріть капелюха — і рушаймо. Я хочу насамперед пройти по Сіті. Дорогою ми й поснідаємо. В програмі, здається, буде переважно німецька музика. Вона мені більш до вподоби, ніж французька або італійська, бо примушує замислюватись, а мені саме це й треба. Ходім!

Ми проїхали метрополітенем до Олдерсгейте і, пройшовши трохи, вийшли на Кобурзький сквер, місце однієї з дій в чудній історії, яку нам розповіли ранком. Це була невеличка площа, оточена брудними двоповерховими будинками. Манюсінський скверик, порослий лабуззям, і кілька купок зав'ялих лаврових кущів посередині площі вперто змагалися з пройнятим димом повітрям. Три визолочені кульки й коричнева вивіска з написаним білими літерами «Джейбз Вілсон» на наріжному будинкові вказували на місце, де

провадив свої операції наш червоноголовий клієнт. Шерлок Холмс, ставши проти будинка і схиливши на бік голову, уважно оглянув усе навкруги, поблискуючи очима з-під примружених повік. Потім він повільно пройшов далі, тоді повернув назад, спинився проти позичкової каси, двічі чи тричі з силою вдарив своєю паличкою по бруківці і нарешті постукав у двері. Якийсь добре вдягнений, чисто поголений молодий чоловік зараз же відчинив нам і дуже чемно запросив до хати.

— Спасибі,— подякував Холмс,— я лише хотів потурбувати вас запитанням, як пройти звідси на Стренд.

— Третя вулиця праворуч, а потім четверта ліворуч,— відповів помічник, зачиняючи двері.

— Меткий хлопчик,— зауважив Холмс, коли ми йшли назад.

— На мою думку, в цілому Лондоні він цією стороною поступиться тільки трьом, якщо не двом людям. Я й давно чув дещо про нього.

— Очевидно, помічник містера Вілсона відіграє чималу роль в цій таємничій історії,— сказав я,— і ви, напевне, заходили до контори, щоб подивитися на нього.

— Тільки не на нього.

— А на що ж тоді?

— На коліна його штанів.

— І що ви побачили?

— Те, чого й сподівався.

— А чого ви стукали по бруківці?

— Тепер не такий час, щоб базікати, любий докторе. Треба спостерігати. Ми ніби відвідувачі у ворожому таборі. Про Кобурзький сквер нам уже дещо відомо. Ходім подивимось, що там ззаду нього.

Вулиця, куди ми потрапили, обігнувши ріг самотнього Сакс-Кобург-сквер, відрізнялася від нього так, як картина відрізняється від свого зворотного боку. То була одна з найголовніших артерій, що перерізувала Сіті з півдня на північ. Дві величезні течії екіпажів, поспішаючи у двох протилежних напрямках, заливали брук, а тротуари чорніли галасливою юрмою пішоходів. Трудно було повірити, що позаду цих блискучих крамниць і комерційних установ розташований злиденний сквер, який ми допіру залишили.

— Давайте глянемо,— промовив Холмс, спинившись на розі і дивлячись вздовж вулиці.— Я хотів би точно запам'ятати порядок будинків. Досконально знати Лондон — моя пристрасть. Оце — контора Мортімера, далі тютюнова крамниця, потім кіоск для продажу газет, ще далі Кобурзька

філія міського й околичного банків, вегетаріанський ресторан і каретна майстерня Мак Фарлейна.

— Ну, а тепер, докторе, наша робота закінчена. Можна послухати й трохи музики. Вип'ємо по філіжанці кави з сендвичем і рушаймо до царства скрипки. Там — сама тиша, краса та гармонія, і нема ніяких рудих клієнтів, що турбують вас своїми загадками.

Мій приятель страшенно любив музику і сам був не лише гарним скрипалем, але й неабияким композитором. Він кілька годин просидів на концерті, цілком віддавшись чарам звуків і ворущачи в лад музики своїми довгими, тонкими пальцями. Та я добре знав мінливу вдачу мого друга, що поривала його від крайньої млості до проявів всежерущої енергії, і, дивлячись на Холмса, захопленого грою Сарасате, передбачав прикрі часи, що має зазнати людина, на яку він тоді полював.

— Ви, безумовно, ідете додому, докторе, — сказав він, коли ми виходили із залу.

— Збираюся.

— А в мене є ще деякі справи на кілька годин. Ця історія на Кобурзькому сквері — серйозна річ.

— Та невже?

— Вони готуються до злочину. Ну, та я маю підстави гадати, що ми встигнемо ще стати їм на перешкоді! Шкода тільки, що сьогодні субота. Я потребуватиму вашої допомоги цієї ночі.

— Коли саме?

— Близько десятої.

— О десятій я буду у вас.

— Чудово. До речі, докторе, справа трохи небезпечна — отже, будьте ласкаві покласти собі револьвера в кишеню.

Він привітав мене рукою, повернувся і зараз же зник серед натовпу.

Призначеного часу я підходив до будинку, де жив Холмс. Коло дверей стояли два кабріолети, і, піднімаючись сходами, я чув голоси нагорі. В кімнаті двоє чоловіків жваво розмовляли з Холмсом. Один із них був Пітер Джонс — агент урядового розшуку, а другий — високий, худорлявий добродій з насупленим обличчям, одягнений в гнітючо розкішний сурдут і з лиснючим циліндром у руках.

— Ну, наше товариство зібралось все, — сказав Холмс, застібаючи свій бушлат і беручи свою важку палицю. — Ви, я думаю, знаєте містера Джонсона з Скотленд-ярда, Ватсоне. Дозвольте познайомити вас з містером Мерріуезером, що товаришуватиме нам у нашій екскурсії

— Як бачите, докторе, ми знову полюємо парами,— сказав Джонс своїм трохи бундючним тоном.— Наш друг чудесно вміє влаштувати лови і потребує лише старого мисливського собаку, що бігав би по дичину.

— Сподіваюся, що наше полювання не обмежиться якимось диким гусаком,— похмуро зауважив містер Мерріуезер.

— Ви можете цілком покластися на містера Холмса,— велично заспокоїв його поліцейський.— У нього своя власна метода, мабуть, занадто теоретична і навіть химерна, та він, проте, робить, як справжній детектив. Годі вам казати, що в двох чи в трьох випадках він був ближче до істини, ніж урядовий розшук.

— О, як так, тоді все гаразд,— шанобливо промовив той.— Шкода тільки, що я пропущу свій ровер. За двадцять сім років це перша субота, коли я не гратиму у віст.

— Ви, я думаю, ставитиме сьогодні на кін більше, ніж звичайно,— сказав Шерлок Холмс.— Та й гра буде серйозніша. Ваша ставка, містер Мерріуезер, дорівнюватиме фунтам щось із тисяч тридцять, а ви, Джонсоне, матимете хлопця, якого давно вже хочете злапати.

— Це — Джон Клей. Убивця, злодій, фальшивник грошей і підроблювач документів,— перебив йому мову Пітер Джонсон.— Він — молода людина, містер Мерріуезер, але досконально знається на своєму фахові, і жодному з людських злочинців я не хотів би так накласти наруччя, як йому. То дивний парубок, цей Джон Клей. Його дід був принц крові, і він сам учився в Ітонському коледжі і в Оксфордському університеті. Розум у нього такий же спритний, як і його пальці, і дарма що ми раз у раз натрапляємо на сліди його роботи, самого його ніяк не впіймаєш. Сьогодні він краде в Шотландії, а за тиждень збирає гроші нібито на якийсь притулок для сиріт в Корнуельсі. Я кілька років уже назирцем ходжу за ним і досі ще не бачив його в очі.

— Сподіваюся, що цієї ночі я матиму приємність познайомити вас із ним,— сказав Холмс.— Я й собі маю розраховатися з містером Клеєм у одній-двох невеличких справах і згоден із вами, Джонсоне, що він найбільший фахівець своєї професії. Беріть перший кабріолет, а ми з Ватсоном сядемо в другий.

Всю довгу путь Холмс мовчав і, відхилившись на спинку кеба, мугикав мелодії, що чув того дня на концерті. Проїхавши нескінченним лабіринтом освітлюваних газом вулиць, ми опинилися на вулиці Фарінгдона.

— Ось і мета нашої подорожі,— промовив Холмс.— Добродій Мерріуезер — директор банку і особисто зацікавлений у цій справі. Я вважав за потрібне взяти з собою й Джонсона. Він не поганий хлопець, хоч і абсолютно дурний у своєму ділі. Зате в нього є й гарні прикмети: він сміливий, як бульдог, і учепистий, як рак, коли в'їється своїми клешнями. Приїхали! Вони чекають уже на нас.

Ми спинилися на тій самій залюдненій вулиці, де були того ранку. Одпустивши кеби, ми слідом за містером Мерріуезером пройшли вузьким проходом крізь бічні двері, що їх відчинив він нам своїм ключем. За дверима був короткий коридор, а в кінці його масивні залізні ґрати. Одчинивши ґрати і зійшовши з нами кам'яними крученими сходами, містер Мерріуезер спинився перед величезними металевими дверима, щоб запалити ліхтар. Потім, пройшовши темним, що тхнув землею, проходом і відчинивши треті двері, директор впровадив нас в обширний льох, загромаджений кошиками й здоровенними ящиками.

— Зверху нас тут не вразиш,— зауважив Холмс, підносячи вгору свій ліхтар і оглядаючись навкруги.

— І знизу також,— додав містер Мерріуезер, постукавши паличкою по плитах підлоги.— Боже милий! — здивовано скрикнув він.— Це звучить так, ніби під нами порожнеча.

— Я мушу просити вас бути трохи спокійнішим,— суворо сказав Холмс.— Через вас наша експедиція може зазнати невдачі. Чи не були б ви ласкаві сісти на один з цих ящиків і не втручатися в нашу роботу?

Пишний містер Мерріуезер з виразом образи на обличчі зіп'явся на кіш, а Холмс, ставши навколішки, почав за допомогою ліхтаря й лупи старанно розглядати шпарки між плитами. За кілька секунд він звівся на ноги і з задоволеним виглядом поклав лупу в кишеню.

— Нам лишається чекати не менш як годину,— зауважив він,— бо навряд чи вони наважаться робити щось, поки не засне містер Вілсон. Але їм не можна гаяти й хвилинки, бо щоскоріш скінчать вони своє діло, то більше часу матимуть, щоб дати драла. Ми сидимо оце, як ви, певно, вже й вгадали, докторе, в льосі міської філії одного з найбільших лондонських банків. Містер Мерріуезер — головний директор її — пояснить вам, чому найбільш одчайдушні лондонські злочинці зацікавилися тепер цим льохом.

— Через наше французьке золото,— прошепотів той.— Нас багато разів попереджали про замах, що готується на нього.

— Ваше французьке золото?

— Авжеж. Кілька місяців тому, щоб підсилити свої ресурси, ми позичили тридцять тисяч наполеондорів у Французького банку. Стало відомо, що нам не довелося навіть розпаковувати гроші, і вони ще й досі лежать тут. У коші, що піді мною, дві тисячі наполеондорів, перекладених олив'яними бляшками. Металевий запас у нас набагато перевищує норму, потрібну для окремої філії, і ми — директори — дістали за це догану від правління.

— І цілком правильно! — сказав Холмс. — Ну, а тепер час обмірковувати план нашої поведінки. Думаю, що за годину справа дійде свого верху. Тим часом, містер Мерріюзер, треба насунути засувку на ліхтар.

— І сидіти в темряві?

— Боюся, що так. Я спершу думав, що нам пощастить зіграти робер, і узяв з собою карти, та бачу тепер, що ворожі готування зайшли далеко, і ми не можемо ризикувати, сидючи при світлі. Перш за все маємо вибрати позиції. То — народ зважливий, і, коли ми не будемо обережні, вони можуть наробити нам чимало клопоту, дарма, що ми застукнемо їх зненацька. Я стану позад цього коша, а ви захочайтесь за тимй. Коли я направляю світло на них, хапайте; а якби їм заманулося стріляти, вбивайте їх без жалю, Ватсоне.

Поклавши револьвера з відведеним курком на дерев'яний ящик, я сам скандзюбився позад ящика. Холмс насунув на ліхтар засувку — і нас обняв морок, такий цілковитий морок, якого я ніколи не знав доти. Тільки дух гарячого метала свідчив про те, що ліхтар ще не загас і слушного часу спалахне світло.

— У них лише один вихід, — прошепотів Холмс, — через будинок на Кобурзькому сквері. Сподіваюся, ви зробили те, про що я вас просив, Джонсоне.

— Так. Коло дверей там стоїть інспектор і двоє поліцейських.

— Отже, всі дірки заткнуто. А тепер давайте мовчати й чекати.

Як довго тягнувся час! Минула лише година з чвертю, а мені здавалося, що сплила вже ніч і настає світанок. Мої ноги задубіли й обважніли. Нерви напружилися до краю. Слух став такий гострий, що я не тільки виразно чув притишений подих моїх компаньйонів, але й відрізняв важке, глибоке відсапування кремезного Джонсона від тонкого, з присвистом, дихання директора банку. Раптом в око мені впало проміння світла.

Спершу то була ніби іскра, що впала на підлогу. Далі

вона почала витягатися і обернулася у жовту лінію, а тоді безгучно, несподівано, крізь відтулину між плитами, в центрі невеличкого кружала світла, витикнулася біла, майже жіноча, рука. Хвилину, а може й більше ця рука залишалася понад плитами. Потім вона так само несподівано, як і з'явилася, щезла, і знову в льосі запанувала темрява, прорізувана єдиною тьмяною іскрою, що мерехтіла крізь шпарку в підлозі.

Та темно було лише одну мить. Одна з широких білих плит піднялася з одного боку, і з-під низу заблищало світло ліхтаря. Понад отвором вигулькнуло чисто поголене хлоп'яче обличчя, далі — руки, що сперлися на край відтулини і підтягли вгору все тіло до колін. Ще за хвилину він стояв уже на ногах і тягнув до себе товариша, такого ж гнучкого й маленького на зріст, як і сам, блідого з виду і з копицею червоного волосся на голові.

— Нікого! — прошепотів він. — Довбило й лантухи в тебе? Що це?.. Плигай мерщій, Арчі, плигай!

Шерлок Холмс одним стрибком був коло злодія і вхопив його за комір. Другий встигнув упірнути вниз, і я чув, як під руками Джонсона луснула його блуза. Світло ліхтаря осяяло револьвер, та Холмс своєю палицею вчасно вдарив хлопця по руці — і зброя впала додолу.

— Не турбуйтеся, Джоне Клей, — лагідним тоном промовив мій друг. — На цей раз вам не пофортунило.

— Та бачу ж, — цілком спокійно відповів той. — Думаю, що моєму товаришеві пощастило більше, хоч ви й одірвали йому полу.

— Коло дверей на нього чекають троє, — сказав Холмс.

— Невже? Ви, здається, здорово таки впорядили справу. Мушу поздоровити вас.

— Так само, як і я вас, — відповів Холмс. — Ідея про Товариство червоноголових дуже нова і діюча.

— Ви незабаром побачите й свого товариша, — додав Джонсон. — Він моторніший від мене і стрибає в ями краще, ніж я.

— Прошу не торкатися до мене брудними руками, — сказав наш полонянин, коли наручники клацнули круг його кистей. — Не забувайте, що в моїх жилах тече королівська кров. Будьте ласкаві також, звертаючись до мене, вживати слів «сер» і «дуже прошу».

— Чудово, — погодився здивований Джонсон, ледве втримуючись від сміху. — Отже, чи не були б ви ласкаві, сер, піднятися сходами, щоб дати нам змогу посадовити вашу високість у кеб і відвезти в поліцію.

— О, це вже значно краще,— невимушено промовив Джон Клей, віддаючи нам ввічливий поклін, і спокійно вийшов у супроводі інспектора.

— Я просто не знаю, чим може банк віддячити вам, містер Холмс,— сказав Мерріюзер, коли ми були на вулиці.— Ви викрили і відвернули від нас найсміливіший замах на пограбування банку, про який я будь-коли чував.

— Я мав розрахуватись де в чому з містером Джоном Клеєм,— одмовив Холмс.— Деякі витрати, що їх я зробив у цій справі, банк, сподіваюся, мені поверне, але поза всім тим я цілком задоволений, що брав участь у такій інтересній пригоді і прослухав надзвичайно цікаве оповідання про Товариство червоноголових.

— Розумієте, Ватсоне,— пояснював він, коли ми ранком другого дня сиділи за склянкою віскі з содою в його їдальні,— з самого початку було ясно, що єдиною можливою причиною для вміщення фантастичної об'яви про Товариство червоноголових і для копіювання «Британської енциклопедії» було бажання усунути на кілька годин з дому того не занадто розумного власника позичкової каси. Це, правда, оригінальна метода, але трудно було виміркувати щось краще. Безперечно, ідея зародилася у вигадливому Клеєвому мозкові під впливом кольору волосся його спільника. Чотири фунти на тиждень були дорогою принадою, але що важили ці гроші для тих, хто мав заробити тисячі? Вони надрукували об'яву. Один шахрай влаштував контору. Другий намовив Вілсона взяти посаду, і обидва вони користувалися в його відсутність з позичкової каси. Скоро тільки я почув про половинну платню помічникові, мені стало ясно, що йому за всяку ціну треба було служити в касі Вілсона.

— А як же ви вгадали мотив для цього?

— Коли б у помешканні Вілсона жила жінка, я запідозрив би звичайну інтригу. Але тут цього не було. Підприємство Вілсона невеличке і не могло бути причиною таких старанних приготувань. Отже, треба шукати поза його помешканням. Що ж воно було? Я згадав про пристрасть помічника до фотографії і про те, що він раз у раз зникав у льосі. Льох! Ось де був ключ до розгадки. Тоді я почав довідуватись про цю таємничу особу і дізнався, що маю справу з одним із найбільш небезпечних і сміливих злочинців у Лондоні. Він робив щось у льосі, і це протягом місяця забрало в нього по кілька годин на день. Що ж він робив? Можна було припустити лише одне — він прокопував підземний хід до якогось іншого будинку.

Спинившись на цій гадці, я пішов з вами на місце дії. Ви

здивувались, коли я почав стукати паличкою по бруківці. Я хотів узнати, іде той хідник позаду або перед домом. Перед домом не було. Тоді я подзвонив, і двері, як я й сподівався, одчинив помічник Вілсона. Ми кілька разів уже змагалися з ним, але ніколи не бачили один одного. Його обличчя цікавило мене мало, хотілося глянути на його штани. Ви бачили, які вони були приношені, пом'яті й витерті на колінах. Очевидно, він годинами порпався в землі. Лишалось з'ясувати, яка могла бути мета його порпання. Зайшовши за ріг, я побачив, що садиба нашого приятеля межує з міським і околичним банками. Отже, питання було розв'язане... Коли ви після концерту поїхали додому, я подався до карного розшуку, а потім до директора банку. Наслідки мого візиту ви бачили самі.

— А звідки ж ви знали, що замах має бути цієї ночі?

— Адже закриття контори товариства свідчило про те, що присутність містера Вілсона в касі їм не заважала більше; інакше кажучи, це свідчило про те, що тунель уже був закінчений. Використати його треба було скоріше, поки золото не вивезли ще з банку, і субота пасувала їм більше, ніж усякий інший день, бо давала зайвий день — неділю, щоб утекти. Все це й примусило мене чекати замаху минулої ночі.

— Ваші міркування напрочуд правильні, — зауважив я. — В довгому ланцюзі їх кожна ланка — на своєму місці, і ви зробили добре діло.

— Мабуть, що й так, — низав плечима Холмс. — Кінець кінцем і з мене є деяка користь. А проте, як писав Флобер до Жорж Санд, «людина — це ніщо, діла — то все».

ТАЄМНИЦЯ БОСКОМСЬКОЇ ДОЛИНИ

Ми з жінокою сиділи за ранішнім сніданком, коли покоївка подала мені телеграму від Шерлока Холмса.

«Чи є у вас вільні дні? — стояло там. — Щойно одержав депешу із Західної Англії у зв'язку з трагедією в Боскомській долині. Буду дуже радий, коли поїдете зі мною. Місцевість і підсоння ідеальні. Виїжджаю з Педінгтонського вокзалу чверть на дванадцяту».

— Що ж ти відповіси? — спитала моя дружина. — Поїдеш?

— Та, справді, й сам не знаю. Сьогодні як на те мені треба відвідати багатьох пацієнтів.

— О, Анструсер охоче заступить тебе. Ти якось зблід

останнім часом, і я думаю, що така поїздка піде тобі на користь. А до того ж ти завжди цікавишся всіма справами містера Холмса.

— Якщо так, то треба зараз же упаковувати речі, бо мені лишається тільки півгодини,— згодився я.

Життя у таборах Афганістану привчило мене швидко лаштуватися в дорогу. Потреби мої були дуже обмежені; і за кілька хвилин я із своєю валізою сидів у кебі, що віз мене до Педінгтонського вокзалу. Шерлок Холмс походжав уже по платформі, і його висока, худорлява постать здавалася ще вищою та худорлявішою через довгий, сірий подорожній плащ і суконну кепку.

— Це дуже мило з вашого боку, що ви приїхали, Ватсо-не,— привітав він мене.— Надзвичайно важливо мати коло себе людину, на яку можна цілком покластися. Допомога місцевої влади здебільшого не потрібна й навіть шкідлива. Займіть, прошу, два місця коло вікна, а я піду візьму квитки.

У вагоні, крім нас, була лише здорова кіпа газет, принесених Холмсом. Він копався в них, то читаючи, то роблячи якісь нотатки, то заглиблюючись у міркування, аж доки ми не проїхали Рідінга. Тоді він раптом зібгав їх усі у велетенську кулю й кинув її в сітку над нашими головами.

— Ви чули що-небудь про цю справу? — спитав Холмс.

— Ані слова. Я вже кілька днів не читав газет.

— Та в лондонській пресі про неї небагато й писали. Я оце переглянув усі останні номери, щоб здобути з них які-небудь подробиці, нібито доведено причетність до справи сина вбитого.

— А, так то було вбивство?

— Так принаймні гадають. Не побачивши всього особисто, я не наважуюся висловлюватись. Тим часом дозвольте в кількох словах розповісти вам головніші обставини справи, наскільки я зрозумів їх з газет.

Боскомська долина — це місцевість близько Роса в Хірфордшірі. Найбільший власник тут — Джон Тенер, що, забагатівши в Австралії, кілька років тому повернувся на батьківщину. Одну з своїх тамтешніх ферм в Хасерлеї він здав в оренду Чарльзу Мак-Карті, також колишньому австралійцеві. Вони зналися ще в колоніях, і не дивно, що, влаштувавшись в Англії, оселились один коло одного. Тенер був куди заможніший, але це не заважало йому приятелювати з своїм орендарем, і їх часто бачили вкупі. Мак-Карті мав одного сина, вісімнадцятилітнього хлопця, а в Тенера була дочка-одиначка того ж таки віку. Обидва вони давно завдо-віли. І Карті, і Тенер, здавалося, уникали заходити в тісні

стосунки зі своїми сусідами й жили дуже самотньо. Батько з сином Карті любили спорт і завжди відвідували скачки, що відбувалися неподалік. У Мак-Карті було двоє слуг — чоловік і дівчина. Тенер мав цілий штат, щось із півдюжини челядників і челядниць. Оце те, що я дізнався про родинний стан їх. Тепер перейдемо до фактів.

Третього червня, тобто останнього понеділка, Мак-Карті коло третьої вдень вийшов із дому й направився до Боскомського ставка. Це — озерце, утворене ручаєм, що, протікаючи Боскомською долиною, тут трохи розширюється. Ранком він був у Росі і казав своєму фурманові, що мусить поспішати, бо о третій має важливе побачення. З цього побачення він уже й не повернувся.

Від Хесерлейської ферми до ставка — коло чверті милі, і, коли він ішов туди, його бачили двоє людей: якась стара жінка, імені якої не згадано, і Вільям Краудер — лісник, що служить у Тенера. Вони свідчать, що Мак-Карті йшов один. Лісник виказує також, що по кількох хвилинах після того, як він бачив старого Мак-Карті, тою ж дорогою і в тому ж напрямку пройшов і його син з рушницею в руках. На думку свідка, син мусив бачити батька. Лісник і забув про цю зустріч і лише ввечері почув за трагедію, що сталася незабаром.

Обох Мак-Карті бачили ще й після того, як їх бачив Вільям Краудер. Навколо ставка густий ліс, а береги його обрамлені травою й очеретом. На той час у ліску збирала квіти дочка привратниці в маєтку Тенера — чотирнадцятилітня дівчинка, Пешенс Моран на ймення. Дівчинка ця свідчить, що бачила містера Мак-Карті і його сина на узліссі коло самої води, і їй здалося, нібито вони про щось палко сперечалися. Вона чула, як старий лихословив і ляяв свого сина, і спостерігала, як той підніс угору рушницю, ніби намірявся вдарити батька. Дівчинка так перелякалася, що дременула з лісу, і, прибігши додому, переказала матері, що Мак-Карті сваряться коло Боскомського ставка і мало не б'ються. Ледве встигла вона закінчити своє оповідання, як до сторожки підбіг молодий Мак-Карті і сказав, що знайшов свого батька вбитого в лісі і просив допомогти йому. Він був дуже стривожений, без рушниці й без шапки. Права рука й рукав його були закривавлені. Труп батька лежав на траві коло самої води з головою, розтрощеною якимсь важким тупим знаряддям. Саме такі рани можна було заподіяти прикладом рушниці його сина, що лежала в траві за кілька кроків од тіла. За цих обставин молодого Мак-Карті зараз же заарештували. У вівторок слідчий склав акта про

навмисне вбивство, а в середу суд у Росі призначив розгляд справи на найближче засідання. Ось вам головні факти в освітленні слідчих і поліцейських органів.

— Важко уявити собі огиднішу справу,— зауважив я.— Ніде, як тут, наочні докази не вказують так ясно на злочинця.

— Наочні докази — річ дуже манлива,— задумливо відказав Холмс.— Вони іноді нібито безперечно вказують на одне, а як подивишся трішки під іншим кутом зору, то вони не менш безперечно вкажуть на щось зовсім протилежне. Щоправда, в даному разі всі обставини промовляють проти молодого чоловіка. Вельми можливо, що він і справді вбивця. А, проте, серед сусідів багато хто певний в його невинності, і в тому числі міс Тенер — дочка власника садиби. Вона найняла навіть, щоб захистити його, Лестрейда. А Лестрейд, хоч і непоганий детектив, сам збився з пантелику і просить мене допомогти. Ось через що два літні джентльмени мчать на захід із швидкістю п'ятдесяти миль на годину, замість того щоб сидіти собі спокійно вдома та перетравлювати сніданок.

— Боюся, що в такій очевидній справі ви не набагато збільшите свою славу,— промовив я.

— Нема в світі нічого більш помилкового, ніж очевидні справи,— засміявся Холмс.— До того ж ми можемо натрапити на якісь нові очевидні факти, що ні в якому разі не очевидні для містера Лестрейда. Ви занадто добре знаєте мене і не подумаєте, що я пишаюся, коли кажу, що можу ствердити або, навпаки, знищити першу-ліпшу його теорію, вживаючи засобів, якими він не тільки не вміє користуватися, ба навіть не здатен і зрозуміти їх. Для мене, наприклад, цілком ясно, що вікна у вашій спальні з правого боку. А навряд чи містер Лестрейд міг би занотувати бодай такий очевидний факт.

— Як то ви можете...

— Адже тут немає нічого дивного, голубе мій. Я також чудово знаю вас і знаю вашу чисто військову охайність. Ви голитесь щодня, і цієї пори року голитесь при денному світлі. Як побачити, що ваше обличчя чим лівіше, тим поголене гірше, а на лівій щелепі виголено й зовсім погано, то стане цілком ясно, що лівий бік у вас освітлюється менше, ніж правий. Жодна людина з вашими звичками не задовольнилася б таким результатом, якби дивилася на себе при однаковому з обох сторін освітленні. Це вам дуже простий приклад спостережливості й уміння робити висновки. Це мій

фах, і, можливо, він стане в пригоді в нашій справі... Бо, між іншим, є ще одна-дві деталі, гідні уваги.

— Які саме?

— Мак-Карті заарештували не на місці злочину, а пізніше, коли всі повернулися вже на ферму. На заяву поліцейського інспектора про арешт молодий чоловік сказав, що це не дивує його і що він заслуговує на кару. Такі слова, ясна річ, остаточно переконали понятих в його провинності.

— Це ж бо було визнання своєї вини,— вихопилось у мене.

— Ні, бо він тут же запротестував проти обвинувачення його в убивстві.

— В кожному разі, в зв'язку з усіма обставинами, це була дуже непевна заява.

— Навпаки,— заперечив Холмс,— вона для мене тепер найширша розколина, крізь яку я бачу в тумані. Який би він не був безневинний, він не міг не розуміти, що все складається проти нього. Виявив би він здивування з свого арешту або почав удавати обурення, для мене то, за даних обставин, була б найбільш підозріла ознака. Так широко скоритися може тільки невинна людина або ж людина з надзвичайною витривалістю і з твердим характером. Що ж до його слів про заслужену ним кару, то й у них нема нічого надприродного. Згадайте, що він стояв коло трупа вбитого батька, з яким він тільки-но серйозно сперечався і на якого, коли йняли віри важливому свідченню дівчинки, підніс навіть руку. Каяття і жаль, що виявилися в його словах, на мою думку,— ознаки здорового глузду, а не злочинної вдачі.

— Багато людей повішено на підставі значно менш переконливих доказів,— похитав я головою.

— Вірно. І повішено марно.

— А що ж каже в цій справі сам молодий чоловік?

— На жаль, його свідчення не дуже втішають його прихильників, хоч серед них є кілька цінних для нас пунктів. Ось почитайте самі.

Він витяг з вороху газет «Хірфордшірські вісті» і відзначив у них звіт про допит нещасного хлопця слідчим. Підсунувши ближче до вікна й розгорнувши газету, я уважно прочитав те місце:

«Тоді приведено Джеймса Мак-Карті — єдиного сина покійного, що виказав таке: «Три дні перед тим я прожив у Брістолі й повернувся в понеділок 3 червня вранці. Коли я приїхав, батька не було вдома, і покоївка сказала мені, що він з Джоном Кобом-грумом — в Росі. Незабаром я почув зі своєї кімнати шум коліс у дворі і, визирнувши у вікно,

побачив, як він злавив з екіпажу й подався кудись із двору. Я тоді взяв рушницю й пішов до Боскомського ставка подивитися на садки для кроликів, що були з того боку озера. Дорогою я бачив лісника Вільяма Краудера, але він помиляється, думаючи, що я наздоганяв батька. Я й на думці не мав, що він іде переді мною. Наблизившись ярдів на сто до ставка, я почув крик «коу», що ним ми звичайно перегукувалися з батьком. Тоді я пішов швидше і знайшов його коло ставка. Він, здавалося, дуже здивувався, побачивши мене, і неприязним тоном спитав, що я тут роблю. Розмова наша перейшла в суперечку і мало не в бійку, бо батько був людиною гарячою й запальною. Побачивши, що він не володіє вже собою, я повернувся й пішов додому. Не встиг я пройти й півтора ярдів, коли почув позаду жахливий крик, що змусив мене метнутися назад. Батько лежав на землі з розтрощеною головою і конав. Я кинув рушницю, обхопив його руками, але він майже зараз же помер. Постоявши кілька хвилин навколішках біля нього, я побіг до найближчого будинку-сторожки біля містера Тенера по допомогу. Коли я повернувся до батька, там не було нікого, і я не маю жодного уявлення про те, як його поранено. Він був не дуже помітною людиною, поведився з усіма занадто холодно й непривітно. Проте, наскільки мені відомо, він не мав справжніх ворогів. Більше в цій справі я нічого не знаю.

Слідчий. Помираючи, ваш батько нічого не казав вам?

Свідок. Він промимрив кілька слів, але я міг розібрати тільки якийсь натяк на «щура».

Слідчий. Як ви зрозумієте це?

Свідок. Я не зрозумів нічого і думав, що він марить.

Слідчий. З приводу чого знялася суперечка між вами й вашим батьком під час вашого останнього побачення?

Свідок. Я волів би не відповідати на це запитання.

Слідчий. Але я, на жаль, мушу настоювати на відповіді.

Свідок. Я не можу відповісти, але запевняю вас, що та суперечка не мала нічого спільного з його трагічною смертю.

Слідчий. То вже має вирішити суд. Я думаю, зайве буде попереджати вас, що ваша відмова відповідати зашкодить вам надалі.

Свідок. І все ж таки я мушу відмовитися.

Слідчий. Крик «коу», наскільки я зрозумів, був звичайним сигналом між вами й вашим батьком?

Свідок. Так.

Слідчий. Як же ви поясните тоді, що він вигукнув його, не побачивши ще вас і навіть не знаючи, що ви повернулися вже з Брістоля?

Свідок (у видимому замішанні). Цього я пояснити не можу.

Слідчий. Коли ви повернулися, почувши крик, і знайшли свого батька смертельно пораненого, ви не бачили нічого, що викликало у вас якусь підозру?

Свідок. Особливого нічого.

Слідчий. Як то — особливого?

Свідок. Я був такий схвилюваний і переляканий, коли вибіг на узлісся, що не думав ні про що інше, як про батька. Проте, пригадую, що з лівого боку від мене в траві щось лежало. То була, здається, якась річ сірого кольору — чи то плащ, чи то плед. Підвівшись з землі, я озірнувся навкруги, але вона кудись зникла.

— Ви думаєте, вона зникла ще перед тим, як ви побігли по допомогу?

— Так. Вона зeszла ще перед тим.

— І ви не можете сказати, що то було?

— Ні, я бачив тільки, що щось лежить.

— Далеко від убитого?

— Біля дванадцяти ярдів.

— А на якій відстані від лісу?

— Приблизно на такий же.

— Отже, її пересунуено тоді, як від неї до вас було тільки дванадцять ярдів?

— Так, але я стояв до неї спиною.

Допит свідка на цьому скінчився».

— Мені здається,— сказав я, прочитавши звіт,— що слідчий поставився до молодого Мак-Карті досить суворо. Він — цілком слушно, правда,— звертає увагу на таке протиріччя, що батько кликав сина, коли той мусив бути в Брістолі; підкреслює його небажання переказати подробиці їхньої розмови і з недовірою ставиться до дивного оповідання про останні слова вмираючого. Всі ці факти, як він зауважив, промовляють проти сина.

Холмс лагідно посміхнувся і витягнувся на м'якому дивані.

— І вам, і слідчому нелегко відрізнити серед них такі, що красномовно свідчать на користь його,— сказав він.— Хіба ж ви самі не помічаєте, як несподівано ви то вважаєте, що він забагато вимишляє, то, навпаки, думаєте, що в нього немає ніякої фантазії. В першому випадку ви приписуєте його вигадливості незвичайно химерну історію про якогось

шура, за якого нібито згадує старий Мак-Карті, або про таємничий плащ в другому, він, по-вашому, не може вимізувати сушої дрібниці — причини суперечки з батьком, що завоювала б йому симпатії присяжних. Ні, сер, я підходитиму до злочину, припускаючи, що молодий чоловік каже саму правду, і ми побачимо ще, до чого призведе нас така гіпотеза. А тепер я читатиму Петрарку і не вимовлю ні слова з приводу цієї пригоди, аж доки ми не будемо на місці. Ми снідаємо в Суїндоні, тобто за двадцять хвилин.

Було коло четвертої вдень, коли ми, проїхавши мальовничою Страудською долиною і через широку Северн-річку, опинилися в гарненькому містечку Росі. На платформі на нас чекав худорлявий, жвавий, з хитруватим виглядом чоловік, що дуже скидався на тхора. Незважаючи на легкий коричневий балахон від пилу й високі шкіряні черевики, що їх він носив з огляду на сільську місцевість, я відразу ж пізнав у ньому Лестрейда з Скотленд-Ярда. Разом із ним ми поїхали до готелю, де для нас було вже приготовано номер.

— Я замовив екіпаж, — сказав Лестрейд, коли ми сиділи за чаєм. — Я знаю вашу енергійну вдачу і знаю, що ви не заспокоїтесь, доки не лобуваємо на місці злочину.

— Дуже вам вдячний, — відповів Холмс. — Тепер мене непокоїть тільки атмосферний тиск.

— Нічого не розумію, — здивувався Лестрейд.

— Як стоїть барометр? На сушу. Вітру нема, і в небі ні хмаринки. У мене портсигар вщерть повний цигарок, можна й покурити, а софа тут значно краща за звичайні провінційні меблі. Не думаю, щоб мені довелося скористатися сьогодні екіпажем.

— Ви, напевно, дійшли вже до якогось висновку, прочитавши газети, — поблажливо усміхнувся Лестрейд. — Випадок ясний, як небо, і чим більше з ним знайомишся, тим він стає ясніший. Але ніяк не можна відмовити пані, та ще й такій настирливій. Вона чула про вас і неодмінно хоче знати вашу думку, хоч я й казав їй, що, більш ніж я зробив, ви однаково нічого не зробите. Та це ж її екіпаж на дворі.

Ледве він вимовив останнє слово, як у кімнату вдерлася молода жінка, гарнішу за яку мені рідко випадало бачити. Палаючі сині очі, напіввідкритий рот, розжеврене обличчя — все доводило про крайнє зворушення й обурення, що опанувало нею.

— О містер Холмс! — скрикнула вона, глянувши спершу на нас обох і з властивим жінкам інстинктом кинувшись, нарешті, до мого друга. — Я така рада, що ви згодні,

і приїхала сюди спеціально сказати вам про це. Я знаю, що Джеймс тут ні при чому. Я знаю і хочу, щоб ви також знали і довели їм про це. Не майте ні щонайменшого сумніву. Ми знаємося ще з дитинства, і ніхто, як я, не знає всі його хиби. Але він і мухи не покривдить. Обвинувачувати його — просто безглуздя.

— Сподіваюся, ми визволимо його, міс Тенер,— сказав Холмс.— Будьте певні, я зроблю все, що зможу.

— Ви читали вже свідчення? Чи маєте яку думку? Чи не вбачаєте ви якогось виходу? Адже, по-вашому, він невинний?

— Я думаю, що це дуже ймовірно.

— Ну що? — гукнула вона, відкидаючи назад голову і з викликом в очах дивлячись на Лестрейда.— Чуєте ви? Він подає мені надію.

— Я боюся, що мій колега занадто поспішає із своїми висновками,— знизав плечима Лестрейд.

— Зате він має рацію. Джеймс ніколи не зробив би цього. А що ж до його суперечки з батьком, то я знаю, він не хоче говорити про неї слідчому через те, що тут заплутана я.

— Яким чином? — спитав Холмс.

— Тепер нема чого ховатися. Річ у тому, що Джеймс раз у раз сперечався через мене із своїм батьком. Містер Мак-Карті дуже хотів, щоб ми побралися. Ми з Джеймсом завжди любилися як брат і сестра. Та він занадто молодий і мало знає світ... Ну, отже, він, природна річ, і відмовлявся... поки що... Отак вони й сварилися раз у раз, і, я певна, так само було й тоді.

— А ваш батько схилився до вашого одруження? — спитав Холмс.

— Ні, він був проти нього. На ньому настоював тільки містер Мак-Карті.

Вона зашарілася під допитливим, гострим поглядом Холмса.

— Дякую вам за ваші відомості,— промовив мій приятель.— А чи не міг би я побачити завтра вашого батька?

— Думаю, що доктор не дозволить йому.

— Доктор?!

— А ви хіба не чули? Бідний тато взагалі нездужав останні роки, а це вбивство зовсім звалило його. Він лежить у ліжку, і доктор Віловз каже, що він уже інвалід і що його нервова система вкрай схитнулася. Містер Мак-Карті був єдиною людиною, що знала батька ще за часів його буття в Австралії.

— А, в Австралії? Це дуже важливо.

— Так,— на копальнях у Вікторії.

— На золотих копальнях? Там, де містер Тенер збив собі майно?

— Так-так.

— Дякую вам, міс Тенер. Ви дуже допомогли мені.

— Ви повідомите мене, коли у вас будуть якісь новини? Правда? Ви ж, безперечно, будете у в'язниці, щоб побачити Джеймса? Скажіть йому, що я впевнена в його невинності.

— Добре, я перекажу, міс Тенер.

— Ну, треба їхати додому, бо тато погано почуває себе. Бувайте, і щастя вам боже! — Вона вийшла з кімнати так же рвучко, як і ввійшла, і незабаром колеса її екіпажу таракотіли вже по вулиці.

— Мені просто соромно за вас, Холмсе,— промовив Лестрейд після короткої мовчанки.— Навіщо збуджувати надії, які вам самому доведеться знищувати? У мене не чуйний характер, але така поведінка, по-моєму, жорстока.

— Тепер мені треба побачити Джеймса Мак-Карті,— не відповів на його зауваження Холмс.— Є у вас ордер на право входу до в'язниці?

— Є, але тільки для мене й для вас.

— Тоді я міняю своє рішення і вийду сьогодні з готелю. Чи встигнемо ми на поїзд, щоб потрапити зараз до Гірфорда?

— Цілком вільно.

— То ходім зараз же. Мабуть, вам буде скучно, Ватсоне, але я повернуся не раніш як за дві години.

Повернувся він пізно вночі і повернувся сам, бо Лестрейд спинився в іншому готелі.

— Барометр усе ще стоїть високо,— зауважив він, сідаючи.— Скидається на те, що дощу не буде, доки ми не дослідимо ґрунту коло ставка. І це дуже добре. З другого боку, для такої справи потрібна бадьорість і свіжість, і я хотів би відпочити після цієї виснажливої подорожі. Я бачив-таки молодого Мак-Карті.

— І про що ви від нього довідалися?

— Ні про що. Спершу я думав, що він знає вбивцю і з якихось міркувань покриває його або її. Тепер же я певний, що це — загадка й для нього. Він не дуже меткий на розум, але справляє приємне враження і здався мені лагідним, добросердечним хлопцем.

— Мене дивує його смак,— сказав я,— коли правда, що він відмовлявся одружитися з такою чарівною особою, як міс Тенер.

— А це досить сумна історія. В дійсності він шалено кохає її, але два роки тому, будучи хлопчиськом і не знаючи її як слід, бо тоді вона вчилася й жила в школі, цей йолоп закрутився з якоюсь служницею з брістольської пивниці і побрався з нею законним шлюбом. Ніхто й не здогадується про це, та ви уявляєте собі, як боляче йому відмовлятися від того, за що він не пожалів би віддати свої очі і що, він знає, ніколи не може здійснитися. Він був у відчаї, коли підніс до неба руки при останньому побаченні з батьком, що намовляв його одружитися з міс Тенер. З другого боку, він не має ніяких коштів для життя й боявся, що батько, дізнавшись правду, просто вижене його з дому. Ці три дні в Брістолі він перебув з тою служницею, але старий не знав цього. Зауважте собі цей факт. Ну та лихо не без добра. Служниця, довідавшись з газет, що він уклепався в прикру історію, яка загрожує йому мало чи не повішенням, кинула його. Джеймс дістав від неї листа, де вона пише, що в неї є чоловік на корабельні в Бермудах. Отже, Мак-Карті тепер вільний. Мені здається, ця новина відшкодувала його за все, що він перетерпів останнім часом.

— Але хто ж тоді вбивця, як він невинний?

— Тим-то й ба — хто? Мушу звернути вашу увагу на два такі пункти. Перший, що вбитий призначив комусь побачення коло ставка, і цей хтось не міг бути його сином, бо сина не було вдома, і батько не знав, коли він повернеться. Другий — це те, що вбитий згукнув «коу», не знаючи ще, що син уже повернувся. Від вирішення цих двох пунктів залежить і розв'язання цілої справи. А тепер давайте поговоримо про літературу і залишмо всі дрібніші питання до завтра.

Як передбачав Холмс, дощу не було, і ранкове сонце ясно світило на безхмарному небі. О дев'ятій до нас завітав Лестрейд, і ми поїхали на Хасерлейську ферму.

Сьогодні є цікаві новини, — промовив Лестрейд дорогою. — Кажуть, що містер Тенер серйозно захворів і перебуває в безнадійному стані.

— Він уже літня людина, я гадаю? — спитав Холмс.

— Років біля шістдесяти. Але його організм розхитався за життя в колоніях, і останнім часом він взагалі хворів. Ця справа вплинула на нього надзвичайно шкідливо. Він дуже приятелював з Мак-Карті і, мушу зазначити, добродіяв йому, бо здавав йому Хасерлейську ферму без грошей.

— Невже? Це й дійсно цікаво, — сказав Холмс.

— Він допомагав йому в усьому. Тут кожен тільки й говорить про це.

— Чи не здається вам трохи дивним, що Мак-Карті, людина майже без ніяких матеріальних засобів і цілком зобов'язана Тенерові, намагається одружити свого сина з міс Тенер,— очевидно, спадкоємницею всього майна свого батька. І намагається з таким виглядом, ніби справа тільки в тому, щоб посвататися, а решта піде сама собою. І надто дивною стає така настирливість, коли дізнаєшся, що старий Тенер перечив його планам. Нам розповіла про це все дочка. Ну що ж, вам не спадають на думку ніякі висновки?

— Ну ми переходимо вже до висновків і домислів,— підморгнув до мене Лестрейд.— З мене досить і самих фактів без усяких там теорій і вигадувань.

— І справді, для вас досить і фактів,— погодився Холмс.

— В будь-якому випадку в мене є факт, якого ви нездатні помітити,— промовив Лестрейд трохи запально.

— А саме?

— А саме, що молодий Мак-Карті вбив старого, всілякі інші історії — чисті вигадки.

— Нехай так,— щиро засміявся Холмс.— Але я дуже помиляюся, якщо то не Хасерлейська ферма там, ліворуч.

Це був чималий, комфортабельний будинок під дахом, з великими, жовтими плямами лишаїв на сірих мурах. Спущені штори й димарі, що не курилися димом, надали йому вигляду, ніби недавня жахлива подія все ще тяжіла над ними. Служниця на прохання Холмса показала нам чоботи, які були на хазяїнові в момент смерті, і чоботи сина, хоча не ті, які він носив тоді. Вимірюючи обидві пари в семи чи восьми різних напрямках, Холмс попросив провести його на двір, а звідти ми стежкою пішли до ставка.

Холмс буквально преображався, йдучи по гарячому сліду. Ті, хто бачив лише спокійного, вдумливого мислителя з Бейкер-стріт, не впізнали б його. Обличчя його то розжоврювалося, то хмурилося. Брови витяглися у дві густі, чорні смужки, з-під яких крицевим блиском горіли очі. Він нахилив униз голову, стулив плечі, стиснув губи і жили наче шворки напружилися на довгій, мускулястій шиї. Ніздрі його роздмухувались як у звіра на полюванні, і весь він був так захоплений своєю справою, що або не чув запитань, або відповідав на них коротким, нетерплячим бурчанням. Він мовчки й швидко просувався стежкою, що йшла луками й лісом до Боскомського ставка. На самій стежці й обабіч вирізнялося багато слідів. Холмс то прискорював ходу, то спинявся, а одного разу зробив навіть невелике коло. Ми з Лестрейдом йшли слідом за ним; детектив з неуважним і навіть зневажливим виглядом, а я — з цікавістю придивлявся

до мого приятеля, бо знав, що кожен рух його був спрямований до певної мети.

Боскомський ставок, що являв собою поросле очеретом водяне поле, ярдів у п'ятдесят завширшки, лежить на самому кордоні між Хасерлейською фермою і парком маєтку містера Тенера. Крізь ліс, що оточує ставок, ми бачили на тому боці червоні башти на багатому будинку містера Тенера. З цього боку дерева росли густіше, і між узліссям і очеретом на березі ставка слалася смужка дерну, кроків у двадцять завширшки. Лестрейд показав на місце, де було знайдено труп, і, завдяки вологості ґрунту, я виразно бачив слід від тіла вбитого. Холмс, як я здогадувався, дивлячись на його обличчя й гострі очі, читав багато чого іншого з потоптаної трави. Він, ніби собака, що знайшла слід, ганяв у всіх напрямках і, нарешті, підійшов до Лестрейда:

— Що ви шукали в ставку?

— Я думав, що знайду там яку-небудь зброю або якесь інше знаряддя. Але звідки ж ви знаєте?..

— Та годі! Мені немає часу пояснювати. Сліди вашої лівої ноги йдуть до очерету і зникають. Все було б просто, якщо б я прийшов сюди перед тим, як ви витолочили тут землю, наче череда биків! Ось ті, що залишила привратниця. Її сліди вкриють траву футів на шість чи вісім круг тіла. А це три окремі ступні тієї ж самої ноги! — Холмс ліг на живіт і витяг свою лупу, кажучи більше до себе, ніж до нас. — Це нога молодого Мак-Карті. Двічі він ішов, а один раз біг, бо закаблука майже не видно, а зате підошва витиснулася дуже глибоко. Це стверджує його свідчення. Він кинувся бігти, побачивши, що батько лежить на землі. А ось сліди чобіт батька, коли той походжав коло ставка. А це що? А, приклад рушниць, на яку спирався син, розмовляючи. А це? Ага! Що ж це таке? Навшпиньках, навшпиньках! Квадратні носики, дуже оригінальні чоботи. Ось вони наближаються, відходять, знову підходять, безперечно, щоб узяти плащ. Звідки ж вони прийшли?

Холмс кидався в усі боки, то гублячи сліди, то знову знаходячи їх, і нарешті дійшов до розлогого бука, найбільшого дерева на всю околицю. Обійшовши круг нього, він ліг на землю і скрикнув з задоволенням. Він лишався в такому положенні довгий час, перегортаючи листя й сухі гіллячки, збираючи в конверт щось таке, що здавалося мені пилом, і розглядаючи крізь лупу не тільки землю, але й кору дерева. Підібравши серед трави щербатий камінь, він пильно вивчив його і також забрав. Потім Холмс заглибився в ліс і йшов стежкою до битого шляху, де всі сліди губилися.

— Цікава була справа! — зауважив він своїм звичайним тоном.— Той сірий будиночок, напевно, сторожка. Я хочу зайти туди, щоб сказати пару слів Моран, і, мабуть, написати записочку. Після того можна буде й поїхати снідати. Ідьте до кеба, я зараз дожену вас.

Хвилини за десять ми сиділи вже в екіпажі, повертаючись до Роса. Холмс усе ще тримав камінь, який він підняв у лісі.

— Ця штука мусить цікавити вас, Лестрейде,— сказав він, простягаючи її до детектива.— Нею вбито Мак-Карті.

— Але я не бачу ніяких слідів.

— Та їх і нема.

— Тоді чому ж ви так думаете?

— Під ним росла трава. Отже, він лежав там небагато днів. Я не міг розшукати місця, звідки його взято. Розмірами й формою він відповідає ранам на голові вбитого. І ніде немає й сліду якогось іншого знаряддя.

— А вбивця?

— Вбивця високий на зріст чоловік, лівша, шкутильгає на праву ногу, носить мисливські чоботи на грубій підошві й сірий плащ, палить індійські сигари, вживає мундштук і має в кишені тупий ніжик. Я міг би вказати й на інші деталі, та, думаю, нам досить і цих.

— На жаль, я й тепер лишаюся скептиком,— засміявся Лестрейд.— Теорії — річ гарна, але нам доведеться мати справу з безтямними англійськими присяжними.

— Побачимо,— спокійно відказав Холмс.— Робіть за вашою методою, а я робитиму за своєю. Після обіду я буду зайнятий, а вечірнім поїздом, гадаю, поїду до Лондона.

— Ви залишите незакінчену справу.

— Вона вже закінчена.

— А таємничість її?

— Таємниці тепер немає ніякої.

— Хто ж, по-вашому, злочинець?

— Добродій, якого я тільки-но описав вам.

— Та хто ж він?

— Розшукати його, напевно, буде неважко. Тут живе небагато народу.

— Я — людина практична,— знизав плечима Лестрейд,— і не можу тинятися по околицях, шукаючи лівшу, кривого на праву ногу. З мене глузуватиме весь Скотленд-Ярд.

— Як собі хочете,— промовив Холмс.— Я дав вам вказівки. Оце тут ви, здається, спинилися? На все краще. Перед від'їздом я напишу вам кілька слів.

Повернувшись до готелю, ми знайшли сніданок уже на

столі. Холмс мовчав і обмірковував щось із виразом людини, що не знає, як вийти із скрутного становища.

— Сідайте в це крісло, Ватсоне,— сказав він, коли із столу все було прибрано,— і послухайте мене. Я просто не знаю, що його робити, і чекаю вашої поради. Запаліть цигарку і дозвольте мені пояснити вам справу.

— Прошу. Я слухаю.

— Гаразд. Отже, в свідченнях молодого Мак-Карті було два місця, які звернули на себе і вашу, і мою увагу. Щоправда, мені вони промовляли на користь хлопця, а вас збили проти нього. Перше — це той факт, що батько крикнув «коу» раніш, ніж побачив сина, а друге — незрозумілий натяк пораненого на якогось щура. Ви пригадуєте, він бурмотів багато чого, але син розібрав лише одне слово. Наші шукання мають виходити з цих двох пунктів і мусять базуватися на припущенні, що син каже правду.

— А що ви скажете про це «коу»?

— Очевидно, воно призначалося не для сина, що, на думку батька, на той час був у Брістолі і лише випадково почув крик. Це «коу» мусило притягти увагу когось, з ким він мав побачення. Але то австралійський сигнал, яким перегукуються лише тубільці. Отже, особа, на яку чекав коло Боскомського ставка Мак-Карті, жила в Австралії.

— Як же ви пояснюєте тоді натяк на щура?

Шерлок Холмс видобув із кишені згорнутий аркуш паперу й розгорнув його переді мною на столі.

— Карта колонії Вікторія,— сказав він.— Я вчора телеграфував, щоб мені вислали її з Брістоля. Як ви прочитаєте це? — спитав він, прикривши долонею частину карти.

— Рет*.

— А тепер? — Холмс підніс руку.

— Правильно. То й було слово, що його пробурмотів поранений, але син розібрав лише останній склад. Очевидно, старий хотів вимовити ім'я вбивці. Такий-то з Беллерета.

— Це просто чудово!

— І надзвичайно просто. Як бачите, задачу вже дуже спрощено. Третій істотний пункт, як вважати свідчення сина за правдиве, був той сірий плащ. Отже, від домислів ми переходимо до цілої виразної постаті австралійця з Беллерета в сірому плащі.

— Вірно!

— І людина, що мешкає тут же, бо до ставка можна добутися тільки або з Хасерлейської ферми, або з маєтку містера Тенера, куди навряд чи міг би пройти чужинець.

* Рет — по-англійському Rat (читається «рет»), означає — щур.

— Безперечно.

— Тепер згадайте нашу сьогоднішню подорож. Дослідивши ґрунт, я виявив найдрібніші деталі щодо особи злочинця і розповів про них тому дурникові Лестрейдові.

— В який же спосіб спромоглися ви їх виявити?

— Ви знаєте мою систему. Вона полягає у спостереженні дрібниць.

— Я думаю, що про зріст ви здогадалися з розміру його кроків і величини ступнів, що залишилися від чобіт.

— Чоботи дуже оригінальної форми.

— А шкутильгання?

— Витиски від правої ноги скрізь були глибші за витиски від лівої. Він більше налягав на неї. Чому? Та через те, що шкандибав. Він був кривий. Однаково легко далось бачити, що він був лівша. Пригадуєте, як вас здивував опис поранень у лікарському звіті? Удар завдано зблизька в ліву сторону потилиці. Ясно, що це міг зробити тільки лівша. Під час розмови батька з сином він стояв за деревом. Він навіть курих там. Я знайшов тютюновий попіл і вважаю його за попіл від індійської сигари. Я, ви знаєте, присвятив багато часу цьому питанню і написав невеличку монографію про 140 різних сортів люлечного, сигарного й цигаркового тютюну. Знайшовши попіл, я оглянув все навкруги і серед моху побачив недокурок. То була індійська сигара, скручена в Ротердамі.

— Ви знайшли й мунштук?

— Ні, але я бачив, що кінчик сигари не був покусаний. Значить, він не був у нього в роті; а що його було відрізано дуже нерівно, то я й висловив гадку про тупий ніжик.

— Холмсе,— сказав я,— ви сплели навколо тієї людини тенета, звідки вона не зможе вислизнути, і врятували життя безневинному хлопцеві, якому загрожувала шибениця. Я бачу, де збігаються лінії вашого мислення. Злочинець...

— Містер Джон Тенер,— гукнув порт'є, одчиняючи двері і пускаючи в номер до нас одвідувача.

Чоловік, що ввійшов, мав характерну, мальовничу по-стать. Повільна, невірна хода й пониклі плечі надавали йому вигляд руїни, а сміливі, глибоко вирізані риси на обличчі і величезні кінцівки свідчили про незвичайну фізичну міць і силу волі. Заплутана борода, сивувате волосся й навислі брови пасували до всієї його поважної постаті. Але, глянувши на попелясто-білий колір його обличчя й на сині губи та ніздрі, я відразу ж зрозумів, що він виснажений якоюсь хронічною, смертельною хворобою.

— Сідайте, прошу, на канапу,— люб'язно запропонував Холмс.— Ви одержали мою записку?

— Так. Я одержав її від привратниці. Ви писали, що хочете бачити мене, щоб запобігти скандалу.

— Мені здавалося, що, завітавши до вас, я викликав би зайві балачки.

— А навіщо ви хотіли мене бачити? — з розпачем в очах глянув він на мого приятеля, знаючи заздалегідь відповідь на своє запитання.

— Так,— відповів Холмс на його погляд, а не на слова.— Так. Я знаю все про Мак-Карті.

Старий схилив голову на руки й заховав обличчя.

— Поможі мені, боже,— промовив він.— Тільки я не зробив би хлопцеві ніякого лиха, і якби справа в суді обернулася проти нього, я сказав би все.

— Дуже радий чути таке,— озвався Холмс зворушено.

— Я не мовчав би й тепер, якби не було тут моєї любшої дівчини. Мій арешт розбив би їй серце.

— До цього, мабуть, і не дійдеться,— зауважив Холмс.

— Що ви кажете?!

— Я — неофіційний агент. Мене запросила сюди ваша дочка, і я роблю все в її інтересах. Але молодий Мак-Карті, звичайно, має бути звільнений.

— Я помираю,— сказав Тенер.— Діабет гризе мене вже багато років. Доктор сумнівається, чи проживу я ще місяць. Проте я волів би вмерти вдома, ніж у в'язниці.

Холмс сів до столу, взяв ручку й поклав коло себе папір.

— Розкажіть нам усю правду,— мовив він.— Я запишу ваші свідчення, ви підпишете їх, а Ватсон буде за свідка. В крайньому разі, коли молодого Мак-Карті в інший спосіб урятувати буде не можна, ми пред'явимо вашу сповідь. Але обіцяю вам зробити це лише за дійсної потреби.

— Добре,— погодився старий.— Невідомо ще, чи доживу я до суду. Отже, мене то мало обходить. Я хотів би тільки позбавити від такого удару Алісу. А тепер я з'ясую вам усю справу. Тяглася ця історія довго, але, щоб розповісти її, треба небагато часу.

Ви не знали покійного Мак-Карті. Це був справжній диявол. Не дай вам боже потрапити в лабеті такої людини! Мене він катував протягом двадцяти років і понівечив усе моє життя. Ось як воно сталося.

На початку шістдесятих років молодим, гарячим, безтурботним хлопцем я працював у копальнях Вікторії. Мені не щастило. Золота знаходилося мало. Я потрапив до поганого товариства і нарешті, став грабіжником на битих шляхах.

Нас було шестеро, і ми то шарпали залізничні станції, то спиняли фургони на шляху з копалень. Звали мене тоді Чорний Джек з Беллерета, і нас ще й досі згадують у колонії, як банду з Беллерета.

Одного дня ми напали на валку, що перевозила золото з Беллерета до Мельбурна. Валку супроводили шість охоронників, але четверо з них упали з сідла після перших же пострілів. Бійка була завзята, і троє наших загинуло раніш, ніж ми перемогли. Я приставив револьвера до голови одного з фурманів — цього самого Мак-Карті. На жаль, я не вбив, а помилував його, хоч і бачив, як він вдивлявся в мене своїми маленькими, злучими оченятками, нібито хотів запам'ятати кожну рису мого обличчя.

Ми поділили золото, зробилися заможними людьми й повернулися до Англії, не викликавши ні в кого підозри проти себе. В Англії я відокремився від товаришів і вирішив розпочати чесне, спокійне життя. Я купив цей маєток і намагався робити скільки міг добра. Далі я одружився. Та жінка померла молодою, залишивши мені любу маленьку Алісу. Її рука, коли вона була ще немовлятком, здавалося, направляла мене на вірний шлях. Одне слово, я перегорнув нову сторінку свого життя і намагався спокутувати гріхи минулого. Все йшло гаразд, аж тут Мак-Карті наклав на мене свою лапу.

Поїхавши якось у грошових справах до міста, я стрів його на вулиці Регента в самому пальті на плечах і в черевиках на ногах.

— А ось ми і зустрілись, Джек, — озвався він, хапаючи мене за руку. — Ми владнаємо справу по-сімейному. Зі мною тут син, і ти повинен узяти нас на утримання. А не хочеш, то в Англії дуже поважають закон, і поліція завжди до наших послуг.

Вони поїхали зі мною й, оселившись на кращому ґрунті мого маєтку, не платили мені нічого. Відтоді я не мав ні спокою, ні відпочинку. Куди б я не повернувся, скрізь я бачив його хитрюще обличчя з вискаленими зубами. В міру того як росла Аліса, моє становище гіршало, бо він бачив, що я не так боюся поліції, як боюся, щоб дочка не довідалася про моє минуле. Я мусив був давати йому все, чого він бажав. І я давав, і гроші, і землю, і будинки, доки він захотів мати таке, чого я не міг дати. Він зажадав Алісу.

Його син, бачте, дійшов літ. Виросла й моя дочка. Я завжди хворів, і йому заманулося перейняти під своє володіння весь мій маєток. Я не хотів, щоб його клята кров змішалася з моєю. Не можу сказати, щоб хлопець мені не подобався. Та в ньому була кров його батька — і досить. Я не

піддавався, Мак-Карті загрожував. Я знав, що він здатний зробити найбільшу мерзенність. Ми мали зійтися коло ставка на межі наших обійсть і обговорити це питання.

Підійшовши до ставка, я побачив, що він розмовляє з сином, запалив сигару і став за дерево, чекаючи, поки Мак-Карті залишиться сам. Та прислухавшись до розмови, я відчув, як все, що було в мене лихого, підіймається на поверхню. Він намовляв сина побратися з Алісою, не цікавлячись навіть її згодою, так, ніби-то це була якась дівчина з вулиці. Я мало не збожеволів, уявивши собі свою любу доньку під владою такої людини. Хіба ж я не мав права розрубати вузол? Мені мало лишається жити, дарма, що я добре тримаюся ще на ногах і маю свіжу голову. Але моє ім'я і моя дочка! Я міг урятувати обох, примусивши замовчати його паскудний язик. І я примусив, і зробив би це ще раз. Хоч який я грішник, та я спокутував свої гріхи життям, повним мук. Але думати, що й моя дочка потрапить у таку пастку, було понад мої сили. Я звалив його так само спокійно, як убив би якусь шкідливу тварину. На крик прибіг його син, але я встиг уже сховатися в лісі, хоч мені й довелося потім наблизитись, щоб узяти плащ, який я загубив, тікаючи. Ось вам моя цілком правдива історія, джентльмени.

— Я тут не для того, щоб судити вас,— промовив Холмс, коли старий підписав дані ним свідчення.— Скажу тільки: борони нас боже від такої спокуси.

— І я бажаю вам цього, сер. Що ж ви думаєте робити?

— З огляду на ваше здоров'я — нічого. Я візьму ваші свідчення і, якщо Мак-Карті буде засуджено, примушений буду використати їх. В іншому випадку їх ніхто ніколи не побачить, і, чи будете ви живі, чи ні, ваша таємниця лишиться таємницею.

— Тоді все гаразд,— урочистим тоном сказав старий.— І вам самим легше буде помирати, коли ви згадаєте, яке полегшення маю я через вас останніми днями мого життя.

Шкутильгаючи й хитаючись всією своєю велетенською поставою, він повільно вийшов із кімнати.

— Подумати тільки, як жартує доля з нами, бідними, безпорадними комахами! — мовив Холмс після мовчанки.

Джеймса Мак-Карті було виправдано завдяки численним доказам, що їх з поради Холмса навів перед судом захисник. Старий Тенер прожив після побачення з нами сім місяців, і є всі підстави гадати, що його дочка і син убитого, одружившись, щасливо проживуть свій вік, нічого не знаючи про чорні хмари в їхньому минулому.

ВИГНАНЦІ

Роман

ЧАСТИНА ПЕРША

У СТАРОМУ СВІТІ

Розділ I

ЧОЛОВІК З АМЕРИКИ

То було звичайне вікно, таке, які бували в Парижі наприкінці сімнадцятого століття,— високе, поділене надвое великою поперечкою і оздоблене над серединою її маленьким гербом — трьома червоними будяками на срібному полі, намальованими на шибці ромбовидної форми. Під цим вікном стирчав залізний прут, на якому висіла подоба маленького золоченого пака вовни, що гойдалася й рипіла при найменшому пориві вітру. На протилежному боці вулиці видно було з вікна будинки високі, вузькі, витіюваті, з дерев'яною різьбою на фасадах, з гостроверхими покрівлями і башточками по кутках. Між двома рядами їх простягся кам'яний брук вулиці Сен-Мартіна, звідки линув безугавний тупіт безлічі людських ніг.

У самому будинку біля цього вікна стояла широка лава, обтягнута коричневою витисненою шкірою. Сидячи на ній, члени родини могли бачити все, що діялося внизу, у діловому світі вулиці.

В цю хвилину тут, спиною до вікна і обличчям до великої, розкішно причепуреної кімнати, сиділи мужчина й дівчина.

Часом вони переглядались одне з одним, і очі їх світилися щастям.

А втім, тут не було нічого дивного, бо з них була гарна пара. Дівчина була дуже молода, ніяк не старша двадцяти років; обличчя її прозоре, з особливою блідістю, повною виразності й свіжості, ніби свідчило про чистоту й невинність. Нікому й на думку не спало б побажати, щоб ця дівоча краса змінилась на яскравіші кольори. Риси обличчя були ніжні й привабливі, а синясто-чорне волосся та довгі темні вії виразно контрастували з мрійними сірими очима й білістю шкіри, що нагадувала слонову кість. У всій постаті дівчини почувались якийсь особливий спокій і стриманість, іще більше відтінювані простим платтям з чорної тафти; єдиною прикрасою цього вбрання була брошка з кам'яного вугілля і такий самий браслет. Отака була Адель Катіна, єдина дочка відомого гугенота, купця, що торгував сукном.

Але простоту вбрання дівчини аж надто покривала розкіш вбрання співбесідника. Це був чоловік, старший за неї років на десять, із строгим обличчям солдата, дрібними, чіткими рисами, викоханими чорними вусами і темними, карими очима, що ставали жорсткими, коли він віддавав наказ мужчині, і ніжними, коли звертався з благанням до жінки, — і в тому, і в іншому разі з однаковим успіхом. На ньому був небесно-блакитний кафтан, вишитий блискучими галунами, з широкими срібними погонами на плечах. З-під кафтана виглядала біла жилетка, а штани з такої самої матерії були заправлені у високі лаковані ботфорти з позолоченими шпорами. Рапіра з срібною ручкою і капелюх з пером, що лежали поруч на лаві, доповнювали вбрання, носити яке вважалося за особливу честь. Кожен француз признав би в незнайомому офіцера славнозвісно блакитної гвардії Людовіка Чотирнадцятого. Із своїм кучерявим, чорним волоссям, з гордою поставою голови цей молодий чоловік здавався зграбним, блискучим воїном. І справді, він уже довів це на полі бою, і ім'я Аморі де Катіна стало вирізнятися з-поміж багатьох прізвищ дрібного дворянства, яке збиралось до двору короля.

Він доводився кузеном молодій дівчині, що сиділа з ним, і в їх обличчях можна було навіть знайти родинну схожість. Де Катіна походив з дворянського гугенотського дому, але, рано втративши батьків, вступив на військову службу. Без ніякої протекції він сам пробив собі дорогу і досяг свого теперішнього стану. Тим часом молодший брат його батька, бачачи, що всі шляхи перед ним закриті через переслідування, які впали на його одновірців, відкинув частку «де» — оз-

наку дворянського походження — і взявся до торгівлі з таким успіхом, що в описуваний нами час уславився як один із найбагатших і найвидатніших громадян Парижа. Офіцер гвардії сидів у його домі і держав у руці білу ручку його єдиної дочки.

— Скажи, чим ти схвильована, Адель? — промовив він.

— Нічим, Аморі.

— Ну, а що означає ця складочка між нахмуреними бровами? Адже я вмію читати твої думки, як пастух угадує час з кольору неба.

— Справді, нічого, Аморі, але...

— Що «але»?

— Ти від'їздиш сьогодні ввечері.

— І повернуся завтра.

— А тобі неодмінно, неодмінно треба їхати сьогодні?

— Я міг би втратити службу, якби цього не зробив. Завтра вранці я повинен чергувати коло спальні короля. Після обідні мене змінить майор де Бріссак, і тоді я знову буду вільний.

— Ах, Аморі, коли я чую твої оповідання про короля, двір, знатних дам, я, справді, дивуюся...

— З чого?

— Як ти, живучи серед такої пишноти, спускаєшся до того, щоб сидіти в кімнаті простого купця.

— Так, але те, що в ній є?

— От це ж найбільш і незрозуміле мені. Ти, що живеш серед таких вродливих, розумних жінок, вважаєш мене вартою свого кохання, мене, зовсім тиху маленьку мишку, завжди самотню в цьому великому будинку, таку соромливу й незграбну. Ось це й дивно!

— У кожного свій смак, — промовив Аморі, глядячи маленьку ручку. — Жінки — це квіти. Декому більше подобається великий, золотистий соняшник або троянда, така велична й гарна, що мимоволі впадає в око. А мені, навпаки, потрібна крихітна фіалочка, яка ховається поміж мхами, але така мила й запашна... А складочка у нас все не розходить-ся, дорога.

— Мені хочеться, щоб повернувся батько.

— Чому? Хіба ти почуваєш себе самотньою?

Раптова посмішка осяяла бліде обличчя.

— Я не буду самотня до вечора. Але я завжди турбуюсь, коли його немає дома. Тепер стільки говорять про переслідування наших бідних братів.

— Ну, дяді нема чого боятися!

— Він пішов до старшини гільдії переговорити в справі наказу про розміщення драгунів.

— А, ти не сказала мені про це.

— Ось папір.

Вона встала і взяла з столу аркуш синього паперу, біля якого теліпалась червона печатка. Глянувши на папір, Аморі нахмурих свої густі чорні брови.

«Наказується вам, Теофільові Катіна, торговцеві сукном, що проживає на вулиці Сен-Мартіна, дати помешкання і харч двадцяти солдатам з Лангедокського полку блакитних драгунів під команду капітана Дальбера аж до дальшого розпорядження.

(Підписано) Де Бопре, королівський комісар».

Де Катіна добре знав цей спосіб утискування гугенотів, практикований по всій Франції, але тішив себе надією, що своїм станом при дворі звільнить родичів від такого приниження. З гнівним вигуком він шпурнув папір на підлогу.

— Коли вони повинні прибути?

— Батько казав, сьогодні увечері.

— Ну, то вони ненадовго затримаються тут. Завтра я дістану наказ, щоб їх вивели звідси. Однак сонце вже зайшло за церкву Сен-Мартіна, і мені час вирушати в дорогу.

— Ні, ні, не їдь іще!..

— Мені хотілося б передати тебе в руки батька, бо я боюсь лишити тебе саму з цими солдатами. Але від мене не приймуть ніяких пояснень, якщо я вчасно не з'явлюсь у Версаль. Глянь, якийсь вершник спинився перед дверима. Він цивільний. Може, його послав твій батько?

Дівчина швидко підбігла до вікна і виглянула, спершись рукою на плече кузена.

— Ах, я й забула! — скрикнула вона, — Це чоловік з Америки. Батько сказав, що він має прибути сьогодні.

— Чоловік з Америки? — повторив здивований офіцер, і обоє, витягнувши шиї, стали дивитися з вікна на вершника.

Вершник, дужий, широкоплечий чоловік, голений, з коротко підстриженим волоссям, повернув у їх бік довге, смагляве обличчя, з різкими рисами, оглядаючи фасад будинка. Надітий на голові його сирій капелюх з м'якими крисами формою своєю міг здаватися чудним для ока парижан, зате темний одяг і високі ботфорти нічим не відрізнялись від убрання першого-ліпшого громадянина Парижа. Але взагалі в ньому було щось екзотичне, і тому ціла юрба цікавих уже зібралась подивитися на вершника й коня. Старий мушкет з надзвичайно довгим стволом був прив'яза-

ний до стремена так, що дуло стирчало вгору; коло луки сідла теліпався чорний мішок, а ззаду його красувалась скачана яскраво-червона смугаста ковдра. Добрий кінь, сірий, у яблуках, був увесь вкритий зверху потом, а знизу грязюкою. Ноги його немов підгинались від втоми.

Вершник, очевидно, переконавшись, що це і є той будинок, який він розшукує, легко скочив з сідла, од'язав мушкет, ковдру та мішок, спокійно протисся до дверей крізь юрбу, що видивлялась на нього, і гучно постукав.

— Хто він такий? — спитав де Катіна. — Канадець? Я сам майже канадець. По той бік океану у мене було, мабуть, стільки ж друзів, скільки тут. Може, я зустрівав його. Там не дуже-то багато білих, і за два роки я чи не всіх їх перебачив.

— Ні, Аморі, він з англійських колоній. Але говорить нашою мовою. Мати його була французенка.

— А як звуть його?

— Амос... Амос... ах, ці ймення! Ага, згадала... Амос Грін. Його батько давно провадить справи з моїм, а тепер послав сина, що жив, як чула я, завжди в лісах, подивитися на людей та міста. Ах, боже мій, що трапилось там?

З нижнього коридора зненацька почулись несамовиті крики й вереск, потім чийсь чоловічий голос і поспішна хода. В одну мить де Катіна збіг сходами і зупинився, вражено дивлячись на те, що діялось перед ним.

Дві дівчини щосили верещали, притулившись до одвірків. Посеред сіней старий слуга П'єр, суворий кальвініст, завжди повний самоповаги, крутився дзигною, вимахуючи руками і репетуючи так голосно, що його лемент, напевне, можна було чути в Луврі. У сіру шерстяну панчошу, яка облипала його худу ногу, уп'явся якийсь пухнастий, волохатий чорний клубок з маленьким блискучим червоним оком, звернутим угору, і блискучими білими зубами.

Молодий незнайомиць, що вийшов був на вулицю до коня, почувши галас, поспішно вбіг у сіни, схопив звірка, ударив його двічі по мордочці і кинув головою вниз, у мішок, звідки той виліз.

— Нічого, — промовив він чистою французькою мовою, — це ж тільки ведмежа.

— О, боже мій! — кричав П'єр, витираючи лоба. — Ох, за ці хвилини я постарів на п'ять років! Я стояв коло дверей, вклоняючись мосьє, а воно раптом схопило мене ззаду.

— Це я винен — не зав'язав мішка. Звірення народилось якраз у день нашого від'їзду з Нью-Йорка, у вівторок йому

буде шість тижнів. Я маю честь говорити з другом мого батька, мосьє Катіна.

— Ні, мосьє,— відповів зі сходів офіцер.— Дяді немає дома. Я капітан де Катіна, до ваших послуг, а ось мадмуазель Катіна, господиня цього дому.

Незнайомий піднявся сходами і вклонився їм обом з виглядом людини боязкої, як дика серна, але разом з тим такої, яка одчайдушно наважилась перетерпіти все, що спіткає її. Він зайшов з господарями у вітальню, а потім негайно зник, і кроки його вже чути було на сходах. Незабаром він повернувся з гарним блискучим хутром у руках.

— Ведмедя призначено вашому батькові,— проговорив він.— А цю шкуру я привіз вам. Дурниця, проте з неї можна зробити пару мокасинів або торбинку.

Адель захоплено скрикнула, занурюючи руки в м'яке хутро. Та й було чим захоплюватись, бо ні в одного короля в світі не було нічого подібного.

— Ах, яке воно гарне! — промовила вона.— А що це за звір і звідки він?

— Чорно-бура лисиця. Я сам її вбив під час останньої експедиції в ірокезькі селища біля озера Онеїда.

Адель притулилась щокою до хутра; її біле личко здавалось мармуровим на цьому чорному фоні.

— Дуже шкода, мосьє, що батька немає дома, щоб вас привітати,— сказала вона,— але я від щирого серця вітаю вас замість нього. Кімната вам приготовлена нагорі. Якщо бажаєте, П'єр проведе вас.

— Кімната, мені? Нащо?

— Як нащо? Щоб спати.

— А хіба мені неодмінно треба спати в кімнаті?

Де Катіна засміявся, побачивши незадоволення на обличчі американця.

— Можете не спати там, якщо не хочете,— сказав він.

Обличчя американця проясніло. Він підійшов до далекого вікна, що виходило в двір.

— Ах! — скрикнув він.— Он там є бук. Якщо ви дозволите мені взяти туди мою ковдру, це буде краще за всяку кімнату. Зимою, звичайно, доводиться спати під покрівлею, але літом я задихаюсь... мене душить стеля.

— Так ви живете не в місті? — спитав де Катіна.

— Мій батько живе в Нью-Йорку, через два будинки від Пітера Стьюванта, про якого ви, мабуть, чули. Він дуже винослива людина, витерплює й це, але я... з мене досить і кількох днів у Альбані чи в Шенектеді. Я все життя прожив у лісах.

— Я певна, що батькові буде однаково, де б ви не спали і що б не робили, аби тільки ви були задоволені.

— Дякую вам. Ну, то я візьму туди свої речі і почищу коня.

— Але ж П'єр може це зробити.

— Я звик усе робити сам.

— Я піду з вами,— промовив де Катіна.— Мені треба сказати вам кілька слів. Отже, до завтра, Адель!

— До завтра, Аморі!

Молоді люди разом зійшли сходами вниз, і капітан провів американця до двору.

— Вам довелося довго їхати? — спитав він.

— Так, я приїхав з Руана.

— Ви стомились?

— Ні, я рідко стомлююсь.

— То побудьте з мадмуазель, доки повернеться її батько.

— Чому ви це говорите?

— Тому, що я повинен поїхати, а їй, може, потрібний буде захисник.

Американець мовчки кивнув головою і, скинувши свою темну одягу, заходився ретельно чистити брудного з дороги коня.

Розділ II

МОНАРХ У СЕБЕ В ОПОЧИВАЛЬНІ

Настав ранок другого дня; капітан де Катіна з'явився на службу. Великий версальський годинник пробив вісім: монарх незабаром повинен вставати. По всіх довгих коридорах і прикрашених фресками проходах величезного палацу пробігав стриманий гомін і легкий шум, спішно готувались до пробудження від сну й одягання короля — великого придворного церемоніалу, який відбувався з участю багатьох осіб. Проскочив лакей, несучи придворному циркульникові панові де Сен-Кентену срібне блюдо з кип'ятком для гоління короля. Кілька лакеїв з повішеними на руки частинами вбрання купчились біля коридора, що вів у передпокій. Купка гвардійців у блискучих блакитних мундирах із срібною вишивкою підтяглась і взяла алебарди на караул. Молодий офіцер, який замислено дивився у вікно на терасу, де декілька придворних, сміючись, балакали один з одним,

круто повернувся на каблуках і рушив до білих з золотом дверей королівської опочивальні.

Ледве він зайняв свій пост, як хтось тихенько натиснув зсередини ручку дверей, що нечутно відчинились на завісах. Якийсь чоловік безшумно вийшов із спальні, зачинивши за собою двері.

— Тс! — прошепотів він, приклавши палець до тонких, різко окреслених губ, і на його старанно виголеному обличчі з дугастими бровами з'явилось благання й застереження. — Король іще спочиває.

Ці слова теж пошепки переказували з уста в уста серед групи людей, що товпились біля дверей. Промовивши їх, пан Бонтан, обер-камердинер короля, зробив знак офіцерові і одвів його до віконної ніші, де той тільки що стояв.

— Доброго ранку, капітан де Кафіна! — фамільярно і разом з тим шанобливо промовив він.

— Доброго ранку, Бонтан. Як спочивав король?

— Чудово.

— Але ж йому вже час уставати.

— Ні.

— Ви ще не будили його?

— Збуджу через сім з половиною хвилин.

Лакей вийняв маленького круглого годинника, що розпоряджався тією людиною, яка була правителем двадцяти мільйонів людей.

— Хто чергує на головному посту?

— Майор де Бріссак.

— А ви тут?

— Я буду при особі короля протягом чотирьох годин.

— Дуже добре. Учора ввечері, коли я був з ним сам після «*petit coucher*», він зробив мені кілька розпоряджень для чергового офіцера. Король звелів мені передати наказ не допускати пана де Вівонна до «*grand lever*». Ви мусите переказати йому це.

— Я виконаю наказ.

— Далі, якщо буде записка від «неї» — ви розумієте, від нової...

— Мадам де Ментенон?

— Еге. Але краще не називати імен. Якщо вона пришле записку, візьміть її і при слушній нагоді нишком передайте королю.

— Буде виконано.

— А коли — що дуже можливо — прийде друга, розумієте, колишня...

— Мадам де Монтеспань?

— Ох, цей ваш солдатський язик, капітан! Ну, так слухайте: коли прийде вона, ви чемно не допускайте. Розумієте, умовляйте ввічливо, але ні в якому разі не дозволяйте увійти до короля.

— Гаразд, Бонтан.

— А тепер у нас лишилось тільки три хвилини.

Він пройшов крізь юрбу в коридор з виглядом гордого смирення властивого людині, яка хоч і була лакеєм, але вважала себе королем лакеїв на тій підставі, що вона лакей короля. Біля дверей стояв ряд блискучих ліврей у напудрених париках і червоних плюшових кафтанах з срібними аксельбантами.

— Грубник тут? — спитав Бонтан.

— Так, пане, — відповів той, що держав у руках емальований піднос із сосновими трісками.

— А той, що відчиняє віконниці?

— Тут, пане.

— Дождайте наказів.

Він знову натис ручку дверей і зник у темній опочивальні.

То була величезна чотирикутна кімната з двома великими вікнами, завішеними дорогими оксамитними завісами. Кілька променів сонця, просмикнувшись крізь щілини, грали яскравими плямами на світлій стіні. Велике крісло стояло біля згаслого каміна з величезною мармуровою дошкою, над якою перепліталась гірлянда з численних арабесок та гербів, що доходили до розкішно розписаної стелі. В одному кутку стояла вузенька канапка, ложе вірного Бонтана.

Посеред кімнати містилось величезне ліжко з чотирма колонами й гобеленовим пологом, відхиленим у головах. Воно було обгороджене полірованими поруччями, і між ними та ліжком утворювався прохід близько п'яти футів заширшки. Там стояв круглий столик, накритий білою серветкою. На ньому було срібне блюдо з трьома шматочками телячої грудинки та емальований кубок з легким вином — на той випадок, якби королеві схотілось попоїсти вночі.

Бонтан нечутно пройшов по кімнаті, ноги його тонули в м'якому килимі; важкий дух спальні повис у кімнаті; чути було рівне дихання сплячого. Бонтан підійшов до ліжка і спинився з годинником у руках, дожидаючи того моменту, коли згідно з етикетом двору треба було збудити кордля. Перед ним, під дорогою зеленою шовковою східною ковдрою, вимальовувалась, потонувши в пишних мереживах подушки, кругла голова з коротко підстриженим чорним волоссям, горбатим носом і з випнутою спідньою губою. Лакей закрив годинника і нагнувся над сплячим.

— Маю честь доповісти вашій величності, що тепер пів на дев'яту,— промовив він.

— А!..— Король помалу розплющив свої великі темні очі, перехрестився і, витягнувши з-під нічної сорочки маленьку, темну ладанку, поцілував її. Потім сів на ліжку і, мружачись, озирнувся навкруги з виглядом людини, що прочунюється після сну.

— Ви передали мої накази черговому офіцерові, Бонтан?

— Так, ваша величність.

— Хто черговий?

— Майор де Бріссак на головному посту, а в коридорі — капітан де Катіна.

— Де Катіна? А, це той молодий чоловік, що зупинив мого коня у Фонтенебло. Я пам'ятаю його. Можете почати, Бонтан.

Обер-камердинер швидко підійшов до дверей і відчинив їх. У кімнату хутко ввійшов грубник і четверо лакеїв у червоних кафтанах і білих париках. Без ніякого шуму вони проворно заходилися виконувати свої обов'язки. Один схопив каняку й ковдру Бонтана і миттю виніс їх у передпокій; другий виніс піднос із закускою й срібний свічник, а третій розсунув оксамитні завіси, і потік світла залив кімнату. На соснові тріски, що вже тріщали в каміні, грубник поклав навскоси два товстих круглих поліна, бо в повітрі почувалась ранішня прохолода, і вийшов разом з іншими лакеями.

Ледве вони пішли, як увійшло кілька вельможних людей. Попереду виступали поряд два чоловіки. Один з них, юнак, трохи старший двадцяти років, середнього зросту, з важними й повільними манерами, із стрункими ногами, з обличчям досить гарним, але схожим на маску доміно; воно було позбавлене виразності, крім рідких винятків, коли проблискував насмішкуватий гумор. Одягнений він був у багатий одяг з темно-лілового оксамиту; на грудях красувалась широка блакитна стьошка, з-під якої блищала смужка ордену св. Людовіка. Його товариш був смаглявий чоловік років сорока, з поважною, повною гідністю гостаттю, в скромному, але дорогому чорному шовковому одягу з золотими прикрасами коло коміра й рукавів. Коли, увійшовши, вони наблизились до короля, то з схожості цих трьох облич можна було зробити висновок, що вони належать до однієї сім'ї, і кожен легко міг би здогадатись, що старший — це мосьє, молодший брат Людовіка XIV, а юнак — дофін Людовік, єдиний законний син короля і наслідник престолу, на який не судилося сісти ні йому, ні його синам.

За сином і братом короля йшла невелика купка вельмож

та придворних, що мусили бути присутніми при церемоніалі. Тут був головний гардеробмейстер, перший камергер, герцог Менський, блідий юнак у чорній оксамитній одежі, який дуже шкутильгав на ліву ногу, і його маленький брат, граф Тулузький, обидва — незаконні діти мадам де Монтеспань від короля. За ними увійшли перший камердинер гардероба Фагон, лейб-медик Тельє, лейб-хірург і три пажі в червоних, вишитих золотом убраннях. Вони несли одяг монарха. Такі були учасники малого родинного церемоніалу, бути присутніми при якому вважалося за велику честь для придворних Людовіка.

Бонтан вилив на руки короля кілька краплин спирту, підставивши срібне блюдо, щоб вони стекли, а перший камергер подав чашу з свяченою водою: монарх умочив у неї руку, перехрестився і прочитав коротеньку молитву св. духові. Потім, кивнувши на знак привітання братові і кинувши кілька слів дофінові та герцогу Менському, він спустив ноги і сів на край ліжка в своїй довгій шовковій нічній сорочці, з-під якої теліпались королівські маленькі білі ніжки — поза, досить ризикована для кожної людини, але Людовік так був перейнятий почуттям власної гідності, що не міг уявити собі, що може здатися смішним в очах інших, при яких би то не було обставинах. Отак сидів повелитель Франції і разом з тим раб усякого протягу, що примушував його здригатися. Пан де Сен-Кентен, королівський цирюльник, накинув пурпурний халат на плечі монарха, надіваючи довгий завитий придворний парик на його голову. Тим часом Бонтан натягнув йому червоні панчохи, підставив оксамитні, вишиті туфлі. Король всунув у них ноги, підперезав халат, устав і пройшов до каміна. Тут він сів у крісло, простягнувши до вогню тонкі, ніжні руки. Присутні під час церемоніалу стали півколом, дожидаючи «grand lever».

— Що це таке, месє? — раптом спитав король, роздратовано озираючись навкруги.— Я чую запах пахоців. Напевне, ніхто з вас не наважився б з'явитись у моїй присутності напахченим, знаючи, що я цього не терплю.

Сановники перезирнулись, заперечуючи свою провину. Але відданий Бонтан підкрався ззаду і виявив винного.

— Ваша світлість, пахне від вас,— звернувся він до графа Тулузького.

Граф Тулузький, маленький червонощокий хлопчик, зашарівся.

— Пробачте, ваша величність, мабуть, мадмуазель де Граммон оббризкала мене зі свого флакона, коли ми грали

учора в Марлі,— промовив він, затинаючись.— Я не помітив, але якщо це неприємно вашій величності...

— Щоб не було цього огидного запаху! Щоб не було! — кричав король.— Ух! Я задихаюсь! Відчиніть нижню половину вікна, Бонтан. Ні, не треба, раз він вийшов. Хіба сьогодні не день гоління, пане де Сен-Кентен?

— Усе готове, ваша величність.

— Так чому ж ви не починаєте? Уже три хвилини понад установлений на це час. Починайте, мосьє, а ви, Бонтан, оповістіть, що почався «grand lever».

Очевидно, цього ранку король устав з ліжка на ліву ногу. Він кидав швидкі, запитливі погляди на брата й синів; та які б не були докори чи глузування, готові зірватися з його губ, вони лишались невисловленими, бо цьому перешкождали маніпуляції де Сен-Кентена. Недбало, внаслідок давньої звички, він намилив королівське підборіддя, швидко поводив по ньому бритвою, потім обтер його спиртом. Один із дворян догідливо поміг натягти короткі чорні оксамитні штани, другий поправив їх, а третій, знявши з короля через голову нічну сорочку, подав денну, яку гріли перед вогнем. Знатні придворні, що ревниво оберігали свої привілеї, взули короля в черевики з діамантовими пряжками, наділи гамаші й червоний камзол, а зверху нього блакитну стьожку з хрестом св. духа, оздобленим діамантами, і червону — св. Людовіка. Для стороннього було б чудно бачити, як байдуже-спокійно стояла ця людина невеликого зросту, утопивши замислений погляд в палаючі у каміні дрова, тимчасом як група людей з історичними іменами метушилась біля неї, торкаючись до неї то тут, то там, ніби купка дітей, що порались коло улюбленої ляльки. Одягли чорний спідній кафтан, зав'язали дорогий мереживний галстук, накинули широкий верхній кафтан, піднесли на емальованому блюді дві дорогих мереживних хустки; двоє придворних поклали їх у бокові кишені, дали в руки палицю з чорного дерева, оздоблену сріблом,— і монарх був готовий до денних трудів.

Тим часом протягом майже півгодини двері в опочивальню весь час одчинялись і зачинялись. Гвардійський капітан пошепки оповіщав прізвище того, хто входив, черговому з почту, а той переказував його першому камергерові. Кожен новий відвідувач тричі низько вклонявся королеві, а потім одходив до свого гуртка і заводив стиха розмову про новини, погоду та плани на цей день. Поволі присутніх все більшало, і на той час, коли королеві подали його скромний сніданок — хліб та вино, дуже розведене водою, велика квадратна кімната була повна людей; серед них було немало таких, які

сприяли тому, щоб ця епоха стала найблискупішою в історії Франції.

Біля короля стояв грубий, енергійний Лувуа, що став всемогутнім після смерті свого суперника Кольбера. Він обговорював питання організації війська з двома військовими. Один з них був високий, ставний офіцер, другий — чудний, потворний чоловічок, нижчий середнього зросту, в мундирі маршала. Цей останній був гроза голландців — Люксембург, якого вважали за наступника Конде. Співбесідник його, Вобан, уже зайняв місце Тюренна.

Поруч них маленький сивий священик з добродушним обличчям, отець Лашез, сповідник короля, пошепки викладав свої погляди на янсенізм величному Боссюетові, красномовному єпископові з Мо, та високому тонкому молодому абатові Фенелону, який слухав його, нахмурившись, бо його самого підозрівали в цій ересі. Тут же був і художник Лебрең, що трактував про мистецтво в невеличкому гуртку своїх товаришів Веррію і Лагерр, архітекторів Блонделя і Ленотра, скульпторів Жірдона, Пюже, Дежардена та Қойсво, творчість яких так прикрасила новий палац королівський. Біля дверей, з усмішкою на натхненному обличчі, балакав Расін з поетом Буало та архітектором Мансаром. Усі троє сміялись і гомоніли, бо були улюбленцями короля, які одні тільки могли без попереднього оповіщення входити й виходити з його кімнати.

— Що з ним сьогодні таке? — шепнув Буало, киваючи головою в напрямку тієї групи, що оточувала монарха.— Здається, сон не дав йому кращого настрою.

— Щодень важче стає розважати його,— відповів Расін, похитуючи головою.— Сьогодні о третій годині я мушу бути у мадам де Ментенон. Побачимо, чи не розважить його сторінка-друга з «Федри».

— А ви не думаєте, друже мій, що сама «мадам» може бути кращою розважницею, ніж ваша «Федра»? — зауважив архітектор.

— «Мадам» — надзвичайна жінка. Вона розумна, у неї є серце, такт; вона чарівна.

— Тільки один у неї надлишок...

— Який?

— Роки.

— Пусте. Що там до її справжніх років, коли їй на вигляд тридцять? Які очі! Які руки! Ну, та й він не хлопчик, друзі мої.

— Ах, це інша річ.

— Вік для чоловіка — річ другорядна, для жінки — важливе питання.

— Цілком справедливо. На молодого чоловіка впливає те, що він бачить, а на літнього — те, що чує. Після сорока років перемога на боці розумної розмови, до сорока — гарненького личка.

— Ах ви ж, хитрун! Так, значить, ви вважаєте, що мадам сорока п'яти років і її такт узяти гору над особою тридцяти дев'яти і красою? Ну, коли це станеться, ваша дама, звичайно, не забуде, хто перший поставився до неї з особливою пошаною.

— Але, я гадаю, ви не маєте рації, Расін.

— Побачимо.

— І якщо ви помилились...

— Ну, що ж тоді?

— Справа для вас набере серйозності.

— Чому?

— У маркізи де Монтеспань чудова пам'ять.

— Її вплив може скоро минути.

— Не дуже покладайтесь на це, друже мій. Коли де Фонтанж з її блакитними очима й золотистим волоссям з'явилася сюди з Провансу, усі теж гадали, що настали останні дні Монтеспань. Однак Фонтанж лежить у склепі на глибині шести футів, а маркіза минулого тижня пробула дві години з королем. Вона перемогла один раз, може перемогти і вдруге.

— Ах, ця суперниця зовсім не така. Це не молоденька провінціальна дівчина, а найрозумніша жінка Франції.

— Ну, Расін, ви ж чудесно знаєте вдачу нашого доброго повелителя або, принаймні, ви повинні б прекрасно знати, бо нерозлучні з ним з часів Фронди. Невже ви гадаєте, що така людина може постійно розважатись проповідями або проводити цілі дні біля ніг жінки віком сорока п'яти років, спостерігаючи, як посувається її вишивання чи глядячи ласкаво пуделя мадам, коли в салонах палацу стільки красунь і чарівних жіночих очей з усієї Франції, скільки буває тюльпанів на квітковій грядці у садівника-голландця. Ні, ні, коли вже не Монтеспань, то якась красуня молодша.

— Любий Буало, повторюю, її сонце мерхне. А чули ви новину?

— Яку?

— Її брат, пан де Вівонн, не був допущений на прийом.

— Бути не може!

— Проте це факт.

— Коли саме?

— Сьогодні вранці.

— Від кого ви це чули?

— Від де Катіна, гвардійського капітана. Йому дано наказ не допускати пана де Віонна.

— Еге, значить, король і справді надумав щось недобре. Так он чого ми сьогодні не в настрої! Присягаюсь честю, якщо маркіза справді така, як про неї говорять, йому доведеться відчути, що перемогти її було легше, ніж відштовхнути.

— Так, від Мортемарів не легко відчепитись.

— Ну, дай боже йому упоратися з цією. Але хто отой месье? У нього обличчя суворіше, ніж звичайно доводиться бачити при дворі. Ага! Король звернув на нього увагу, і Лувуа дає знак наблизитись. Присягаюсь честю, він, мабуть, вільніше почуває себе в наметі, ніж тут, під розписаною стелею.

Незнайомий, що звернув на себе увагу Расіна, був високий, худорлявий чоловік з великим, орлиним носом, суворими сірими очима, що виглядали з-під густих, навислих брів, з немолодим обличчям, яке мало такий відбиток турбот і боротьби з стихіями, що вирізнялось серед свіжих обличчя придворної камарильї, як старий яструб у клітці між яскравими птахами. На ньому був одяг темного кольору; цей відтінок увійшов при дворі у моду відтоді, як король одмовився від легковажності і Фонтанж; але шпага, що висіла у незнайомого при боці, не була бутафорською рапірою; ні, це було справжнє сталеве лезо з мідним ефесом, вкладене у брудні шкіряні ножни,— воно, очевидно, не раз побувало на полі бою. Незнайомий стояв коло дверей, тримаючи в руках капелюх з чорними перами і оглядаючи напівпрезирливо придворних. На знак, даний військовим міністром, він почав пробиратись наперед, досить безцеремонно розштовхуючи всіх по дорозі до короля.

Людовік мав у великій мірі здібність пам'ятати обличчя.

— Я багато років не бачив його, але добре пам'ятаю,— звернувся він до міністра.— Адже це граф де Фронтенак, правда?

— Так, ваша величність,— відповів Лувуа,— це справді Людовік де Бюад, граф де Фронтенак, колишній губернатор Канади.

— Ми раді бачити вас знову на нашому прийомі,— промовив монарх до старого дворянина, який нахилився поцілувати простягнену йому білу королівську руку.— Сподіваюсь, холод Канади не заморозив вашого гарячого почуття відданості нам.

— Цього не міг би зробити навіть холод смерті.

— Ну, сподіваюсь, цього не станеться ще багато років. Нам хотілось подякувати вам за всі турботи й піклування про нашу провінцію. А викликали ми вас сюди найголовніше для того, щоб вислухати з ваших уст доповідь про становище там. Та перш за все — бо справи, які стосуються бога, важливіші навіть за справи Франції — як іде навернення до істинної віри язичників?

— Не можна поскаржитись, ваша величність. Добрі отці єзуїти та францисканці зробили все, що в їх силах, хоча ті й ті не від того, щоб зневажити блага майбутнього світу ради теперішнього.

— Що ви скажете на це, отче мій? — підморгуючи, звернувся Людовік до свого сповідника-єзуїта.

— Якщо справи цього світу стосуються до майбутнього, то гарний патер, як і кожен добрий католик, мусить скеровувати їх як слід.

— Цілком справедливо, ваша величність! — підтвердив Фронтенак, але рум'янець спалахнув на його смуглявому обличчі. — Поки ваша величність робили мені честь, доручаючи провадити ці справи, я не дозволяв нікому втручатися у виконання моїх обов'язків, яка б одежа не була на цій людині — чи мундир, чи ряса.

— Годі, пане, годі! — гостро перебив його Людовік. — Я питаю вас про місії.

— Вони процвітають, ваша величність. Ірокези коло Солта і на горах Гурони в Лоретті, також альгонкінці понад берегами усієї річки, починаючи від Тадузака на сході до Сольт-ла-Марі і навіть до великих рівнин Дакоти, — всі прийняли знамено хреста. Маркетт пройшов річкою униз на захід, проповідуючи християнство серед іллінойців, а єзуїти пронесли слово боже до воїнів Довгого Дому, в їх вігвами коло Оніндалі.

— Можу додати, ваша величність, — сказав отець Лашез, — що, ширячи євангельську істину, багато з них жертвували і своїм життям.

— Так, це правда, ваша величність! — щиро погодився Фронтенак.

— І ви допускали це? — палко вигукнув Людовік. — Ви лишили живими цих безбожних убійників?

— Я просив війська у вашої величності.

— Я ж послав вам.

— Один полк.

— Каріньян-Сальєрський? Це мої найкращі солдати.

— Але треба було послати більше, ваша величність.

— А самі канадці? Хіба у вас немає там міліції? Невже ви не могли зібрати доволі сил, щоб покарати цих негідників, цих убивців божих слуг? Я завжди вважав вас за воїна.

Очі де Фронтенака спалахнули, і одну мить, здавалось, гостра відповідь готова зірватися з його губ; проте суворий старик, зробивши над собою велике зусилля, стримався і промовив:

— Ваша величність, можете дізнатись, чи воїн я, від тих, хто бачив мене під Сенеффом, Мюльгаузенем, Зальцбагом і в багатьох інших місцях, де я мав честь служити зброєю вашій величності.

— Ваші заслуги не були забуті.

— Саме тому, що я солдат і маю деяке уявлення про війну, я знаю, як важко проникнути в країну, значно більшу, ніж Нідерланди, вкриту лісами й болотами, де за кожним деревом приचाївся дикун, що хоч і не вчився воювати, але уміє вбити північного оленя на віддалі двохсот кроків і пройти три милі, поки ви пройдете одну. Ну, а коли, нарешті, ми й добудемось до їх селищ і спалимо кілька порожніх вігвамів та ланів маїсу, то що далі? Доводиться повертатись назад, оточеними хмарою невидимих ворогів, які ховаються позаду вас, і знати, що кожен, хто відстане, буде оскальпований ними. Ви самі воїн, ваша величність. Питаю вас, чи легка така війна для жменьки солдатів, тільки-но взятих від плуга, та ескадрону мисливців, які весь час думають лише про капкани й боброві шкури.

— Так, так, жалкую, що висловився, очевидно, занадто нерозважливо,— промовив Людовік.— Ми розглянемо цю справу в раді.

— Ваші слова зігрівають моє серце,— вигукнув старий губернатор.— Радістю сповнюються всі серця понад довгою рікою св. Лаврентія, і білі й червоні, коли долине туди звістка, що великий батько за океаном турбується про них.

— А все ж не сподівайтесь занадто багато. Канада і так дорого обійшлася нам, у нас багато діла і в Європі.

— Ах, ваша величність, як би я мріяв показати вам цю велику країну! Якщо ви, ваша величність, виграєте тут яку-небудь кампанію, що дістанете? Славу, кілька миль землі, Люксембург, Страсбург, ще одне місто в королівстві. А там, з однією десятою видатків і сотою частиною необхідного тут війська,— цілий новий світ у ваших руках. І який, ваша величність, великий, багатий, прекрасний! Де в іншому місці можна знайти такі гори, ліси, ріки? І все це може бути нашим, якщо тільки ми зуміємо взяти. Хто перешкодить нам? Кілька розкиданих племен індіців та невелика купка

англійських фермерів і рибалок? Зверніть туди ваші думки, ваша величність, і через кілька років ви будете стояти у вашій цитаделі в Квебеку і зможете сказати: усе це, від снігів півночі до теплої південної затоки, і від хвиль океану до великих рівнин за річкою Маркетта,— одна імперія, і ім'я їй — Франція, король її Людовік, а на прапорі красуються квіти лілей.

Рум'янець спалахнув на щоках Людовіка при цій картині, що лестила його честолюбності. З палаючими очима він подався вперед на своєму кріслі, але відсунувся назад, коли губернатор скінчив говорити.

— Слово честі, граф, ви таки досить заразились від індіців їх здібністю до красномовства, про яку нам стільки доводилось чути,— промовив він.— Але ці англійці... Адже вони гугеноти, правда?

— Здебільшого. Особливо на півночі.

— То, мабуть, вигнавши їх, можна було б зробити послугу нашій святій церкві? Я чув, у них там є місто Нью... Нью... Як воно зветься?

— Нью-Йорк, ваша величність. Вони захопили його від голландців.

— А, Нью-Йорк! Я чув ще про якесь інше місто. Бос... Бос...

— Бостон, ваша величність.

— Так, так. Нам треба б мати гавані. Скажіть же мені, Фронтенак,— промовив король, притишуючи голос так, що його могли чути тільки Лувау та королівські особи,— скільки нам потрібно було б війська, щоб звільнити країну від цих людей? Один-два полки і стільки ж фрегатів?

Старий губернатор заперечливо хитнув сивою головою.

— Ви не знаєте їх, ваша величність,— промовив він.— Це суворий народ. Мавши вашу милостиву допомогу, ми ледве могли триматися в Канаді. А цим людям ніхто не допомагав, їм тільки перешкоджали; незважаючи на холод, хвороби, неродючий ґрунт, вони живуть і плодяться так, що ліси рідіють перед ними і тануть, наче лід на сонці, а звук їх дзвонів лунає там, де ще недавно завивали самі вовки. Вони люди мирні і неохоче беруться до зброї, та коли вже почнуть битися, то ще неохочіше припиняють боротьбу. Щоб підкорити Нову Англію під ноги вашої величності, я повинен був би попросити щонайменше п'ятнадцять тисяч вашого добірного війська і двадцять лінійних кораблів.

Людовік нетерпляче скочив з місця і схопив тростину.

— Я бажав би, щоб ви наслідували людей, на вашу думку, таких страшних, в їх чудовій звичці обходитись

у всьому своїми засобами,— скипів він.— Преподобний отче, час рушати до церкви. Земне може подождати, поки ми не віддамо належного небесам.

Він узяв молитовник з рук одного із присутніх і попрямував до дверей так поспішно, як тільки дозволяли йому високі каблуки. Придворні розступились і після його проходу стали шанобливо з'єднуватися, ідучи по старшинству слідом за ним.

Розділ III

БІЛЯ ДВЕРЕЙ ОПОЧИВАЛЬНІ

Поки Людовік давав придворним утіху, яку він сам потай визнавав за найбільшу з людських утіх — лицезріння його найяснішої особи,— молодий гвардійський офіцер, що стояв за дверима, був украй зайнятий, переказуючи прізвища й титули осіб, які прагнули доступитися до опочивальні короля, та обмінюючись з ними усмішками й коротенькими привітаннями. Його відкрите, гарне обличчя добре знали всі придворні. Зі своїм веселим поглядом, жвавими, енергійними рухами він здавався пестуном долі. І справді, вона була ласкава до нього. Три роки тому це був нікому невідомий офіцер, який бився з альгонкінцями й ірокезами в диких лісах Канади. Потім його перевели назад до Франції в Пікардійський полк, де щаслива нагода допомогла йому зробити те, чого не дали б йому й десять кампаній. Одного разу зимою у Фонтенебло де Катіна удалось схопити за вуздечку коня, що поніс самого короля, і стримати якраз у ту мить, коли він опинився край високої піщаної кручі. І тепер становище його, молодого, зграбного, популярного гвардійського офіцера, що користувався довір'ям монарха, здавалось справді завидним. Однак, з незрозумілої примхи людської натури, він уже переситився нудним, хоч і блискучим життям при дворі і з жалем згадував про колишню, більш сувору й вільну, службу. Навіть тепер, стоячи коло дверей королівської опочивальні, він переносився думкою від цього розмальованого фресками коридора та юрби придворних до диких ярів і вкритих піною бурливих річок заходу. Раптом погляд його упав на обличчя людини, баченої ним якраз у тих місцевостях.

— Ах, пан де Фронтенак! — вигукнув він.— Ви, певно, не забули мене?

— Як? Де Катіна? Ах, як приємно зустріти обличчя

з тих, що зустрічалися по той бік океану! Але ж яка кар'єра — від молодшого офіцера в Каріньянському полку до капітана гвардії! Ви швидко пішли вперед.

— Так, проте не скажу, що я став щасливішим від цього. Часом я віддав би все, щоб знову мчати утлим човном по канадських бистринях або любитися схилами тамтешніх гір, усіяних червоним і жовтим листям під час падолисту.

— Еге! — зітхнув де Фронтенак. — А знаєте, мені не пощастило настільки ж, наскільки пощастило вам. Мене викликали сюди, і на моє місце уже призначено Делабара. Але не такій людині, як він, устояти проти бурі, що незабаром зніметься там. Коли ірокези затанцюють войовничий танок, а Дюнган в Нью-Йорку почне підструнчувати їх, я стану потрібен, і мене знайдуть готовим королівські гінці. Зараз я побачу короля і спробую захопити його розіграти там такого самого великого монарха, яким він здається тут. Коли б мені в руки владу, я змінив би історію світу.

— Тс!.. Не можна говорити такі речі капітанові гвардії, — сказав, сміючись, де Катіна, коли суворий старий вояка проходив повз нього в королівську опочивальню.

В цю хвилину в коридор увійшов вельможа в розкішному чорному одязі, оздобленому сріблом, і взявся за ручку дверей з упевненим виглядом людини, яка має незаперечне право входити до короля. Але капітан де Катіна, швидко ступнувши вперед, перепинив йому дорогу.

— Дуже жалкую, пане де Віонн, — промовив він, — але вам заборонено входити до короля.

— Заборонено входити? Мені? Та ви збожеволіли!

Він відскочив від дверей з потемнілим обличчям, пильним поглядом і тремтячою, трохи піднятою на знак протесту рукою.

— Запевняю вас, це наказ короля.

— Але це неймовірно... Тут помилка!

— Дуже можливо.

— То пропустіть же мене.

— Відданий наказ не допускає міркувань.

— Мені б тільки сказати одно слово королю.

— На жаль, це неможливо.

— Тільки одно слово!..

— Це ж не залежить від мене, месє.

Розлютований вельможа тупнув ногою і глянув на двері, ніби бажаючи силою вдертись до опочивальні. Потім враз круто повернувся і швидко пішов назад з виглядом людини, яка щось вирішила.

— Ну от, — пробурчав де Катіна, смикаючи свої густі

чорні вуса,— накоїть він тепер лиха. Очевидно, зараз з'явиться й сестриця, і переді мною стане приємна дилема: не послухатись даного мені наказу або мати її ворогом на все життя. Хотів би я краще обороняти форт Рішельє від ірокезів, ніж перетинати розгніваній фурії вхід до кімнати короля. Ну от, присягаюсь небом, як і сподівався, йде якась дама! Ох, слава тобі, господи! Це друг, а не ворог. Доброго ранку, мадмуазель Нанон.

— Доброго ранку, капітан де Катіна.

До нього підійшла висока брюнетка з свіжим лицем і блискучими очима

— Ви бачите, я черговий. Я позбавлений утіхи розмовляти з вами.

— Щось не пригадую, щоб я просила мосьє розмовляти зі мною.

— Авжеж, але не слід так мило надимати губки, бо я не витримаю і заговорю з вами,— шепнув капітан.— А що це у вас у руці?

— Записка від мадам де Ментенон до короля. Адже ви передасте йому, правда?

— Звичайно, мадмуазель. А як здоров'я вашої пані?

— О, її сповідник пробув з нею весь ранок; розмови його дуже, дуже гарні, але такі сумні. Ми завжди буваємо сумні після того, як піде пан Года. Але ж я й забула, що ви гугенот і не знаєте, що то є сповідник.

— Я не займаюсь цими суперечками і залишаю Сорбонні й Женеві сперечатися одній з одною. Проте ви знаєте, кожен повинен обстоювати своїх.

— Ах, якби ви тільки поговорили з мадам де Ментенон! Вона зразу навернула б вас на шлях істини.

— Я хотів би краще говорити з мадмуазель Нанон, та коли...

— О!

Почувся легкий вигук, шелест темної одежі, і субретка зникла в одному з бічних переходів.

У довгому, освітленому коридорі показалася постать величної, красивої дами, висока, граціозна і надзвичайно гордовита. Вона немов пливла лебединою ходою. На дамі був розкішний ліф із золотої парчі й спідниця сірого шовку, обшита золотистим з сріблом мереживом. Косинка з дорогого генуезького в'язання наполовину закривала її гарну шию. Спереду вона застібалась кетягом перлів; низка перлів, кожне зерно якої дорівнювало річному прибуткові якого-небудь буржуа, красувалась на її розкішному волоссі. Дама була, правда, вже не першої молодості, але чудова лінія її

постаті, свіжий, чистий колір обличчя, блиск очей-незабудок, облямованих густими віями, та правильні риси — все це давало їй право вважатися першою красунею, так само як вона уславилася найнебезпечнішою жінкою у Франції за свій злий язичок. Вся постать, поворот чепурної гордої голівки, прекрасно посаженої на білій шиї, були такі звабливі, що почуття захвату переважило острахи молодого офіцера, і, віддаючи честь, він насилу додержував вигляду непохитної твердості, якого потребували обставини.

— А, це капітан де Катіна,— промовила мадам де Монтеспань з усмішкою, замість якої капітан хотів би краще бачити найкислішу міну.

— Ваш покірний слуга, маркіза.

— Я дуже рада, що знайшла тут друга, адже ранком сталася якась чудна помилка.

— Дуже жалкую, що чую про неї, мадам.

— Я кажу про мого брата де Вівонна. Аж смішно говорити про це, але його посміли не пустити на прийом до короля.

— Мені випало це нещастя, маркіза.

— Ви капітан де Катіна? На якій підставі?

Вона випросталась на весь свій величний зріст, а великі блакитні очі заіскрилися гнівним здивуванням.

— З наказу короля, мадам.

— Короля? Неправда! Він не міг прилюдно образити мою родину! Хто дав такий безглуздий наказ?

— Сам король через Бонтана.

— Дурниці! Як ви смієте думати, що король зважиться відмовити в прийомі одному з Мортемарів устами лакея? Це вам просто приснилось, капітан.

— Бажав би, щоб це було так, мадам.

— Але такі сни не дають тому, хто їх бачить, щастя. Ідіть і скажіть королеві, що я тут і хочу поговорити з ним.

— Неможливо, мадам.

— Чому?

— Мені заборонено передавати доручення.

— Всякі?

— Від вас, маркіза.

— Однак, капітан, ви прогресуєте. Тільки цієї образи ще не ставало. Ви можете передавати королеві доручення якоїсь авантюристики, перестарілої гувернантки,— вона ущипливо засміялася з опису своєї суперниці,— а не ризикуєте сказати про прихід Франсуази де Мортемар, маркізи де Монтеспань.

— Такі накази, мадам. Глибоко шкодую про те, що саме мені випало їх виконувати.

— Припиніть ваші запевнення, капітан. Ви довідаєтесь пізніше, що й справді маєте підстави шкодувати. Останній раз — ви відмовляєтесь передати моє доручення королеві?

— Змушений відмовитись, мадам.

— Ну, то я сама це зроблю.

Вона кинулась до дверей, але капітан випередив її, заступивши маркізі дорогу своєю постаттю і простягнувши руки.

— Бога ради, подумайте про себе, мадам! — прошепотів він благаючи.— На вас дивляться!

— Фе! Усяка наволоч!..

Вона презирливо обвела очима групу швейцарських солдатів, що дістали наказ свого сержанта відійти трохи вбік. Тепер вони дивилися на цю картину, широко розплющивши очі.

— Сказано вам, я побачу короля.

— Ніколи ще ні одна дама не порушувала ранішнього прийому своєю присутністю.

— Ну, то я буду перша.

— Ви загубите мене, якщо увійдете туди.

— А я все-таки ввійду.

Справа ставала серйозною. Де Катіна взагалі відзначався спритністю, але цього разу вона його зрадила. Рішучість (так говорили в її присутності) чи нахабство (так лихословили позаочі) мадам де Монтеспань стали прислів'ям. Якщо маркіза буде домагатися пройти в опочивальню, чи вистачить у нього волі удержати силою жінку, яка вчора ще тримала в своїх руках увесь двір і, як знати, може, завтра ж завдяки красі, розумові, енергії поверне свій вплив? Коли вона доможеться свого, він назавжди втратить ласку короля, який не терпить ні найменшого відхилення від своїх наказів. Навпаки, коли він припуститься насильства над нею, то зробить вчинок, якого маркіза ніколи не забуде, і, тільки їй удасться повернути свій вплив на короля, вона смертельно помститься за нього. Отож, перед де Катіна постала неприємна дилема. Але в ту мить, коли колишня фаворитка монарха, стиснувши руки і гнівно блискаючи очима, збиралася зробити новий натиск, щоб пройти повз нього, капітанові раптом спала щаслива думка.

— Якби маркіза ласкава була підодждати,— промовив він заспокійливо,— король зараз пройде в капелу.

— Ще рано.

— Мені здається, вже час.

— Але чому я мушу ждати, як лакей?

— Одну мить, мадам.

— Ні, цього не буде.

І вона рішуче ступила до дверей.

Та тонкий слух гвардійця уже вловив шум кроків короля в опочивальні, і він зрозумів, що справа виграна.

— Я передам доручення маркізи,— промовив він.

— Ага, нарешті ви отямилесь! Ідіть і скажіть королеві, що мені необхідно переговорити з ним.

Капітанові треба було виграти ще кілька секунд.

— Дозвольте передати ваше доручення черговим камердинером?

— Ні, самі особисто.

— Голосно?

— Ні, ні, на вухо йому.

— Чи повинен я чимсь мотивувати вашу вимогу?

— О, ви зведете мене з розуму! Передайте зараз же те, що я сказала вам.

На щастя для молодого офіцера, його скруті настав край. Половинчасті двері опочивальні в цю мить розчинились, і на порозі з'явився сам Людовік. Він урочисто виступав, похитуючись на високих каблуках, і поля його одержі трохи розвівались. Придворні шанобливо йшли позаду. Він зупинився і спитав капітана:

— У вас є для мене записка?

— Так, ваша величність.

Монарх засунув її в кишеню свого червоного камзола і пішов далі, та раптом погляд його упав на мадам де Монтеспань, яка непорушно й випроставшись стояла перед ним серед коридора. Темний рум'янець гніву спалахнув на щоках короля, і він швидко пройшов мимо, ні слова не сказавши їй. Маркіза повернулася і пішла поруч нього по коридору.

— Я не сподівався на таку честь, мадам,— промовив Людовік.

— А я на таку образу від вас, ваша величність.

— Образу, мадам? Ви забуваєтесь.

— Ні, ви забули мене, ваша величність.

— Ви вдираєтесь сюди.

— Я хотіла почути присуд свій із ваших власних уст,— прошепотіла вона.— Я особисто ще можу стерпіти удар від того, хто володіє моїм серцем. Але тяжко чути, що ображено брата устами лакеїв та гугенотів-солдатів, і то тільки тому, що його сестра занадто дуже любила...

— Тепер не час говорити про такі речі.

— Чи можу я сподіватися бачити вас, ваша величність, і коли?

— У вашій кімнаті.

— О котрій годині?

— О четвертій.

— Тоді я не буду більше докучати вашій величності.

Вона зробила йому один із тих граціозних поклонів, якими славилась, і гордо попливла назад по одному з бічних коридорів з очима, сяючими перемогою. Сила її краси й розуму ніколи не зраджувала маркізу, і тепер, здобувши обіцянку побачитися з королем, вона не мала ніякого сумніву, що їй удасться досягти бажаного, як і раніше, і знову захопити своїми чарами мужчину в королі, хоч би як повставала в ньому проти цього королівська гідність.

Розділ IV

БАТЬКО НАРОДУ

Людовік ішов виконувати свої релігійні обов'язки явно не в дусі, про що ясно свідчили і суворо насуплені брови, і щільно стиснуті губи. Він добре знав свою колишню фаворитку, її запальність, зухвалість, цілковите невміння стримуватись під час суперечок. Вона була здатна вчинити яку-небудь огидну вихватку, пустити в діло свій злий язичок, щоб помститись королеві і всіяко висміяти його. Вона може навіть улаштувати прилюдний скандал, який зробить його посміховищем на всю Європу. Людовік здригнувся від самої думки про це. Треба було хоч би що запобігти близькій катастрофі. Але як порвати зв'язок? Не вперше доводилось Людовікові робити це, та лагідна Лавальєр зникла за монастирськими мурами при першому погляді, в якому вона побачила згаслу пристрасть. Авжеж, там дійсно було справжнє кохання. А ця жінка буде боротись, битися аж до краю, перш ніж поступиться перед іншою тим становищем, яким вона сама так дорожить. Уже зараз вона твердила про свої зневажені права, про заподіяні їй образи. В чому ж вони? Крайній егоїст, що жив в атмосфері повсякчасних лестощів, якою він дихав, Людовік не міг зрозуміти, що п'ятнадцять років життя, присвяченого виключно йому, втрата чоловіка, ним же усуненого, могли давати цій жінці деякі права на нього. На його ж думку, він підняв її на таку височінь, якої тільки може досягти піддана. Тепер вона переситила його й набридла, а тому її обов'язком було

непомітно відійти на спочинок і бути вдячною за колишню ласку. Вона одержить пенсію, діти — забезпечення. Чого ж більше може вимагати кожна розсудлива жінка?

І до того ж підстави усунути її були чудові. Він в думках перебирав їх, стоячи навколішках і слухаючи месу, яку правив паризький архієпископ. І чим більше він думав, тим більше зміцнювався в своєму намірі. В його уяві бог був тільки більш могутній Людовік, а небо — більш пишний Версаль. Якщо він, король, вимагає покори від двадцяти мільйонів підданих, то й сам мусить слухатися того, хто має право вимагати цього від нього. Загалом сумління цілком виправдувало його вчинки. Але в одному він почував свою провину. Від самого приїзду з Іспанії його лагідної, всепрощаючої дружини він ніколи не залишав її без суперниць. Тепер, після її смерті, справа стояла не краще. Одна фаворитка змінювала другу, і якщо Монтеспань протрималась довше за інших, то більше завдяки своїй рішучості, ніж його коханню. А тепер отець Лашез та Боскюет завжди твердять йому, що він досяг повного розквіту сил і незабаром ступить на шлях згасання, який веде до смерті. Дикий вибух пристрасті до нещасної Фонтанж був уже останнім поривом, який налетів на нього. Для нього тепер настав період спокійного, мирного життя, а цього найменше можна сподіватись у товаристві мадам де Монтеспань.

Але він знайшов місце, де можна тішитись цим спокоєм. З того самого дня, коли де Монтеспань відрекомендувала йому велично сувору й мовчазну вдову як виховательку його дітей, він став відчувати дедалі більшу приємність від її товариства. Відколи з'явилась ця жінка, він цілі години став просиджувати в кімнаті фаворитки, спостерігаючи, як тактовно й просто вихователька стримувала буйні пориви гарячкуватого молодого герцога дю Мен і пустотливого маленького графа Тулузького. Вважалося, що він приходив під час лекцій стежити за навчанням дітей, але, по суті, король обмежувався тим, що захоплювався учителькою. Поволі він піддався чарівному впливові цієї сильної, але разом з тим і лагідної вдачі, почав звертатися до неї за порадами в деяких справах і йшов за цими порадами так слухняно, як ніколи не слухався порад першого-ліпшого міністра чи колишніх фавориток.

А тепер, він почував, настав час вибрати між нею і де Монтеспань. Їх вплив на нього цілком протилежний. Вони не можуть бути вкупі. Сам він стоїть тепер між добродійністю і пороком, добровільно вибираючи між ними. Порок по-своєму дуже звабливий, гарний, дотепний і тримає його ланцю-

гом звички, розірвати який досить важко. Траплялись хвилини, коли природа брала гору й затягала його по той бік добра, і він знову був ладен повернутись до колишнього свого життя. Але Боссюет і отець Лашез стояли на сторожі коло нього, нашіптуючи слова підбадьорення, а головне, тут була мадам де Ментенон, яка нагадувала королеві, що подобає його санові та сорокашестилітньому вікові. Тепер, нарешті, він вирішив зробити останні зусилля. Він не в безпеці, доки його колишня фаворитка буде при дворі. Людовік занадто добре знав себе, щоб вірити в довготривалість свого нового настрою. Тепер вона підстерігає кожну хвилину його слабкості. Фаворитку треба умовити покинути Версаль, якщо цього можна досягти без скандалу. Він буде твердий при сьогоднішній зустрічі з нею і відразу дасть їй зрозуміти, що її царювання кінчилось назавжди.

Такі думки роїлись у голові короля, коли він стояв навколішках на «*rgie dieu*» з різьбленого дерева, схиливши голову на розкішну червону оксамитну подушку. Звичайно він сидів у своєму відділі праворуч від олтаря. Гвардійці та найближчі слуги оточували його, а придворні дами й кавалери сповнювали каплицю. Благочестя було тепер у моді так само, як темні камзоли й мереживні галстуки; благодать торкнулась навіть самих легковажних з-поміж придворних, відколи король став релігійним. Але нудота лягла на обличчя усіх — і знатних військових, і всієї іншої камарильї. Вони позіхали й дрімали над молитовниками. Деякі з них, що, здавалось, щиро молилися, насправді читали останній роман Скюдере або Кальпернеді, майстерно опрацьований в темні палітурки. Дами удавали більш побожних і виставляли наперед кожна по маленькій свічці в руках, держачи їх перед собою ніби для читання молитовника, але насправді лише для того, щоб король бачив їх обличчя і довідався, що вони душею з ним. Може, тут і було кілька людей, які молились від широкого серця й прийшли сюди з доброї волі; але вчинки Людовіка обернули французьких дворян у придворних, світських людей у лицемірів, і тому весь Версаль набрав вигляду величезного дзеркала, що стократ відбивало тільки образ короля.

По виході з каплиці Людовік мав звичай приймати прохання і вислухувати скарги своїх підданих. Його шлях лежав через відкриту площадку, де звичайно й збирались просителі. Цього ранку їх було тільки троє—городянин, який вважав себе ображеним старшиною своєї гільдії, селянин, у якого мисливський собака загриз корову, та орендар, утискуваний своїм феодалним хазяїном. Кілька запитань

і короткий наказ секретареві скінчили ці справи. Людовік, хоч і був сам тираном, мав, принаймні, ту добру властивість, що домагався права бути єдиним деспотом у своєму королівстві. Він уже хотів іти далі, коли раптом літній чоловік, поважний на вигляд, в одязі городянина, з сувори-ми, характерними рисами обличчя, кинувся наперед і впав на одно коліно.

— Справедливості! Прошу справедливості, ваша величність! — вигукнув він.

— Що це значить? — здивувався король. — Хто ви і чого вам треба?

— Я — громадянин Парижа, мені чинять велику кривду.

— Ви, здається, поважна людина. Якщо вас справді скривдили, то ви матимете захист. На що ви скаржитесь?

— У мене в будинку розміщено двадцять чоловік синіх лангедокських драгунів під начальством капітана. Вони їдять мої запаси харчів, розтягають моє добро і б'ють моїх слуг, а в судах я не можу домогтися захисту.

— Присягаюсь життям, дивно розуміють правосуддя у нашому місті Парижі, — гнівно скрикнув король.

— Справа дійсно ганебна! — зауважив Боссюет.

— А чи нема тут якоїсь особливої причини? — вкинув Лашез. — Я запропонував би вашій величності спитати в цього чоловіка, як його звать, що він робить і чому саме в його будинку розміщено на постій драгунів.

— Ви чуєте питання високошановного отця?

— Ваша величність, мене звать Катіна, я торгую сукном і належу до протестантської церкви.

— Я так і думав! — скрикнув придворний сповідник.

— Це інша річ, — промовив Боссюет.

Король похитав головою, і обличчя його спохмурніло.

— Ви самі винні у всьому, і від вас залежить поправити справу.

— Як саме, ваша величність?

— Прийняти єдину істинну віру.

— Я вже належу до неї, ваша величність.

Король сердито тупнув ногою.

— Я бачу, що ви досить зухвалий еретик, — скипів він. — У всій Франції тільки одна церква — і саме та, до якої належу я. Якщо ви не член її, то не можете сподіватись на мою допомогу.

— Моя віра — віра моїх батька й діда, ваша величність.

— Якщо вони грішили, то це ще не дає вам права повторювати їх помилки. Мій дід теж стояв на хибному шляху, аж поки не відкрилися його очі.

— Але він благородно загладив свою помилку,— промурмотів езуїт.

— Так ви не допоможете мені, ваша величність?

— Поможіть спершу самі собі.

Старий гугенот з жестом розпачу підвівся з колін, а король рушив далі. Обидва сповідники йшли обабіч, нашіптуючи йому слова похвали.

— Ви вчинили благородно, ваша величність.

— Ви справді старший син церкви.

— Ви гідний наступник Святого Людовіка.

Але на обличчі в короля з'явився вираз людини, не зовсім задоволеної своїм вчинком.

— А ви не вважаєте, що до цих людей застосовують надто суворі заходи? — спитав він.

— Надто суворі? Ваша величність, ви помиляєтесь від надмірного милосердя.

— Я чув, що надзвичайно багато їх виїздить із моєї країни.

— Тим краще, ваша величність; чи може благословення боже перебувати над країною, де є такі уперті еретики?

— Ті, що зрадили бога, навряд чи можуть бути вірними підданцями короля,— зауважив Боссоет.— Могутність вашої величності тільки зросла б, якби вони не мали у ваших володіннях своїх храмів, як вони звать свої еретичні кубла.

— Мій дід обіцяв їм свою охорону. Вам самим добре відомо, що вони перебувають під захистом Нантського едикту.

— Але ваша величність може змінити вчинене зло.

— Як саме?

— Скасувати едикт.

— І кинути в розкриті обійми моїх ворогів два мільйони кращих ремісників і хоробрих слуг Франції? Ні, ні, отче мій, сподіваюсь, я досить широко ставлюся до нашої матері-церкви, але є деяка частина правди і в словах де Фронтенака про зло, що виникає від змішування справ цього світу з інтересами замогильного. Що скажете ви, Лувуа?

— При всій моїй пошані до церкви, ваша величність, не смію замовчати, що, мабуть, сам диявол нагородив цих людей дивовижним умінням та спритністю, завдяки чому вони — кращі робітники й купці королівства вашої величності. Не знаю, чим будемо ми поповнювати казну, коли втратимо таких справних платників податку. Уже й так багато з них покинули батьківщину, а з від'їздом припини-

лись і їх справи. Якщо всі вони виїдуть з країни, то для нас це буде гірше за програму війну.

— Але,— зауважив Боссюет,— тільки розголоситься звістка по Франції, що така воля короля, ваша величність, можете бути певним, що навіть найгірші серед ваших підданих, з великої любові до вас, поспішать увійти в лоно святої церкви. Доки ж існує едикт, їм може здаватися, що король байдужий до цієї справи, і вони можуть залишатись при своїх помилках.

Король похитав головою.

— Це уперті люди,— заперечив він.

— Якби французькі єпископи дали в дар державі скарби своїх епархій,— сказав Лувуа, лукаво поглянувши на Боссюета,— то ми, може, могли б існувати і без податків, одержуваних з гугенотів.

— Усе, чим володіє церква, до послуг короля,— коротко відповів Боссюет.

— Королівство з усім, що є в ньому, належить мені,— зауважив Людовік, коли вони увійшли у великий зал, де двір збирався після обідні,— але сподіваюсь, що мені ще не скоро доведеться вимагати від церкви її багатства.

— Сподіваємось, сир! — вимовили, мов луна, духовні особи.

— Але ми можемо припинити ці розмови до ради. Де Мансар? Я хочу глянути на його проекти нового флігеля в Марлі.

Він підійшов до бокового столу і через мить увесь заглибився в своєлюбиме заняття, розглядаючи грандіозні плани великого архітектора і з цікавістю розпитуючи про хід будування.

— Мені здається, вашій милості пощастило справити деяке враження на короля,— зауважив Лашез, відводячи Боссюета вбік.

— З вашою могутньою допомогою, отче мій.

— О, можете бути певні, я не пропущу нагоди просунути добре діло.

— Якщо ви візьметесь за нього, справу треба вважати вирішеною.

— Але є одна особа, яка має більше значення, ніж я.

— Фаворитка де Монтеспань?

— Ні, ні, її час минув. Це мадам де Ментенон.

— Я чув, що вона набожна.

— Дуже. Але вона не полюбляє мого ордена. Ментенон сульпіціанка. Проте не виключена можливість спільного

шляху до однієї мети. От якби ви поговорили з нею, ваше преподобіє.

— Від усього серця.

— Доведіть їй, яке богоугодне діло вона зробила б, сприяючи вигнанню гугенотів.

— Я доведу.

— А на відплату ми з нашого боку допоможемо їй...— він нахилився і шепнув щось на вухо прелатові.

— Що? Він цього не зробить.

— Але чому? Адже королева померла.

— Вдова поета Скаррона!

— Вона благородного походження. Їх діди колись дуже приятелювали.

— Це неможливо!

— Я знаю його серце і кажу, що навіть дуже можливо.

— Звичайно, вже коли хто знає його таємниці, то це ви, мій отче. Але така думка не приходила мені в голову.

— Ну, то хай загляне тепер і залишиться там. Якщо вона прислужиться церкві, то церква допоможе їй... Але король робить мені знак, і я мушу поспішити до нього.

Тонка, темна постать сквапно прослизнула серед натовпу придворних, а великий єпископ із Мо залишився на місці, низько схиливши голову і весь поринувши в роздум.

На цей час увесь двір зібрався в «Grand-salon», і величезна кімната наповнилась шовковими, оксамитними та парчевими вбраннями дам, блиском самоцвітів, віянням розмальованих віял, маянням пір'я й егретів. Сірий, чорний і коричневий одяг пом'якшував яскравість барв. Якщо король у темному, то всі мусять бути в одязі такого самого кольору, і тільки сині мундири офіцерів та світло-сірі гвардійських мушкетерів нагадували перші роки царювання, коли мужчини змагалися з жінками в розкоші й пишноті туалетів. Та якщо змінились моди на одяг, то ще більше змінились манери. Бездумна легковажність і колишні пристрасті, звичайно, не могли зникнути зовсім, але пошесть була на серйозні обличчя й розумні розмови. Тепер у вищому світі розмовляли не про виграші в ландскнехт, не про останню комедію Мольєра чи нову оперу Люллі, а про шкоду янсенізму, про вигнання Арно із Сорбонни, про зухвальство Паскаля, про те, хто кращий з двох популярних проповідників — Бардалу чи Массільйон. Так під химерно розписаною стелею, по розмальованій підлозі, оточені безсмертними творами художників у дорогих позолочених рамах, рухались вельможі й пишні дами, намагаючись підробитися під маленьку темну постать, силкуючись бути схожими на того, хто

сам так розгубився, що тепер вагався у виборі між двома жінками, які грали гру, де ставками були майбутнє Франції і його власна доля.

Розділ V

ДІТИ САТАНИ

Старий гугенот ще кілька хвилин після того, як король відмовив йому, стояв розгублений, мовчки й похмуро спустивши очі. Гра сумніву, смутку й гніву відбивалась на його обличчі. Це був дуже високий, худий чоловік з суворим, блідим обличчям, великим лобом, м'ясистим носом і розвиненим підборіддям. Він не носив парика, не пудрився, але природа сама обсіпала сріблом його густі кучері, а тисячі зморщок коло очей та кутиків рота надавали його обличчю особливо серйозного виразу. Але незважаючи на літній вік, вибух гніву, що примусив його схопитися з колін, коли король відповів негативно на його прохання, пронизуючий, сердитий погляд, кинутий ним на царедворців, які проходили повз нього з глузливими посмішками, перешіптуваннями та жартами, свідчили про те, що він до певної міри зберіг ще силу й дух молодості. Він був одягнений відповідно до свого стану, просто, але добре, в темно-коричневий шерстяний кафтан з срібними гудзиками. Короткі штани такого самого кольору, білі шерстяні панчохи, чорні, з широкими носками, шкіряні черевики, що застібалися великими сталевими пряжками, доповнювали його вбрання. В одній руці він держав низький поярковий капелюх, облямований золотим кантом, у другій — сувій паперів з викладеними в них його скаргами, який він сподівався передати секретареві короля.

Його сумніви про те, що йому слід було робити далі, розв'язались дуже швидко. В ті часи на гугенотів (хоч перебування їм у Франції і не було цілком заборонене) дивились як на людей, ледве терпимих у королівстві і не охоронених законами, які охороняли їх земляків-католиків. Протягом двадцяти років утиски все збільшувались, і, крім вигнання, не було засобів, якими не користувалися б проти них офіційні ханжі. Гугенотам чинили перешкоди у всіх справах, їм забороняли посідати всі громадські посади, брали їх будинки під постій для солдатів, заохочували до непослуху їх дітей, лишаючи нерозглянутими в судах всі їхні скарги на образи та кривди. Кожен негідник, який хотів задовольнити особисту злобу або влізти в довір'я до свого

ханжі-начальника, міг виробляти з першим-ліпшим гугенотом що йому заманеться, не боячись закону. І, незважаючи на все, ці люди горнулися до країни, що відштовхувала їх, повні гарячої любові до рідного ґрунту, яка криється в глибині серця кожного француза, вважали за краще образи й кривди тут, аніж ласкавий прийом, що ждав їх за морем. Та на них уже насувалась тінь фатальних днів, коли вибір більше не залежав від їх бажань.

Двоє з королівських гвардійців, височенні молодці в синіх мундирах, які чергували в цій частині палацу, були свідками марного клопотання гугенота. Вони підійшли до нього і брутально урвали хід його думок.

— Ну, «молитовник», — похмуро промовив один із них, — забирайся-но звідси.

— Не можна сказати, щоб з тебе була окраса королівського саду, — крикнув другий, погано вилаявшись. — Що ти за цяця, що відвертаєш ніс від релігії короля, чорт би тебе взяв!

Старий гугенот гнівно й з глибоким презирством глянув на варту і повернувся, наміряючись іти геть, як раптом один з гвардійців штовхнув його в бік кінцем алебарди.

— Ось тобі, собако! — гукнув він. — Як ти смієш так дивитися на королівського гвардійця!

— Діти Веліала, — вигукнув старий, притискуючи руку до бока, — коли б я був на двадцять років молодший, ви не насмілилися б так поводитись зо мною.

— А! Ти ще виригаєш отруту, гадино? Годі, Андре! Він загрожував королівському гвардійцеві. Хапай його й тягни в караульню!

Солдати, покидавши зброю, напали на старого, та хоч обидва були високі й здорові, їм не дуже легко було упоратися з ним. Суха постать гугенота з довгими мускулястими руками кілька разів видиралася з рук насильників; аж коли старий почав уже задихатись, втомленим солдатам удалось нарешті, скрутивши йому руки назад, подухати гугенота. Та ледве вони дістали таку жалюгідну перемогу, як грізний оклик і шпага, що блиснула перед очима, примусили солдатів звільнити полоненого.

Це був капітан де Катіна. Скінчивши ранішню службу, він вийшов на терасу і несподівано опинився свідком ганебної сцени. Побачивши старика, він здригнувся і, вихопивши з піхов шпагу, кинувся вперед так несамовито, що гвардійці облишили свою жертву, причому один із них, задкуючи від загрозливого леза, послизнувся і впав, тягнучи за собою товариша.

— Негідники! — гримів де Катіна.— Що це значить?

Гвардійці насилу звелись на ноги, дуже зніяковілі.

— Дозвольте доповісти, капітан,— промовив один із них, віддаючи честь,— це гугенот, який образив королівську гвардію.

— Король відхилив його прохання, капітан, а він тупцяється на місці.

Де Катіна зблід від люті.

— Значить, коли французькі громадяни приходять звертатись до владаря їх країни, то на них повинні нападати такі швейцарські собаки, як ви? — закричав він.— Ну, заждіть же!

Він витяг із кишені маленький срібний свисток, і на цей різкий заклик з караульні вибіг старий сержант з півдужиною солдатів.

— Ваше прізвище? — строго спитав капітан.

— Андре Менье.

— А ваше?

— Ніколас Клоппер.

— Сержант, заарештувати Менье і Клоппера.

— Слухаю, капітан! — одрубав сержант, смуглявий посивілий солдат, учасник походів Конде і Тюренна.

— Віддати їх сьогодні ж під суд.

— На якій підставі, капітан?

— Як звинувачених у нападі на старого поважного громадянина, що прийшов з проханням до короля.

— Він сам признався, що гугенот,— в один голос виправдовувались звинувачені.

— Гм!..— сержант нерішуче смикав свої довгі вуса.— Накажете так формулювати обвинувачення? Як угодно капітанові...

Він злегка знизав плечима, ніби сумніваючись, щоб із цього вийшло щось путне.

— Ні,— сказав де Катіна, якому нараз спала щаслива думка.— Я обвинувачую їх у тому, що вони, кинувши алебарди під час перебування на варті, з'явилися переді мною в брудних і розтріпаних мундирах.

— Так буде краще,— зауважив сержант з вільністю старого служачи.— Грім і блискавка! Ви осоромили всю гвардію! Ось як посидите годину на дерев'яному коні з мушкетами, прив'язаними до кожної ноги, тоді добре зятеміте, що алебарди повинні бути в руках у солдатів, а не валятися на королівській галявині. Взяти їх! Слухай! Направо кругом! Марш!

І маленький загін гвардійців рушив у супроводі сержанта.

Гугенот мовчки й похмуро стояв осторонь, нічим не виявляючи радості від несподівано щасливого для нього кінця; але коли солдати пішли, він і молодий офіцер швидко підійшли один до одного.

— Аморі, я не сподівався бачити тебе!

— Як і я, дядю. Скажіть, будь ласка, що привело вас у Версаль?

— Вчинена мені несправедливість, Аморі. Рука нечестивих тяжить над нами, і в кого ж просити захисту, як не в короля?

Молодий офіцер похитав головою.

— У короля добре серце,— промовив де Катіна.— Але він дивиться на світ тільки крізь окуляри, надіті йому камарильєю. Вам нема чого сподіватися від нього.

— Він майже прогнав мене з очей геть.

— А спитав ваше ім'я?

— Так, і я назвав себе.

Молодий гвардієць свиснув.

— Ходімо до воріт,— сказав він.— Ну, коли мої родичі приходитимуть сюди й заводитимуть суперечки з королем, моя рота незабаром залишиться без капітана.

— Король не добрав, що ми родичі. Але мені дивно, небоже, як ти можеш жити в цьому храмі Ваала, не поклоняючись кумирам.

— Я ховаю віру в серці.

Старик серйозно похитав головою.

— Ти йдеш по дуже вузькому шляху, повному спокус і небезпек,— промовив він.— Тяжко тобі, Аморі, простувати шляхом господнім, ідучи разом з тим обіруч з гнобителями його народу.

— Ех, дядю! — нетерпляче вигукнув молодий чоловік.— Я солдат короля і залишаю отцям церкви вести богословські суперечки. А сам хочу тільки прожити чесно і вмерти, виконуючи свій обов'язок. До всього ж іншого яке мені діло?

— І згоден жити в палацах і їсти на дорогому посуді,— гірко промовив гугенот,— тоді як рука нечестивих тяжить над твоїми кривними, коли виливається чаша лиха, стогони й зойки лунають по всій країні.

— Та що ж, нарешті, трапилось? — спитав молодий офіцер, спантеличений біблійними висловами, що були поширені серед французьких протестантів.

— Двадцять чоловік моавітян розміщено у мене в домі

на чолі з якимось капітаном Дальбером, який уже давно став бичем Ізраїлю.

— Капітан Клод Дальбер з лангедокських драгунів? У мене вже є з ним деякі рахунки.

— Ага! І розсіяні вівці стада господнього теж мають дещо проти цього лютого пса й гордовитого нечестивця.

— Що ж він зробив?

— Його люди розташувались у моєму домі, наче міль у паках сукна. Ніде немає вільного містечка. А сам муж цей сидить у моїй кімнаті, задерши ноги в чоботищах на мої стільці з іспанської шкіри, з люлькою в роті, з графином вина під рукою і вирікає, немов сичить, різні мерзотні слова. Він побив старого П'єра.

— А?!

— І зіпхнув мене в підвал.

— А??!

— Бо п'яний хотів обняти твою кузину Адель.

— О!!!

З кожним новим вигуком молодий чоловік червонів усе більше й більше, а брови його зсувалися все ближче й ближче. При останніх словах старика він зовсім розлютився і несамовито кинувся вперед, тягнучи дядю за руку. Вони бігли по одній з кручених стежок, обсаджених високою живою огорожею, з-за якої часом виглядали фавни або мармурові німфи, що дримали серед зелені. Дехто з зустрічних придворних здивовано дивився на цю чудну пару. Але молодий чоловік був надто заглиблений у думки і не звертав уваги на гуляючих. Не перестаючи бігти, він проминув серповидну доріжку, яка простяглася повз дюжину кам'яних дельфінів, що викидали з рота воду на купку тритонів, потім алею гігантських дерев, які мали такий вигляд, ніби росли тут кілька віків, але справді тільки недавно були привезені з величезними труднощами з Сен-Жермена і Фонтенебло. Біля хвіртки з саду на дорогу старий зупинився, захекавшись від безупинного бігу.

— Як ви приїхали, дядю?

— Коляскою.

— А де вона?

— Он там, за гостиницею.

— Ну, ходімо туди.

— Ти теж поїдеш, Аморі?

— Судячи з ваших слів, пора й мені появитися у вас. У вашому домі не зайвим буде мати людину з шпагою коло пояса.

— А що ти збираєшся робити?

— Переговорити з цим капітаном Дальбером...

— Значить, я образив тебе, небоже, сказавши, що твоє серце не цілком належить Ізраїлеві.

— Що мені до Ізраїлю? — нетерпляче гукнув де Катіна.— Я тільки знаю, що хоч би кузина Адель поклонилась громові, як абенакійська жінка, або звернулась із своїми невинними молитвами до Гітчі Маніту *, то й тоді хотів би я бачити ту людину, яка насмілилася б торкнутися до неї. А! Ось під'їздить наша коляска! Жени щодуху, кучер, одержиш п'ять ліврів, коли менш ніж за годину ми прибудемо до застави Інвалідів.

Важко було мчати швидко в часи безресорних екіпажів і забрукованих диким каменем шляхів, але кучер стьобав кошлатих, непідстрижених коней, і коляска, підстрибуючи, гуркотіла по дорозі. Придорожні дерева мигтіли перед за-скленими дверцятами коляски, а біла курява здіймалася слідом. Капітан гвардії барабанив пальцями по колінах, нетерпляче крутився на сидінні і час від часу звертався з питаннями до свого понурого супутника.

— Коли це все сталося?

— Учора ввечері.

— А де тепер Адель?

— Дома.

— А цей Дальбер?

— О, він теж там!

— Як! Ви рискнули залишити її в руках цієї людини, а самі поїхали у Версаль?

— Вона замкнулась на замок у своїй кімнаті.

— А, що значить якийсь замок! — Молодий чоловік, сам не свій від безсилої люті, потряс кулаком у повітрі.

— П'єр там?

— Він безсилий.

— І Амос Грін?

— О, цей кращий. Він, очевидно, справжній мужчина. Його мати природжена французенка з острова Статень, коло Мангаттана. Вона була одною з розсіяних овець стада, які рано втекли від вовків, коли рука короля тільки-но стала тяжіти над Ізраїлем. Амос розмовляє французькою мовою, але з вигляду не схожий на француза, і манери у нього зовсім інші.

— Він вибрав поганий час, щоб відвідати Францію.

— Може, тут криється незрозуміла для нас мудрість.

— І ви лишили його у вас в домі?

---

* Бог індіців.

— Так, він сидів з Дальбером, курив і розповідав йому дивні пригоди.

— Яким він може бути оборонцем? Чужа людина в незнайомій країні. Ви погано зробили, дядю, лишивши Адель саму.

— Вона в руках божих, Аморі.

— Сподіваюсь. О, я палаю від нетерплячки швидше бути там!

Він вистромив голову, не звертаючи уваги на хмару куряви, що здіймалася з-під коліс, і, витягнувши шию, дивився крізь неї вперед на довгу, колінкувату річку і велике місто, уже ясно видне в тонкому синястому мареві, де вимальовувались обидві башти собору Богоматері, високий шпиль святого Іакова і цілий ліс інших шпилів і дзвіниць — пам'яток восьми століть набожності Парижа. Незабаром дорога повернула до Сени, міський мур все ближчав, аж поки подорожні в'їхали, нарешті, в місто південними ворітьми і коляска застрибала з гуркотом по кам'яному брукові, лишивши праворуч великий Люксембурзький палац, а ліворуч — останню споруду Кольбера, богадільню інвалідів. Зробивши крутий поворот, екіпаж опинився на набережній і, переїхавши Новий міст, повз величний Лувр, добувся до лабіринту вузьких, але багатих вулиць, що прямували на північ. Молодий чоловік все ще дивився у вікно, але йому закривала все величезна позолочена карета, що з гуркотом, важко їхала перед коляскою. Однак коли вулиця стала ширша, карета повернула вбік, і офіцерові вдалося побачити будинок, куди він поспішав.

Перед будинком стояв величезний натовп людей.

Розділ VI

БІЙКА В БУДИНКУ

Будинок купця-гугенота — висока, вузька будівля — стояв на розі вулиць Сен-Мартіна і Бірона. Він був чотириповерховий, такий же суворий і похмурий, як його власник, мав високу, загострену покрівлю, довгі вікна з ромбовидними шибками, фасверк з пофарбованого чорною фарбою дерева з проміжками, заповненими штукатуркою, і п'ять кам'яних приступок, що вели до вузького й темного входу в будинок. На верхньому поверсі був склад запасних товарів; до другого й третього прироблені були балкони з міцними дерев'яними балюстрадами.

Коли дядя з небожем вискочили з коляски, вони опинилися перед густим натовпом людей, очевидно, чимсь дуже збуджених. Усі дивилися вгору. Глянувши в тому ж напрямку, молодий офіцер побачив видовище, яке позбавило його здібності почувати щось інше, крім найбільшого здивування.

З верхнього балкона головою вниз висіла людина в яскраво-блакитному кафтані й білих штанях, які носили королівські драгуни. Капелюх та парик злетіли, і стрижена голова повільно гойдалась назад і вперед на вишині п'ятдесяти футів над бруком. Обличчя підвішеного, звернене до вулиці, було смертельно бліде, а очі міцно заплюшені, ніби він не зважувався розплющити їх, боячись страшної долі, що загрожувала йому. Зате голос його гучно лунав по околиці, сповнюючи повітря благаннями про допомогу.

В кутку балкона стояв молодий чоловік і, нахилившись над поруччями, держав за ноги повислого в повітрі драгуна. Він дивився не на свою жертву, а, повернувши голову через плече, уп'явся пильним поглядом в юрбу солдатів, що купчилися біля великого відчиненого вікна, яке виходило на балкон. В повороті його голови почувався гордий виклик, а солдати нерішуче тупцялися на місці, не знаючи, чи кинутися їм уперед, чи йти собі.

Раптом юрба скрикнула від хвилювання. Молодий чоловік випустив одну ногу драгуна, держачи його тільки за другу, причому перша безпорадно теліпалась у повітрі. Даремно жертва чіплялася руками за стіну позад себе і галасувала щосили.

— Втягни мене назад, чортів сину, втягни назад! — кричав він. — Ти хочеш убити мене, чи що? Поможіть, люди добрі, рятуйте!

— Ви хочете, щоб я втяг вас назад, капітан? — спитав молодий чоловік ясным і сильним голосом, прекрасною французькою мовою, але з акцентом, який здавався чудним юрбі внизу.

— Так, чорт візьми, так!

— То відішліть своїх людей.

— Забирайтесь геть, йолопи, лобурі! Ви хочете, щоб я розбився об брук? Геть! Забирайтесь геть, кажу вам!

— Отак краще! — промовив молодий чоловік, коли солдати зникли. Він потяг драгуна за ногу і підняв його так, що той міг обернутися, ухопившись за нижній ріг балкона.

— Ну, як ви себе тепер почуваете? — поцікавився молодий чоловік.

— Держіть мене, бога ради, держіть!

— Я держу вас досить міцно.

— Ну, то втягніть мене.

— Не треба квапитись, капітан. Ви чудово можете розмовляти і в такому положенні.

— Втягніть мене, мосьє, швидше!

— Усе в свій час. Боюсь, що вам не дуже зручно розмовляти, теліпаючись у повітрі.

— Ох, ви хочете вбити мене!

— Навпаки, збираюсь урятувати.

— Хай благословить вас бог!

— Але тільки на певних умовах.

— О, наперед погоджусь на них. Ах! Я зараз упаду!

— Ви залишите цей будинок — ви і ваші люди — і не посмієте більше турбувати ні старика, ні мадмуазель. Даєте обіцянку?

— О, так, так, ми підемо собі.

— Слово честі?

— Звичайно. Тільки втягніть мене!

— Не так швидко. В цьому положенні легше розмовляти з вами. Я не знаю тутешніх законів. Може, такі речі у Франції заборонені. Обіцяйте, що мені не буде неприємностей.

— Ніяких! Тільки втягніть мене!

— Гаразд! Ну, прошу!

Він став тягнути драгуна за ногу, а той конвульсивно чіплявся за поруччя, аж поки, під схвальний гомін юрби, не перевалився, нарешті, через балюстраду і не простягся на балконі, де пролежав якийсь час непорушно, як камінь. Потім, хитаючись, драгун звівся на ноги і, не глянувши на супротивника, з лютим криком кинувся в одчинені двері.

Поки нагорі відбувалась ця маленька драма, де Катіна вдалося звільнитись від заціпеніння, що охопило його, і він заходився енергійно продиратись крізь юрбу разом із своїм супутником, так що обоє незабаром опинилися майже коло входу. Мундир королівського гвардійця вже сам собою міг бути пропуском скрізь, а крім того і обличчя старого Катіна було добре відоме у всій околиці, і всі присутні розступались, щоб дати їм пройти в будинок. Двері розчинились, і в темному коридорі прибулих зустрів старий слуга, ламаючи руки.

— Ох, хазяїне! Ох, хазяїне! — кричав він. — Ох, що діється! Яка ганьба! Вони уб'ють його!

— Кого?

— Доброго мосьє з Америки. О, боже мій! Чуєте?

Саме в цю мить крики й гармидер, що знову знялися

нагорі, раптом закінчились страшним гуркотом, перемішаним з вибухом лайок, гамору, так, ніби старий будинок здригався до самісіньких підвалін. Офіцер і гугенот прожогом кинулись нагору і вже стали сходити на другий поверх, звідки лунали крики, коли раптом назустріч їм вилетів великий годинник тижневого заводу і, перестрибуючи через чотири приступки, відразу перескочив через площадку і вдарився об протилежну стіну, де розсипався на купу металевих колішат і дерев'яних уламків. Через мить на площадку викотився клубок з чотирьох людей і дерев'яних уламків. Боротьба тривала й на площадці. Люди схоплювались, падали, знов підіймались і дихали всі разом, нагадуючи тягу в димарі. Вони так переплелися між собою, що важко було розгледіти їх. Було тільки видно, що середній вдягнений в одяг з чорного фламандського сукна, а інші троє — в солдатську форму. Чоловік, на якого напали, був такий дужий і міцний, що, як тільки йому вдавалося стати на ноги, він тягав за собою по площадці супротивників, наче дикий кабан повислих на ньому собак. Офіцер, який вибіг услід за цим клубком, простяг був руку, щоб схопити цивільного, але відразу ж з лайкою відсмикнув її назад, бо цивільний добряче вкусив його міцними білими зубами за великий палець лівої руки.

Тулячи до губ поранену руку, офіцер вихопив шпагу і заколов би свого беззбройного супротивника, якби де Катіна, кинувшись уперед, не схопив його за руку.

— Ви негідник, Дальбер! — гукнув він.

Несподівана поява королівського лейб-гвардійця справила магічний вплив на тих, що билися. Дальбер відскочив назад, не приймаючи від губ пальця, і, опустивши шпагу, насуплено дивився на прибулого. Його довге жовте обличчя перекривилося від гніву, а маленькі чорні очі горіли люттю й диявольським вогнем незадоволеної помсти. Солдати кинули свою жертву і, засапані, вистроїлися в ряд, а молодий чоловік притулився до стіни й, струшуючи порох зі своєї чорної одежі, дивився то на свого рятівника, то на супротивників.

— У нас з вами давні рахунки, Дальбер! — промовив де Катіна, витягаючи рапіру.

— Я тут з наказу короля, — понуро відповів Дальбер.

— Безперечно. Бороніться, мосьє!

— Кажу вам, я тут з обов'язку служби.

— Дуже добре. Схрещуйте шпагу!

— Я не сварився з вами.

— Ні? — Де Катіна ступив наперед і вдарив його по

обличчю.— Мені здається, у вас тепер є привід до дуелі,— промовив він.

— Чорти! — загорлав капітан.— До зброї, хлопці! Ей, ви там, нагорі! Візьміть цього чоловіка і схопіть полоненого! Іменем короля!

На його заклик сходами збігло ще з десяток солдатів, а троє, що були на площадці, кинулися знову на свого недавнього супротивника. Він викрутився і вихопив з рук старого купця товстий дубовий ціпок.

— Я з вами, мосьє! — промовив він, стаючи попліч гвардійського офіцера.

— Заберіть вашу челядь і бийтеся зі мною, як годиться дворянинові,— крикнув де Катіна.

— Дворянин?! Тільки послухати цього міщанина-гугенота, сім'я якого торгує сукном!

— Ах ти, боягуз! Я шпагою напишу на твоїй пиці, що ти брехун!

Він кинувся наперед і зробив удар, що влучив би просто в серце Дальберові, якби не впала важка шабля одного драгуна на його тоншу зброю і не перерубала леза коло самої ручки. З переможним криком ворог люто кинувся до нього, підіймаючи рапіру, але сильний удар ціпком, зроблений молодим іноземцем, примусив його випустити зброю, яка, задзвенівши, упала додолу. Один із солдатів, що стояли на сходах, вихопив пістолет і націлився в голову де Катіна. Постріл поклав би край сутичці, але в цю мить якийсь низенький дідок, що спокійно увійшов з вулиці і, очевидно, зацікавлений усією цією сценою, з усмішкою дивився на всіх, раптом ступив наперед і таким твердим і владним голосом наказав бійцям опустити зброю, що всі шпаги відразу вдарились об підлогу, ніби на муштрі.

— Ну, мосьє! Ну, мосьє! — строго промовив старичок, по черзі дивлячись на кожного. Це був дуже маленький рухливий чоловік, худий, як тріска, з випнутими зубами й величезним париком, довгі локони якого ховали обриси його зморшкуватої шиї й вузьких плечей. Одягнений він був у довгополий кафтан з оксамиту мишастого кольору, оздоблений золотом; високі шкіряні чоботи та маленький триухий капелюх з золотим кантом надавали йому трохи войовничого вигляду. Його постава і манери відзначались витонченістю: високо піднята голова, гострий погляд чорних очей, тонкі риси обличчя, самовпевненість у кожному русі — все це виявляло в ньому людину, звиклу наказувати. І справді, у Франції, так само як і за її межами, мало було людей, яким нарівні з королем не було відоме ім'я цього невеликого

чоловічка, що стояв на площадці гугенотського будинку з золотою табакеркою в одній руці і з мереживною хусткою в другій. Хто не знав останнього з великих французьких вельмож, найхоробрішого з французьких полководців, всіма любимого Конде, переможця при Рокруа і героя Фронди? Побачивши його худе, жовте обличчя, драгуни і їх начальник втупили в нього очі, а де Катіна підняв уламок своєї рапери, віддаючи честь.

— Е, е! — скрикнув старий воїн, придивляючись до нього.— Ви були зі мною на Рейні... Е? Я пам'ятаю ваше обличчя, капітан. А ваші родичі були з Тюренном.

— Я був у Пікардійському полку, ваша світлість. Моє прізвище — де Катіна.

— Так, так. А хто ви, мосьє, чорт би вас узяв?

— Капітан Дальбер, ваша світлість, з лангедокських драгунів.

— Е! Я проїздив мимо в кареті і бачив, як ви висіли догори ногами. Молодий чоловік втягнув вас, очевидно, з умовою...

— Він присягся, що піде геть з будинку,— крикнув молодий іноземець.— Але коли я підняв його, то негідник напустив на мене своїх людей, і ми всі вкупі скотилися зі сходів.

— Присягаюсь честю, ви не мало залишили слідів,— сказав Конде, усміхаючись і дивлячись на уламки, що вкривали підлогу.— Так ви порушили дане вами слово, капітан Дальбер?

— Я не міг іти на угоди з гугенотом і ворогом короля,— понуро відрпортував драгун.

— Очевидно, ви могли йти на угоди, але не виконувати їх. А чому ж ви, мосьє, пустили його, коли перевага була на вашому боці?

— Я повірив його обіцянці.

— Мабуть, ви довірливі з природи.

— Я звик мати справу з індійцями.

— Е! І ви гадаєте, що слово індійця вірніше за слово королівського драгуна?

— Годину тому я цього не думав.

— Гм!

Конде захопив великий понюх тютюну, втягнув у ніс, потім струсив мереживною хусткою порошинки, які впали на його оксамитний кафтан.

— Ви дуже сильні, шановний пане,— промовив він, уважно дивлячись на широкі плечі й високі груди молодого іноземця.— Ви, гадаю, з Канади?

— Я бував там, але сам я з Нью-Йорка.

Конде похитав головою.

— Це острів? — спитав він.

— Ні, мосьє, місто.

— В якій провінції?

— В Нью-Йоркській.

— Значить, головне місто?

— Ні, головне місто — Альбані.

— А чому ви розмовляєте по-французькому?

— Моя мати — французька з походження

— Ви давно в Парижі?

— Добу.

— Е! І вже почали вивішувати з балконів земляків своєї матері!

— Він чіплявся до однієї дівчини, мосьє. Я попросив його припинити це, тоді він вийняв шпагу і вбив би мене, якби я не схопився з ним. Тоді він гукнув на допомогу своїх людей. Щоб тримати їх на потрібній відстані, я запрягся, що спущу його вниз головою, якщо солдати ступнуть хоч крок уперед. А коли я пустив його, вони знову кинулись на мене, і я не знаю, чим би воно скінчилось, якби ось цей мосьє не заступився за мене.

— Гм! Ви зробили прекрасно. Ви молодий, але спритний.

— Я виріс у лісі.

— Якщо там багато таких, як ви, то моєму приятелеві де Фронтенаку буде чимало клопоту, перш ніж йому вдасться заснувати ту імперію, про яку він мріє. Але що все це значить, капітан Дальбер? Чим ви можете виправдатись?

— Королівським наказом, ваша світлість.

— Е! Хіба король дав вам право ображати дівчину? Не чував, щоб його величність був занадто жорстоким до жінок, — промовив Конде з сухим, уривчастим сміхом, знову беручи пучками понюх тютюну.

— Ваша світлість, наказано вживати всіх заходів, щоб примусити цих людей увійти в лоно істинної церкви.

— Слово честі, ви страшенно схожі на апостола і борця за святу віру! — вигукнув Конде, глузливо дивлячись на грубе обличчя драгуна своїми блискучими чорними очима. — Виведіть звідси своїх людей, капітан, і щоб ноги вашої не було тут.

— Але наказ короля, ваша світлість...

— Коли я побачу короля, то скажу йому, що замість солдатів я знайшов тут розбійників. Ні слова, пане! Геть! Ганьбу вашу ви берете з собою, а честь лишиться тут.

В одну мить з насмішуватого, манірного старого ферта

він обернувся на суворого воїна з непорушним лицем і вогненным поглядом. Дальбер відступив перед його похмурим поглядом і пробурмотів команду. Солдати, тупочучи ногами й брязкаючи шаблями, один за одним почали спускатися сходами.

— Ваша світлість, — промовив старий гугенот, виступаючи наперед і розчиняючи одні з дверей, які виходили на площадку. — Ви справді стади рятівником Ізраїлю і перешкодою для зухвалих. Чи не зробите мені честь відпочити під моєю покрівлею і випити кубок вина, перше ніж іти далі?

Конде звів свої густі брови, слухаючи біблійні вислови купця, але з чемним поклоном прийняв запрошення. Увійшовши в кімнату, він здивовано й захоплено оглянув її розкішну обстанову. Дійсно, кімната з панелями темного блискучого дуба, з полірованою підлогою, величним мармуровим каменем і прекрасною ліпною стелею могла б бути окрасою всякого палацу.

— Моя карета жде внизу, і мені не можна більше баритися, — сказав Конде. — Я не часто залишаю свій замок у Шантіньї для Парижа, і тільки щасливий випадок дав мені сьогодні можливість бути корисним поважним людям. Коли біля будинку бачиш як вивіску драгуна, що висить у повітрі догори ногами, то трудно проїхати мимо, не довідавшись про причину. Але боюсь, мосьє, що поки ви лишитесь гугенотом, вам не буде спокою у Франції.

— Справді, закон надто жорстокий до нас.

— І буде ще більш жорстоким, коли правда те, що я чув при дворі. Дивуюся, чому ви не покинете Франції?

— Мої справи і мій обов'язок затримують мене тут.

— Ну, звичайно, кожен знає, що для нього краще. А чи не доцільніше схилитися перед грозою.

Гугенот зробив рух жаху.

— Ну, ну, я ж не хотів запропонувати нічого образливого. А де ж прекрасна мадмуазель, причина всієї цієї пригоди?

— Де Адель, П'єр? — спитав купець у старого слуги, який вніс на срібному підносі плескату пляшку й кольорові венеціанські келихи.

— Я замкнув її в своїй кімнаті, хазяїне.

А де ж вона тепер?

— Я тут, батьку.

Молода дівчина вбігла в кімнату і кинулась на шию до батька.

— О, я сподіваюсь, що ці лихі люди не образили вас, любий тату!

— Ні, ні, люба дитино, ми всі цілі завдяки його світлості принцеві Конде.

Адель звела очі і відразу опустила їх перед пильним поглядом старого воїна.

— Хай віддячить вам бог, ваша світлість! — пробурмотіла вона. Її прекрасне обличчя зашарілось від збентеження. Ніжний, гарний овал, великі сірі очі, хвиля блискучого волосся, що своїм темним кольором відтінювало маленькі, схожі на черепашки вушка, й алебастрова білість шиї — все це викликало захоплення в Конде, який за шістдесят років перебачив усіх красунь при дворах трьох королів. Він з захватом дивився на маленьку гугенотку.

— Е! Справді, мадмуазель, ви примушуєте мене бажати скинути з плечей так років із сорок!

Він уклонився й зітхнув, як це було в моді в часи Бекінгема, який прибув, щоб скорити серце Анни Австрійської, та династії кардиналів, що досягла тоді найвищого розквіту.

— Франції було б важко втратити ці сорок років, ваша світлість.

— Е, е! До всього ще й гострий язичок? Так, ваша дочка, мосьє, визначилась би своїм розумом і при дворі.

— Боронь боже, ваша світлість! Вона така невинна й скромна...

— Ну, це поганий комплімент для двору. Напевне, мадмуазель, вам хотілося б виїздити у великий світ, слухати приємну музику, бачити все прекрасне і носити коштовності, а не дивитись вічно на вулицю Сен-Мартіна й сидіти в цьому великому похмурому будинку, аж поки не зів'януть троянди на щічках ваших?

— Де тато, там і мені добре, — відповіла молода дівчина, кладучи обидві руки на руку батькові. — Я не бажаю нічого більшого від того, що маю.

— А я думаю, що тобі найкраще піти до себе в кімнату, — строго зауважив старий купець: він знав погану репутацію, яка встановилася за принцем щодо жінок, незважаючи на такий поважний вік його. Конде наблизився до молодої дівчини і навіть поклав свою жовту руку на її руку. Адель швидко відскочила назад. Маленькі чорні очі принца спалахнули недобрим вогником.

— Ну, ну! — промовив він, коли Адель, виконуючи батьків наказ, поспішно рушила до дверей. — Вам рішуче немає чого боятися за свою голубку. Принаймні цей яструб не може заподіяти ніякої шкоди, хоч би яка приваблива була здобич. Але я справді бачу, що вона така ж гарна душею,

як і зовнішністю, а більшого не можна сказати навіть і про ангела. Карета жде мене, мосьє. До побачення!

Він нахилив голову у величезному парику і задріботів до виходу своєю вишуканою, хизуватою ходою.

З вікна де Катіна побачив, що він сів у той роззолочений екіпаж, який затримав їх, коли вони швидко поверталися з Версаля.

— По честі,— промовив він, звертаючись до молодого американця,— звичайно, ми багато чим мусимо дякувати принцеві, але ще більше вам, мосьє. Ви ризикували життям заради моєї кухні, і, якби не ваш ціпок, Дальбер проштрикнув би мене наскрізь, скористувавшись своїм успіхом. Вашу руку, мосьє! Таких речей не забувають.

— Еге, йому слід подякувати, Аморі! — приєднав і свій голос старий гугенот, що саме повернувся, провівши до карети славетного гостя.— Його підняв господь як заступника пригноблених і помічника тим, хто пробує в скруті. Хай буде над тобою благословення старця, Амос Грін! Рідний син не зробив би для мене більше, ніж зробив ти — чужий.

Молодий гість здавався більше збентеженим від таких виявів вдячності, ніж від усіх попередніх подій. Кров кинулась в його загоріле, тонко окреслене обличчя, гладеньке, як у дитини, але з твердо обведеними губами й проникливим поглядом блакитних очей, що виявляли неабияку силу волі.

— У мене за морем є мати й дві сестри,— соромливо промовив він.

— І заради їх ви поважаєте жінок?

— Ми всі там поважаємо їх. Може, тому, що жінок там дуже мало. Тут, у Старому світі, ви не знаєте, як обходитись без них. Мені весь час доводилось блукати понад озерами за хутром, місяцями жити серед дикунів у вігвамах червоношкірих, бачити їх брудне життя, слухати їх погані речі, коли вони навкарачки, по-жаб'ячому, сидять навколо своїх вогнищ. Потім, коли я повертався в Альбані до рідних і слухав, як сестри грають на клавикордах і співають, а мати розповідає про Францію колишніх часів, про своє дитинство та про все, вистраждане за правду, тоді я цілком усвідомив, що значить добра жінка і як вона, мов сонце, викликає назовні все краще й благородне в нашій душі.

— Справді, дами повинні бути дуже вдячні вам, мосьє, ви такий же красномовний, як і хоробрий,— промовила Адель Катіна, стоячи на порозі відчинених дверей і слухаючи його останні слова.

Він на хвилину забувся і висловлювався рішуче й не

— соромлячись. Побачивши молоду дівчину, він знову почерво-
нів і опустив очі.

— Більшу частину свого життя я прожив у лісах, — гово-
рив він далі, — а там доводиться так мало розмовляти, що
можна й зовсім розучитись. Тим-то й виникло бажання
у батька дати мені змогу пожити якийсь час у Франції. Він
хоче, щоб я навчився дечому й іншому, крім полювання та
торгівлі.

— А скільки часу ви збираєтесь пробути в Парижі? —
спитав гвардієць.

— Доки по мене приїде Ефраїм Саведж.

— А це хто?

— Капітан «Золотого жезла».

— Це ваш корабель?

— Так, мого батька. Судно було в Брістолі, тепер у
Руані, а потім знову попливе у Брістоль. Коли воно повер-
неться звідти, Ефраїм приїде по мене в Париж і забере мене.

— А як вам подобається Париж?

Молодий чоловік усміхнувся.

— Мені казали ще раніше, що це дуже жваве місто, і,
судячи з того малого, що мені довелось побачити сьогодні
вранці, я цілком упевнився в справедливості тієї думки, що
це найжвавіше місто, яке доводилось мені коли-небудь ба-
чити.

— І справді, — погодився де Катіна, — ви надзвичайно
жваво спустились сходами вчотирьох; попереду вас, наче
кур'єр, летів голландський годинник, а позаду ціла купа
уламків. Але ж міста ви ще не бачили?

— Тільки вчора, проїздом, відшукуючи цей будинок.
Надзвичайне місто, але мені тут не вистачає повітря. От
Нью-Йорк — теж велике місто, але яка різниця! Кажуть,
там аж три тисячі жителів, і ніби вони можуть виставити
чотириста бійців, тільки цьому важко повірити. Але там
з кожного місця можна бачити творіння боже — дерева,
зелену траву, блиск сонця у затоці й на річках. А тут тільки
камінь та дерево, дерево та камінь. Ну, справді, ви повинні
бути дуже міцно збудовані, коли можете почувати себе
здоровими в такому місці.

— А нам здається, що міцні маєте бути ви, які живете
по лісах та понад річками, — заперечила молода дівчина. —
Дивно, як ви можете знаходити дорогу в такій пустині?

— Ну, от! А я дивуюсь, як ви не боїтеся заблудитися
серед тисяч будинків. Я сподіваюсь, сьогодні буде ясна ніч.

— Нащо це вам?

— Тоді можна побачити зірки.

— Ви ж не знайдете в них ніякої зміни.

— Тільки це й потрібно. Коли я побачу зірки, то буду знати, в якому напрямку треба йти, щоб потрапити в цей будинок. Удень я можу взяти ніж і робити мимохідь зарубки на деревах, а то важко буде знайти свій слід сюди; тут проходить стільки людей.

Де Катіна розсміявся.

— Ну, знаєте, Париж здаватиметься вам іще жвавішим, коли ви позначатимете свій шлях зарубками на дверях, мов на деревах у лісі. Але, може, попервах вам краще мати провожатого. Якщо у вас, дядю, знайдеться в конюшні пара вільних коней, то я зможу взяти нашого друга у Версаль, де я змушений чергувати кілька днів. Там він може лишитися зі мною, якщо не погидує солдатським приміщенням, і побачить більше цікавого, ніж на вулиці Сен-Мартіна. Що ви на це скажете, мосьє Грін?

— Буду дуже радий поїхати з вами, коли тут не загрожувє більше ніяка небезпека.

— О, за це не бійтесь,— сказав гугенот.— Розпорядження принца Конде буде щитом і захистом на багато днів. Я звелю П'єрові осідлати вам коней.

— А я скористуюсь недовгим часом, який лишився в мене,— промовив гвардієць, підходячи до вікна, де ждала його Адель.

Розділ VII

НОВИЙ І СТАРИЙ СВІТ

Молодий американець незабаром був готовий вирушити в дорогу, але де Катіна гаявся до останньої хвилини. Нарешті, одійшовши від коханої дівчини, він поправив свій галстук, струсив порох з блискучого мундира і оглянув критичним поглядом темний одяг супутника.

— Де ви купували це вбрання? — спитав він.

— У Нью-Йорку, перед від'їздом.

— Гм! Сукно непогане, темний колір у моді, але крій незвичайний для наших очей.

— Я тільки знаю, що мені було б далеко зручніше в моїй мисливській куртці й штиблетах.

— А капелюх... У нас тут не носять таких плоских крисів. Подивимось, чи не можна змінити фасон.

Він узяв капелюх і, загнувши один край, пришпилів його до верху золотою шпилькою, вийнятою з власної манішки.

— Ну, тепер він має цілком військовий вигляд і здався б кожному одним з королівських мушкетерів,— сміючись, промовив він.— Штани з чорного сукна й шовку нічогенькі, але чому у вас немає шпаги?

— Я беру з собою рушницю, коли виїжджаю з дому.

— Mon dieu, та вас же схоплять, як бандита.

— У мене є ніж.

— Ще гірше. Мабуть, доведеться обійтися без шпаги і, очевидно, без рушниці. Дозвольте мені перев'язати вам галстук. От так! Ну, а тепер, коли маєте охоту проскакати десять миль, то я до ваших послуг.

І справді, молоді люди, що проїздили верхи вузькими й людними вулицями Парижа, являли собою дивний контраст. Де Катіна, старший на п'ять років, з тонкими й дрібними рисами обличчя, гостро закрученими вусами, невеликою, але стрункою й зграбною постаттю в блискучій одежі, здавався втіленням нації, до якої належав.

Його супутник, високий на зріст і міцної будови, повертаючи своє сміливе і разом задумливе обличчя то в один, то в другий бік, жваво розглядав навколишнє чудне, нове життя, втілював тип, який був, правда, ще не закінчений, але мав усі дані стати вищим із двох. Коротко обстрижене жовте волосся, блакитні очі і дебеле тіло свідчили, що в жилах його текло більше батькової крові, ніж матеріної. Навіть темна одежа з поясом, без шпаги, якщо й не милувала очей, то говорила про належність її власника до тієї дивної породи людей, найупертіші бої й блискучі перемоги яких підкоряли собі природу як на морях, так і на неосяжних просторах суші.

— Що це за великий будинок? — спитав він, коли обидва вони виїхали на площу.

— Це — Лувр, один із королівських палаців.

— І король там?

— Ні, король живе у Версалі.

— Як? Подумати тільки, в однієї людини два таких будинки!

— Два? Значно більше — і в Сен-Жермені, і в Марлі, і в Фонтенебло, і в Колонї:

— А нащо йому стільки? Адже чоловік може жити в один час тільки в одному домі.

— Так, але він може поїхати в той чи другий, як йому схочеться.

— Це чарівний будинок. У Монреалі я бачив семінарію св. Сульпіція і гадав, що кращого за той будинок нічого й не може бути на світі. Але що він проти цього!

— Як, ви бували в Монреалі? Значить, ви бачили фортецю?

— Авжеж і госпіталь, і ряд дерев'яних будинків, і великий млин, обведений муром на сході. Та ви хіба знаєте Монреаль?

— Я служив там у полку, побував і в Квебеку. Так, друже мій, в Парижі і крім вас знайдуться люди, які жили в лісах. Даю вам слово, що півроку я носив мокасини, шкіряну куртку й хутряну шапку з орлиним пером, і нічого не маю проти того, щоб надіти їх знову.

Очі Амґса Гріна засвітились захватом, коли він довідався, що між ним і його супутником виявилось стільки спільного. Він почав засипати де Катіна питаннями, аж поки нові друзі не переїхали через річку й не дістались до південно-західної брами міста. Вздовж яру й муру виднілись довгі ряди солдатів, зайнятих муштрою.

— Хто ці люди? — спитав Грін, з цікавістю дивлячись на них.

— Це солдати короля.

— А чого їх так багато? Хіба ждуть ворога?

— Ні, у нас з усіма мир.

— Так нащо ж зібрали їх?

— Щоб бути готовими до війни.

Молодий чоловік здивовано похитав головою.

— Та вони ж могли б приготуватись і дома. В нашій країні у кожного в кутку, коло каміна, стоїть наготові мушкет, і тому не витрачається марно часу тоді, коли мир.

— Наш король дуже могутній і має чимало ворогів.

— А хто ж нажив їх?

— Ну, звичайно, він же — монарх.

— То чи не краще б вам було обійтися без нього?

Гвардієць розпачливо знизав плечима.

— Так ми з вами якраз потрапимо в Бастілію або у Венсенську тюрму, — застеріг він. — Знайте, що король нажив тих ворогів, дбаючи про користь своєї держави. Всього п'ять років тому він підписав мир у Німведені, за яким відняв шістнадцять фортець у іспанських Нідерландів. Потім він наклав руку на Страсбург і Люксембург і покарав генуезців, отже знайшлося б багато охочих напасти на Францію, коли б вона хоч трішечки слабіша стала.

— А нащо він усе це зробив?

— Ради своєї величі і слави Франції.

Іноземець якийсь час обмірковував ці слова, доки вони їхали між високими, тонкими тополями, що кидали тінь на залиту сонцем дорогу.

— Жив колись у Шенектеді один великий чоловік,— нарешті промовив він.— Люди там прості й довірливо ставляться один до одного. Але після того, як між ними з'явився цей суб'єкт, у них раптом зникли деякі речі: в одного боброва шкура, у другого мішок женьшеню, у третього шкіряний пояс. Нарешті в старого Пета Хендрікса зник трирічний бурий жеребець. Тоді почали скрізь розшукувати пропажу і знайшли усе в хліві нового переселенця. От ми — я та ще кілька інших — узяли та й повісили його на дереві, не думаючи про те, що він велика людина.

Де Катіна кинув на свого супутника гнівний погляд.

— Ваша притча не дуже чемна, мій друже! — промовив він.— Якщо хочете спокійно їхати зі мною, то придержте трохи свого язика.

— Я не хотів образити вас, та, може, я й помиляюсь,— відповів американець,— але я кажу те, що здається мені справедливим. А це право вільної людини.

Обличчя де Катіна проясніло, коли він побачив серйозний погляд звернених на нього блакитних очей.

— Боже мій,— промовив він.— На що перетворився б двір, якби кожний говорив усе, що він думає!.. Але, господи, помилуй, що таке трапилось?

Його супутник зіскочив з коня і, нахилившись над землею, пильно розглядав порошок, що вкривав дорогу. Потім швидкою нечутною ходою він зигзагами пройшов по дорозі, перебіг по зарослому травною насипу і зупинився біля діри в огорожі. Ніздрі його роздувались, очі горіли, обличчя палало від хвилювання.

— Хлопець збожеволів,— пробурмотів де Катіна, підхоплюючи поводи кинутого коня.— Вигляд Парижа вплинув на його розум. Що з вами, чорт візьми, на що ви так витріщили очі?

— Тут пройшов олень,— прошепотів Грін, показуючи на траву.— Його слід іде звідси в ліс. Це, мабуть, трапилось недавно, і сліди ясні, очевидно, він ішов не поспішаючи. Коли б була з нами рушниця, ми могли б вислідити оленя і привезти старому доброї дичини.

— Бога ради, сідайте ви на коня! — в розпачі крикнув де Катіна.— Боюсь, що не минути нам лиха, перш ніж я привезу вас назад, на вулицю Сен-Мартіна.

— В чому ж я знову завинив? — спитав Амос Грін.

— Аякже! Адже це заповідні королівські ліси, а ви так спокійно збираєтесь убивати його оленів, наче їдете на берегах Мічігана!

— Заповідні ліси! Так ці олені ручні.

Вираз огиди з'явився на обличчі американця, і, пришпоривши коня, він помчав так швидко, що де Катіна після марних спроб наздогнати його гукнув, нарешті, щоб той зупинився.

— У нас немає звичаю так несамовито їздити по дорозі, — задихаючись, промовив він.

— Чудна ваша країна! — недоумкувато відповів іноземець. — Може, мені буде легше запам'ятати, що дозволено. Сьогодні ранком я взяв рушницю, щоб вистрілити в голуба, який пролітав над покрівлями, а старий П'єр схопив мене за руку з таким виразом на обличчі, ніби я цілюся у священика. Старому ж, наприклад, не дозволяють навіть читати молитов.

Де Катіна розсміявся.

— Ви незабаром ознайомитесь з нашими звичаями, — сказав він. — Тут країна заселена, і коли б кожен став скакати й стріляти, як йому схочеться, то багато накоїв би лиха. Але поговорімо краще про вашу землю. Ви казали, що довго жили в лісах.

— Мені було тільки десять років, коли я вперше поїхав з дядею в Со-ла-Марі, де зливаються три великих озера. Ми торгували там із західними племенами.

— Не знаю, що б сказали на це Лассаль і де Фронтенак. Адже право торгівлі в цих місцях належить Франції.

— Нас узяли в полон, і от тоді мені довелося побачити Монреаль, а потім Квебек. Кінець кінцем нас відіслали назад, бо не знали, що з нами робити.

— Добра подорож для початку!

— І з того часу я все торгував — спершу коло Кеннебека з абенакійцями, у великих Менських лісах, та з мікмаками-рибоїдами за Пенобекотолі. Пізніше з ірокезами до країни сенеків на заході. В Альбані й Шенектеді у нас були склади хутра, вантажі яких батько відправляв з Нью-Йорка.

— Йому важко буде без вас!

— Дуже. Але він багатий, то й подумав, що мені час навчитися того, чого не дізнаєшся в лісах. І от він послав мене на «Золотому жезлі» під доглядом Ефраїма Саведжа.

— Він теж із Нью-Йорка?

— Ні, він перша людина, що народилась у Бостоні.

— Я ніяк не можу запам'ятати назв усіх цих сіл.

— А може, настане час, коли їх імена будуть відомі не менше за Париж.

Де Катіна засміявся від усього серця.

— Ліси могли обдарувати вас багато чим, та тільки не даром пророцтва, мій друже! — сміявся він. — Мое серце

часто, як і ваше, прагне за океан, і нічого б я не бажав більше, як знову побачити палісади Пуан-Леві, хоч би за ними лютували цілих п'ять індійських племен. А тепер, коли ви придивитесь між деревами, то побачите новий королівський палац.

Молоді люди стримали коней і глянули на величезний, сліпучо-білий будинок, на гарні сади з фонтанами і статуями, огорожами та доріжками, що губились у навколишніх густих лісах. Де Катіна було цікаво спостерігати, як здивування й захват по черзі змінювались на обличчі його супутника.

— Ну, що ви скажете? — нарешті спитав він.

— Я гадаю, що найкраще створіння бога — в Америці, а людини — в Європі.

— Так, і в усій Європі немає другого подібного палацу, як немає й такого короля, як той, що живе в ньому.

— Як ви гадаєте, чи можу я побачити його?

— Кого, короля? Ні, ні, боюсь, що ви не годитесь для двору.

— Чому? Я віддав би йому всю пошану.

— Наприклад? Ну, як би ви з ним привітались?

— Я шанобливо потис би йому руку і спитав про здоров'я його та його родини.

— Припускаю, що таке привітання сподобалося б йому більше за всі схиляння навколішки й церемонні поклони, але разом з тим гадаю, мій любий сину лісів, що краще не водити вас по таких стежках, де ви могли б заблукати так само, як заблукали б тутешні придворні, коли б завести їх в ущелину Сегвенеї. Але що це таке? Неначе придворна карета?

Крізь білу хмару куряви можна було розглядіти роззолочену карету і червоний кафтан кучера. Вершники звернули коней вбік, і екіпаж, запряжений сірими, в яблуках кіньми, прогуркотів мимо. Молоді люди мигцем побачили прекрасне, але горде обличчя жінки. Через мить почувся голосний окрик, кучер зупинив коней, і з вікна майнула біла ручка.

— Це пані де Монтеспань, найгордовитіша жінка у Франції, — шепнув де Катіна. — Вона бажає говорити з нами. Повторюйте те саме, що робитиму я.

Він пришпорив коня, під'їхав до карети і, знявши капелюх, низько вклонився. Його супутник зробив те саме, хоч досить незграбно.

— А, капітан! — сказала дама. Вираз її обличчя був не дуже приємний. — Ми знову зустрілися з вами.

— Доля завжди сприяє мені, мадам.

— Тільки не сьогодні вранці.

— Цілком справедливо. Мені довелось виконати дуже неприємний обов'язок.

— І ви виконали його дуже образливо.

— Але ж як я міг зробити інакше, мадам?

Дама глузливо усміхнулась, і гіркий вираз майнув на її прекрасному обличчі.

— Ви подумали, що я не маю більше ніякого значення для короля. Ви подумали, що мій час минув. Звичайно, ви сподівалися запобігти ласки в новій, першим образивши колишню.

— Але, мадам...

— Звільніть від заперечень. Я роблю висновки з учинків, а не з слів. Невже ви думали, що мої чари зникли, що краса моя зів'яла?

— Ні, мадам, я був би сліпий, коли б міг подумати щось подібне.

— Сліпий, як сова опівдні,— виразно сказав Амос Грін.

Мадам де Монтеспань, звівши брови, глянула на свого чудного поклонника.

— Ваш друг, принаймні, каже те, що справді відчуває,— промовила вона.— Сьогодні о четвертій годині ми побачимо, чи поділяють інші його думку, і коли вони поділяють, то горе тим, хто помилився й прийняв хвилину тінь за темну хмару.

Вона кинула на молодого гвардійця злий погляд, і карета рушила далі.

— Ідьмо! — різко крикнув де Катіна своєму супутникові, який, роззявивши рота, дивився вслід кареті.— Що, ви ніколи не бачили жінок чи що?

— Такої, як ця,— ніколи.

— Можна заприсягтися, що другої з таким злим язиком, справді, не зустрінеш.

— І з таким вродливим обличчям. А втім, і на вулиці Сен-Мартіна є гарне личко.

— Одначе у вас не поганий смак, незважаючи на те, що ви виростили в лісах.

— Так. Я дуже часто бував позбавлений жіночого товариства, і тому, коли стою перед якоюсь жінкою, вона здається мені ніжною, милою, святою істотою.

— Ну, при дворі ви можете знайти й ніжних, і милих дам, друже мій, але святих вам доведеться шукати довго. Ця жінка здатна на все, аби тільки згубити мене, і то лише тому, що я виконав свій обов'язок. При дворі треба завжди лавірувати серед порогів, щоб не розбитися об них. А поро-

ги тут — це жінки. Ну, от тепер на сцену з'явилась друга, щоб притягти мене на свій бік, і, мабуть, тут буде певніше.

Вони проїхали через ворота палацу, і перед ними відкрилась алея, вся зайнята екіпажами і вершниками. По піщаних доріжках гуляла сила-силенна розкішно вбраних дам. Вони походжали між квіткових клумб або любувались фонтанами, що позолоченими сонцем цівками високо били вгору. Одна з дам, яка весь час дивилася у напрямку воріт, швидко пішла назустріч де Катіна. Це була мадмуазель Нанон, субретка мадам де Ментенон.

— Яка я рада, що бачу вас, капітан! — скрикнула вона. — Я так ждала вас. Мадам хотіла б бачити вас. Король прийде до неї о третій годині, а доти лишається тільки двадцять хвилин. Я чула, що ви поїхали в Париж, і тому дожидала вас тут. Мадам хоче про щось спитати у вас.

— Я зараз прийду. А, де Бріссак, от щаслива зустріч! Повз них проходив високий, огрядний офіцер у такій самій формі, яку носив де Катіна. Він обернувся і, усміхаючись, підійшов до товариша.

— А, Аморі, ви, мабуть, далеко їздили, судячи з вашого закуреного мундира.

— Ми тільки-но з Парижа. Але мене кличуть у справі. Це мій друг, пан Амос Грін. Лишаю його на ваше піклування. Він приїхав з Америки. Покажіть йому, будь ласка, все, що можете. Він зупинився в мені. Догляньте й коня, де Бріссак. Віддайте його конюхові.

Де Катіна кинув поводи товаришеві, зіскочив з коня і, потиснувши руку Амосові Гріну, квапливо пішов за молодого дівчиною.

Розділ VIII

СХОДЯЧА ЗІРКА

Кімнати, де жила жінка, яка зайняла таке визначне становище при французькому дворі, були такі ж скромні, як і її доля в той час, коли вперше увійшла сюди. З рідким тактом і стриманістю, вона не змінила умов свого життя, незважаючи на все більший добробут, бо уникала викликати заздрість або ревності усякими проявами багатства й влади. В бічному флігелі палацу, далеко від центральних залів, куди треба було проходити довгими коридорами та сходами, містилися ті дві чи три кімнатки, на які були спрямовані погляди спершу двору, потім Франції і, нарешті,

всього світу. Тут оселилась небагата вдова поета Скаррона, коли мадам де Монтеспань запросила її гувернанткою до королівських дітей, і в них жила вона й тепер, після того як з ласки короля до її дівочого імени д'Обіньї разом з пенсією та маєтком долучився титул маркізи де Ментенон. Тут король бував щодня по кілька годин, маючи в розмові з розумною й добродешною жінкою таку втіху й очарування, яких ніколи не могли дати йому найблисучіші розумні люди його двору. Більш прогнозуваті з придворних уже почали помічати, що сюди перенесено центр, який раніше був у чудових салонах де Монтеспань, і що звідси йдуть віяння, старанно підхоплювані тими, хто бажав зберігти за собою прихильність короля. Робили це при дворі досить просто. Коли король бував благочестивим, усі хапались за молитовники й чотки. Коли він захоплювався легковажними розвагами, хто міг зрівнятися з безтурботністю його завзятих наслідувачів? Та лихо тим, хто бував легковажним у дні молитов або ходив з пісним обличчям, коли король сміявся! А тому допитливі погляди придворних були завжди звернені на нього і на кожного, хто мав на короля вплив. Досвідчений придворний з першого натяку на можливість змін міг одразу змінити своє поведження так, щоб здавалося, що він іде попереду інших, не плентаючись за ними.

Молодому гвардійському офіцерові досі майже не доводилось розмовляти з мадам де Ментенон, бо вона вела самотнє життя і відкрито бувала тільки на церковних службах. Тим-то він був настроєний зараз нервово і одночасно відчував цікавість, ідучи слідом за молодою дівчиною по пишних коридорах, причепурених з усією розкішшю, на яку здатні були мистецтво й багатство. Нанон зупинилась перед одними дверима і обернулась до свого супутника.

— Мадам бажає поговорити з вами про те, що трапилось сьогодні вранці,— промовила вона.— Раджу вам ні слова не казати їй про вашу віру; адже це єдина тема, яка може зробити жорстоким її серце.— Вона підняла палець на знак застереження, постукала в двері і відчинила їх.

— Я привела капітана де Катіна, мадам,— промовила вона.

— Нехай увійде.

Голос був твердий, але ніжний і музикальний. Де Катіна, скоряючись наказові, увійшов у невелику кімнату, не набагато краще припоряджену, ніж та, що належала йому. Але незважаючи на простоту, все тут відзначалось бездоганною чистотою, виявляючи гарний смак жінки, що жила в цій кімнаті. Меблі, обтягнуті витисненою шкірою, килим, карти-

ни на сюжети з священного писання, надзвичайно художньо виконані, прості, але гарні завіси — все це загалом справляло враження якоїсь церковності, напівжіночості, чогось містично-заспокійливого. М'яке світло, висока біла статуя пресвятої діви в ніші під балдахіном, з палаючою перед нею червонуватою лампадкою, від якої по кімнаті йшли пахощі, дерев'яний аналойчик і з золотим краєм молитовник надавали кімнаті вигляду швидше молільні, ніж будуара чарівної жінки.

Обабіч каміна стояло по невеликому кріслу, обтягнутому зеленою матерією, одне для мадам, друге — для короля. На маленькому триногому стільчику між ними містилася робоча корзинка з вишиванням по канві. Коли молодий офіцер увійшов у кімнату, господиня сиділа в кріслі, подалі від дверей, спиною до світла. Вона любила так сидіти, хоч небагато з жінок її віку не злякалися б проміння сонця; але де Ментенон, живучи здоровим і діяльним життям, зберегла і чистоту шкіри, і ніжність обличчя, яким могла б позаздрити кожна молода придворна красуня. Вона мала граціозну, царствену постаць; жести й пози мадам були повні природної гідності, а голос, як уже помітив де Катіна раніше, звучав дуже ніжно й мелодійно. Обличчя її було швидше гарне, ніж привабливе, нагадуючи статую, з широким білим лобом, твердим, гарно окресленим ротом і великими ясними сірими очима, звичайно серйозними й спокійними, але здатними відбивати найменший порух душі — від веселого блиску насмішки до вибуху гніву. Та високий настрій був переважним виразом цього обличчя, а тому де Ментенон являла цілковитий контраст із своєю суперницею, на прекрасному обличчі якої відбивалось кожне хвилине почуття. Щоправда, де Монтеспань переважала її дотепністю й ущипливістю язика, але здоровий розум і глибша натура де Ментенон повинні були кінцем кінцем перемагати. Де Катіна не мав часу помічати всі подробиці. Він тільки відчував присутність дуже вродливої жінки і її великі задумливі очі, звернені на нього, що ніби читали його думки так, як ще ніхто досі їх не читав.

— Мені здається, я вже бачила вас, мосьє.

— Так, мадам, я мав щастя разів зо два супроводити вас, хоч і не мав честі розмовляти з вами.

— Я так тихо й відлюдно живу, що, очевидно, не знаю багатьох із кращих і достойніших людей двору. Прокляттям таких умов є те, що все погане впадає в око і неможливо не звернути на нього уваги, а все гарне ховається через власти-

ву йому скромність так, що часом перестаєш навіть вірити в його існування. Ви військовий, мосьє?

— Так, мадам. Я служив у Нідерландах, на Рейні і в Канаді.

— В Канаді? Що може бути кращого для жінки, як бути членом чудового братства, заснованого в Монреалі св. Марією Причасницею та праведною Жанною Ле-Бер! Ще цими днями мені розповідав про них отець Годе. Як радісно належати до корпорації і від святого діла навернення язичників до істинної віри переходити до ще більш дорогоцінного обов'язку доглядати хворих воїнів господа, які потерпіли в бою з сатаною!

Де Катіна добре знав жахливе життя цих сестер, яким повсякчас загрожували злидні, голод і скальпування, а тому дивно було йому чути, що дама, коло ніг якої лежали всі блага світу, з заздністю говорить про їх долю.

— Вони дуже гарні жінки,— коротко промовив він, пригадуючи попередження мадмуазель Нанон і боячись зачепити небезпечну тему розмови.

— Вам, мабуть, пощастило бачити і блаженного єпископа Лавалля?

— Так, мадам, я бачив єпископа Лавалля.

— Сподіваюсь, що сульпіціанці не гірші за єзуїтів?

— Я чув, що єзуїти сильніші в Квебеку, а ті в Монреалі.

— А хто ваш сповідник, мосьє?

Де Катіна відчув, що для нього настала важка хвилина.

— У мене немає сповідника, мадам.

— Ах, я знаю, що часто обходяться без постійного сповідника, а проте я особисто не знаю, як би я йшла по моєму важкому шляху без свого проводиря. Але в кого ж ви сповідаєтесь?

— Ні в кого. Я належу до реформатської церкви, мадам.

Де Ментенон зробила рух жаху, і раптом жорсткий вираз з'явився в її очах і коло рота.

— Як! Навіть при дворі і коло самого короля! — скрикнула вона.

Де Катіна був досить байдужий до всього, що стосувалося релігії, і дотримувався своєї віри більше через родинні традиції, ніж з переконання, але самолюбство його було ображене тим, що на нього дивилися так, ніби він признався в чомусь огидному й нечистому.

— Мадам,— суворо промовив він,— як вам відомо, люди, що визнавали мою віру, не тільки оточували французький трон, а навіть сиділи на ньому.

— Бог у своїй премудрості допустив це, і кому краще це

знати, як не мені, дід якої, Теодор д'Обіньї, так багато допомагав тому, щоб корона була покладена на голову великого Генріха. Але очі Генріха розкрилися ще до кінця його життя, і я благаю — о, благаю від усього серця,— щоб відкрилися й ваші.

Вона встала і, впавши навколішки перед аналоєм, кілька хвилин простояла, затуливши обличчя руками. А об'єкт її молитви тим часом стояв збентежений серед кімнати, не знаючи, за що вважати таку увагу — за образу чи за ласку. Стукіт у двері повернув господиню до дійсності, і в кімнату увійшла її віддана субретка.

— Король буде тут через п'ять хвилин, мадам,— промовила вона.

— Дуже добре. Станьте за дверима і повідомте мене, коли він підходить. Ви передали сьогодні вранці королеві мою записку, мосьє? — спитала вона, коли вони знову лишились на самоті.

— Так, мадам.

— І, як я чула, мадам де Монтеспань не була допущена на «grand lever»?

— Так, мадам.

— Але вона дожидала короля в коридорі?

— Так, мадам.

— І вирвала у нього обіцянку побачитися з нею сьогодні?

— Так, мадам.

— Мені не хотілося б, щоб ви сказали мені те, що може здатись вам порушенням обов'язку. Але я борюсь проти страшного ворога і за велику ставку. Ви розумієте мене?

Де Катіна вклонився.

— Що ж я хочу сказати?

— Я гадаю, що ви хочете сказати, що боретесь із згаданою дамою за королівську милість.

— Закликаю небо в свідки, що я не думаю про себе особисто. Я борюсь з дияволом за душу короля.

— Це те саме, мадам.

Вона усміхнулась.

— Якби тіло короля було в небезпеці, я покликала б на допомогу його вірних охоронців, але тут ідеться про щось далеко важливіше. Отже, скажіть мені, о котрій годині король має бути у маркізи?

— О четвертій, мадам.

— Дякую вам. Ви зробили мені послугу, якої я ніколи не забуду.

— Король іде, мадам,— сказала Нанон, просуваючи в двері голову.

— Значить, вам треба йти, капітан. Пройдіть через другу кімнату в коридор. І візьміть ось це. Тут виклад католицької віри, твір Боссюета. Він пом'якшив серця інших, може, пом'якшить і ваше. Тепер прощайте.

Де Катіна вийшов у другі двері. На порозі він оглянувся. Де Ментенон стояла спиною до нього, піднявши руку до каміна. В ту мить, коли він глянув на неї, вона повернулась, і він міг розглядіти, що вона робила. Де Ментенон пересувала назад стрілку годинника.

Розділ IX

КОРОЛЬ РОЗВАЖАЄТЬСЯ

Тільки-но капітан де Катіна вийшов в одні двері, як мадмуазель Нанон відчинила другі, і король увійшов у кімнату. Мадам де Ментенон, приємно усміхаючись, низько присіла перед ним. Але на обличчі гостя не з'явилась усмішка на відповідь їй. Він кинувся у вільне крісло, надув губи і насупив брови.

— Однак це дуже поганий комплімент мені,— вигукнула вона з веселістю, яку вміла виявляти щоразу, коли треба було розвіяти похмурий настрій короля.— Моя темна кімната вже кинула на вас тінь.

— Ні, не вона. Отець Лашез і єпископ із Мо весь час ганялися за мною, наче собаки за оленем, і товкли про мої обов'язки, моє становище, мої гріхи, причому наприкінці цих умовлянь неминуче з'являвся на сцену страшний суд і пекельний вогонь.

— Чого ж вони хочуть від вашої величності?

— Щоб я зламав присягу, дану мною, коли я сходив на престол, і ще раніше моїм дідом. Вони хочуть, щоб я скасував Нантський едикт і вигнав гугенотів з Франції.

— О, вашій величності не слід тривожити себе такими речами.

— Ви не хотіли б, мадам, щоб я це зробив?

— Ні в якому разі, якщо це може засмутити вашу величність.

— Може, у вас лишилась деяка прихильність до релігії вашої юності?

— Ні, ваша величність, я ненавиджу ересь.

— А проте не хочете вигнання еретиків?

— Пригадайте, ваша величність, що всемогутній може, коли буде на те його воля, схилити серця їх до блага, як він схилив моє. Чи не краще вам залишити їх у руках божих?

— Слово честі, це прекрасно сказано,— зауважив Людовік, і обличчя його проясніло.— Побачимо, що на це може відповісти отець Лашез. Важко слухати загрози вічними муками тільки за те, що не бажаєш згубити своє королівство. Вічні муки! Я бачив обличчя чоловіка, який пробув у Бастілії лише п'ятнадцять років. Воно вже було схоже на страшний літопис; кожна година історії злочинця ще за життя була відзначена рубцем або зморшкою. А вічність?

Він здригнувся від самої цієї думки, і вираз жаху майнув у його очах. Вищі мотиви мало впливали на душу короля, як це давно помітили близькі до нього, але жах майбутнього життя страшив Людовіка.

— Нащо думати про такі речі, ваша величність? — спитала мадам де Ментенон своїм звучним заспокійливим голосом. Чого боятися вам, істинному синові церкви?

— Так ви думаєте, що я спасусь?

— Звичайно, ваша величність.

— Але ж я грішив, і багато грішив. Ви самі не раз казали мені це.

— Це вже все минуло, ваша величність. Хто не був грішний? Ви відвернулися від спокуси і безперечно заслужили прощення.

— Мені хотілося б, щоб королева була ще жива. Вона побачила б, що я став кращий.

— Я сама бажала б цього, ваша величність.

— І вона знала б, що цією зміною я завдячую вам. О, Франсуаза, ви мій ангел-охоронець у плоті. Чим я можу віддячити вам за все, зроблене для мене?

Він нагнувся, і взяв її за руку. Але при цьому доторку в очах короля нараз спалахнув огонь пристрасті, і він простяг руку, щоб обняти жінку. Мадам де Ментенон швидко встала з місця, уникаючи цих обіймів.

— Ваша величність! — промовила вона, підіймаючи палець. Обличчя її набрало суворого виразу.

— Маєте рацію, маєте рацію, Франсуаза. Сядьте, будь ласка, я зумію стримати себе. Усе та сама вишивка!

Він підняв один край шовковистого полотна. Де Ментенон сіла знову на своє місце, попереду кинувши швидкий пронизливий погляд на співбесідника, і, взявши на коліна другий край вишивки, взялася знову до роботи.

— Так, ваша величність. Це сцена з полювання у ваших лісах, у Фонтенебло. Ось олень, за яким женуться собаки

і пишна кавалькада кавалерів та дам. Ви виїздили сьогодні, ваша величність?

— Ні. Чому у вас таке крижане серце, Франсуаза?

— Хотіла би, щоб воно було крижаним, ваша величність. А може, ви полювали з соколами?

— Ні. Мабуть, кохання мужчины ніколи не торкалось вашого серця. А тим часом ви були дружиною.

— Певніше, сиділкою, а не дружиною, ваша величність. Подивіться, що то за дама в парку? Напевне, мадмуазель. Я не знала, що вона повернулася з Шуазі.

Але король не хотів міняти розмови.

— Так ви не любили цього Скаррона? — казав він. — Я чув, що він був старий і шкутильгав, як деякі з його віршів.

— Не говоріть так про нього, ваша величність. Я була вдячна йому; я поважала його; я була піддана йому.

— Але не кохали?

— Навіщо вам знати таємниці жіночого серця?

— Ви не кохали його, Франсуаза?

— У всякому разі я виконувала свій обов'язок перед ним.

— Так це серце монахині ще не знало кохання?

— Не питаєте мене, ваша величність.

— Воно ніколи...

— Змилюйтесь, ваша величність, благаю вас!

— Але я повинен знати, бо від вашої відповіді залежить мій душевний спокій.

— Ваші слова засмучують мене до глибини душі.

— Невже, Франсуаза, ви не почували у вашому серці ні найменшої іскри кохання, яке горить у моєму?

Монарх піднявся і благаючи простяг руки до своєї співбесідниці. Вона відступила на кілька кроків і схилила голову.

— Будьте певні тільки в тому, ваша величність, — промвила вона, — що хоч би я любила вас, як ніколи ще ні одна жінка не любила мужчину, то й тоді я швидше кинулась би з цього вікна вниз на мармурову терасу, ніж натякнула б вам про це хоч одним словом чи рухом.

— А чому, Франсуаза?

— Тому, ваша величність, що найвища мета мого земного життя (так принаймні здається мені) — обернути ваш дух до більш високих речей, і ніхто так добре не знає величчя й благородства вашої душі, як я.

— Хіба моє кохання таке низьке?

— Ви витратили занадто багато думок і часу на кохання до жінок. А тепер, сір, роки минають, і наближається день, коли навіть вам доведеться дати відповідь за свої вчинки і найпотаємніші думки. Я хочу, щоб ви прожили решту свого життя, упорядковуючи церкву, і показали благородний приклад вашим підданам та виправили зло, яке ви, може, заподіяли в минулому.

Король, застогнавши, упав у крісло.

— Знову те саме,— промовив він.— Та ви ще гірші за отця Лашеза й Боссюета.

— Ні, ні! — весело перебила вона з ніколи не зраджуючим її тактом.— Я набридла вам, тоді як ви зробили мені високу честь, відвідавши мене в моїй келії. Це, справді, чорна невдячність моя, і я була б справедливо покарана, коли б ви не поділили завтра зі мною моєї самотності і тим затьмарили весь день. Але скажіть, сір, як посувається будівництво в Марлі? Я горю від нетерпіння знати, чи діятиме великий фонтан.

— Так, фонтан прекрасно б'є, але Мансар занадто відсунув правий флігель. Я зробив з нього непоганого архітектора, але ще доводиться вчити його багато чого. Сьогодні я показав йому на плані цю помилку, і він обіцяв мені виправити її.

— А скільки коштуватиме ця зміна, ваша величність?

— Кілька мільйонів ліврів, зате вигляд з південного боку буде далеко кращий. Я забрав під будинок ще мило землі праворуч, бо там жило багато бідняків, халупи яких були не дуже гарні.

— А чому ви не їздили сьогодні верхи, ваша величність?

— Це не дає мені ні найменшої приємності. Був час, що кров у мене закипала, коли заграє ріг чи затупотять копита, але тепер усе це тільки стомлює мене.

— А полювання з соколами?

— Мене й це більше не цікавить.

— Але ж вам потрібні якісь розваги, сір?

— Що може бути нудніше за розваги, які вже не розважають? Не знаю, як це вийшло. Коли я був хлопцем, мене й матір весь час ганяли з місця на місце. Тоді проти нас бунтувала Фронда, а Париж кипів заколотами,— і все ж, навіть життя серед небезпек здавалося мені ясним, новим, повним інтересу. А тепер, коли скрізь безхмарно, коли толос мій — перший у Франції, а голос Франції — перший в Європі, все здається мені стомлюючим і нудним. Яка користь від утіхи, коли вона набридає мені, як тільки я її спробую?

— Справжня втіха, сір, полягає лише в ясності духу,

в спокої совісті. І хіба не природно, що, коли насувається старість, наші думки забарвлюються у більш серйозний колір? Якби було інакше, ми могли б докоряти собі за те, що не дістали ніякої користі з уроків, даних нам життям.

— Можливо, але у всякому разі сумно й нудно почувати, що вже ніщо більше не цікавить тебе. Але хто це стукає?

— Це моя компаньйонка. Що треба, мадмуазель?

— Прийшов мосьє Корнель читати королеві,— відповіла молода дівчина, відчиняючи двері.

— Ах, так, ваша величність. Я знаю, як часом докучає дурна жіноча балаканина, а тому запросила декого розумнішого розважити вас. Мав прийти мосьє Расін, але мені переказали, що він упав з коня, і замість себе він прислав свого друга. Дозвольте йому увійти?

— Як бажаєте, мадам, як бажаєте,— байдуже відповів король.

На знак компаньйонки в кімнату ввійшов маленький чоловічок, хворобливий на вигляд, з хитрим, жвавим обличчям і довгим сивим волоссям, що спадало на плечі. Він тричі низько вклонився і потім несміливо сів на самий краєчок стільчика, з якого господиня зняла свою робочу корзинку. Вона усміхнулась і кивнула поетові головою, підбадьорюючи його, а король з покірним виглядом відкинувся на спинку крісла.

— Накажете комедію, чи трагедію, чи комічну пастораль? — несміливо спитав Корнель.

— Тільки не комічну пастораль,— рішуче сказав король.— Такі речі можна грати, а не читати: вони приємніші для ока, ніж для слуху.

Поет уклонився на знак згоди.

— І не трагедію, мосьє,— додала мадам де Ментенон, підводячи очі від роботи.— У короля й так досить серйозного в години роботи, а я сподіваюсь, що ваш талант розважить його.

— Нехай це буде комедія,— вирішив Людовік.— Відколи помер бідолаха Мольєр, я ні разу не сміявся від широкого серця.

— Ах, у вашої величності справді тонкий смак,— вигукнув придворний поет.— Якби ви зволили зайнятися поезією, що тоді було б з усіма нами?

Король усміхнувся. Ніякі лєстоші не здавалися йому надто грубими.

— Як ви навчили наших генералів воювати, а художників малювати, так настроїли б і ліри наших бідних співців

на вищий лад. Але Марс навряд чи погодився б поділити смиренні лаври Аполлона.

— Так, мені часом здавалось, що в мене дійсно є такі здібності,— поблажливо відповів король,— але серед державних турбот і тягот у мене, як ви самі сказали, лишається надто мало часу, щоб займатися мистецтвом.

— Але ви заохочуєте інших до того, що могли б так прекрасно робити самі, ваша величність. Ви викликали появу поетів, як сонце викликає появу квітів. І скільки їх? Мольєр, Буало, Расін, один вищий за другого. А інші другорядні — Скаррон, такий непристойний і разом такий дотепний... О, пресвята діво! Що мовив я?

Мадам де Ментенон поклала на коліна вишивання і з виразом величезного обурення дивилася на поета, який завертівся на стільці під строгим поглядом її повних докору холодних сірих очей.

— Я гадаю, мосьє Корнель, вам краще почати читання,— сухо промовив король.

— Безперечно, ваша величність. Накажете прочитати мою п'єсу про Дарія?

— А хто такий Дарій? — спитав король, освіта якого, через хитру політику кардинала Мазаріні, настільки була занедбана, що він був неуком у всьому, крім того, що входило в коло його безпосередніх спостережень.

— Дарій був цар Персії, ваша величність.

— А де ця Персія?

— Це — царство в Азії.

— Що ж, Дарій і тепер царює там?

— Ні, ваша величність, він бився проти Олександра Великого.

— А! Я чув про Олександра. Це був славетний цар і полководець, адже так?

— Як і ваша величність, він мудро правив країною і переможно командував військами.

— І був царем Персії?

— Ні, Македонії, ваша величність. Царем Персії був Дарій.

Король насупився, бо найменша поправка здавалося йому образою.

— Видно, ви самі негарзд знаєте цей предмет, та, признатись, він і не дуже цікавить мене,— промовив він.— Прочитайте щось.

— Ось мій «Удаваний астролог».

— Добре. Це годиться.

Корнель почав читати комедію. Мадам де Ментенон

своїми білими, ніжними пальчиками перебирала різнобарвний шовк для вишивання. Часом вона позирала на годинника і потім переводила погляд на короля, який відкинувся в кріслі і затулив обличчя мереживною хусткою. Годинник показував без двадцяти хвилин чотири, але вона добре знала, що пересунула його на півгодини назад і що тепер, в дійсності, уже десять хвилин на п'яту.

— Стривайте! — раптом скрикнув король. — Тут щось не так! У передостанньому стиху є помилка.

Однією з слабостей короля було те, що він вважав себе непомильним критиком, і розважний поет погоджувався з усіма його поправками, хоч би які безглузді вони були.

— Який стих, ваша величність? Справжнє щастя, коли людині зазначають її помилки.

— Прочитайте ще раз це місце.

Корнель прочитав.

— Так, у третьому стиху один склад зайвий. Ви не помічаєте, мадам?

— Ні; але я взагалі поганий суддя.

— Цілковита правда вашої величності,— не червоніючи, погодився Корнель.— Я відзначу це місце й виправлю його.

— Мені здавалось, що тут помилка. Якщо я не пишу сам, то у всякому разі слух у мене тонкий. Неправильний розмір вірша неприємно діє на мене. Те саме і в музиці. Я чую дисонанс, коли сам Люллі не помічає його. Я часто вказував помилки в його операх, і мені завжди вдавалось переконати його, що я маю рацію.

— Цьому я охоче вірю, ваша величність.

Корнель знов узявся за книжку і тільки зібрався був читати, як хтось дуже постукав у двері.

— Його превосходительство пан міністр Лувау,— доповіла Нанон.

— Впустіть його! — сказав Людовік.— Дякую вам за прочитане, п. Корнель, і жалкую, що мушу урвати читання вашої комедії ради державної справи. Може, іншим разом я матиму приємність дослухати до кінця.

Він усміхнувся тією милостивою усмішкою, яка примушувала всіх близьких до нього забувати його хиби і пам'ятати про Людовіка як про втілення самої величі й чемності.

Поет, з книгою під пахвою, вислизнув з кімнатки в тумить, коли туди з поклоном входив славетний міністр, високий, у великому паріку, з орлиним носом і поважним виглядом. Манери його визначались підкресленою чемністю, але на погордливому обличчі надто ясно відбивалось презирство до цієї кімнати і до жінки, яка жила тут. Вона добре

знала ставлення до неї міністра, проте цілковите самовладання стримувало її від виявлення цього словом чи рухом.

— Моя квартира сьогодні вшанована особливою честю,— сказала вона, встаючи й простягаючи руку міністрові.— Чи не будете ласкаві, мосьє, сісти на стільчик, бо в моїй ляльковій хатці я не можу запропонувати вам нічого кращого? Але, може, я перешкоджаю, якщо ви бажаєте говорити з королем про державні справи? Я можу піти в свій будуар.

— Ні, ні, мадам! — заперечив Людовік.— Я хочу, щоб ви лишились тут. В чому справа, Лувуа?

— Приїхав кур'єр з Англії з депешами, ваша величність,— відповів міністр, похитуючись своєю важкою постаттю на триногому стільчику.— Справи там дуже погані, говорять навіть про повстання. Лорд Сундерленд запитує листом, чи може король розраховувати на допомогу Франції, якщо голландці підтримають незадоволених. Звичайно, знаючи думки вашої величності, я, не вагаючись, відповів, що може.

— Що ви зробили?

— Я відповів, що може, ваша величність.

Король Людовік спалахнув від гніву і схопив камінні щипці, ніби наміряючись ударити ними міністра.

Мадам де Ментенон скочила з крісла і заспокійливим рухом торкнулась рукою ліктя короля. Вің кинув щипці, але очі його горіли, коли він гнівно глянув на Лувуа.

— Як ви сміли! — кричав він.

— Але, ваша величність...

— Як ви сміли, кажу вам! Як? Ви насмілились дати відповідь на таке питання, не порадившись зі мною! Скільки разів казати вам, що держава — це я, я один; що все повинно йти від мене і що я відповідаю тільки перед богом. Що ви таке? Мій інструмент, моє знаряддя! І ви насмілюєтесь діяти без моєї санкції?

— Я думав, що вгадую ваші бажання, ваша величність,— промурмотів Лувуа. Вся його погордливність зникла, а обличчя стало таким білим, як його манішка.

— Ви повинні не вгадувати мої бажання, пане, а довідуватись про них і коритися їм. Чому я відвернувся від мого стародавнього дворянства і передав справи королівства людям, прізвища яких ніколи не згадувались в історії Франції, як от Кольбер і ви? Мене засуджували за це. Коли герцог Сен-Сімон в останній раз був при дворі, він заявив, що у нас буржуазне правління. Так воно й є. Але я свідомо прагнув до цього, знаючи, що вельможі мають свій напрям думок, а для управління Францією я не бажаю іншого напрямку

думок, крім мого власного. Але, коли мої буржуа почнуть одержувати листи від іноземних послів і самі даватимуть відповіді посольствам, то я, справді, гідний жалю. Останнім часом я стежив за вами, Лувау. Ви стаєте вище за ваш стан. Ви берете на себе занадто багато. Глядіть, щоб мені не довелося ще раз нагадувати вам про це.

Принажений міністр сидів цілком пригнічений, схиливши голову на груди. Король ще якийсь час, насупившись, бурмотів щось сам до себе, але потім обличчя його поволі почало прояснюватися. Напади гніву монарха бували звичайно такі ж короткі, як сильні й раптові.

— Затримайте кур'єра, Лувау! — нарешті промовив він спокійним тоном.

— Слухаю, ваша величність.

— А завтра на ранішній раді ми побачимо, яку відповідь послати лордові Сундерленду. Може, нам краще не давати занадто великих обіцянок. Ці англійці завжди були у нас більмом на оці. І якби можна було лишити їх серед туманів Темзи, щоб вони зняли усобиці на кілька років, то ми могли б за цей час вільно упоратись з цим голландським принцем. Їх остання усобиця тривала десять років і нова може тривати стільки ж часу. А доти ми могли б відсунути наш кордон до Рейна.

— Ваші війська будуть готові в той день, коли ви віддасте наказ, ваша величність.

— Але війна дорого коштує. Я не хочу продавати срібло з палацу, як довелося зробити в останній раз. Який стан скарбниці?

— Ми не дуже багаті, ваша величність. Але є один спосіб досить легко здобути гроші. Сьогодні вранці була розмова про гугенотів і можливість їх дальшого перебування в католицькій державі. Коли, вигнавши їх, забрати в казну майно еретиків, ваша величність стане відразу найбагатшим монархом на весь християнський світ.

— Але сьогодні вранці ви були проти цих заходів, Лувау?

— Я тоді не досить продумав це питання, ваша величність.

— Ви хочете сказати, що отець Лашез і єпископ ще не встигли тоді добратися до вас, — різко зауважив Людовік. — Ах, Лувау, я недаремне прожив стільки років серед придворних і дечого навчився. Шепніть слівце одному, потім другому, третьому, аж поки це слово не дійде до вух короля. Коли мої добрі отці церкви вирішують щось зробити, я скрізь бачу їх роботу, як сліди крота пізнають з поритої ним

землі. Але я не піду назустріч їх помилкам, і гугеноти лишаються підданими, посланими мені богом. —

— Я зовсім і не хочу, щоб ви зробили так, ваша величність,— збентежено промовив Лувау. Обвинувачення короля було таке несправедливе, що він не міг навіть нічого заперечити.

— Я знаю тільки одну людину,— казав далі Людовік, глянувши на мадам де Ментенон,— яка не має ніяких честолюбних наміслів, не прагне ні до багатства, ні до шаноби і настільки непідкупна, що не може зрадити моїх інтересів. Тим-то я так високо поважаю думку цієї людини.

Кажучи це, він дивився з усмішкою на мадам де Ментенон; міністр теж кинув на неї погляд, що виявляв заздрість, яка мучила його душу.

— Я вважав за свій обов'язок вказати на це вашій величності тільки як на можливість,— сказав він, встаючи з місця.— Боюсь, що забрав занадто багато часу у вашій величності, і тому йду.

Він злегка вклонився господині, віддав низький поклін королеві і вийшов з кімнати.

— Лувау стає неможливим,— промовив король.— Зухвальство його не знає меж. Коли б не був він таким гарним служакою, я давно б усунув його з палацу. У нього свої думки про все. Недавно він запевняв, що я помилявся, кажучи, що одно вікно в Тріанові менше за інші. Я наказав Ленотрові виміряти це вікно і, звичайно, виявилось, що я мав рацію. Але на вашому годиннику вже чотири. Мені час йти.

— Мій годинник відстає на півгодини, ваша величність.

— Півгодини?

Король збентежився на одну мить, але потім враз засіявся:

— Ну, коли так, я краще лишуся тут, бо спізнився, і можу по совісті сказати, що це провина годинника, а не моя.

— Сподіваюсь, що справа була не дуже важлива, сир,— промовила мадам де Ментенон, і вираз стриманої радості майнув у її очах.

— Зовсім неважлива.

— Не державна?

— Ні, ні! Я призначив цю годину тільки на те, щоб зробити догану одній особі, яка дуже високо занеслась. Але, мабуть, так вийшло краще. Моя відсутність буде ознакою моєї немилості і вплине на неї, сподіваюсь, так, що я вже не

побачу більше цієї особи при моєму дворі. Ах, що це таке?

Двері розчинились. Перед ними стояла мадам де Монтеспань, прекрасна й гнівна.

Розділ X.

ЗАТЕМНЕННЯ У ВЕРСАЛІ

Мадам де Ментенон була жіңка надзвичайно стримана, спокійна й бистра на розум. Вона зараз же встала з місця з таким виглядом, ніби побачила приемну гостю, і пішла назустріч їй з привітною усмішкою й простягнутою рукою:

— От несподівана радість! — вигукнула вона.

Але мадам де Монтеспань була дуже сердита і розлючена так, що, очевидно, робила велике зусилля над собою, щоб стримати вибух гівної люті. Обличчя маркізи було страшенно бліде, губи міцно стиснуті, а застигли очі горіли холодним злим блиском. Одну мить дві найвродливіші й найгордовитіші жінки Франції стояли одна проти одної, — одна з нахмуреним обличчям, друга усміхаючись. Потім Монтеспань, не звернувши уваги на простягнуту руку суперниці, повернулась до короля, який дивився на неї з незадоволенням виглядом.

— Боюсь, що я перешкодила, ваша величність.

— Справді, ваша поява трохи несподівана, мадам.

— Смирено прошу пробачити. Відтоді, як ця дама стала гувернанткою моїх дітей, я звикла входити в її кімнату без докладу.

— Щодо мене, я завжди рада бачити вас, — спокійно зауважила її суперниця.

— Признаюсь, я не вважала навіть за потрібне просити вашого дозволу, мадам, — холодно відповіла мадам де Монтеспань.

— Ну, так наперед будете питати, мадам! — суворо сказав король. — Я наказую вам виявляти цілковиту повагу до цієї дами.

— О, до цієї дами! — Вона махнула рукою в бік суперниці. — Звичайно, накази вашої величності — закон для нас. Але я мушу пам'ятати, до якої саме дами стосується ваш наказ, бо часом можна переплутати, кому саме ваша величність робить честь. Сьогодні це де Ментенон, учора була Фонтанж, завтра... Ах, хто може сказати, хто буде завтра?

Вона була чарівна в своїй гордості й безстрашності. Блакитні очі її блищали, груди високо здіймалися. Вона стояла перед своїм царственным коханцем, дивлячись на нього згори вниз. Хоч він був дуже розгніваний, проте погляд його трохи пом'якшав, зупинившись на її круглій білій шиї й ніжній лінії красивих плечей. У її палких речах, у визивному повороті гарної голови, в чарівному презирстві, з яким вона дивилась на суперницю, було справді багато красивого.

— Зухвальством ви нічого не виграєте, мадам, — промовив король.

— Зухвальство не в моїх звичках, ваша величність.

— А проте, я вважаю ваші слова за зухвальство.

— Правду завжди вважають за зухвальство при французькому дворі, ваша величність.

— Досить цієї розмови.

— Досить дуже малої частини правди.

— Ви забуваєтесь, мадам. Прошу вас залишити кімнату.

— Перше, ніж піти, я мушу нагадати вашій величності, що ви зробили мені честь, призначивши побачення зі мною по півдні. Ви обіцяли мені вашим королівським словом прийти до мене. Я не маю сумніву, що ваша величність додержите цієї обіцянки, незважаючи на всі тутешні чари.

— Я прийшов би, мадам, але цей годинник, як ви самі бачите, відстає на півгодини, і до того ж час проминув так швидко, що я й не помітив.

— Будь ласка, сир, не турбуйтеся цим. Я піду до себе в кімнату, а п'ять чи чотири години — мені цілком байдуже.

— Дякую вам, мадам, але теперішнє наше побачення не таке приємне, щоб я шукав іншого.

— Так ви, ваша величність, не прийдете?

— Волю не йти.

— Незважаючи на вашу обіцянку?

— Мадам!

— Ви ламаєте ваше слово!

— Замовкніть, мадам; це нестерпно.

— Це справді нестерпно! — крикнула розгнівана де Монтепань, забуваючи всяку обережність. — О, я не боюся вас, ваша величність. Я любила вас, але ніколи не боялась. Залишаю вас тут. Залишаю вас на самоті з вашою совістю і вашою... вашим сповідником. Але перше, ніж я піду, вам доведеться вислухати від мене одно правдиве слово. Ви зраджували вашу дружину, зраджували вашу коханку, але тільки тепер я бачу, що можете зрадити і своє слово.

Вона вклонилася йому з гнівним виглядом і, високо піднявши голову, велично вийшла з кімнати.

Король зірвався з місця, як ужалений. Він так звик до лагідності своєї дружини і до ще більшої лагідності Лавальєр, що такі слова ніколи ще не торкались його королівського слуху. Це нове відчуття вразило його. Якийсь незрозумілий запах уперше домішався до фіміаму, серед якого він жив. Потім вся його душа сповнилась гнівом проти неї, проти цієї жінки, що наважилась підвищити голос перед королем. Що вона ревнує і тому ображає другу жінку — це простимо, це навіть деякий комплімент йому. Але що вона наважилась говорити з «ним» як жінка з мужчиною, а не як піддана з монархом, це було вже занадто. У Людовіка вихопився незв'язний крик люті, і він кинувся до дверей.

— Ваша величність! — Мадам де Ментенон, яка весь час пильно стежила за швидкою зміною настрою на його виразному обличчі, швидко підійшла і торкнулась його ліктя.

— Я піду за нею!

— А навіщо, сир?

— Щоб заборонити їй лишатись при дворі.

— Але, ваша величність...

— Ви чули її? Це ганьба! Я піду.

— Але хіба ви не могли б написати, сир?

— Ні, ні, я мушу особисто бачити її.

Він відчинив двері.

— О, будьте ж непохитні, ваша величність!

Де Ментенон з тривогою дивилася вслід королеві, який поспішно, з гнівними жестами, йшов по коридору. Потім вона повернулась до себе в кімнату.

Гвардієць де Катіна тим часом показував своєму молодому заокеанському другові чудеса палацу. Американець уважно розглядав усе, що бачив, критикував або захоплювався з незалежністю думок і природним смаком, властивими людині, яка жила досі на волі серед найпрекрасніших творінь природи. Величезні фонтани й штучні водопади, незважаючи на всю свою велич, не могли вразити того, хто мандрував від Ері до Онтарію і бачив Ніагару, що спадає в безодню; величезні луки теж, не здавались дуже великими для ока, яке споглядало неосяжні рівнини Дакоти. Але сам будинок палацу, його розміри, величина й краса вражали Гріна.

— Треба буде привести сюди Ефраїма Саведжа, — повторював він. — Бо він нізащо не повірить, що на світі є будинок, більший за весь Бостон разом з Нью-Йорком.

Де Катіна улаштував так, що американець лишився

з його другом майором де Бріссак, коли він сам знову пішов на чергування. Ледве він заступив на свій пост, як здивовано побачив короля: сам-один, без počету й близьких, він швидко йшов коридором. Його ніжне обличчя було перекошене від гніву, а губи суворо стиснуті, як у людини, що вирішила щось важливе.

— Черговий офіцер! — коротко сказав він.

— Тут, ваша величність.

— Як! Знову ви, капітан де Катіна? Ви чергуєте зранку?

— Ні, ваша величність. Тепер я чергую вже вдруге.

— Дуже добре. Мені потрібна ваша допомога.

— Жду наказів вашої величності.

— Є тут який-небудь субалтерн-офіцер?

— Лейтенант де ла Тремуйль чергує зі мною.

— Дуже добре. Ви передасте командування йому.

— Слухаю, ваша величність.

— А самі підете до пана де Вівонн. Ви знаєте, де його приміщення?

— Так, ваша величність.

— Якщо його немає дома, ви повинні знайти його. Ви повинні знайти його за годину, де б він не був.

— Слухаю, ваша величність.

— І передасте йому мій наказ. О шостій годині він мусить бути в кареті коло східних воріт палацу. Там його дождатиме сестра його, мадам де Монтеспань, яку я наказую йому відвезти в замок «Petit Bourg». Ви перекажете йому, що він відповідає мені за її прибуття туди.

— Слухаю, ваша величність.

Де Катіна відсалютував шпагою і вирушив виконувати дане йому доручення.

Король пройшов коридором і відчинив двері в прекрасну прийомну, що блищала позолотою й дзеркалами і була обставлена напрочуд гарними меблями з чорного дерева, оздобленими сріблом; на підлозі лежав товстий червоний килим, такий м'який, що нога тонула в ньому, як в моху. Єдина жива істота в цій розкішній кімнаті цілком гармонувала з її обстановкою. То був маленький негр в оксамитній лівреї, прикрашеній срібними блискітками. Він нерухомо, наче чорна статуетка, стояв коло дверей, протилежних тим, в які ввійшов король.

— Дома твоя пані?

— Вона тільки що повернулась, ваша величність.

— Я хочу її бачити.

— Пробачте, ваша величність, але вона...

— Що це, всі змовились, чи що, сьогодні суперечити

мені! — злісно промовив король і, піднявши пажа за оксамитний комір, відкинув його в протилежний куток. Потім, не постукавши, розчинив двері і ввійшов у будуар.

Це була велика, висока кімната, зовсім відмінна від тієї, звідки вийшов король. Три великих вікна з одного боку йшли від стелі аж до підлоги; крізь ніжно-рожеві штори пробивалось пом'якшене сонячне світло. Між дзеркалами блищали великі золоті канделябри. Лебрен вилив усе багатство своїх фарб на стелю, де сам Людовік у вигляді Юпітера метав блискавичні стріли в купу плазуючих титанів. Рожевий колір переважав на шпалерах, килимі, меблях, і вся кімната при м'якому світлі сонця, яке проходило в неї, блищала ніжними відтінками внутрішньої сторони черепашки і здавалась зробленою якимось казковим героєм для своєї принцеси. В кутку, на канапі, зарившись обличчям у подушку, закинувши за голову прекрасні білі руки, з розкішними пасмами каштанового волосся, що безладно спадало на сніжнобілу шю, мов скошена квіточка, лежала ниць жінка, яку хотів вигнати король.

Коли стукнули, зачиняючись, двері, вона підвела голову і, побачивши короля, скочила з канапи й побігла до нього назустріч, простягаючи руки. Її блакитні очі потьмарились від сліз; прекрасне обличчя пом'якшало й набрало жіночого і смиренного виразу.

— Ах, сір! — скрикнула вона і промінь радості осяяв крізь сльози її вродливе обличчя. — Яка я була несправедлива! Я дуже образила вас! Ви додержали свого слова. Ви тільки хотіли випробувати мене. О, як наважилась я сказати вам такі слова... як могла завдати прикрості вашому благородному серцю! Але ви прийшли сказати, що прощаєте мені!

Вона простягла руки з довірливим виглядом гарненької дитини, що вимагає поцілунку, але король швидко відступив назад і зупинив її гнівним рухом.

— Всьому кінець між нами назавжди! — різко крикнув він. — Ваш брат дождатиме вас о шостій годині біля східних воріт, і там ви повинні ждати моїх дальших наказів.

Вона відхитнулась, ніби від удару.

— Залишити вас! — скрикнула вона.

— Ви мусите залишити двір.

— Двір? Ах, охоче, зараз же! Але вас! Ваша величність, ви просите неможливого.

— Я не прошу, мадам, я наказую. Відколи ви стали зловживати своїм становищем, ваша присутність при дворі зробилася нестерпною. Всі королі Європи, разом взяті, ніколи не насмілювались говорити зі мною так, як ви сьогодні.

Ви образили мене в моєму власному палаці — мене, Людовіка, короля. Такі речі не повторюються, мадам. Ваше зухвальство завело вас цим разом занадто далеко. Ви думали, що моя поблажливість походить від слабості. Вам здавалось, що коли ви підлеститесь до мене на одну мить, то далі можете поводитись зі мною як з рівним, що цю нещасну маріонетку — короля — завжди можна смикати то в один, то в другий бік. Тепер ви бачите свою помилку. О шостій годині ви залишите Версаль і назавжди.

Очі його блиснули, і вся маленька пряма постать, здавалось, ніби виросла від обурення. Де Монтеспань стояла, простягнувши одну руку вперед, а другою, затуливши очі, ніби захищаючись від гнівного погляду короля.

— О, я була винна! — скрикнула вона. — Я знаю це, знаю.

— Я радий, мадам, що ви самі признаєтесь у цьому.

— Як я могла говорити так з вами! Як могла! О, прокляття цьому нещасному язичку! Я, що бачила від вас тільки гарне! Я образила того, хто дав щастя всьому моєму життю! О, ваша величність, простіть мені, простіть. З почуття жалю простіть мені!

Людовик був з природи людина добра. Ці слова зворушили його серце, а гордості його лестило самоприниження цієї вродливої, гордовитої жінки. Інші його фаворитки були ласкаві до всіх, а ця була гордовита й непохитна, доки не відчула над собою його владної руки. Вираз королёвого обличчя, коли він глянув на принижену красуню, трохи пом'якшав, але він похитав головою, і голос його був, як і раніше, твердий, коли він сказав:

— Все даремно, мадам. Я давно вже обміркував усе, а ваш сьогоднішній божевільний вчинок тільки прискорив неминуче. Ви мусите залишити палац.

— Я залишу двір! Тільки скажіть, що прощаєте мені. О, ваша величність, я не можу витримати вашого гніву. Він душить мене. Я не досить сильна для цього. Ви прирікаєте мене не на вигнання, а на смерть. Згадайте, володарю, довгі роки нашого кохання і скажіть, що прощаєте мені. Ради вас я відмовилась від усього — від чоловіка, від честі. О, не відплачуйте мені гнівом за гнів! Боже мій, він плаче! О, я врятована, врятована!

— Ні, ні, мадам! — крикнув король, проводячи рукою по очах. — Ви бачите слабкість людини, але побачите також і твердість короля. Щодо образ, вчинених мені сьогодні вами, я від широкого серця прощаю їх, коли це може зробити вас щасливою у вигнанні. Але в мене є обов'язки перед

підданими, і мій обов'язок бути їм за приклад. Ми раніше занадто мало думали про такі речі. Але настав час, коли необхідно оглянутись на минуле і приготуватись до майбутнього.

— Ах, ваша величність, ви засмучуєте мене. Ви ще не досягли цілковитого розквіту, а говорите так, ніби за плечима у вас старість. Років через двадцять, може, дійсно, ви зможете сказати, що роки примусили вас змінити своє життя.

Король нахмурився.

— Хто говорить це? — сердито крикнув він.

— О, ваша величність, ці слова ненароком зірвались у мене з язика. Не думайте більше про них. Ніхто не говорить нічого подібного. Ніхто.

— Ви щось ховаєте від мене. Хто говорить це?

— О, не питайте мене, сир.

— Бачу, що йдуть розмови про те, ніби я змінив своє життя не під впливом релігійного почуття, а внаслідок близької старості. Хто сказав це?

— О, сир, це нікчемні придворні балачки; негідні вашої уваги, пуста звичайна розмова, яку заводять кавалери, щоб викликати усмішку в своїх дам.

— Звичайна розмова? — Людовік побагровів. — Невже я такий старий став? Ви знаєте мене близько двадцяти років. Помічаєте ви велику зміну в мені?

— Для мене, ваша величність, ви так само незмінно гарні й любі, як і тоді, коли вперше заволоділи серцем мадмуазель Тонне-Шарант.

Король з усмішкою глянув на прекрасну жінку, що стояла перед ним.

— І справді, я не бачу великої зміни і в мадмуазель Тонне-Шарант, — промовив він. — А все ж, нам краще розлучитись, Франсуаза.

— Коли моє вигнання потрібне для вашого щастя, я готова, ваша величність, хоч це й буде смертельний удар для мене.

— От тепер ви кажете те, що треба.

— Назвіть тільки місце моєї неволі, ваша величність, — *Petit Bourg*, Шарнії чи мій монастир Святого Іосифа в Сен-Жерменському передмісті. Хіба не все одно, де в'янути квітці, від якої відвернулось сонце? Принаймні минуле належить мені, і я можу жити спогадами про ті дні, коли ніхто не стояв між нами і коли ваше ніжне кохання неподільно належало тільки мені. Будьте щасливі, сир, будьте щасливі і не думайте про переказану вам випадково безглузду при-

дворну балачку. Майбутнє належить вам. А моє життя все в минулому. Прощайте, дорогий сір, прощайте!

Де Монтеспань простягла руки, очі її затуманились від сліз, і вона упала б, якби Людовік не підбіг до неї і не охопив її руками. Її прекрасна голівка схилилась на плече короля; він відчув на щоці гаряче дихання; ніжний аромат волосся лоскотав йому ніздрі. Рука короля, що тримала її, то підіймалась, то опускалась з кожним її подихом, і він почував, як жіноче серце тріпотіло під його рукою, мов впіймана пташка. Її повна біла шия відхилилась назад, очі майже зовсім заплющились, губи були напіврозтулені настільки, щоб бачити ряд перлових зубів; це звабливе, чарівне обличчя було так близько до його обличчя — на віддалі не більшій трьох дюймів. І нараз повіки здригнулись, великі блакитні очі глянули на Людовіка з коханням, благанням, викликом; вся її душа вилилась в одному цьому погляді. Чи наблизився він? Чи наблизилась вона? Хто міг би сказати це? Але губи їх зустрілись у довгому поцілункові; ось він повторився — і всі плани й розрахунки Людовіка розлетілись, як листя від подуву осіннього вітру.

— Отже, я можу не виїздити? У вас не вистачить сили відіслати мене, правда?

— Ні, ні, але ви не повинні гнівити мене, Франсуаза.

— Швидше умру, ніж заподію вам хоч на хвилину страждання. Я так мало вас бачила весь цей останній час. О, як я люблю вас, навіть божеволію! Та ще й ця жахлива жінка...

— Яка жінка?

— Ах, я не повинна погано говорити про неї. Ради вас я буду ввічлива з нею, вдовою старика Скаррона.

— Так, так, ви повинні бути чемні з нею. Я не бажаю ніяких неприємностей.

— Але ви залишитесь у мене, сір?

Її гнучкі руки оповили шию короля. На одну мить вона злегка відхилила його від себе, ніби бажаючи налюбуватись, але потім знову пригорнула до себе.

— Ви не підете від мене, дорогий сір. Ви так давно не були тут.

Чарівне обличчя, рожевий блиск кімнати, вечірня тиша,— все сприяло похитливому захопленню. Людовік сів у крісло.

— Я лишуся,— промовив він.

— А карета біля східних воріт, ваша величність?

— Я був дуже жорстокий до вас, Франсуаза. Пробачте мені. Чи є у вас папір і олівець? Я скасовую наказ.

— Вони на столі, ваша величність. Якщо дозволите, я вийду в прийомну, бо мені треба теж написати записку.

Вона вийшла з кімнати з переможним виглядом. Боротьба була страшна, але тим приємніша перемога. Де Монтеспань вийняла з писемного столу з інкрустаціями маленький рожевий папірець і накидала на ньому кілька слів. Ось що там було: «Якщо мадам де Ментенон побажає передати що-небудь його величності, вона може застати його протягом кількох годин у мадам де Монтеспань». Вона надписала ім'я суперниці і негайно відіслала це послання маленьким чорним пажем, вручивши йому і наказ короля.

Розділ XI

СОНЦЕ ЗНОВУ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ

Майже цілий тиждень новий настрій короля не мінявся. Життя його було таке саме, але в пообідню годину його тепер приваблювала кімната красуні, а не мадам де Ментенон. І, відповідно до цього раптового повороту до колишнього життя, одяга його стала не такою темною, а сірий, ясно-жовтий і ліловий кольори замінили собою чорний та синій. На капелюхах і закатах з'явилися золоті галуни, а місце в королівській каплиці пустувало протягом трьох днів підряд. Хода його стала жвавішою, і він по-юнацькому вимахував тростю на виклик тим, хто вважав його повернення до релігійності за ознаку старості. Мадам де Монтеспань добре знала, з ким має справу, коли робила цей майстерний натяк.

Повеселішав король — повеселішали і всі придворні. Зали палацу набрали колишнього блискучого вигляду, в них з'явились гарні вбрання з пишними вишивками, які лежали роками по скринях. У каплиці Бурдалу даремно проповідував перед порожніми лавами, а в балеті на свіжому повітрі був присутній увесь двір і несамовито аплодував танцюристам. Вітальня Монтеспань ранками була напхана просителями, тим часом як кімнати її суперниці пустували так само, як тоді, коли король ще не звернув на неї своєї прихильної уваги. Особи, давно вигнані з палацу, почали без перешкод з'являтися в коридорах і садах, а чорна ряса езуїта та пурпурова сутана єпископа все рідше й рідше мелькали в королівському колі.

Проте партія духівництва, яка була разом з тим натхненником і проводирем ханжества та показної доброчесності

при дворі, не дуже тривожила цим королівським відступництвом. Пильні очі священника чи прелата стежили за вихватками Людовіка, як досвідчений мисливець стежить за молодою ланню, що стрибає по луці і уявляє себе цілком вільною, коли скрізь навкруги розставлені тенета, і вона так само в руках мисливця, як і та, що лежить уже зв'язана коло його ніг. Вони знали, що дуже швидко якесь нездужання, прикрість, випадкове слово нагадають королеві про можливу колись смерть, і Людовіка знову охопить той забобонний жах, що заступав у його серці релігію. Тим-то вони терпляче вичікували повернення блудного сина і мовчки обмірковували, як би краще зустріти його.

З цією метою королівський сповідник, отець Лашез, і Боссюет, слав'ятний єпископ із Мо, одного разу з'явилися ранком у кімнату мадам де Ментенон. Перед мадам стояв глобус, і вона викладала географію кульгавому герцогові Менському й пустотливому маленькому графові Тулузькому, що обидва достатньою мірою дістали в спадок від батька нелюбов до навчання, а від матері — зненависть до всякої дисципліни й обмежень. Проте дивовижний такт і невичерпне терпіння мадам де Ментенон викликали любов і довір'я до неї навіть у цих зіпсованих принців, і однією з найбільших прикростей мадам де Монтеспань було те, що не тільки її королівський коханець, а навіть і власні її діти відчували тяготу в її блискучому розкішному салоні й охочіше проводили час у скромній квартирі її суперниці.

Мадам де Ментенон, відпустивши учнів, зустріла духовних осіб з виразом прихильності й поваги не тільки як особистих друзів, але і як великих світочів галльської церкви. Міністри Лувуа вона запропонувала сісти на стільчик в її присутності, а тепер запросила гостей в обидва крісла, а сама рішуче наполягла на тому, щоб сісти на скромніше місце. За останні дні обличчя її трохи зблідло, риси його зробилися ще тоншими, але вираз спокою і ясності лишався незмінним.

— Я бачу, у вас було горе, дорога дочко моя, — промовив Боссюет, глянувши на неї ласкавим, але проникливим поглядом.

— Так, ваша милість. Всю минулу ніч я молилась, благаючи бога звільнити нас від цього лиха.

— А тим часом вам немає чого боятися, мадам... Запевняю вас, зовсім нема чого. Інші можуть гадати, що ваш вплив зник, але ми, хто знає серце короля, думаємо інакше. Мине кілька днів, найбільше — кілька тижнів, і знову очі всієї Франції звернуться до вашої сходячої зірки.

Обличчя де Ментенон затуманилось, і вона так глянула на прелата, ніби слова його не дуже припали їй до смаку.

— Сподіваюсь, що гордість не засліплює мене, — сказала вона. — Але, коли я можу читати в своїй душі, то в горі, що шматує моє серце, немає й найменшого помислу про себе особисто. Нащо мені влада? Чого я бажаю? Кімнатка, вільний час для виконання моїх релігійних обов'язків, невелике утримання, щоб не дійти до вбозтва, — чого більшого можу я бажати? Навіщо ж мені прагнути до влади? Якщо в мене тяжко на серці, то зовсім не через те невелике, що я втратила. Я думаю про це не більше, ніж про те, як обрізати нитки в п'яльцях ось цього вишивання. Мені боляче за короля, за благородне серце, за добру душу, яка могла б піднятися так високо і яку примушують спускатися так низько, подібно до королівського орла, обтяженого якоюсь брудною ношею, що постійно затримує його літ. Заради нього, заради Франції я проводжу дні в журбі, а ночі — навколішках.

— І все ж ви честолюбні, дочко моя.

Слова ці сказав езуїт. Голос його був ясний і холодний, а проникливі сірі очі, здавалось, читали найпотаємніше в її серці.

— Може, ви й маєте рацію, отче мій. Боронь боже, щоб я цінила себе занадто високо. Але я не здаюсь сама собі честолюбною. Король, з своєї доброти, пропонував мені титули — я відмовилась від них, гроші — я повернула їх назад. Він шанував мене честью радитися зі мною про державні справи — я утримувалась від порад. В чому ж тоді моя честолюбність?

— У вашому серці, дочко моя. Але честолюбність ця не гріховна. Вона не від світу цього. Хіба ви не прагнули б повернути короля на шлях добра?

— Я віддала б життя за це.

— От у цьому й є ваша честолюбність. Ах, хіба я не читаю у вашій благородній душі? Хіба ви не мрієте побачити церкву, чисту й спокійну, піднесеною над усім королівством, не бажаєте дати притулок злидарям, допомогти нужденним, направити нечестивих на шлях істини, а короля бачити на чолі всього благородного й доброго? Хіба ви не хотіли б цього, дочко моя?

Щоки мадам де Ментенон спалахнули, а очі заблищали, коли вона, глянувши на сіре обличчя езуїта, уявила собі намальовану ним картину.

— О, яка б це була радість! — скрикнула вона.

— І ще більша — чути не з уст людських, а від голосу

вашого власного серця, в тиші цієї кімнати, що ви — єдина причина всього посланого небом щастя, що ваш вплив так спасенно подіяв на короля і на країну.

— Я готова вмерти за це.

— Ми бажаємо, може, ще важчого. Ми хочемо, щоб ви жили для цього.

— А! — вона запитливо глянула на обох.

— Дочко моя, — урочисто промовив Боссюет, простягаючи свою широку білу руку з виблискуючим на ній пурпурним стіконським перснем, — час говорити одверто. Того вимагають інтереси церкви. Ніхто не чує і ніколи не довідається про те, що відбудеться тут між нами. Коли хочете, вважайте нас за двох сповідників, які нерушимо бережуть вашу таємницю. Я кажу — таємницю, хоч це надто явно для нас, бо наш сан приписує нам читати бажання людини в її серці. Ви кохаєте короля.

— Ваша милість!

Вона здригнулась; яскравий рум'янець вкрив її бліді щоки й розлився навіть по мармуровому лобі й гарній шиї.

— Ви кохаєте короля.

— Ваша милість... отче мій!

Вона збентежено зверталась то до одного, то до другого, з її співбесідників.

— Кохати зовсім не соромно, дочко моя. Соромно тільки піддаватися коханню. Повторюю, ви кохаєте короля.

— Але ніколи не казала йому про це, — пробурмотіла вона.

— І ніколи не скажете?

— Хай спершу відсохне мені язик!

— Але подумайте, дочко моя. Таке кохання в душі, як ваша — дар неба, посланий з якоюсь мудрою метою. Людське кохання надто часто буває бур'яном, що псує ґрунт, де він росте, але тут це прекрасна квітка, вся пахнуча смиренством і доброчесністю.

— Ах! Я намагалась вирвати його з мого серця.

— Ні, навпаки, старайтесь зміцнювати коріння квітки у вашому серці. Якби король знайшов у вас трохи ніжності, якусь ознаку того, що його прив'язаність має відгук у вашій душі, може, вам удалося б здійснити честолюбні мрії, і Людовік, підтриманий близькістю до вашої благородної природи, міг би жити в душі церкви, а не тільки формально вважатися в її рядах. Усе це могло б вирости з кохання, яке ви кохаєте, мов воно носить на собі печать ганьби.

Мадам де Ментенон навіть трохи підвелась зі свого місця

і дивилася то на прелата, то на сповідника очима, в глибині яких виднівся затаєних жах.

— Чи може бути, що я зрозуміла вас! — задихаючись, промовила вона.— Який зміст криється за цими словами? Не можете ж ви радити мені...

Езуїт устав, випроставшись перед нею на весь зріст.

— Дочко моя, ми ніколи не даємо поради, негідної нашого сану. Ми маємо на увазі інтереси святої церкви, а вони потребують вашого одруження з королем.

— Одружитися з королем! — Усе в кімнаті закрутилось перед її розширеними жахом очима.— Одружитися з королем!

— Це найкраща надія на майбутнє. Ми бачимо у вас другу Жанну д'Арк, рятівницю Франції й її короля.

Мадам де Ментенон кілька хвилин сиділа мовчки. Обличчя її набрало звичайного спокійного вигляду, а очі неухважно дивилися на вишивання, тимчасом як вона обмірковувала в думці все сказане.

— Але справді ж... справді ж цього не може бути,— нарешті промовила вона.— Нащо вигадувати плани, які ніколи не можуть здійснитися?

— Чому?

— Хто з королів Франції був одружений із своєю підданою? Дивіться: кожна з європейських принцес простягає йому руку. Королева Франції повинна бути особою царської крові, як і остання покійна королева.

— Все це можна перемогти.

— А потім інтереси держави. Якщо король має намір одружитися, то він повинен зробити це заради могутнього союзу, підтримання дружби з сусідньою нацією або, нарешті, щоб придбати як придане за нареченою якусь провінцію.

— Вашим приданим, дочко моя, були б ті дари духу й плоті, якими обдарувало вас небо. У короля досить і грошей і володінь. Що ж до держави, то чим можна краще прислужитися державі, як не певністю, що в майбутньому король буде звільнений від тих сцен, які бувають тепер у цьому палаці?

— О, якби це справді було так! Але подумайте, отче мій, про тих, що оточують його: про дофіна, брата, міністрів. Ви знаєте, як це не сподобається їм і як їм легко примусити короля змінити його наміри. Ні, ні, це мрія, отче мій; цього ніколи не може бути.

Обличчя духовних осіб, які досі відкидали її слова усмішкою й заперечливим жестом, тепер затуманились, наче де Ментенон дійсно згадала про справжню перешкоду.

— Дочко моя,— серйозно промовив єзуїт,— в цьому ви повинні покладатися на церкву. Можливо, і ми маємо деякий вплив на короля і можемо повернути його на шлях істинний, навіть всупереч, коли треба буде, бажанню його рідних. Тільки майбутнє може показати, на чиему боці сила. Але ви? Кохання й обов'язок ведуть вас на один і той же шлях, і церква може цілком покладатися на вас?

— До останнього подиху, отче мій.

— А ви можете покладатися на церкву. Вона послужить вам, якщо й ви послужите їй.

— У мене не може бути бажань, вищих за ці.

— Ви будете нашою дочкою, нашою владаркою, нашою заступницею, і ви загоїте рани страждущої церкви.

— Ах, якби я могла зробити це!

— Так, ви можете. Доки ересь існує в країні, для істинно віруючих не може бути ні миру, ні спокою; це та плямочка цвілі, яка в майбутньому може зіпсувати весь плід, коли своєчасно не звернути на неї уваги.

— Чого ж ви бажаєте, отче мій?

— Гугенотів не повинно бути у Франції. Їх треба вигнати. Козлища хай відокремляться від овець. Король уже вагається. Лувуа тепер наш друг. Якщо й ви будете з нами, все буде гаразд.

— Але, отче мій, уявіть, як багато їх!

— Тим більше необхідно їх вигнати.

— І подумайте про страждання, які доведеться їм пере-терпіти у вигнанні.

— Сцілення в їхніх руках.

— Це правда. Але все ж мені шкода цих людей.

Отец Лашез і єпископ похитали головами.

— Так ви заступалися б за ворогів бога?

— Ні, ні; якщо вони справді вороги його.

— Чи можете ви ще сумніватися у цьому? Чи можливо, щоб ваше серце ще схилилося до ересі ваших юних років?

— Ні, ні, отче мій; але жорстоко й протиприродно забути, що мій батько й дід...

— Ну, вони самі дали відповідь перед богом за свої гріхи... Чи можливо ж, що церква помиляється у вас? Ви відмовляєте їй у першій її просьбі, зверненій до вас? Ви ладні прийняти нашу допомогу і разом з тим не хочете допомогти нам.

Мадам де Ментенон підвелася з виглядом, який свідчив, що вона остаточно вирішила щось.

— Ви мудріші за мене,— промовила вона,— і вам вручені інтереси церкви. Я виконаю ваш наказ.

— Ви обіцяєте?

— Так.

Обидва її співбесідники підняли руки вгору.

— Сьогодні благословенний день,— сказали вони,— і покоління, ще не народжені, вважатимуть його благословенним.

Мадам де Ментенон сиділа вражена перспективою, яка відкривалась перед нею. Як сказав єзуїт, вона завжди була честолюбною. І почасти їй уже вдавалось задовольнити свою честолюбність, бо не раз вона схиляла короля і його державу туди, куди хотіла. Але одружитися з королем, людиною, заради якої вона охоче життя своє віддала б, яку любила в глибині душі найчистішою, найвищою любов'ю, на яку тільки здатна жінка,— це перевищувало навіть її мрії. Так, вона буде не слабодухою Марією-Терезією, а, як висловився єзуїт, новою Жанною д'Арк, яка з'явилась, щоб направити на кращий шлях дорогу Францію і обожнюваного короля Франції. І коли для досягнення цієї мети їй доведеться зробити своє серце жорстоким проти гугенотів, то провина — якщо це дійсно провина — буде швидше тих, хто поставив цю умову, ніж її особисто. Дружина короля! Серце жінки і душа ентузіастки затріпотіли від самої думки про це.

Але за радістю раптом охопив сумнів і смуток. Адже ця чарівна перспектива не більше як божевільна мрія! І як могли ці люди бути такими певними, що держать у руках короля!

Єзуїт прочитав страх, що потьмарив ясність її погляду, і відповів на її думки перше, ніж вона висловила їх словами.

— Церква швидко виконує свої обіцянки,— промовив він вкрадливо.— І ви, дочко моя, повинні бути готові так само негайно діяти, коли настане ваш час.

— Я дала обіцянку, отче мій.

— Ну, так ми почнемо. Сьогодні ви лишитесь увесь вечір у себе в кімнаті.

— Так, отче мій.

— Король іще вагається. Я розмовляв з ним сьогодні. Серце його вже повно мороку й розпачу. Його краще «я» з огидою одвертається від своїх гріхів, і саме тепер, в момент першого гарячого пориву каяття, його можна схилити до виконання наміченої нами мети. Мені треба йти до нього і поговорити ще раз, і я піду просто звідси. А коли я поговорю з ним, він зараз же з'явиться до вас — або я даремне вивчав його серце протягом двадцяти років. Ми залишаємо вас і скоро не побачимось, але ви відчуєте результати нашої роботи і згадаєте дану церкві обіцянку.

Вони низько вклонилися і вийшли з кімнати, залишивши мадам де Ментенон в глибокому роздумі.

Минула година, потім друга, а вона все ще сиділа в кріслі перед п'яльцями, безпорадно опустивши руки й дожидаючи вирішення своєї долі. Вирішалося її майбутнє, а вона нічого не могла зробити. Денне світло змінилося на сірий присмерк, присмерк на п'тьму, а вона все сиділа й ждала. Часом у коридорі лунали кроки; вона тривожно поглядала на двері, і очі її спалахували радістю, яка швидко змінювалась на гірке розчарування. Нарешті, почувалася тверда, упевнена, владна хода. Вона схопилася на ноги з палаючими щоками й тріпочучим серцем. Двері відчинились, і в присмерку коридора вималювалась пряма, граціозна постать короля.

— Ваша величність?! Одну мить... мадмуазель зараз засвітить лампу.

— Не кличте її! — Він увійшов і зачинив за собою двері.— Франсуаза, темрява приємна мені, бо вона рятує мене від докорів, які можуть проглянути з ваших очей, якщо навіть ви будете такі ласкаві, що не висловіте їх словами.

— Докори, ваша величність! Боронь боже, щоб я дозволила собі вимовити їх.

— Коли я востаннє пішов од вас, Франсуаза, я був повен добрих намірів. Я намагався виконати їх і не виконав... не виконав. Я пам'ятаю, ви застерігали мене. Який я був нерозумний, не послухавши вашої поради!

— Усі ми слабі й смертні, ваша величність. Хто з нас не падав? Ні, сір, серце у мене крається, коли я бачу ваш смуток.

Король стояв коло каміна, затуливши обличчя руками. З його уривчастого дихання мадам де Ментенон зрозуміла, що він плаче. Увесь жаль, такий властивий жіночій душі, прокинувся в її серці, коли вона дивилась на цю безмовну постать, що стояла символом каяття в невиразному світлі. Рухом, повним співчуття, вона простягла руку і торкнулась на одну мить до рукава оксамитного камзола короля. Він зараз же обома руками схопив її руку. Вона не опиралась.

— Я не можу жити без вас, Франсуаза! — крикнув він.— Я найсамотніша людина в світі, наче живу на вершині високої гори, де навколо нікого немає. Хто мій друг? На кого я можу покластися? Одні обстоюють церкву, другі свої родини; більшість — самі себе. Але хто з них зовсім некорисливий? Ви моє краще «я», Франсуаза, ви мій ангел-охоронитель. Те, що каже преподобний отець, цілковита правда: чим

ближче я до вас, тим далі від усього поганого. Скажіть, Франсуаза, чи любите ви мене?

— Я люблю вас багато років, сир,— промовила вона тихим, але ясним голосом, голосом жінки, що ненавидить кокетування.

— Я сподівався на це, Франсуаза, і все ж тремтіння пробігає у мене по тілу, коли я чую від вас ці слова. Я знаю, що ні багатство, ні титул не приваблюють вас, і душа ваша схиляється більше до монастиря, ніж до палацу. Але я прошу вас лишитись тут і царювати. Чи згодні ви бути моєю дружиною, Франсуаза?

Отже, момент і справді настав. Вона помовчала хвилину, тільки одну хвилину, перше ніж зробити останній рішучий крок; але навіть ця коротка затримка була занадто довга для нетерпіння короля.

— Чи згодні ви, Франсуаза? — скрикнув він, і страх зазвучав у його голосі.

— Хай зробить мене бог гідною такої честі, ваша величність! — промовила вона. — Присягаюсь, що коли я проживу ще стільки ж часу, то кожную хвилину свого життя покладу на те, щоб зробити вас щасливішим!

Вона стала навколішки, і король, все ще тримаючі її руку, став теж.

— А я присягаюсь,— сказав він,— що, коли теж проживу ще стільки ж часу, ви будете віднині й назавжди єдиною жінкою для мене.

Розділ XII

ПРИЙОМ У КОРОЛЯ

Можливо, мадмуазель Нанон, повірниця мадам де Ментенон, довідалась дещо про це побачення, або отець Лашез з проникливістю, властивою його ордену, зробив висновок, що гласність — найкращий засіб примусити короля виконати свій намір, але, як би там не було, другого ж дня при дворі стало відомо, що колишня фаворитка знов у немилості і що йдеться про шлюб між королем і гувернанткою його дітей. Ця звістка, яку пошепки переказували при «*petit lever*», підтвердилась на «*grand entrée*» і стала темою загальної розмови на той час, коли король повернувся з каплиці. Яскраві шовки й капелюхи з пір'ям знову пішли у шафи та коробки, і повернулися з вигнання темні кафтани й скромні жіночі вбрання. Скуюдері та Кальпернеді поступи-

лися місцем молитовникові і святому Фомі Кемпійському, а Бурдалу, який цілий тиждень проповідував перед порожніми лавами, побачив свою каплицю напханою стомленими, нудьгуючими придворними й дамами із свічками в руках. До півдня новина облетіла весь двір, за винятком мадам де Монтеспань. Стривожена відсутністю коханця, вона лишилась у себе в кімнаті в погордливій самотності, нічого не підозріваючи про те, що сталося. Багатьом хотілося б сказати їй цю новину, але за останній час король став такий хиткий, що ніхто не зважувався нажити собі смертельного ворога в тій, яка, може, через кілька днів буде знову тримати в своїх руках життя й долю всього двору.

Людовік, з вродженого егоїзму, так звик дивитися на всі події тільки з того боку, який стосувався його особисто, що йому й на думку не могло спасти, щоб многостраждальна сім'я, яка завжди покірно виконувала всі його вимоги, наважилась що-небудь заперечити проти нового наміру монарха. Тому він дуже здивувався, коли по півдні брат короля, попросивши у нього приватну аудієнцію, ввійшов до нього в кімнату не з властивим йому смиренним виглядом і без звичайної ласкавої усмішки, а похмуро насупившись.

Мосьє являв собою чудну пародію на свого вінценосного брата. Він був нижчий за нього на зріст, але через величезні каблуки здавався високим. З обличчя був непривабливим. Товстий, він ходив трохи перевалюючись і носив величезний парик, довгі буклі якого спадали йому на плечі. Обличчя в нього було довгастіше й смуглявіше, ніж у короля, ніс випинався дужче, але очі були такі самі, як у брата: великі, карі, успадковані обома ними від Анни Австрійської. В нього не було простого і разом з тим величавого смаку, яким визначалась одяг монарха; одяг був обвішаний стьошками, що маяли й шелестіли, коли він ішов; величезні жмути їх зовсім закривали ноги. Хрести, зірки, коштовності й відзнаки були розкидані по всій одязі; широка блакитна стьошка ордена св. духа красувалась на його кафтані; великий бант на кінці цієї стьожки був ненадійною підтримкою для обсіпаної діамантами шпаги. Така була постать, що підкотилась до короля, тримаючи в руці капелюх з силою пір'я. Розумом, як і зовнішнім виглядом, він являв собою комічну копію монарха.

— Що це, мосьє, сьогодні ви наче не такі веселі, як звичайно? — усміхаючись промовив король. — Одяг у вас, правда, яскравих кольорів, але чоло ваше хмурне. Сподіваюсь, що «мадам» і герцог Шартрський здорові?

— Так, вони здорові, ваша величність, але сумні, як і я, і з тієї самої причини.

— Он як! А яка ж це причина?

— Чи порушував я коли мій обов'язок молодшого брата, ваша величність?

— Ніколи, Філіп, ніколи! — сказав король, ласкаво кладучи руку на плече братові.— Ви даєте чудовий приклад моїм підданам.

— Так чому ж ви хочете образити мене?

— Філіп!

— Так, сир, повторюю — образити. Ми — королівської крові, як і наші жінки. Ви одружилися з іспанською принцесою, я — з баварською. Це була поблажливість, проте я все-таки повінчався з нею. Моя перша дружина була англійська принцеса. Як можемо ми прийняти в нашу сім'ю, що входила в такі союзи, жінку, вдову горбаня-поета, автора пасквілів, ім'я якого стало людським посміховищем по всій Європі!

Король здивовано дивився на брата, але при цих словах здивовання змінилося на гнів.

— Присягаюсь честю! — крикнув він.— Присягаюсь честю! Я тільки що говорив, що ви чудовий брат, але боюсь, що висновок мій був трохи передчасний. Отже, ви насмілюєтесь іти проти дами, вибраної мною за дружину?

— Так, сир.

— А з якого права?

— З права родинної честі, ваша величність, яка так само стосується мене, як і вас.

— Невже ви досі не навчились, що в цій державі я — єдине джерело честі, і що кожен, кого вшаную я, тим самим стає гідним пошани? Якби я взяв жебрачку з вулиці Пуассоньєр, то й її зміг би поставити на таку височінь, що найзнатніші вельможі повинні були б схилитись перед нею. Хіба ви цього не знаєте?

— Ні, не знаю! — крикнув брат короля з упертістю слабої роздратованої людини.— Я вважаю це за образу мені і моїй дружині.

— Вашій дружині? Я дуже поважаю Шарлотту-Єлізавету Баварську, але чим вона вища за жінку, дід якої був дорогим другом і товаришем по зброї Генріха Великого? Годі! Я не принижусь до того, щоб розмовляти з вами про це. Ідіть і не з'являйтесь до мене, доки не навчитесь не втручатися в мої справи.

— І все ж моя дружина не буде знатися з нею! — насмішкувато промовив мосьє.

Король поривчасто кинувся до нього; той повернувся і зник з кімнати так швидко, як тільки дозволяли йому незграбна хода й високі каблуки.

Але королеві не судилося мати спокій цього дня. Коли вчора друзі мадам де Ментенон збирались коло неї, то сьогодні діяли вороги. Тільки зник брат короля, як у кімнату квапливо вбіг юнак, на багатій одежі якого виднілися сліди їзди по курній дорозі. Це був молодий чоловік, блідий, з каштановим волоссям, з рисами обличчя, схожими на короля, крім носа, скаліченого в дитинстві. Побачивши його, король прояснів, але знову насупився, коли юнак, кинувшись вперед, упав навколішки.

— О, ваша величність! — скрикнув він, — звільніть нас від цього горя! Звільніть нас від цього приниження! Благаю вас, подумайте спершу, ніж зробите те, що завдасть безчестя вам і нам.

Король відхитнувся від нього і сердито став ходити по кімнаті.

— Це нестерпно! — крикнув він. — Це було погано з боку мого брата, але ще гірше з боку мого сина. Ви у змові з ним, Людовік. Мосьє навчив вас зіграти цю роль.

Дофін підвівся з колін і пильно глянув на розгніваного батька.

— Я не бачив дяді, — промовив він. — Я був у Медоні, коли почув цю новину... цю жахливу новину... І я зараз же скочив на коня, сір, і прискакав сюди, щоб благодіяти вас ще раз обміркувати все, перше ніж принизити так наш королівський дім.

— Ви зухвалі, Людовік.

— Я не хочу бути зухвалим, ваша величність. Але пригадайте, сір, що моя мати була королева, і було б дуже дивно, якби в мене мачухою була якась...

Король підняв руку таким владним жестом, що слова завмерли на вустах дофіна.

— Замокніть! — крикнув він, — а то ви можете сказати слово, яке розкриє прірву між нами. Невже ж я гірший від найнікчемнішого з моїх підданих, який має право слухатись свого серця в особистих справах?

— Це не особиста ваша справа, сір; усі ваші вчинки відбиваються на вашій родині. Славні подвиги вашого царювання надали нового блиску династії Бурбонів. О, не затьмарюйте цього блиску, ваша величність! Навколішки благаю вас!

— Ви говорите, як дурень! — грубо крикнув батько. — Я маю намір одружитися з найчарівнішою й найдоброчесні-

шою дамою однієї з самих древніх і родовитих фамілій Франції, а по-вашому виходить, ніби я збираюся зробити щось принизливе й нечуване. Що ви маєте проти цієї дами?

— Вона — дочка людини, пороки якої всім добре відомі; її брат має препогану репутацію; сама вона провадила життя-авантюристки; нарешті, вона вдова потвори-писакі і займає у палаці місце служниці.

Під час цієї одвертої мови король кілька разів тупав ногою по килиму, а при останніх словах він оскаженів.

— Як ви смієте називати так виховательку моїх дітей! — крикнув він. Очі короля метали блискавки.— Я кажу, чуєте, що немає нічого вищого за це звання в моїй державі. Ідьте негайно в Медон, шановний пане, і ніколи не смійте й згадувати про це. Геть, кажу вам! Коли, з волі божої, ви станете королем цієї країни, ви матимете право робити все, як схочете, але доти не наслідуйте суперечити планам того, хто є і вашим батьком і вашим королем.

Молодий чоловік низько вклонився і з гідністю рушив до дверей, але на порозі затримався.

— Зі мною приїхав абат Фенелон, ваша величність. Угодно вам прийняти його?

— Геть, геть! — несамовито крикнув король, метаючись по кімнаті. Обличчя його було таке ж гнівне, а очі блищали гарячковим збудженням.

Дофін вийшов з кабінету, і слідом за ним туди ввійшов високий, худий священник років сорока, дивовижної вроди, з блідим обличчям і виразними рисами. Його невимушені і разом з тим шанобливі манери свідчили про довге перебування при дворі.

Король круто повернувся й глянув на абата підозрілим поглядом.

— Доброго ранку, абат Фенелон, — сказав він. — Можу спитати, яка мета вашого приходу?

— Ви часто прихильно питали моєї смиренної поради, ваша величність, і навіть потім висловлювали своє задоволення, що слухались її.

— Ну? ну? ну? — нетерпляче пробурчав король.

— Коли справедлива поголоска, то ваша величність в цей час переживаєте кризу, і безстороння порада може мати для вас значення. Чи треба говорити, що...

— До чого всі ці слова? — перебив король. — Вас прислано, щоб зробити спробу підбурити мене проти мадам де Ментенон...

— Ваша величність, від цієї дами я не бачив нічого, крім

добра. Я поважаю й шаную її більше, ніж яку іншу жінку у Франції.

— В такому разі, абат, я певен, що ви з радістю довідаєтесь про мій намір одружитися з нею. Прощайте, абат. Жалкую, що не маю змоги приділити більше часу цій вельми цікавій розмові.

— Але, ваша величність...

— Коли у мене виникають сумніви, я високо ціную ваші поради, абат. В даному разі у мене, на щастя, немає ні найменших сумнівів. Маю честь побажати вам всього доброго.

Перший вибух гніву короля вгамувався, і лишилось тільки холодне гірке почуття, але ще більш небезпечне для його супротивників. Абат змушений був замовкнути, незважаючи на всю свою спритність і бистродумність. Задкуючи, він віддав три низьких поклони, згідно з придворним етикетом, і вийшов з кімнати.

Але королеві ненадовго дали спокій. Супротивники його наміру добре знали, що упертою настирливістю вдавалося часом зламати його волю, і сподівались зробити це й тепер. В кімнату увійшов міністр Лувау у величезному парикау, з своєю величною поставою й погордливими манерами. Однак деяке збентеження з'явилось на його аристократичному обличчі, коли він зустрів гнівний погляд короля.

— Ну що ще, Лувау? — нетерпляче спитав Людовік.

— Тільки одна нова державна справа, ваша величність, зате така, що важливістю своєю примусила забути всі інші.

— Яка?

— Ваш шлюб, ваша величність.

— Ви не схвалюєте його?

— О, ваша величність, чи можу я схвалювати його?

— Геть з моєї кімнати, пане! Що? Ви хочете замучити мене на смерть своїми чіпляннями? Що? Ви насмілюєтесь залишатись, коли я наказую вам вийти?

Король сердито підійшов до міністра, але Лувау раптом витяг з ножен шпагу. Людовік відскочив назад з виразом переляку й здивування на обличчі. Лувау шанобливо простяг йому ручку шпаги.

— Пройміть нею моє серце, ваша величність! — крикнув міністр, падаючи навколішки. Все його величезне тіло трусило від хвилювання.— Я не можу пережити занепаду вашої слави!

— Боже мій! — крикнув король, кидаючи на підлогу шпагу і хапаючись руками за голову.— Мені здається, ви всі

змовились звести мене з розуму. Чи мучили коли-небудь кого так, як мучать мене? Адже це буде приватний шлюб, який не має ніякого відношення до держави. Чуєте мене? Розумієте? Чого вам іще треба?

Лувуа підвівся і вклав шпагу в ножни.

— Ваша величність вирішили остаточно?

— Остаточно.

— То я не маю права нічого більше говорити. Я виконав свій обов'язок.

Він вийшов з сумно похиленою головою, але справді від серця у нього відлягло, бо слова короля надали міністрові певності, що ненависна йому жінка, навіть ставши дружиною Людовіка, не стане королевою Франції.

Дальші нападки не похитнули вирішення короля, а тільки довели його до надмірного роздратування. Такий сильний опір був новиною для людини, воля якої була єдиним законом країни. Він був сердитий, знервований, і хоч не жалкував за своїм вирішенням, але з нерозсудливою запальністю хотів помститись за пережиті ним неприємності на тих, поради яких послухався. Тому вираз обличчя короля був не дуже ласкавий, коли черговий камергер впустив у кімнату шановного отця Лашеза, його сповідника.

— Бажаю вам повного щастя, ваша величність,— промовив єзуїт,— і від щирого серця вітаю з вашим великим наміром, який дасть вам задоволення як в тутешньому світі, так і в майбутньому.

— Досі я не відчував ні щастя, ні задоволення, отче мій! — роздратовано заперечив король.— Ніколи в житті я не переживав нічого подібного. Весь двір стояв тут передо мною навколішках, благаючи змінити мій намір.

Єзуїт тривожно глянув на нього своїми проникливими сірими очима.

— На щастя, ваша величність — людина сильної волі, яку не дуже легко похитнути, як думають деякі,— сказав він.

— Так, так, я не піддавався ні на хвилину. А все ж мушу визнати, що дуже неприємно мати проти себе стількох людей. Я певен, що рідко хто встояв би на моєму місці.

— Тепер-то й слід виявити твердість, ваша величність. Сатана шаліє, бачачи, як ви видираєтеся з його пазурів, і нацьковує всіх своїх друзів, посилає всіх своїх прибічників, силкуючись удержати вас у своїй диявольській владі.

Але короля не так легко було заспокоїти.

— Знаєте, отче мій,— промовив він,— ви, здається, не дуже шануєте мою родину. Мій брат і мій син, абат Фенелон

і військовий міністр — ось ті прибічники сатани, про яких ви згадуєте.

— Тим більше честі вашій величності, що ви зуміли встояти проти них. Ви вчинили благородно, ваша величність. Ви заслужили похвалу і благословення святої церкви.

— Сподіваюсь, що я був справедливим, отче мій! — серйозно заявив король. — Буду радий побачитися з вами пізніше увечері, а поки що я мушу лишитись на самоті з моїми думками.

Отець Лашез вийшов із кабінету, сумніваючись у справжніх намірах короля. Було очевидно, що благання близьких дуже захитали його вирішення, хоч і не змінили його зовсім. Який буде результат, коли посипляться нові благання? А що вони будуть, це так само певно, як те, що за пільмою йде світло. Необхідно зробити якийсь спритний хід, щоб негайно викликати кризу. Адже кожен прогааний час допомагає супротивникам. Вагаться — значить програти гру. Настав час ризнути всім.

Єпископ із Мо ждав його в прийомній, і отець Лашез кількома короткими фразами змалював йому всю небезпеку становища, вказавши засіб, який може, на його думку, запобігти їй. Обидва подались у кімнату мадам де Ментенон. Та вже скинула темний одяг вдови, який носила відтоді, як оселилась при дворі, і замінила його на більш підхоже до майбутньої події багате, але просте вбрання з білого атласу, оздоблене сріблом. В її густих темних косах блищав діамант. Ця зміна ще більш освіжила обличчя й постать, і без того дуже молодяві. Коли змовники побачили прекрасний колір цього обличчя, правильні риси, такі спокійні й гарні, дивну грацію постаті, вони відчули, що коли їх і жде невдача, то вже ніяк не через вибране ними знаряддя впливу.

Побачивши їх, мадам де Ментенон устала з місця. З виразу її обличчя було ясно видно, що вона помітила тривогу, яка сповнювала їх душі.

— Ви принесли погані новини! — скрикнула вона.

— Ні, ні, дочко моя, — заспокоїв єпископ. — Але нам треба бути насторожі, бо нашим ворогам дуже хотілося б відвернути від вас Людовіка.

Обличчя де Ментенон просяяло, коли назвали її коханого.

— Ах, ви не знаєте! — промовила вона. — Він дав слово. Я вірю йому, як самій собі.

Та розумний єзуїт не довіряв інтуїції жінки.

— Наші супротивники численні й сильні,— сказав він, похитуючи головою.— Якщо король і встоїть, то йому завжди набридатимуть, і тоді життя здасться йому темнішим, замість того, щоб прояснити — звичайно, крім моменту перебування в промінні, яке йде від вас, мадам. Треба кінчати цю справу.

— Як саме, отче мій?

— Шлюб має відбутися негайно.

— Негайно!

— Так. Коли можливо, сьогодні вночі.

— О, ви вимагаєте занадто багато, отче мій! Король нізащо не погодиться на таку пропозицію...

— Він сам зробить її.

— Чому?

— Тому, що ми примусимо його до цього. Тільки так буде переможена опозиція. Коли шлюб стане фактом, двір змушений буде визнати його, а доти опір не припиниться.

— Що ж я повинна робити, отче мій?

— Відмовитись від короля.

— Як? Від нього? — Вона зблідла, як лілія, непорозуміло дивлячись в обличчя езуїтові.

— Це найкраще, що ви можете зробити, мадам.

— Ах, отче мій, я могла б, так, могла б зробити це минулого місяця, минулого тижня, навіть учора вранці. Але тепер? О! Це розіб'є мені серце.

— Не бійтесь, мадам. Ми даємо вам добру пораду. Ідіть зараз же до короля. Скажіть йому, що до вас дійшли чутки про всі неприємності, які він витерпів через вас. Ви не можете знести думки про те, що станете причиною розладу в його родині, а тому звільняєте короля від даної ним обіцянки і назавжди кидаєте двір.

— Іти тепер? Зараз же?

— Так, не гаючи ні однієї хвилини.

Вона накинула на плечі легку накидку.

— Я роблю за вашою порадою,— промовила вона.— Вірю, що ви розумніші від мене. А що, як він піймає мене на слові.

— Він на це не здатний.

— Страшний ризик!

— Без ризику не досягнеш такої великої мети. Ідіть, дитино моя, і хай благословить вас бог!

У КОРОЛЯ З'ЯВЛЯЮТЬСЯ ДЕЯКІ ІДЕЇ

Король лишився в кабінеті сам. Поринувши в похмурі думки, він обмірковував способи, як здійснити свій намір і разом усунути опозицію, що, як виявилось, була сильна й численна. Нараз хтось постукав у двері, і в півтемряві він побачив постать жінки, про яку тільки що думав. Король схопився з місця і простягнув до неї руки з усмішкою, яка заспокоїла б її, коли б вона хоч на мить сумнівалась у його постійності.

— Франсуаза! Ви тут! Нарешті, за цілий день, у мене перший бажаний гість.

— Боюсь, що вас дуже схвилювали, ваша величність.

— Так, правда.

— Я знаю ліки.

— Які?

— Я покину палац, сир, і ви забудете те, що сталося між нами. Я внесла розлад туди, де сподівалась оселити спокій. Дозвольте мені виїхати в Сен-Сір або в абатство Фонтевро, і вам не доведеться йти на жертву через мене.

Король зблід, як смерть, ухопившись тремтячою рукою за її накидку, немов боячись, що вона негайно виконає свій намір. Протягом стількох років він звик звірятись на її розум. Він звертався до неї за порадою завжди, коли потрібна була підтримка. Навіть тоді, коли, як наприклад, на минулому тижні, він тимчасово віддалявся від неї, йому все-таки необхідно було знати, що його вірна, всепрощаюча подруга, яка завжди уміє розважити, тут, близько, поряд, готова підтримати короля і порадою і співчуттям. Але щоб вона могла покинути його тепер і назавжди — це ніколи не спадало королеві на думку, і серце його похололо від здивування й тривоги.

— Ви не зробите цього, Франсуаза! — вигукнув він тремтячим голосом. — Ні, ні, неможливо, ви говорите це в жарт!

— Серце моє розіб'ється, якщо я покину вас, сир, але воно розривається й тепер від свідомості, що ради мене ви віддаляєтесь від родини й міністрів.

— Що? Хіба я не король? Хіба я не можу робити так, як я хочу, не звертаючи на них уваги? Ні, ні, Франсуаза, не кидайте мене! Лишайтеся зі мною і будьте моєю дружиною.

Від хвилювання він ледве міг говорити і все тримав її за одяг. Він завжди дорожив нею, але ще більше тепер, коли

раптом виникла загроза втратити її. Де Ментенон, відчувши свою силу й вигоду свого становища, цілком використала їх.

— До шлюбу безперечно повинен пройти якийсь час, ваша величність. А ви будете неминуче зазнавати всяких неприємностей. Як можу я почувати себе щасливою, знаючи, що викликала стільки неприємностей для вас за цей довгий період?

— А нащо йому бути таким довгим, Франсуаза?

— Один день, який ви будете нещасні через мене, вже занадто довгий, ваша величність... Я з розпачем думаю про це; повірте, мені краще покинути вас.

— Ніколи! Ви не поїдете! Нащо вам ждати хоча б один день, Франсуаза? Я готовий. Ви теж. Чому нам не повінчатися зараз же?

— Зараз же! О, ваша величність!

— Ми й повінчаємось. Така моя воля. Це мій наказ. Це моя відповідь тим, хто надумав керувати мною. Вони нічого не знатимуть, поки не відбудеться шлюб, а тоді подивимось, хто з них насмілиться поставитись без пошани до моєї дружини. Повінчаємось таємно, Франсуаза. Сьогодні ж уночі я пошлю за паризьким архієпископом, і, присягаюсь, хоча б уся Франція повстала проти цього, ми будемо чоловіком і жінкою до його від'їзду.

— Це ваша воля, ваша величність?

— Так, а по ваших очах я бачу, що й ваша. Не гаймо ж ні хвилини, Франсуаза. Яка щаслива думка! Це примусить замовкнути назавжди їхні язики. Вони дізнаються, коли вже все скінчиться, але не раніше. Ідіть до себе в кімнату, дорогий друже, найвірніша з жінок! Нова зустріч наша буде моментом початку нашого союзу, якого не зможуть порушити ні двір, ні все королівство.

Людовік весь тремтів від хвилювання, вирішивши це. Вираз сумніву й незадоволення зник з його обличчя, і він, усміхаючись, з блискучими очима, швидко ходив по кімнаті. Потім він торкнувся маленького золотого дзвіночка, на який з'явився камердинер короля Бонтан.

— Котра година, Бонтан?

— Скоро шість, ваша величність.

— Гм! — Король думав кілька хвилин. — Бонтан, ви знаєте, де капітан де Катіна?

— Він був у саду, ваша величність, але я чув, що він збирається виїздити вночі до Парижа.

— Він іде сам?

— З приятелем.

— Хто його приятель? Гвардійський офіцер?

— Ні, ваша величність; це чужинець з-за моря, як я чув, з Америки. Він уже кілька днів тут, і Катіна показував йому чудеса палацу вашої величності.

— Чужинець? Тим краще. Ідіть, Бонтан, і приведіть до мене їх обох.

— Сподіваюсь, що вони ще тут, ваша величність. Я перевірю.

Він вибіг з кабінету і через десять хвилин повернувся.

— Ну?

— Мені пощастило, ваша величність. Їм уже привели коней, і вони ставили ноги в стремена, коли я розшукав їх.

— Де ж вони?

— Дожидають наказів вашої величності в прийомній.

— Впустіть їх, Бонтан, і не допускайте сюди нікого, навіть міністра, аж поки вони не підуть від мене.

Аудієнція у короля входила в коло обов'язків де Катіна, але він з величезним здивуванням вислухав від Бонтана наказ привести з собою й приятеля. Він похапцем прошепотів молодому американцеві вказівки, як йому слід поводитись, що треба робити і чого уникати. Бонтан з'явився знову і привів їх до короля.

З почуттям цікавості, трохи змішаної зі страхом, Амос Грін, для якого губернатор Нью-Йорка Дуган був втіленням найвищої людської влади, входив тепер у кімнату наймогутнішого монарха християнського світу.

Розкішна обстановка прийомної, де йому довелось дождатися, оксамит, картини, позолота, юрба гарно вбраних придворних і пишних гвардійців — все це вплинуло на його уяву, і він ждав, що з'явиться якась велична, надзвичайна постать у мантиї й короні. Коли ж погляд його впав на чепурну постать скромно вбраної людини з блискучими очима, на півголови нижчої від нього, Грін мимохіть обіг поглядом усю кімнату, щоб переконатися, чи дійсно це король, чи один з тих численних придворних, які стояли між королем і зовнішнім світом. З шанобливого поклону свого супутника він здогадався, що це й є сам король. Грін поклонився і знову швидко випростався з гідністю простої людини, вихованої в школі природи.

— Добрий вечір, капітан де Катіна! — промовив король, приємно усміхнувшись. — Ваш приятель, я чув, чужоземець. Сподіваюсь, пане, ви побачили тут щось цікаве і варте уваги?

— Так, ваша величність, я оглянув ваше велике місто. Та й дивне ж воно! А приятель показав мені цей палац з його лісами й садами. Коли я повернусь до своєї країни,

в мене багато чого знайдеться розповісти про те, що я бачив у вашій прекрасній країні.

— Ви розмовляєте по-французькому, а тим часом самі ви не з Канади?

— Ні, ваша величність, я з англійських провінцій Америки.

Король з цікавістю дивився на могутню постать, сміливий вираз обличчя й вільну поставу молодого іноземця, і нараз у голові його майнула згадка про небезпеки, які, за словами графа де Фронтенака, загрожували урядові з боку цих колоній. Коли перед ним типовий представник цієї раси, то, справді, краще мати такий народ другом, ніж ворогом. Але в цей час думки його були спрямовані зовсім не на державні справи, і він швидко віддав накази де Катіна:

— Сьогодні ви поїдете в справах служби до Парижа. Ваш друг може їхати з вами. Удвох безпечніше, коли йдеться про державне доручення. Але я хочу, щоб ви підждали, доки настане ніч.

— Слухаю, ваша величність.

— Ніхто не повинен знати про дане вам доручення; пильнуйте, щоб ніхто не простежив за вами. Ви знаєте будинок архієпископа Гарле, прелата Парижа?

— Так, ваша величність.

— Ви передасте архієпископові наказ виїхати сюди і рівно опівночі бути біля хвіртки з північно-східного боку. Щоб ніщо не затримало його. Буря чи гарна погода — він повинен бути тут. Справа надзвичайної ваги.

— Ваш наказ буде передано точно, ваша величність.

— Дуже добре! Прощайте, капітан. Прощайте, пане. Сподіваюсь, ви будете задоволені своїм перебуванням у Франції.

Він жестом руки, з чарівною грацією, яка здобула йому стільки поклонників, відпустив молодих людей.

Розділ XIV

ОСТАННЯ КАРТА

Мадам де Монтеспань все ще сиділа в своїх апартаментах. Відсутність короля тривожила її, але вона не хотіла виявляти свого хвилювання перед придворними і розпитувати їх про причини, через які затримався візит. Поки вона лишалася у себе, нічого не знаючи про несподівану зміну своєї долі, її діяльний і енергійний спільник не проминав

увагою ні однієї події, пильнуючи її інтересів, мовби вони були його власними. Та по суті так і було. Пан де Вівонн придбав усе, чого палко хотів — гроші, землі й почесні, — завдяки впливові сестри і добре розумів, що слідом за її падінням швидко настане і його власне. З природи сміливий, нерозбірливий у засобах, спритний, він був із тих людей, які ведуть гру до кінця з усією властивою їм енергією й хитрістю. Завжди в курсі всіх придворних подій, він з тієї хвилини, як почув про намір короля, весь час крутився в прийомній, роблячи свої власні висновки з усього, що діялось перед ним. Ніщо не сховалось від його очей — ні засмучені, незадоволені обличчя брата короля й дофіна, ні візит отця Лашеза та Боссюета до мадам де Ментенон, ні її повернення від короля, ні перемога, що сяяла в її погляді. Він бачив, як Бонтан вийшов з кімнати і трохи згодом привів гвардійця та його друга. Він чув, як ці два звеліли подати їм коней через дві години, і, нарешті, через слугу-шпигуна дізнався, що в кімнаті мадам де Ментенон незвичайна метушня, що мадмуазель Нано мало не збожеволіла від хвилювання і що дві придворних кравчихи спішно викликані туди. Але всю навислу небезпеку він відчув тільки тоді, коли від того ж таки слуги довідався, що на ніч готують кімнату для архієпископа паризького. Мадам де Монтеспань провела вечір на канапці, в найгіршому настрої. Вона сердилась на всіх прибічних; почала було читати, але кинула книгу. Почала писати — і роздерла лист. Тисячі підозр і страхів переплітались в її голові. Що сталося з королем? Учора він був холодний і шохвилини поглядав на годинника. А сьогодні й зовсім не прийшов. Може, подагра? Чи неже вона знову втрачає владу над ним? Ні, цього не може бути! Вона повернула на канапці і заглянула в дзеркало на протилежному боці. Тільки що засвітили безліч свічок, і в кімнаті стало ясно, як удень. У дзеркалі відбивалась залита світлом кімната, канапа, обтягнута темно-червоною матерією, і самотня постать в легкому білому пеньюарі, оздобленому сріблом. Де Монтеспань підперла голову ліктем і довго любувалась своїми глибокими очима з густими темними віями, красивим вигином білої шиї й бездоганним овалом обличчя. Вона розглядала все пильно, уважно, мовби перед нею була суперниця, але ніде не могла знайти слідів неблаганного часу. Отже, вона, як і колись, вродлива. І коли цій вроді вдалося скорити короля, то хіба її не досить для того, щоб і вдержати його? Звичайно, досить. Вона докоряла собі за непотрібні побоювання. Мабуть, він захворів, а може, ще й прийде. О! Хтось стукнув дверима і швидко йшов через

прийомну. Хто це? Король чи посланець із запискою від нього? Ні, перед нею стояв її брат: з витягнутим обличчям і розгубленими очима, він мав вигляд людини, пригніченої поганими звістками. Увійшовши в кімнату, він старанно замкнув двері за собою, так само і в будуар.

— Ніхто не перешкодить нам,— задихаючись, промовив він.— Я поспішив сюди, бо дорога кожна хвилина. Король нічого не казав вам?

— Нічого.

Вона скочила на ноги. Обличчя її було таке ж бліде, як і братове.

— Настав час діяти, Франсуаза. Спокій та енергія — ось властивості характеру, завжди притаманні Мортемарам. Не дождайтесь удару, а збирайтеся з силами гідно його зустріти.

— Що сталось?

Вона силкувалася говорити звичайним тоном, але тільки шепіт вилетів з її засмаглих губ.

— Король збирається одружитись з мадам де Ментенон.

— З г у в е р н а н т к о ю? З удовою Скаррона? Це безглуздя!

— І все ж правда.

— Одружитись? Ви сказали одружитись?

— Так, він хоче одружитися з нею.

Монтеспань презирливо сплеснула руками і зареготала голосним, гірким сміхом.

— Вас легко налякати, брате мій! — промовила вона нарешті.— Ах, ви не знаєте вашої сестри. Певно, ви більше цінили б мої сили, коли б не були мені братом. Дайте мені день, тільки один день, і ви побачите Людовіка, гордого Людовіка, коли він навколішках благатиме мене простити образу. Чуєте? Він неспроможний розбити пута пристрасті, що зв'язують його. Мені потрібен лише один день, щоб повернути його до себе...

— Але у вас не буде цього дня.

— Як?

— Шлюб відбудеться сьогодні вночі.

— Ви збожеволіли, Шарль!

— Я певен у цьому.

Кількома уривчастими словами де Вівонн переказав сестрі все, що знав. Вона слухала його з суворим обличчям, все міцніше й міцніше стискаючи руки. Але він сказав правду про Мортемарів. У жилах їх текла кров борців, і момент сутички був для них розквітом сили. В міру того як мадам де Монтеспань слухала оповідання брата, ненависть, більша

ніж розпач, сповнювала її душу, і вся її вроджена енергія закипала бажанням боротьби.

— Я піду до нього! — промовила вона, прямуючи до дверей.

— Ні, ні, Франсуаза. Повірте мені, ви загубите все, коли зараз підете туди. Караулові дано суворий наказ нікого не пускати до короля.

— Але я наполягатиму, і мене пропустять.

— Ні, сестро, це цілком даремно. Я говорив з офіцером, наказ найсуворіший.

— Я доб'юсь негайного побачення.

— Ні, ви не підете! — він заступив спиною двері. — Я переконаний, що це даремно, і не хочу, щоб моя сестра стала посміховищем двору, намагаючись вдертися в кімнату людини, яка відштовхує її.

Щоки де Монтеспань спалахнули, і вона нерішуче зупинилась.

— Якби в мене був тільки один день, Шарль, я певна, що мені вдалося б повернути його знову. Тут діяв чийсь інший вплив, може, цього всюдисущого єзуїта або висококомовного Боссюета. Один, лише один день, і я розіб'ю їх каверзи. Хіба я не бачу, як вони малюють картини пекельного полум'я перед очима короля, наче дратують бика червоним факелом? О, коли б я могла перемогти їх усіх сьогодні ввечері! Ця жінка, о, ця проклята жінка! Хитра гадюка, яку я відіграла у себе на грудях! Ах, я швидше погодилася б бачити Людовіка мертвим, ніж одруженим з нею! Шарль, Шарль, треба перешкодити цьому шлюбові, неодмінно зупинити його. Я віддам усе, все на світі, щоб перешкодити йому.

— Що ви дасте, сестро?

Вона розгублено глянула на брата.

— Як! Невже ви хочете, щоб я купила вас? — здивувалась вона.

— Ні, але я хочу купити інших.

— А! Отже, є який-небудь шанс на успіх?

— Одним-єдиний. Але час, іде. Мені треба грошей.

— Скільки?

— Чим більше, тим краще. Все, що можете дати.

Тремтячими від нетерпіння руками мадам де Монтеспань відкрила потайну шафу в стіні, куди ховада свої коштовності. Яскравий блиск їх засліпив її брата, що заглянув туди через плече сестри.

В одній великій купі лежали великі рубіни, дорогі ізумруди, красиві берили, блискучі діаманти — ознаки милості короля, зібрані нею більше, як за п'ятнадцять років. По один

бік шафи було три шухляди. Вона відімкнула нижню, вщерть повну блискучих луідорів.

— Беріть, скільки треба! — промовила вона.— А тепер ваш план! Швидше!

Де Вівонн напхав у кишені грошей. Монети проскакували між пальцями, падали додолу і розкочувались, але ні брат, ні сестра не звертали на це ніякої уваги.

— Ваш план? — повторяла вона.

— Нам треба перешкодити архієпископові приїхати сюди. Тоді шлюб буде відкладений до завтрашнього вечора, і у вас вистачить часу, щоб діяти.

— Але як перешкодити його приїздові?

— У палаці знайдеться з десяток добрих шпаг, які можна купити за меншу суму, ніж та, що лежить в одній з моїх кишень. Делатуш, молодий Тюрбевіль, старий майор Дескар, Раймонд де Карнак і четверо Латурів. Я зберу їх і зроблю на дорозі засідку.

— Щоб перехопити архієпископа?

— Ні, посланих по нього.

— О, чудово! Ви найкращий з братів! Коли вони не попадуть до Парижа, ми врятовані. Ідіть, біжіть, не гайте ні хвилини, мій добрий Шарль!

— Все це дуже добре, Франсуаза, але що нам робити з посланцями, коли впіймаємо їх? Мені здається, ми ризикуємо головою. В усякому разі вони — гонці короля, і навряд чи нам вигідно проштрикнути їх шпагами.

— Ви так думаєте?

— Ми ніколи не добилися б прощення за це.

— Але згадайте: перше ніж розглянуть на суді цю справу, я поверну свій колишній вплив на короля.

— Усе це добре, сестро, проте, чи довго триватиме цей вплив? Що й казати, приємне життя, коли при першій зміні настрою фавора нам доведеться тікати з королівства! Ні, ні, Франсуаза; найбільше, на що ми можемо рискнути, це затримати гонців.

— Але як і де?

— У мене є ідея. В замку маркіза де Монтеспань у Портілляку.

— В замку мого чоловіка?

— Еге.

— Мого найлютішого ворога? О, Шарль, ви жартуєте!

— Навпаки, я ніколи не був такий серйозний, як у цю хвилину. Маркіз був учора в Парижі і ще не повернувся додому. Де його перстень з гербом?

Мадам де Монтеспань заходилась перегортати коштовності і вийняла перстень з вигравіруваним на ньому гербом.

— Це буде нам за ключ. Добряга Марсо, дворецький, побачивши його, віддасть у наше розпорядження всі в'язниці замку. Тут або ніде. Ні в якому іншому місці ми не можемо безпечно для себе тримати гонців.

— А коли повернеться мій чоловік?

— Ах, його трохи здивує присутність полонених. І шановному Марсо доведеться пережити кілька неприємних годин. Та це трапиться хіба через тиждень, а до того часу, сестричко, я певен, ви вже закінчите вашу кампанію. Ні слова більше, кожна хвилина надто дорога. Прощайте, Франсуаза! Ми не здамося без боротьби. Уночі пришло сказати, як іде справа.

Він ніжно обняв сестру, поцілував і поспішно вийшов з кімнати.

Після від'їзду брата де Монтеспань, Франсуаза, стиснувши руки, цілі години тихо ходила по м'якому килиму. Очі її блищали, душа була повна ревності й ненависті до суперниці. Пробило десяту, одинадцятую, дванадцятую, а вона все ще ждала, мучилась від люті й нетерпіння, прислухаючись до кожного кроку, дожидаючи звістки. Нарешті це дождання скінчилось. Ось швидка хода по коридору, стук у двері прийомної і шепіт її чорного негра. Вся тремтячи від нетерпіння, вона кинулась у передпокій і сама взяла записку від запорошеного вершника. На клаптику брудного паперу грубим почерком було написано лише кілька слів, але, коли вона побачила їх, краска знову спалахнула на її щоках, і усмішка заграла на тремтячих губах. Почерк був її брата; він писав:

«Архієпископ сьогодні вночі не приїде».

Розділ XV

ПІВНІЧНА МІСІЯ

Де Катіна добре розумів всю важливість покладеного на нього доручення. Збереження таємниці, якого зажадав від нього король, його збуджений стан і характер самого наказу, даного монархом,— усе це підтверджувало чутки, що ширились при дворі. Де Катіна добре знав незчисленні придворні інтриги й чвари, і він зрозумів, яких заходів треба вжити, виконуючи дане йому важливе доручення. А тому, діждавшись, коли потемніло, він звелів слугі-солдатові вивести

двох коней до воріт саду, що були коло призначеного місця, розказавши йому кількома словами розположення двору. Йому здавалось, що ця нічна подорож може мати вплив на майбутню історію Франції.

— Мені подобається ваш король,— казав Амос Грін,— і я радий прислужитися йому. Я радий, що він знову збирається одружитись, хоча кожній жінці важкенько-таки буде наглядати за цим великим господарством.

Де Катіна усміхнувся з такого погляду свого приятеля на обов'язки королеви.

— Ви без зброї? — спитав він.— У вас немає ні шпаги, ні пістолетів?

— Нема; коли вже не можна взяти рушниці, то нашо морочитись з інструментами, якими я не мастак орудувати. А чому ви питаєте про це?

— Нам може загрозувати небезпека.

— Яка?

— Багато хто хотів би перешкодити цьому шлюбові. Усі перші особи держави настроєні проти нього. Якби їм удалося затримати нас, то й шлюб був би відкладений принаймні на добу.

— Але я думав, що це таємниця?

— Таємниць не буває при дворі. Дофін, брат і всі друзі їхні були б дуже раді побачити гонців у Сені, перше ніж їм удасться добутись до будинка архієпископа. Але хто це?

Перед ним, на доріжці, показалаь дебела постать. Коли вона наблизилась, кольорова лампочка, що спускалась з одного з дерев, освітила блакитний з сріблом мундир гвардійського офіцера. То був майор де Бріссак, однополчанин де Катіна.

— Ей! Куди прямуєте?

— В Париж, майор.

— Я сам їду туди через годину. Чи не подождете мене? Рушимо разом.

— Жалкую, але в мене спішна справа. Не можна гаяти ні хвилини.

— Гаразд. До побачення і приємної прогулянки.

— А що, він певна людина, ваш друг майор? — спитав, оглядаючись, Амос Грін.

— Так, на нього можна цілком звіритись.

— Ну то я хотів би переговорити з ним.

Американець швидко кинувся назад по доріжці, а де Катіна стояв розсерджений, що даремно затримуються. Минуло цілих п'ять хвилин, доки повернувся його супутник,

а гаряча кров французького воїна уже кипіла нетерпінням і гнівом.

— Гадаю, вам слід їхати в Париж самому, мій друже,— гукнув він.— Коли я їду з наказу короля, то не можу затримуватись через ваші примхи.

— Дуже шкода,— спокійно відповів Грін.— Мені треба було сказати дещо вашому майорові, і я думав, що, може, мені не доведеться знов побачитися з ним.

— Ну от і коні,— промовив капітан, відчиняючи хвіртку.— Ви нагодували й напоїли їх, Жак?

— Так, капітан! — відрепортував той, що держав коней.

— Ну, так стрибай у сідло, друже Грін, і не будемо зупинятись, аж поки спереду не заблищать вогні Парижа. Солдат подивився їм услід, глузливо посміхнувшись.

— Не будете зупинятись, он як! — пробурмотів він, повертаючись іти назад.— Ну це ще побачимо, мій капітан, побачимо.

Понад милю приятелі проскакали голова в голову, коліно в коліно. З заходу здійнявся вітер, небо затягло важкими свинцевими хмарами, через які ледь-ледь прозирав місяць. Проте навіть у ці моменти на дорозі, обсаженій старими деревами, було темно, а коли зникало й це мізерне світло, то не було видно нічогісінько. Де Катіна тривожно напружував зір, дивлячись поверх вух свого коня, і тикався обличчям у гриву, намагаючись розглядіти шлях.

— Що ви скажете про дорогу?

— З її вигляду можна сказати, що тут нібито проїхало кілька екіпажів.

— Що? Боже мій! Невже ви можете розглядіти їх сліди?

— Звичайно! А чому б і ні?

— Та тому, що я не бачу й самої дороги.

Амос Грін зареготав від усього серця.

— Якби вам доводилось так часто, як мені, мандрувати уночі в лісах,— промовив він,— там, де засвітити вогонь, значить ризкувати волоссям на голові, ви звикли б по-кошачому користуватися зором.

— Тоді їдьте краще ви першим, а я за вами. От так! Еге! Це що таке?

Зненацька пролунав різкий звук, наче б щось лопнуло. На одну мить американець хитнувся в сідлі.

— Це ремінь від стремена. Він упав.

— Можете ви знайти його?

— Так, але я можу їхати й без нього. Ідьмо далі!

— Чудово! Тепер я бачу в п'яті вашу постать.

Так вони проскакали ще кілька хвилин. Голова коня де

Катіна майже торкалась хвоста Грінового коня. Раптом знов почувся такий самий звук, і капітан покотився з сідла на землю. Одначе він удержав поводи в руках і в одну мить уже знов опинився на спині коня, сиплючи прокльони так, як це робить тільки сердитий француз.

— Тисяча грімів небесних! — гарячився він. — Що це таке?

— У вас теж лопнув ремінь?

— Два ремені за п'ять хвилин! Це неможливо.

— Неможливо, щоб це був випадок, — серйозно промовив американець, зіскакуючи з коня. — Ага, а це що таке? Другий ремінь у мене теж надрізаний і висить на ниточці.

— І мій теж. Я почувую це, торкаючи його рукою. Є у вас кремій. Треба викресати вогню.

— Ні, ні, людині безпечніше в темряві. Хай інші роблять це. Ми й так побачимо все, що нам треба.

— У мене надрізаний повід.

— У мене теж.

— І попруга.

— Дивно, як ми ще не зламали собі шиї. Хто це вчинив з нами таку штуку?

— Хто ж, як не цей негідник, Жак! Він же доглядав коней. Ну подожди, буде тобі, коли я повернусь до Версаля!

— Але чому він зважився на це?

— Ах, його підкупили! Він був знаряддям у руках людей які хотіли перешкодити нашій подорожі.

— Мабуть, що так. Але у них повинна бути якась таємна причина. Вони добре знали, що, надрізавши ремені, не перешкодять нам доїхати до Парижа, бо, в крайньому разі, ми зможемо їхати й без сідла або просто бігти, коли треба.

— Вони сподівались, що ми зламаємо собі шиї.

— Припустимо, один із нас міг би, але навряд чи обидва, бо випадок з одним застеріг би другого.

— Ну, то що ж, по-вашому, вони хотіли зробити? — нетерпляче крикнув де Катіна. — Бога ради, прийдемо ж, нарешті, до якогось висновку, нам дорога кожна хвилина.

Але Гріна не можна було примусити відмовитись від його спокійної методичної манери міркувати вголос.

— Вони не сподівались зупинити нас, — казав він. — Що ж їм треба? Може, тільки затримати? А нащо їм це треба? Яке значення мало б для них, якби ми передали наше доручення на годину, дві раніше чи пізніше? Адже це байдуже.

— Бога ради... — нетерпляче перебив його де Катіна.

Але Амос Грін спокійно обмірковував становище.

— Чому ж вони хочуть затримати нас? Я бачу тільки одну причину — дати комусь випередити й зупинити нас. От що, капітан. Б'юсь об заклад на шкуру бобра проти шкури кроля, що я натрапив на слід. Тут на землі видно сліди коней двадцяти вершників, які проїхали перше ніж випала роса. Якщо нас затримають, у них знайдеться час скласти план до нашого приїзду.

— Може, ви й маєте рацію, — замислено промовив де Катіна. — Що ж ви гадаєте?

— Іхати назад або манівцями.

— Це неможливо. Нам довелося б повертатись аж до Медона, а це зайвих десять миль.

— Краще приїхати на годину пізніше, ніж зовсім не приїхати.

— Та не повертатися ж нам через самий здогад. Втім ще є путівець Сен-Жерменський, на милю нижче. Коли ми доїдемо до нього, можна буде взяти праворуч, понад південним берегом річки, і таким чином змінити маршрут.

— Але ми ризикуємо не доїхати до цієї дороги.

— Хай спробує хто перетяти нам шлях, ми знаємо, що зробити з ним.

— Ви будете битися? З дюжиною людей?

— Хоч і з сотнею, коли мене виряджено з дорученням від короля.

Амос Грін знизав плечима.

— Адже ви не боїтесь?

— Страшенно боюсь. Битися добре тільки тоді, коли нічого іншого не лишається. Але я вважаю безумством іхати просто на рожен або потрапити в западню, коли можна цього уникнути.

— Робіть, що хочете, — сердито промовив де Катіна — Мій батько був дворянин, власник великого маєтку, і я не хочу бути боягузом на службі короля.

— Мій батько, — відповів Амос Грін, — був купець, власник сили-силенної звірячих шкур, і його син уміє при зустрічах впізнати дурня.

— Ви зухвалі, пане! — гукнув гвардієць. — Ми можемо поквитатися з вами при більш слушній нагоді. Зараз же я виконую дане мені доручення, а ви можете повертатись у Версаль, коли хочете.

Він підняв капелюх з підкресленою ввічливістю і поїхав дорогою далі.

Амос Грін кілька хвилин вагався, потім скочив на коня і став наздоганяти свого товариша. Але той ще був у

поганому настрої і їхав, не повертаючись, не розмовляючи і не глянувши на нього. Нараз, у п'ятмі, він побачив щось, що примусило його посміхнутись. В далині, серед двох купок темних дерев, замигтіло безліч блискучих жовтих точок, скупчених, наче квіти на клумбі. То були вогні Парижа.

— Дивіться! — гукнув він. — Он місто і десь тут поблизу Сен-Жерменська дорога. Ми поїдемо по ній, щоб уникнути небезпеки.

— Добре! Тільки не слід їхати занадто швидко, бо попряга може лопнути щохвилини.

— Ні, їдьмо швидше; скоро кінець нашої подорожі. Сен-Жерменська дорога починається якраз за поворотом, і шлях буде нам видно, а вогні Парижа будуть нам маяками.

Де Катіна стьобнув батогом коня, і вони галопом повернули за ріг дороги. Але в ту ж хвилину обидва вершники лежали серед купи голів і кінських копит, — капітан, напівпридушений тулубом свого коня, а товариш його, відкинутий набік кроків на двадцять, безмовний і непорушний серед дороги.

Розділ XVI

ЗАСІДКА

Пан де Вівонн дотепно зробив засідку. В кареті із зграєю одчайдушних головорізів він виїхав з палацу на півгодини раніше, ніж гонці короля, і з допомогою золотих монет, даних йому щедрою сестрою, подбав про те, щоб де Катіна та Грін не могли швидко скакати. Доїхавши до того місця, де дорога розділялась, він наказав кучерові проїхати ще трохи наперед і прив'язати коней до огорожі. Потім поставив одного з своїх спільників стерегти головний шлях і сигналізувати вогнем про наближення королівських посланців. Товстою вірвовкою перетяв дорогу на висоті сімнадцяти дюймів від землі, прив'язавши один кінець до дерева по один бік, другий — до дерева по другий бік дороги. Вершники не могли побачити вірвовку, що була аж на закруті дороги, і через це коні їх, наскочивши, важко попадали на землю, тягнувши за собою й їздців. Вмить дюжина негідників, що ховалися в тіні дерев, кинулась на них із шпагами в руках. Але жертви лежали непорушно. Де Катіна важко дихав, одна нога його була придушена головою коня; кров текла тонкою цівкою по його блідому обличчю й падала, краплина по краплині, на срібні еполети. Амос Грін не був поранений.

але зіпсована попруга лопнула, і він з такою силою вилетів із сідла на тверду дорогу, що тепер лежав, не подаючи ніякої ознаки життя.

— Погана справа, майор Деспар,— сказав де Віонн тому, хто стояв коло нього.— Мені здається, обидва готові.

— Ну, ну! Присягаюсь, у наші часи люди не вмирили так швидко,— відповів той, нахилиючись, причому світло ліхтаря упало на його жорстоке обличчя, обрамлене сивим волоссям.— Я падав з коня тисячі разів і, крім зламаних двох кісток, нічого поганого зо мною не трапилося. А штрикніть но шпагою коней під третє ребро, Делатуш, вони вже однаково ні до чого не придатні.

Два останніх предсмертних віддихи — і підійняті догори шиї коней упали на землю; страждання тварин скінчились.

— Де Латур? — спитав де Віонн.— Ахілл Латур вивчав медицину в Монпельє. Де він?

— Тут, мосьє. Не хвастаю, але я так само вправно орудую ланцетом, як і шпагою. Поганий випав день для хворих, коли я вперше надів на себе мундир і перев'язь. Котрого накажете оглянути?

— Он того, що лежить на дорозі.

Латур нахилився над Амосом Гріном.

— Цьому не довго жити,— промовив він.— Я чую це з хрипу, коли він дише.

— А яка причина?

— Вивих надчерев'я. Ах, латинські терміни так і лізуть на язик, але їх часом важкенько віддати звичайною мовою. По-моєму, не зашкодила б легенька операція кинджалом у горло приятелеві, він все одно здихає.

— Нізащо! — перебив ватажок.— Якщо він умре не від рани, то не можна буде обвинуватити нас. Подивіться тепер другого.

Латур схилився над де Катіна, поклавши йому руку на серце. Капітан глибоко зітхнув, розплющив очі і оглянувся навкруги з виглядом людини, яка не розуміє, де вона, що з нею і як тут опинилась.

Де Віонн, насунувши капелюх на очі і закривши плащем нижню частину обличчя, вийняв фляжку і влив пораненому в рот трохи вина. Вмить рум'янець заграв на безкровних щоках гвардійця, і свідомість майнула в безживних очах. Він насилу звівся на ноги, з люттю силкуючись відштовхнути тих, що держали його. Але голова у нього ще вернулась, і він ледве тримався на ногах.

— Я мушу їхати в Париж! З наказу короля. Ви затримуєте мене на свою голову.

— У цього тільки дряпина! — заявив колишній лікар.

— Ну, так держіть його міцніше. А вмираючого віднесіть у карету.

Світло від ліхтаря падало невеликим яскравим кругом, і, коли освітили ним де Катіна, Амос Грін лишився в тіні. Аж ось ліхтар перенесли до вмираючого. Та ба, його не було на тому місці. Амос Грін зник.

Одну мить змовники стояли заціпенівши, мовчки, вступивши здивовані погляди в те місце, де тільки що лежав молодий чоловік. Світло від ліхтаря падало на їхні капелюхи з пір'ям, люті очі й дикі обличчя. Потім вони вибухли шаленим потоком лайки, а де Вівонн, схопивши «лікаря» за горло, кинув на землю і задушив би його, коли б не втрутились інші.

— Брехливий пес! — кричав він.— Так ось воно, твоє знання! Негідник утік, і ми пропали!

— Це передсмертна агонія,— задихаючись, прохрипів Латур. Він підвівся, розтираючи собі горло.— Кажу вам, поранений десь тут поблизу.

— Це правда. Він не мав сили зайти далеко,— погодився де Вівонн.— Крім того, він без зброї й піший. Деспар і Раймонд де Карнак, стережіть другого, щоб він теж не втяв з нами якоїсь штуки. Ви, Латур, і ви, Тюрбевіль, обшукайте дорогу і дождівайтесь коло південних воріт. Коли йому пощастить доплентатись до Парижа, він не мине цієї дороги. Вдасться піймати, прив'яжіть ззаду до коня і привезіть в умовне місце. В усякому разі, це ще півлиха, бо він чужинець і випадкова тут людина. Ведіть другого в карету, і ми зникнемо перше, ніж зніметься тривога.

Два вершники подались шукати втікача, а де Катіна, який все ще з усієї сили опирався, потягли по Сен-Жерменській дорозі і кинули в карету, що стояла трохи віддалік. Троє вершників поїхали вперед, кучерові звеліли їхати слідом за ними, де Вівонн, відіславши посланця з запискою до сестри, їхав з іншими бандитами верхи за каретою.

Бідолашний гвардієць тепер зовсім опритомнів і побачив себе з зв'язаними руками й ногами полоненим у рухомій тюрмі, яка важко їхала поганою дорогою. Ошелешений падінням, з ногою, дуже пом'ятою вагою коня, який упав на нього, він бачив, що рана на лобі була суця дурниця і кровотеча вже навіть припинилась. Але стан душі його був далеко важчий. Схиливши голову на зв'язані руки, він несамовито тупотів ногами, в розпачі похитуючись з боку на бік. Який він був дурний, без краю дурний! Давній солдат, що нюхав порох на війні, він так безславно, з розплющеними

очима, потрапив в ідіотську западню! Король вибрав його як людину, на яку міг звіритись, а він не виправдав довір'я монарха і навіть не витяг шпаги з ножен. А його ж застерігали!.. Радив же молодий супутник, незнайомий з придворними інтригами, але покірний голосові свого природного розуму, бути обережнішим. В страшному розпачі де Катіна упав на шкіряну подушку сидіння.

Але потім до нього знову повернувся здоровий глузд, зв'язаний у кельтів так тісно з поривчастістю. Справу, звичайно, слід іще обміркувати: чи не можна як-небудь її поправити. Амос Грін зник. Це вже один вигідний шанс. І він чув наказ короля і розумів його значення. Правда, він не знав Парижа, та людині, яка вміла уночі знаходити дорогу в Менських лісах, напевне, не важко розшукати відомий будинок архієпископа паризького. Але раптом серце де Катіна стислось від однієї думки, що майнула в його голові. Міські ворота замикались о восьмій годині, а тепер уже близько дев'ятої. Йому, де Катіна, мундир якого сам собою був пропуском, легко було потрапити в Париж. Але чи можна сподіватися, що пропустять Амоса Гріна, чужоземця й цивільного? Це неможливо, зовсім неможливо! А проте, не зважаючи на все, у нього десь ворушилась невиразна надія, що такий енергійний і спритний чоловік, як Грін, знайде вихід із цього скрутного становища.

Потім йому спала думка втекти. Може, він сам іще встигне виконати дане королем доручення? Що це за люди схопили його? Вони навіть натяком не виявили тієї особи, чийм знаряддям були. Підозріння де Катіна упали на мосьє і на дофіна. Певно, один із них. Він пізнав тільки одного із цієї зграї — старого майора Деспара, постійного відвідувача шиночків найнижчого розбору у Версалі, шпага якого завжди була до послуг того, хто давав більше грошей. Куди везуть його? Може, на смерть. Але ж коли б вони мали намір забити його, нащо б було приводити його до притомності? З цікавістю він виглянув у вікно.

Обабіч карети їхало по вершнику, але в передній частині екіпажа була шибка, крізь яку він міг бачити околиці. Хмари розійшлись, і місяць заливав пейзаж яскравим світлом. Праворуч лежала відкрита рівна місцевість, з купками дерев і з баштами замків, що виглядали з-за ровів. Відкілясь із монастиря долітали з вітром важкі удари дзвона. Ліворуч, вдалині, мигтіли вогні Парижа. Місто лишалось позаду. Кудись везли полоненого, та тільки у всякому разі не в столицю і не в Версаль. Де Катіна почав прикидати шанси на успіх. Шпагу відняли, пістолети лишилися у кобурі на

землі, поряд з бідолашним конем. Отже, навіть тоді, коли б йому пощастило звільнитись, він буде беззбройним, а тих, що схопили його, принаймні дюжина. Спереду, по дорозі, залитій блідим місячним сяйвом, їхало вряд трое вершників, а обабіч карети по одному. З тупотіння копит можна було зрозуміти, що ззаду їхало ще не менше, як шестеро. Разом з кучером це становило якраз дванадцять негідників, боротьба з якими була неможлива для неозброєної людини. Згадавши про кучера, де Катіна глянув крізь вікно на широку спину цієї людини і нараз, при відблиску місячного світла в кареті, помітив дещо, що сповнило жахом його душу.

Кучер був, очевидно, дуже поранений. Дивно, як він міг ще триматися на козлах і стьобати батою коней при таких страшних ранах. На спині його сукняного червоного кафтану, саме під лівою лопаткою, зяяла велика діра, через яку, видно, пройшла якась зброя, а навколо віднілась велика темно-червона пляма. Та це було ще не все. Промінь місяця упав на підійняту руку кучера, і де Катіна здригнувся, помітивши, що вона теж у закипій крові. Гвардієць витягнув шию, силкуючись розглядіти обличчя кучера, але широкий капелюх його був низько насунутий на лоб, а комір одяжі підійнятий так високо, що риси обличчя були зовсім затінені.

Вигляд цієї мовчазної людини з слідами страшних ран на тілі захопив душу де Катіна, і він замурмотів сам собі один із гугенотських псалмів Моро. Хто, як не диявол, міг би правити екіпажем такими скривавленими руками і з тілом, проколотим наскрізь шпагою?

Карета доїхала до того місця, де від великого шляху одходив путівець, збігаючи вниз по крутому схилу горба в напрямі до Сени. Передні вершники їхали великим шляхом, так само як і ті, що були по обидва боки екіпажа, як раптом, на превелике здивовання де Катіна, карета зненацька повернула вбік і в одну мить покотилась по крутому схилу. Сильні коні мчали щодуху. Кучер, стоячи, люто стьобав їх, і незграбний старий екіпаж несамовито підскакував, кидаючи де Катіна з одного сидіння на друге. Придорожні тополі мигтіли повз вікна карети, коні шалено мчали, а демон-кучер вимахував при місячному світлі своїми жакливими червоними руками, криками поганяючи знавіснілих тварин. Карету кидало то в один, то в другий бік, часом вона трималась тільки на двох бічних колесах, кожену хвилину рискуючи перекинутись. Та хоч як швидко мчали коні, погоня їхала ще швидше. Цокання копит її коней все ближчало, ближчало, і раптом в одному з вікон екіпажа

з'явилися червоні, роздуті ніздрі коня. Ось вималювалась його морда, очі, вуха, грива, а над усім цим жорстоке обличчя Деспара й блискуче дуло пістолета.

— У коня, Деспар, у коня! — командував ззаду владний голос.

Блиснув вогонь, і екіпаж хитнуло від конвульсійного стрибка одного з коней. Кучер усе ще несамовито гукав і стьобав коней, а карета, підстрибуючи й гуркочучи, мчала далі.

Але дорога зненацька повернула — і просто перед полоненим і погонюю, не більше як за сто кроків від них, показала Сена, холодна й мовчазна в променях місячного світла. Дорога крутим берегом спускалась до води. Не було й натяку на міст. А чорна тінь посеред річки показувала, що з другого берега повертався пором із запізнілими подорожніми. Кучер, не вагаючись, натягнувши туго віжки, погнав переляканих тварин просто в річку. Коні, відчувши холод, зупинились, і один із них, жалібно зітхнувши, упав на бік. Куля Деспара зробила своє. Вмить кучер скочив з козел і кинувся в річку, але погоня оточила його; з півдужини рук схопило кучера перше, ніж тому вдалося добратися до глибокого місця, і витягли його на берег. В боротьбі з його голови упав широкий капелюх, і при місячному світлі де Катіна впізнав його обличчя. То був Амос Грін.

Розділ XVII

БАШТА В ЗАМКУ ПОРТІЛЛЯК

Переслідувачі здивувались не менше від де Катіна, побачивши, що впіймали таким чудним способом другого посланця, якого вважали зниклим. Вихор вигуків і прокльонів зірвався з їх губ, коли вони, здерши величезний червоний кучерський кафтан, побачили темний одяг молодого американця.

— Тисячі блискавок! — кричав один. — І це людина, яку проклятий Латур вважав за мертву!

— Як він опинився тут?

— А де ж Етьєнн Арно?

— Він убив Етьєнна. Гляньте, як розрізано кафтан.

— Авжеж, а колір рук у цього хлопця! Він убив Етьєнна й забрав його кафтан і капелюх!

— А де ж його тіло?

— І ми були за два кроки від нього!

— Ну, вихід тільки один.

— Присягаюсь душею! — гарячився старий Деспар.— Я завжди не дуже любив старого Етьєнна, але не раз випивав із ним і помщуся за нього. Обмотайте шию цього молодця віжками і повісьте ось тут на дереві.

Кілька рук уже здіймали попругу із здохлого коня, коли де Вівонн, протиснувшись наперед, кількома словами зупинив готовлений самосуд.

— Хто торкнеться до нього, заплатить життям,— сказав він.

— Але він убив Етьєнна Арно.

— За це можна поквитатися пізніше, а сьогодні він гонець короля. А що другий? Тут?

— Так.

— Зв'язати цього чоловіка і посадити до того в карету. Розпрягти здохлого коня. От так! Де Карнак, надіньте швидше упряж на вашого коня. Можете сісти на козли і правити. Тепер їхати недалеко.

Коней швидко змінили; Амоса Гріна упхнули в екіпаж поруч де Катіна, і скоро карета стала помалу підійматись по крутому схилу, звідки вона тільки що прожогом спускалась. Американець не промовив ні одного слова, відколи його схопили, і сидів, байдуже згорнувши руки на грудях, поки вирішувалась його доля. Але лишившись на самоті з товаришем, він насупився і забубонів з виглядом людини, ображеної на свою долю.

— Кляті коні! — бурчав він.— Американський кінь зразу відчув би себе у воді як качка. Скільки разів перепливав я Гудзон на моєму старому Сагоморі! Якби ми тільки перебралися через річку, тоді прямий шлях на Париж.

— Дорогий друже,— сказав де Катіна, кладучи свої зв'язані руки на руки Гріна,— чи можете ви простити мені нерозважливе слово, яке вирвалось у мене, коли ми їхали з Версаля?

— О, я й забув про це.

— Ви мали рацію, тисячу разів мали, а я, ваша правда, був дурень, сліпий, упертий дурень. Як благородно ви захищали мене! Але як ви опинилися тут? Ніколи в житті не дивувався я так, як тоді, коли побачив ваше обличчя.

Амос Грін усміхнувся сам до себе.

— Я подумав: ото ви здивуетесь, дізнавшись, хто ваш візник! — промовив він.— Коли я упав з коня, я лежав непорушно, почасти тому, що треба було віддихатись, почасти ж тому, що вважав за розумніше лежати, ніж стояти, коли бряжчить стільки шпаг. Скористувавшись з того, що

всі оточили вас, я скотився в канаву, виліз із неї на дорогу і під тінню дерев доплазував до екіпажа перше, ніж мене кинулись. Я зразу ж зміркував, як можу стати вам у пригоді. Кучер сидів обернувшись, з цікавістю дивлячись на те, що діялося ззаду. З ножем у руці я скочив на переднє колесо, і бідолаха замовк навіки.

— Як! Без єдиного звука?

— Я не даремно жив серед індіців.

— А потім?

— Я відволік його у рів і переодягся в його одержу й капелюх. Я не скальпував його.

— Скальпувати? Боже мій! Та такі речі трапляються тільки серед дикунів.

— А! То ж то й я подумав, що це, може, не в звичаях тутешньої країни. Тепер я, звісно, радий, що не зробив цієї операції. Потім я ледве встиг узяти в руки віжки, як бандити всі підійшли до мене і вкинули вас у карету. Я не боявся, що вони впізнають мене, а тільки турбувався, не знаючи, якою дорогою мені їхати, тому пустив їх на розвідки. Воїни спростили діло, пославши наперед кількох вершників, і все йшло добре, поки я не побачив стежки і не погнав по ній коней. Ми втекли б, якби той негідник не підстрелив коня і якби увійшли у воду ці паскудні тварини.

Де Катіна знов потис руку товаришеві.

— Ви чесно виконали свій обов'язок, — сказав він. — Це була справді смілива думка й одчайдушний вчинок.

— Ну, а тепер як? — спитав американець.

— Я не знаю ні людей, ні того місця, куди нас везуть.

— Видно, у своє селище, спалити.

Де Катіна несамовито зареготав, незважаючи на тривогу.

— Ви все думаєте, що ви в Америці! — крізь сміх промовив він. — У Франції такого не трапляється.

— Ну, щодо вірьовки, то у Франції справа, здається, стоїть досить просто. Я гадав, що прийшов мені кінець, коли бандити затягли віжки.

— Я думаю, нас везуть кудись, щоб сховати там, поки не владнається ця справа.

— Ну, їм доведеться поклопотатись над цим.

— Чому?

— Вони можуть не знайти нас, коли ми будемо потрібні.

— Що ви хочете сказати?

Замість відповіді американець спритним рухом звільнив руки і підніс їх до обличчя товариша.

— Це, бачите, перше, чого вчать в індійських вігвамах.

Мені траплялося звільнитись від сирових ременів у гуронів, і тому навряд чи ремінь від сідла може мене вдержати. Простягніть руки.

Кількома спритними рухами він послабив вірьовки так, що де Катіна теж міг звільнити руки.

— Ну, тепер підійміть ноги. Вони побачать, що нас легше було піймати, ніж вдержати.

Але в цю хвилину екіпаж поїхав повільніше, і цокання копит переднього коня раптом стихло. Полонені, виглянувши у вікно, побачили перед собою величезну, високу будівлю, повиту темрявою. Над ними виднілась велика арка. Ліхтарі горіли на дерев'яній брамі з величезними клямками й цвяхами. У верхній частині воріт були маленькі залізні ґратки, і крізь них полонені побачили світло ліхтаря й бородате обличчя, що визирало звідти. Де Вівонн підвівся на стременах, і, витягнувши шию, став говорити щось так тихо, що навіть найбільш зацікавлені цією розмовою нічого не могли почути. Вони бачили тільки, як вершник підняв угору золотий перстень, і бородате обличчя, що досі було насуплене, раптом проясніло і, усміхаючись, ствердно кивнуло. Через мить ворота на рипучих завісах відчинились, і екіпаж в'їхав у двір, причому решта вершників, крім де Вівонна, лишилась за ворітьми. Коли коні зупинилися, біля карети зібралась купка грубих молодців, які витягли полонених. При світлі факелів де Катіна і Грін побачили високі мури з башточками, що оточували двір з усіх боків. Посеред озброєних людей стояв товстий чоловік з бородатим обличчям, той самий, що раніш визирав крізь ґрати.

— У верхню в'язницю, Сімон! — звелів він. — І догляняйте, щоб їм дали два оберемки соломи та шматок хліба, поки не дістанемо дальших розпоряджень від нашого пана.

— Не знаю, хто ваш пан, — гарячився де Катіна, — але питаю вас, як наслідок він затримувати посланців короля?

— Присягаюсь святим Денісом, коли мій пан устругнув якусь штуку королеві, то вони будуть квити, — вискаливши зуби, відповів товстун. — Але припинимо розмови! Візьміть їх, Сімон, ви відповідаєте мені за них.

Даремно де Катіна лютував, загрожуючи страшними карами винним. Два здорових молодці тягли його з боків, один підштовхував ззаду; попереду човгав маленький чоловічок у чорній одежі, з в'язкою ключів в одній руці і ліхтарем у другій. Так пропхались вони крізь вузькі двері коридору з кам'яною підлогою. Ноги полонених були міцно зв'язані вірьовкою, наче кайданами, і могли пересуватись одразу тільки на один фут. Таким способом пройшли вони трьома

коридорами і крізь трое дверей, причому кожен замикався після їх проходу на ключ і засувалися на засуви. Потім вони піднялися виткими кам'яними сходами, приступи яких були вибиті ногами в'язнів і тюремників. Нарешті полонених упхнули в маленьку квадратну башту і кинули їм два оберемки солони. Через хвилину важкий ключ повернувся в замок, і ув'язнені лишилися самі.

Де Катіна був засмучений і похмурий. Випадок допоміг йому здобути певне значення при дворі, а тепер випадок же губив його. Даремно капітан буде виправдовуватися неможливістю щось зробити. Він добре знав свого царственного повелителя. Ця людина була безмірно щедра, коли виконували її накази, і неблаганна, коли їх порушували. Пробачень не допускалось. Людина, яку обминула доля, була так само ненависна йому, як і той, хто недбайливо ставився до справи. В цій великій кризі король довірив йому надзвичайно важливе доручення, а він не зумів його виконати. Що ж захистить його від немилості й загину? Він забув і про темну в'язницю, де сидів, і про невідому долю, що загрожувала йому, але серце його болісно стискалось від згадки про зіпсовану кар'єру та зловтіху тих, хто заздрісно дивився на його швидке службове підвищення. А рідні в Парижі... люба Адель, старий дядя, що був йому за батька! Хто оберігатиме спокій близьких, коли він втратив можливість захищати їх? Може, їм незабаром знов почнуть загрожувати brutальні вихватки Дальбера та його драгунів? Від цієї думки він заскреготів зубами і, стогнучи, упав на солом'яну підстилку, ледве помітну при тьмяному світлі, що пробивалося крізь єдине вікно в'язниці.

Його енергійний товариш, навпаки, не піддавався розпачеві. Тільки за ним грюкнули двері, і він пересвідчився, що ніхто більше не ввійде в камеру, він зараз же скинув вірьовки, які зв'язували йому руки, і заходився обмацувати стіни й підлогу. Його розшуки закінчилися тим, що він знайшов в одному кутку маленький камін і дві величезні дерев'яні колоди, мабуть, призначені замість подушок полоненим. Пересвідчившись, що камін дуже малий, і в нього не можна навіть просунути голови, він підставив колоди до вікна, поставивши їх одна на одну, потім виліз на них і навшпиньках дотягнувся до ґрат вікна. Спритно піднявшись і спершись п'ятою на виступ у стіні, він примудрився заглянути у двір, звідки їх тільки що привели. В цю мить карета й де Вівонн виїздили з воріт, і незабаром в'язні почули, як загуркотіли, зачиняючись, важкі ворота і затупотіли кінські копита на дорозі. Сенешаль та його підручні

зникли; щезли й факели, і крім розміреної ходи двох вартівих за тридцять кроків унизу від башти, ніщо не порушувало у великому замку тиші.

А замок був, справді, дуже великий. Амос Грін, повиснувши на руках, захоплено й здивовано оглядав величезний мур, що височів перед його очима, з гірляндою башт, башточок і кам'яних зубців, мовчазних і холодних в промінні місячного світла. Чудні думки виникають часом у голові в цілком непідхожих умовах. Зненацька Грін пригадав ясний літній день за океаном, коли батько зустрів його біля гавані Гудзона і повіз його шлюзом, щоб показати синові будинок Пітера Стейвесента, і тим наочно перекопати в колосальному розмірі міста, яке тільки-но перейшло від голландців до англійців. Але будинок Пітера Стейвесента, разом з віллою його, менший навіть, ніж один флігель цієї махіни-будинка, який сам був тільки собачою будкою проти величного версальського палацу. Як би він хотів показати батькові цю дивину! Але Грін зараз же згадав, що він полонений у чужій країні і дивиться на замок крізь ґрати в'язниці, а тому вирішив, що якраз і добре, що батька тут немає.

Вікно було чималеньке, і можна було б просунути в нього голову, якби не перешкождали залізні ґрати. Грін заходився трясти їх, повиснув на прутах всією вагою свого тіла, але вони були завтовшки з його великий палець і міцно вмуровані в кам'яне підвіконня. Тоді він уперся ногою в стіну і, тримаючись однією рукою, другою спробував поколупати ножем біля прутів. Вони були залиті в цемент, гладенький, як скло, і твердий, як мармур. Ніж відскочив, коли Грін спробував натиснути на цемент. Але під цементом був пісковик, не дуже твердий. Якби йому вдалося прокопати в ньому жолобки й рівчачки, то вже не важко було б вийняти пруту, цемент і все інше. Він сплигнув додола і почав обмірковувати, як узятися до діла. Стогін примусив його згадати про товариша.

— Ви, здається, хворі, друже мій? — спитав він.

— Хворий душею! — простогнав де Катіна. — О, проклятий безумець! Це зводить мене з розуму.

— Щось турбує вас? — розпитував Амос Грін, сідаючи на колоду. — А що саме?

Гвардієць нетерпляче засовався.

— Що саме? Як можете ви питати це, коли знаєте так же добре всі обставини, як і я? Я не виконав даного мені доручення. Король хотів, щоб архієпископ повінчав його. Бажання монарха — закон. Обряд вінчання повинен виконати тільки архієпископ, і ніхто більше. Тепер йому

треба було б уже прибути в палац. Ах, боже мій! Я так і бачу кабінет короля, бачу, як монарх хвилюється, дожидаючи, бачу нетерпіння мадам, чую розмову про бідолашного де Катіна...

І він знову затулив обличчя руками.

— У мене все це перед очима,— байдуже промовив американець,— але, крім цього, ще дещо й інше.

— Що саме?

— Я бачу архієпископа, який з'єднає їх навіки.

— Архієпископа? Ви марите.

— Можливо. А все-таки я бачу його.

— Він не може бути в палаці.

— Навпаки, він прибув у палац півгодини тому.

Де Катіна зірвався на ноги.

— У палац?!! — несамовито гукнув він.— Хто ж переказав йому запрошення?

— Я! — відповів Амос Грін.

Розділ XVIII

НІЧ НЕСПОДІВАНОК

Якщо американець хотів здивувати чи підбадьорити товариша своєю короткою відповіддю, то він повинен був відчутти сумне розчарування, коли де Катіна підійшов до нього збентежено і ласкаво поклав руку на його плече.

— Я вчинив егоїстично й безглуздо, милий друже,— промовив він.— Я занадто багато думав про свої дрібні неприємності і занадто мало про те, що ви витерпіли через мене. Падіння з коня струсило вам мозок дужче, ніж здається. Ляжте на соломку, постарайтеся трохи заснути і...

— Повторюю вам, що архієпископ там уже,— нетерпляче крикнув Амос Грін.

— Так, так. Ось тут у глечичку є вода. Я намочу шарф і зав'яжу вам голову...

— Господи боже мій! Та ви чуєте, нарешті? Архієпископ там!

— Авжеж, авжеж, там! — заспокоював де Катіна.— Він напевне там. У вас нічого не болить?

Американець потряс кулаками в повітрі.

— Ви думаєте, що я з глузду з'їхав? — крикнув він.— Присягаюсь богом, ви можете звести мене з розуму! Коли я кажу, що я послав архієпископа, я знаю, що кажу. Пам'ятаєте, як я вернувся до вашого друга, майора?

Тепер черга хвилюватись настала для де Катіна.

— Ну? — скрикнув він, хапаючи за руку Гріна.

— Коли у нас посилають в ліси розвідника, то, якщо справа важлива, через годину посилають услід другого, і так далі, аж поки хтось із них не повернеться назад неоскальпованим. Цей спосіб, вживаний ірокезами, дуже добрий.

— Боже мій, та ви ж мій рятівник!

— Нема чого так упинатися в мою руку, наче морський орел у форель. Отож, я вернувся до майора і попросив його, коли він буде в Парижі, пройти повз будинок архієпископа.

— Ну! Ну!

— Я показав йому оцей кусок крейди. Якщо ми побували там,— сказав я,— то ви побачите великий хрест на лівому боці одвірків. Якщо хреста не буде, увійдіть у будинок і попросіть єпископа їхати в палац якнайшвидше. Майор виїхав через годину після нас; він мав прибути в Париж о пів на одинадцяті; об одинадцятій єпископ уже сів в екіпаж і прибув до Версаля півгодини тому, тобто близько пів на першу. Господи боже мій! Та він збожеволів... і з моєї провини.

Немає нічого дивного, що молодий житель лісів злякався того враження, яке справили його слова на приятеля. Тихій, методичній натурі американця не були властиві такі несподівано сильні зміни в настроях, як у палкого француза. Де Катіна, що перед тим, як лягти спати, скинув ремені, тепер кружляв по камері, вимахуючи руками й ногами; в променях місячного світла тінь його потворно викривлялась на стіні. Нарешті, знесилений, він кинувся в обійми товариша, виливаючи цілий водопад подяк, вигуків, похвал і обіцянок, то гладячи його, то притискуючи до грудей.

— О, коли б я міг чим-небудь віддячити вам! — вигукував він.— Коли б я міг.

— Є спосіб. Ляжте на солому й засніть.

— І подумати тільки, що я, дурень, ще зважився глузувати з вас! Я! О, за вас добре відплачено.

— Бога ради, лягайте й спіть!

Не перестаючи умовляти захопленого приятеля і злегка підштовхуючи його, Грін уклав де Катіна на солому і нею ж укрити його замість ковдри. Хвилювання цілого дня стомили де Катіна, а ця несподіванка, здавалось, відібрала в нього останні сили. Повіки його важко спустилися на очі, голова глибше зарилась у м'яку солому. Останньою свідомою думкою був спогад про невтомного американця, який сидів, підібгавши ноги, і, при світлі місяця, працююито обтісував довгим ножем одну з колод.

Було вже опівдні і сонце сяяло на безхмарному небі, коли молодий гвардієць, нарешті, прокинувся після перетерпленого лиха. Одну мить він непорозуміло поводив навколо очима. Чомусь він лежав накритий соломою, а над ним висіла стеля в'язниці, що мала вигляд склепіння з необтесаних бантин. Нараз, швидко, як блискавка, пам'ять повернулась. Він пригадав усе, що сталося напередодні: дане королем доручення, засідку, полон. Де Катіна рвучко зірвався на ноги Товариш його, який дрімав у кутку, теж сквапно підвівся з першим його рухом і, схопивши в руку ніж, погрозово глянув на двері.

— А, це ви? — сказав він. — Мені здалося, що це знову той чоловік.

— Хіба сюди хто входив?

— Так, приніс два шматки хліба і глечик води, якраз на світанку, коли я вже збирався відпочити.

— Ну що, він казав що-небудь?

— Ні, приходив, пам'ятаєте, той, чорний.

— Що його називали Сімоном?

— Еге, він. Поклав усе й пішов. Я думав, що, якби він прийшов іще раз, ми, може, спробували б затримати його.

— Як саме?

— Думаю, коли зв'язати ноги цими ременями, він не так легко зніме їх, як ми.

— Ну, а далі що?

— Він сказав би нам, чорт візьми, де ми і що з нами хочуть зробити.

— О! Та хіба не однаково тепер, коли доручення короля виконано.

— Може, для вас однаково — про смаки не сперечаються, — але не для мене. Я не звик сидіти в норі, мов ведмідь у берлозі, дожидаючи, що хтось інший порядкуватиме моєю долею. Париж видався мені досить тісним, але він — прерія проти цього місця. Воно зовсім непридатне для людини моїх звичок, і я збираюсь скоро вийти звідси.

— Нам лишається тільки ждати, друже мій.

— Не знаю. Я більше надіюсь на це.

Він розстібнув камзол і вийняв звідти кусочок іржавого заліза й три маленьких товстих кілочки, загострених з одного краю.

— Де ви це дістали?

— Це я зробив уночі. Виламав прут — самий верхній у ґратах. Трудненько було витягти його, ну, та ось дістав. Кілочків я настругав з цієї колоди.

— Нащо?

— Дивіться, один із них я забиваю в проміжок між каменями, наче ручку. Ось із цієї колоди я зробив дощечку. Вона може бути приступкою і витримає нашу вагу, коли укріпити її держатись за кілочок. От так! Бачите, тепер ви можете вилізти на неї і заглянути у вікно, не дуже утруднюючи п'яти. Ось спробуйте самі.

Де Катіна скочив на колоду і, користуючись приладдям Гріна, швидко визирнув у вікно.

— Мені незнайома ця місцевість, — сказав він, похитуючи головою, — але це, мабуть, один із тридцяти замків, що лежать на південь, за шість чи сім миль від Парижа. Кому він належить? Хто і з якою метою так поводитьсь з нами? Хотілося б роздивитись герб, щоб зрозуміти. Ах, он там, до речі, посеред вікна і є він. Тільки з моїм зором не розглянеш його здалеку. Певен, що у вас, Амос, зір даліко кращий, ніж у мене, і ви зможете розглядіти зображення на щиті.

— На чому?

— На мармуровій дошці в середньому вікні.

— Так, я добре бачу. Це щось подібне до трьох дурних індиків на бочці з патокою.

— Ну, та бочка, — це, може, башта. Вона є й на гербі у де Готвіль. Тільки це навряд чи їхній замок; та у них і немає маєтків у цій місцевості. Ні, аж ніяк не можу зрозуміти, де ми.

Де Катіна хотів уже спуститися додолу і для цього ухопився за другий прут у ґратах. На його здивовання він лишився у нього в руках.

— Дивіться, Амос, дивіться! — крикнув він.

— А, ви помітили! Я зробив це сьогодні вночі.

— Чим? Ножем?

— Ні, ножем я нічого не міг зробити; та коли мені вдалося вийняти прут із ґрат, справа пішла швидше. Я вставлю цей прут на місце, а то хтось унизу помітить, що ми виламали його.

— А можна вийняти й інші?

— Зараз виймається тільки один, але вночі виламаємо й ті два. Ви можете вийняти цей прут і орудувати ним, а я працюватиму оцим. Дивіться, камінь м'який, і в ньому легко виколупати рівчачок, уздовж якого й витягнеться прут. Буде надзвичайно дивно, якщо ми до ранку не втечемо.

— Ну, добре, припустимо, ми виліземо у двір; а куди ж далі йти?

— Не все зразу, друже. З такими міркуваннями можна застрягти в Кеннебоку, бо не знаєш, як потім переправитися через Пенобскот. У всякому разі, в дворі легше дихати, ніж

тут, і, якби нам тільки вдалося вилізти через вікно, ми обміркували б там і дальший план утечі.

За цілий день приятелі нічого не могли зробити, боячись, що їх застане на місці злочину тюремник або побачить хтось із двору. Ніхто в камеру не приходив. Вони доїли хліб і випили воду з апетитом людей, що часто не мають і цієї злиденної їжі. Ледве посутеніло, обидва заходились робити кілочки, продовбувати рівчачки у твердому камені й розхитувати пруті. Ніч випала дощова, ударила сильна гроза, і при світлі блискавки вони могли бачити всі околиці; тінь від вікна з аркою закривала їх. До півночі їм удалось, нарешті, вийняти один прут, другий тільки-но став піддаватись спільним зусиллям, коли це тихий шум ззаду примусив їх обернутись: серед камери стояв тюремник, роззявивши рота і здивовано дивлячись на роботу своїх арештантів.

Де Катіна перший помітив його і в одну мить кинувся на нього з залізним прутом у руці; при цьому нападі тюремник метнувся до дверей і тільки хотів зачинити їх, як кинутий Гріном уламок прута просвистів повз його вуха й вилетів у коридор. Коли двері з грукотом зачинились, приятелі подивилися один на одного. Гвардієць знизав плечима, американець свиснув.

— Не варт і продовжувати! — промовив де Катіна.

— Хіба не однаково, що робити. Коли б я шпурнув прут на дюйм нижче, здорово попало б йому. Ну, може, його з переляку грець поб'є або він собі зламає шию, прожогом збігаючи зі сходів. Мені тепер нічим робити, але варт іще трохи попоратись з вашим прутом — і все буде готово. Ага, ви казали правду, нас зацькують!

По замку пролунав гучний удар дзвона, почувся гомін і тупіт ніг. Якісь хрипкі голоси віддавали накази, чути було, як бряжчали ключі, повертані в замках... Уся ця метушня, що раптом знялася серед нічної тиші, занадто ясно свідчила про тривогу. Амос Грін кинувся на соломку, засунувши руки в кишені, а де Катіна понуро прихилився до стіни, дожидаючи того, що зараз з ними трапиться. Минуло, одначе, п'ять хвилин, і ще п'ять хвилин, — ніхто не приходив. Метушня у дворі тривала, але в коридорі, який вів до камери, було цілком тихо.

— Ну, я таки вийму цей прут, — промовив, нарешті, американець, встаючи й підходячи до вікна. — У всякому разі, довідаємось, що то в них за страшенна така метушня.

Кажучи це, він виліз на колоду і виглянув у вікно.

— Ось лізьте сюди! — збуджено гукнув він. — Тут дієть-

ся щось інше, і люди занадто заклопотані, щоб думати про нас.

Де Катіна теж виліз на колоду, і обидва почали з цікавістю дивитися вниз у двір. Там у кожному кутку було розкладено по кострищу, а весь двір повен був людей з факелами в руках. Жовте світло від них то падало на похмурі сірі стіни так химерно, що найвищі башти здавались золотими на чорному фоні неба, то при подуві вітру, блимаючи, ледве освітлювало обличчя людей, які держали факели. Головні ворота були відчинені і карета, що, очевидно, тільки що в'їхала, стояла коло маленьких дверей якраз проти вікон полонених. Колеса й боки карети були забризкані грязюкою, а коні тремтіли, шулячи вуха, ніби вони зараз пробігли довгий шлях. Чоловік у капелюсі з пір'ям, загорнутий у дорожний плащ, вийшов з екіпажа і, обернувшись, став когось тягти. Недовга боротьба, крики, штурхан, і обидві постаті зникли в дверях. Коли двері зачинились, карета від'їхала, кострища й факели погасли. Головні ворота знов замкнули, і все поринуло в тишу, як і до цього несподіваного переполюху.

— Ну, — задихаючись, сказав де Катіна. — Чи не впіймали вони ще якогось королівського гінця?

— Незабаром тут звільниться місце аж для двох, — промовив Амос Грін. — Якщо тільки вони дадуть нам спокій, ми не довго пробудемо в цій кімнаті.

— Хотів би я знати, куди пішов тюремник.

— Хай забирається куди хоче, аби не з'являвся сюди. Дайте-но мені прут. Ця штука піддається. Нам буде легко виламати її.

Він завзято взявся до роботи, силкуючись поглибити в камені рівчачок, через який сподівався витягти прут. Раптом він зупинився і насторожив вуха.

— Грім і блискавка! — прошепотів він. — Хтось працює знадвору.

Обидва стали прислухатись. До них долинув стукіт сокири, дирчання пилки й тріск дерева.

— Що це вони роблять?

— Не можу зрозуміти

— Ви бачите їх?

— Вони під самою стіною.

— Здається, я можу прилаштуватись і подивитися, — сказав де Катіна. — Я тонший за вас.

Він просунув голову, шию й половину плеча в проміжок між прутами і завмер у такому положенні. Приятель подумав, що, може, він застряг, і, щоб звільнити, заходився

тягти його за ноги, але де Катіна повернувся сам, без найменшої перешкоди.

— Вони щось будують,— шепнув він.

— Будують?

— Так, там четверо людей з ліхтарем.

— Що ж вони можуть робити?

— Мені здається, повітку. Я бачу чотири ями в землі, куди закопують стовпи.

— Ну, ми не можемо тікати, коли під вікнами є люди.

— Це правда.

— А все ж ми можемо закінчити почате.

Тихий брязкіт заліза заглушався шумом знизу, який дедалі ставав усе дужчим. Прут піддався, і Грін став помалу тягти його до себе. Саме в ту мить, коли йому вдалося витягти прут, між вікном і місячним світлом раптом виросла голова у вигляді копиці скуйовдженого волосся, на якому красувалась плетена шерстяна шапочка. Ця несподівана поява так вразила Амоса Гріна, що він випустив з рук прута, який упав з підвіконня.

— Дурень! — почувся голос знизу.— Який же ти незграба! На якого біса впускаєш інструменти! Грім і блискавка! Ти зламав мені плече.

— Що там таке? — крикнув другий.— Справді, П'єр, якби ти був такий моторний на руку, як гострий на язик, ти був би першим столяром у Франції.

— Як що? Мавпа! Ти впустив на мене інструмент!

— Я? Я нічого не впускав.

— Йолоп! Ще хочеш примусити мене повірити, що залізо падає з неба? Кажу ж тобі, що ти вдарив мене, дурне, криворуке вайло!

— Я не вдарив тебе! — заперечила «копиця»,— але присягаюсь святою дівою, коли ти ще поговориш так, то я спушуся сходами й поквитаюся з тобою.

— Тихше, ледарі,— суворо встряв третій голос.— Якщо до світанку робота не буде скінчена, декому добре перепаде.

І знов застукала сокира й задирчала пилка. Голова то з'являлась, то зникала. Очевидно, власник її ходив по якійсь платформі, збудованій під вікном полонених, не бачачи й не думаючи про темне чотирикутне вікно над собою. Був уже світанок, і перші холодні промені світла почали закрадатись у двір, коли робітники пішли, нарешті скінчивши роботу. Тоді тільки в'язні зважилися злізти на вікно і подивитися, що будували вночі. Обидва мимоволі здригнулись від несподіваного видовища. Перед очима височів ешафот.

Він являв собою платформу з темних, брудних дощок, що

були тільки що збиті, але, очевидно, і раніш вживалися для цієї самої мети. Платформа була притулена до стіни замка, де сиділи наші полонені, і тяглась іще футів на двадцять далі, а з віддаленого боку її спускалися вниз на землю широкі дерев'яні сходи. Посередині стояла плаха, зверху вся порубана і вкрита іржавими плямами.

— Мені здається, пора тікати,— промовив Грін.

— Вся наша праця пішла намарне, Амос! — сумно сказав де Катіна. — Яка б не була доля, що чекає на нас — а вона, очевидно, не з привабливих — нам лишається тільки скоритися їй і витерпіти все з гідністю мужніх людей.

— Ну, ну, вікно ж готове. Раз-два — і вискочили.

— Даремно. Он дивіться, там в далекому кінці двору вже строяться озброєні люди.

— Цілий ряд! Так рано!

— Еге, а ось іще йдуть. Погляньте на середні ворота. Господи боже мій, що там таке?

Двері замка на протилежному боці відчинились, і звідти вийшла дивна процесія. Попереду, парами, йшло дві дюжини лакеїв, з алебардами в руках, в однакових коричневих лівреях. За ними виступав величезний бородатий чоловік із засуканими до ліктів рукавами, з великою сокирою на лівому плечі. Далі, з розкритим молитовником у руках, мимрячи молитви, ішов священник; в тіні виднілась жінка, вбрана в темну одіж, з одкритою шиєю. На голові в неї була чорна вуаль, що спадала на схилене обличчя. Зараз же за нею виступав високий, худий чоловік з червоним, лютим обличчям і грубими рисами. На голові в нього була плоска оксамитна шапочка з орлиним пером, прикріпленим діамантовою застібкою, що горіла при ранковому світлі. Але темні очі його горіли ще яскравіше і світилися з-під густих брів безумним блиском, в якому відбивались і загроза і жах. Ноги його тремтіли, риси обличчя конвульсійно сіпалися; він справляв враження людини, яка ледве стримувала торжество, що сповнювало душу. Жінка нерішуче зупинилась коло підніжжя ешафота, але чоловік, який ішов за нею, штовхнув її з такою силою, що вона спіткнулась і впала б, якби не схопилась за руку священника. Піднявшись угору сходами, вона побачила страшну плаху, несамовито скрикнула і відхитнулась з жахом. Але чоловік знову штовхнув її, а двоє слуг, схопивши за кисті рук, потягли далі.

— О, Моріс, Моріс! — кричала вона. — Я не готова до смерті! О, прости мені, Моріс, коли хочеш сам бути прощеним! Моріс, Моріс!

Вона пробувала наблизитись до нього, вхопити за руку,

за рукав, але він стояв, поклавши руку на ефес шпаги, і все обличчя його сяяло злісною радістю. Коли вона побачила це жахливе, насмішкувате обличчя, благання завмерло на її вустах. Благати було так само марно, як просити милосердя у падаючого каменя або стрімкого потоку. Жінка одвернула, відкинувши з обличчя вуаль.

— Ах, король! — крикнула вона. — Якби ви могли тепер глянути на мене!

Почувши цей вигук і побачивши прекрасне бліде обличчя, де Катіна, що спостерігав цю сцену з вікна, відчув, як стислося у нього серце. Перед ним, біля плахи, стояла наймогутніша, найрозумніша і найпрекрасніша з жінок Франції — Франсуаза де Монтеспань, ще так недавно фаворитка короля Людовіка XIV.

Розділ XIX

У КАБІНЕТІ КОРОЛЯ

В ту ніч, коли королівським посланцям довелося пережити стільки незвичайних пригод, король сидів сам у своєму кабінеті. З розмальованої стелі над його головою спускалась гарна лампа, підтримувана чотирма маленькими крилатими купідонами на золотих ланцюжках, і розкидала по кімнаті яскраве світло, що відбивалось у численних дзеркалах на стінах. Меблі з чорного дерева, оздоблені сріблом, розкішні килими, шовк, гобелени, золоті речі й тонкий севрський фарфор — усе краще, що виробляла промисловість Франції, було зібране у цих стінах. Кожна річ являла собою художню рідкість. А власник усього цього багатства й блиску, похмурий і понурий, сидів, опустивши підборіддя на руки, спершись ліктями на стіл і втупивши неуважливий погляд в протилежну стіну.

Та хоч його темні очі й дивилися на стіну, вони; здавалось, нічого не бачили. Може, вони були звернені назад, на довгу низку прожитих років, на ту золоту молодість, коли мрії й дійсність так перепліталися одна з одним. Сон чи дійсність — ось ці двоє людей, які схилились над його коліскою, один у темному одязі із зіркою на грудях, якого вчили його звати батьком, другий — у довгій червоній мантії, з маленькими блискучими очима? Навіть тепер, коли минуло понад сорок років, король нараз уявив собі живим це зле, хитре, владне обличчя і знову побачив старого Рішельє, великого невінчаного короля Франції. А далі другий карди-

нал, довгий, худий, який відбирав у нього кишенькові гроші, відмовляв йому в їжі і вдягав його в стару одягу. Як виразно встає в пам'яті той день, коли Мазаріні нарум'явився востаннє, і весь двір потім танцював з радості, почувши, що кардинал помер. А мати? Яка вона була прекрасна і владна! Пригадав, як мужньо вона трималась під час війни, що зламала могутність вельмож, і як, уже лежачи на смертному ложі, благала священників не забруднити зав'язок її чепця святими дарами. Потім думки полинули до того часу, коли він став самостійним: ось він збив пиху своїй вельможній аристократії, добиваючись того, щоб бути не тільки деревом серед оточуючих рівних дерев, але лишитися самому, високо розкинувши гілля над усіма іншими, і своєю величезною тінню вкрити всю країну. Промайнули перед очима ті війни, що їх провадив він, видані ним закони, підписані договори. Під його правлінням Франція розширила свої кордони і на північ і на схід, а всередині спаялась, як моноліт, і в ній чувся тільки один голос, голос його, короля. Ось промайнув довгий ряд чарівних жіночих облич. Олімпія Манчілі, італійські очі якої вперше довели йому, що є сила, яка може правити навіть і королем; її сестра Марія Манчілі; його дружина зі своїм смуглявим личком, Генрієта Англійська, безжальна смерть якої вразила його серце жахом неминучого; Лавальєр, Монтеспань, Фонтанж. Одні померли, інші в монастирях. Ті, що вражали колись красою і витонченістю розпусти, тепер тільки розпусні. А що ж в результаті цього неспокойного бурхливого життя? Він переступив уже грань дозрілих років, втратив смак до втіх молодості; подагра, паморочення голови завжди нагадують йому, що існує інше царство, яким він не може вже сподіватися правити. І за весь цей довгий час він не здобув ні одного вірного друга ані в своїй сім'ї, ані серед придворних, ні, нарешті, в країні — нікогисінько, крім хіба тієї жінки, з якою він збирався одружитися в цю ніч. А яка вона терпляча, добра, які в неї високі думки! З нею він сподівався покрити справжньою славою всі гріхи безумного минулого. Аби тільки приїхав архієпископ! Тоді він знатиме, що вона дійсно належить йому навіки.

Хтось постукав у двері. Людовік швидко скочив з місця, гадаючи, що то, мабуть, приїхав архієпископ. Увійшов камердинер і доповів, що Лувуа просить аудієнції у короля. Слідом за ним з'явився і сам міністр. В руці він тримав два шукуратяних мішки.

— Ваша величність, — промовив він, коли Бонтан вийшов, — сподіваюсь, я не перешкоджаю вам?

— Ні, ні, Лувуа. Сказати по ширості, мої думки стали докучливими, і я радий позбутися їх.

— У вашої величності можуть бути тільки приємні думки,— говорив Лувуа.— Але я приніс вам дещо, що зробить їх іще приємнішими.

— А! Що саме?

— Коли багато з наших молодих дворян вирушали до Німеччини та Угорщини, ви мудро зволили зауважити, що було б бажано переглядати листи, які вони посилають на батьківщину, а також бути в курсі новин, одержуваних ними від тутешніх придворних.

— Так.

— Ось ці листи; ті, що надійшли з-за кордону, тут в одному мішку, а в другому — ті, які треба відіслати. Віск розчинено в спирті, і таким чином листи розпечатані.

Король вийняв пачку конвертів і глянув на адреси.

— Дійсно, мені хотілося б прочитати правду в серцях цих людей,— зауважив він.— Тільки таким способом можу я довідатись про справжні думки улесливих передо мною придворних. Гадаю,— додав він, і підозріння нараз майнуло в очах короля,— що ви самі попереду не переглядали цих листів?

— О, я швидше умер би, ваша величність!

— Ви присягаєтесь?

— Так, надією на спасіння моєї душі.

— Гм! Я бачу на одному з цих конвертів почерк вашого сина.

Лувуа змінився на обличчі.

— Ваша величність пересвідчитесь, що він так само відданий вам за очі, як і в очі, бо інакше він не син мені,— пробурмотів він.

— Ну, так почнемо з нього. Тут всього кілька рядків. «Любий Ахілл, як я хочу, щоб ти повернувся! При дворі після твого від'їзду зависла нудьга, наче в монастирі. Мій кумедний батько, як і раніше, виступає індиком, так ніби медалі й хрести можуть приховати, що він не що інше, як старший з лакеїв, який має влади не більше за мене. Він витягає у короля силу-силенну грошей, але я не можу зрозуміти, куди він їх витрачає, бо мені перепадає якась мізерія. Я ще й досі винен десять тисяч ліврів своєму кредиторі по вулиці Огфевге. Коли не пощастить у ландскнехт, доведеться незабаром приїхати до тебе».— Гм! Я був несправедливий до вас, Лувуа: очевидно, ви не проглядали листів.

Під час читання цього документа міністр сидів, побагро-

вівши на обличчі й витріщивши очі. Коли король скінчив, Лувау відчув полегшення принаймні в тому, що тут не було нічого, серйозно компрометуючого його особисто; але кожен нерв у його величезному тілі тремтів люттю від висловів, у яких згадував про нього молодий гульвіса.

— Гадюка! — просичав він.— О, підла гадюка в траві! Я примушу його проклинати день свого народження!

— Ну, ну, Лувау! — заспокоював король.— Ви людина, що була в бувальцях на своєму віку, і повинні б стати філософом. Палка молодість частенько базикає більше, ніж думає. Забудьте про це. А це що таке? Лист моєї дорогої дівчинки до її чоловіка, принца де Конті. Я впізнав би її почерк з тисячі інших. Ах, люба моя, вона й не думала, що її невинний лепет потрапить мені на очі! Нащо читати листи, коли мені наперед відомо все, що діється в цьому невинному серці?

Він розгорнув пахучий аркушик рожевого паперу з ніжною усмішкою, але вона зникла, тільки його очі пробігли сторінку. З гнівним вигуком, притиснувши руку до серця, зірвався король на ноги. Очі його не відривались від паперу.

— Облудниця! — кричав він задихаючись.— Зухвала, безсердечна брехуха! Лувау, ви знаєте, що я робив для принцеси? Ви знаєте, що вона була зіницею мого ока. Чи відмовляв я їй коли в чому? Чого тільки я не робив для неї!

— Ви були втіленням доброти, ваша величність,— шанобливо погодився Лувау, власні муки якого трохи стихли, коли він побачив страждання свого повелителя.

— Послухайте тільки, що вона пише про мене. «Старий буркун все такий самий, тільки подався в колінах. Пам'ятаєте, як ми сміялися з його манірності? Ну та він кинув цю звичку, і хоч ходить іще на високих каблуках, як нідерландський житель на дибах, та зате перестав вбиратись у яскравий одяг. Звичайно, двір наслідує його приклад, і тому можете собі уявити, яким веселим пейзажиком стало це місце. Та жінка все ще у фаворі, і її вбрання такі ж темні, як і батьків одяг. Коли ви повернетесь, ми з вами поїдемо в наш позаміський палац, і ви одягнетесь у червоний оксамит, а я в блакитний шовк. Тоді принаймні у нас буде свій кольоровий двір, незважаючи на батькову чваньковитість».

Людовік затулив обличчя руками.

— Чуєте, як вона висловлюється про мене, Лувау?

— Це жахливо, ваша величність, жахливо!

— Вона дає прізвиська мені... мені, Лувау!

— Обурливо!

— А що вона пише про коліна! Можна подумати, що я вже старий!

— Сором! Але, ваша величність, благаю вас, згадайте, що філософія повинна допомогти вам зменшити свій гнів. Молодість завжди палка і базікає не те, що думає. Забудьте про це.

— Ви кажете дурниці, Лувуа. Любима дитина повстає проти батька, а ви радите мені не думати про це. Ах, ще один урок королеві: менш за все вірити людям, навіть близьким йому по крові. А це чий почерк? Шановного кардинала де Більйон? Можна втратити віру у своїх рідних, але цей святий отець любить мене не тому тільки, що завдячує мені своїм становищем, ні, але й тому, що з властивих його натурі почуттів він поважає і любить тих, кого бог поставив над ним. Я прочитаю вам його листа, Лувуа, на доказ того, що вірність і вдячність ще існують у Франції. «Дорогий принц де ла Рош»... Ах, ось кому він пише!.. «Коли ви від'їздили, я дав вам обіцянку сповіщати вас час від часу про те, як ідуть справи при дворі; адже ви радились зі мною, чи привозити туди вашу дочку, сподіваючись, що вона, можливо, зверне на себе увагу короля». Що? Що тут таке, Лувуа? Що це за мерзота? «Смак султана усе гіршає. Принаймні, де Фонтанж була найчарівнішою жінкою Франції, хоча, між нами кажучи, колір її волосся був занадто червонуватого відтінку — це прекрасний колір для кардинальської мантії, мій любий герцог, але для дамського волосся допустимий лише золотистий відтінок. У свій час Монтеспань була теж далеко не погана, але тепер, уявіть собі, він зв'язався з удовою, старшою за себе, жінкою, яка навіть не старається робити себе привабливішою. Ця стара ханжа з ранку до ночі або стоїть навколішках перед аналоєм, або сидить коло п'яльців. Кажуть, грудень і травень — це погана спілка. Але, на мою думку, два листопади ще гірші». Лувуа, Лувуа! Я далі не можу! Є у вас «*lettre de cachet*»?

— Ось, ваша величність.

— Для Бастилі?

— Ні, для Венсенської тюрми.

— Дуже добре. Проставте ім'я цього негідника, Лувуа! Звеліть заарештувати його сьогодні ж увечері і відвезти його власною коляскою. Безсоромний, невдячний негідник, мерзотник! Нащо принесли ви ці листи, Лувуа? О, нащо пішли ви назустріч моїй безумній химері? Боже мій, на світі немає ні правди, ні честі, ні вірності!

Він у пориві гніву й розчарування тупотів ногами, потрясаючи кулаками в повітрі.

— Накажете сховати решту? — швидко спитав Лувуа. Відколи король почав читати, він почував себе як на голках, не знаючи, які сюрпризи будуть далі.

— Покладіть листи назад, але лишіть мішок.

— Обидва?

— Ах! Я й забув про другий. Якщо коло мене самі лицеміри, то, може, далеко знайдуться й чесні піддані. Візьмемо навмання один з листів. Від кого це? А! Від герцога де Ларошфуко. Він завжди справляв на мене враження скромного й шанобливого молодого чоловіка. Що тут? Дунай... Белград... великий візир... Ах! — Людовік скрикнув, ніби його вдарило щось у самісіньке серце.

— Що трапилось, ваша величність? — промовив міністр, наближаючись до короля, вираз обличчя якого злякав його.

— Геть їх, геть, Лувуа! Заберіть геть! — кричав король, кидаючи пачку листів. — Як би я бажав ніколи не бачити їх! Не хочу читати! Він насмілювався глузувати з моєї хоробрості, хлопчисько, він, який був ще в колиці, коли я вже сидів у траншеях. «Ця війна не сподобається королю, — пише шеня. — Тут доведеться давати бої, а не провадити ті милі, спокійні облоги сапою, які так подобаються йому». Присяга юсь бгом, негідник відповість головою за цей жарт! Так, Лувуа, дорого обійдеться де Ларошфуко це кепкування! Але візьміть їх геть! Я вже вдовольнився досхочу.

Міністр заходився вкладати листи назад у мішок, коли раптом на одному з них йому впав в очі сміливий, чіткий почерк мадам де Ментенон. Ніби демон шепнув йому, що в руках зброя проти тієї, одно ім'я якої сповнювало йому серце заздрістю й ненавистю. Якщо в листі будуть якісь іронічні зауваження, то можна навіть тепер, в останній час, відвернути від цієї ханжі серце короля. Лувуа був хитрий, пронозуватий чоловік. Він вмить зрозумів значення цього шансу і вирішив його використати.

— А! — промовив він, — навряд чи треба розпечатувати цього листа.

— Якого, Лувуа? Від кого ще?

Міністр підсунув йому листа. Людовік здригнувся, побачивши напис.

Почерк мадам де Ментенон! — уривчасто промовив він

— Так, лист до її небожа, в Німеччину.

Людовік нерішуче взяв листа. Потім раптовим рухом кинув його в купу інших, але зараз же рука його знову простяглась за листом. Обличчя короля зблідло, і краплини поту виступили на лобі. А що як і воно буде таким, як і інші!

Вся душа його була збурена від цієї думки. Двічі він силкувався перемогти свою цікавість, і двічі його тремтячі руки торкались цього паперу. Нарешті він рішуче кинув листа Луваа.

— Прочитайте його вголос,— наказав він.

Міністр розгорнув листа, розіклавши його на столі. Злоба блиснула в очах царедворця. Якби король зумів як слід прочитати вираз погляду Луваа, міністр заплатив би за нього своїм становищем.

«Дорогий небоже,— читав Луваа,— те, про що ви просите в останньому листі, цілком неможливо. Я ніколи не користувалася з ласки короля ради власних інтересів, і так само мені було б важко просити її для моїх родичів. Ніхто не радітиме більше за мене, довідавшись, що вас підвищено до майора, але досягти цього ви повинні тільки хоробрістю та вірністю, а не через мої клопотання. Служити такій людині, як король, є вже нагорода, і я певна, що ви, лишаючись корнетом чи досягши вищого чину, будете однаково щиро служити йому. На жаль, його оточують низькі паразити. Деякі з них просто дурні, як, наприклад, Лозен; інші — шахраї, як покійний Фуке; а деякі, по-моєму, заразом і дурні й шахраї, як Луваа, військовий міністр».

Читець задихнувся від люті і кілька секунд сидів, мовчки барабанячи пальцями по столу.

— Читайте далі, Луваа, читайте далі! — сказав Людовік, мрійно втупивши очі в стелю.

«Ми сподіваємось незабаром побачити вас у Версалі, схиленим під вагою лаврів. А поки що прийміть мої щирі побажання швидко досягти підвищення, незважаючи на те, що його не можна досягти зазначеним вами способом».

— Ах! — скрикнув король, і все кохання, що крилось у серці, відбилось в погляді.— Як міг я сумніватись у ній хоча б на одну мить! Інші так знервували мене! Але Франсуаза — чисте золото. Правда ж, прекрасний лист, Луваа?

— Мадам дуже розумна жінка,— ухильно відповів міністр.

— А як вона добре вміє читати в серцях людей! Хіба не правдиво зрозуміла вона суть моєї вдачі?

— Однак не зрозуміла моєї, ваша величність.

Хтось постукав у двері, і слідом за ним голова Бонтана заглянула в кімнату.

— Архієпископ прибув, ваша величність,— доповів він.

— Дуже добре, Бонтан. Попросіть мадам прийти сюди. А свідкам веліть зібратися в прийомній.

Камердинер швидко зник, а Людовік повернувся до міністра.

— Я бажаю, щоб ви були одним із свідків, Лувуа.

— Чого, ваша величність?

— Мого шлюбу.

Міністр здригнувся.

— Як, ваша величність? Зараз?

— Так, Лувуа, через п'ять хвилин.

— Слухаю, ваша величність.

Бідолашний царедворець з усієї сили намагався прибрати відповідного до події вигляду; цей вечір уже завдав йому чимало неприємностей, а тепер доля хоче примусити його випити останню гірку чашу і бути присутнім при шлюбі цієї жінки з королем.

— Сховайте листи, Лувуа. Останній винагородив мене за інші. Але все ж негідники заплатять за свої послання. Між іншим, як прізвище молодого небожа мадам, якому вона адресувала листа? Жерар д'Обіньї, так?

— Так, ваша величність.

— Призначити його полковником при першій же вакансії, Лувуа.

— Полковником, ваша величність? Та йому ж ще немає і двадцяти років.

— Лувуа! Скажіть, будь ласка, хто з нас голова армії, я чи ви? Бережіться, Лувуа! Я вже попереджав вас раніше. Ось що я скажу вам, мій любий: коли я захочу поставити хоч би й колоду на чолі бригади, ви повинні без вагань підписати папір про призначення. Ясно? Ідіть у прийомну і дожидайтесь там з іншими свідками, поки вас покличуть.

Тим часом у кімнатці, де світилась лампадка перед статуєю пресвятої діви, йшла метушня. Посеред кімнати стояла Франсуаза де Ментенон. Легкий рум'янець збудження грав на її щоках; звичайно, спокійні сірі очі світились дивним блиском. На ній було вбрання з білого газету, оздоблене й підбите сріблястою саржею і обшите біля коміра й рукавів дорогими мереживами. Навколо неї клопотались три жінки; то час від часу відходили набік, оглядаючи вбрання, підбираючи й пришпилюючи, поки не зробили всього на свій смак.

— Ну от,— промовила головна кравчиха, поправляючи востаннє одну з розеток,— тепер, здається, добре, ваша вел... мадам, хотіла я сказати.

Мадам де Ментенон усміхнулась на дотепну помилку придворної кравчихи.

— Я особисто цілком байдужа до вбрання,— промовила

вона, — але сьогодні мені хотілося б бути саме такою, якою король бажав би мене бачити.

— Ах, мадам так легко одягати. У мадам така постать, така постава! З такою шиєю, станом, такими руками який одяг не буде ефектним! Але що нам робити, мадам, коли разом з одягом доводиться створювати й постать? Ось, наприклад, принцеса Шарлотта-Єлізавета. Учора ми кроїли їй одяг. Вона, мадам, маленька на зріст і повна. О, просто неймовірно, яка вона повна! На неї потрібно далеко більше матерії, ніж на вас, мадам, хоч вона значно нижча за вас. Ах, я певна, що не милосердний господь вигадав створювати таких повних жінок. А втім, вона ж баварка, а не французенка.

Мадам де Ментенон не слухала базікання кравчихи. Очі її були звернені до статуї, що стояла в кутку, її губи шепотіли молитву.

Хтось обережно постукав у двері, порушуючи її молитву.

— Це Бонтан, мадам, — сказала мадмуазель Нанон: — він просить передати, що король готовий.

— То не будемо примушувати його чекати: Ходімо, мадмуазель, і нехай благословить бог наше починання.

Маленьке товариство зібралося в прийомній короля і вирушило звідти в каплицю. Попереду йшов величний, повний свідомості ваги свого сану архієпископ у зеленому одязі, з молитовником у руках, розгорнутим на обряді шлюбу. Поряд з ним дріботів коротенькими ніжками його роздавач милості, а двоє маленьких придворних слуг у яскраво-червоних камзолах несли засвічені факели. Король і мадам де Ментенон ішли поруч — вона спокійна й стримана, з лагідним виглядом і спущеними віями, він з рум'янцем на смуглявих щоках, з розгубленим нервовим поглядом людини, яка розуміє, що переживає один з найзначніших етапів у житті. Слідом, в урочистій безмовності, йшла невеличка група вибраних свідків — високий, мовчазний отець Лашез, Лувау, який понуро дивився на наречену, маркіз де Шармарант, Бонтан і мадмуазель Нанон.

Факели кидали яскраво-жовте світло на цю маленьку купку людей, що поважно проходила коридорами й залами, в каплиці вони освітили фрески на стелі й стінах, відбилися в позолоті й дзеркалах, але по кутках, ніби для боротьби з хистким світлом, скупчувались довгі чорні тіні. Король нервово вдивлявся в темні ніші, в портрети предків та родичів, які красувалися по стінах. Проходячи повз портрет своєї покійної жінки, Марії-Терезії, він дуже здригнувся і задихався, прошепотів:

— Боже мій! Вона нахмурилась і плюнула на мене!
Ментенон торкнулась до його руки.

— Нічого немає, сир,— заспокоїла вона теж пошепки —
Гра відблиску світла на картині.

Її слова справили звичайний вплив на короля. Вираз ляку зник у його погляді, і, взявши її за руку, він рішуче пішов уперед без страху й неспіливості. Через хвилину вони вже стояли перед олтарем і слухали слова, які зв'язували їх навіки.

Коли вони відійшли від олтаря, на руці у неї блищала нова обручка, і каплиця сповнилась гомоном привітань. Тільки король нічого не говорив, але мовчки дивився на свою нову супутницю в житті так, що вона не бажала нічого більшого. Вона була, як звичайно, спокійна й бліда, проте кров кипіла у неї в жилах.— Тепер ти королева Франції,— здавалось, говорила вона,— королева, королева, королева!

Аж раптом на неї набігла тінь, і вона почула тихий, але твердий шепіт:

— Пам'ятайте обіцянку, дану вами церкві.

Вона здригнулась, обернулася і побачила перед собою бліде, серйозне обличчя єзуїта.

— У вас похололи руки, Франсуаза! — промовив Людовік.— Ходімо, любя, ми занадто довго пробули в цій темній церкві.

Розділ XX

ДВІ ФРАНСУАЗИ

Мадам де Монтеспань, заспокоєна запискою брата, лягла спати. Вона знала Людовіка краще від багатьох: їй добре була відома упертість і завзятість у дрібницях, що становили одну з відмітних рис його характеру. Коли він заявив, що бажає бути повінчаним архієпископом, то ніхто інший, крім архієпископа, не може виконати обряду шлюбу. Таким чином, вінчання не відбудеться принаймні в цю ніч. Побачимо, що принесе завтра, і коли вже їй не вдасться розбити плани короля, то, значить, вона дійсно збулась розуму, сили привабливості й краси.

Ранком вона вдяглася дуже дбайливо, напудрилась, трохи підрум'янилась, наліпила мушку поряд з ямочкою на щоці, вдягла фіолетовий оксамитний пеньюар і перловий убір з старанністю воїна, який готується до боротьби на життя й на смерть. До неї ще не дійшла звістка про велику

подню цієї ночі; хоч при дворі йшли жваві розмови про неї, але у Монтеспань, внаслідок зарозумілості, чваньковитості й злого язичка її, не було ні друзів, ні співчуваючих їй знайомих. Вона прокинулась в чудовому настрої і думала тільки про способи, як добитися в короля аудієнції.

Вона була ще в будуарі, закінчуючи свій туалет, коли паж доповів їй, що король дожидається в салоні. Мадам де Монтеспань ледве могла повірити такому щастю. Увесь ранок вона сушила собі голову, як їй добратися до короля, а тут він сам прийшов до неї. Вона глянула востаннє в дзеркало, похапцем поправила одяг і швидко вийшла з кімнати.

Король стояв спиною до неї, розглядаючи картину Сней-дерса. Коли маркіза увійшла, зачинивши за собою двері, він обернувся і зробив два кроки назустріч. Вона кинулась до нього з радісним вигуком, з простягнутими білими руками, з обличчям, повним палкого кохання, але він зупинив її лагідним і разом з тим рішучим жестом. Мармурові руки безсило повисли вздовж тіла жінки. З тремтячими губами вона утопила в нього очі, і то горе, то страх впереміжку відбивались у її погляді. На обличчі короля був вираз, якого ніколи вона досі не бачила, і хтось усередині зашепотів їй, що сьогодні його воля сильніша за її пристрасний заклик.

— Ви знову сердитесь на мене! — скрикнула вона.

Він прийшов з наміром прямо сповістити її про свій шлюб, але, побачивши її такою чарівно-гарною й любляче-ніжною, він зрозумів, що навіть встромити їй ніж у серце було б далеко милосердніше, ніж сказати це. Хай хтось інший скаже їй усе. Вона й сама незабаром довідається про цю новину. До того ж, діючи так, він уникне жіночих сцен, які ненавидів усією душею. І без того перед ним стояв неприємний обов'язок. Усе це швидко промайнуло в голові короля, але маркіза так же швидко прочитала все в темних очах Людовіка, що дивилися на неї.

— Ви прийшли щось сказати і не зважаєтеся. Хай благословить бог добре серце, яке стримує жорстокий язик!

— Ні, ні, мадам, я не хочу бути жорстоким,— сказав король.— Я не можу забути, що ви стільки років осявали моє життя і своїм розумом та красою надавали пишноти моєму дворові. Але час іде, мадам, у мене є обов'язок перед країною, який стоїть понад моїми особистими пориваннями. З усіх цих мотивів я гадаю, що найкраще зробити все так, як ми говорили минулого разу, а саме, вам слід залишити двір.

— Залишити, ваша величність? На який час?

— Назавжди, мадам.

Вона стояла, стиснувши руки, вся бліда, і мовчки в упор дивилася на нього.

— Мені нема чого говорити, що я зроблю все, щоб полегшити вам ваше вигнання. Ви самі призначите собі утримання; спеціально для вас буде збудований палац в якій хочете частині Франції, але тільки за двадцять миль від Парижа... Маєток...

— О, сир, як можете ви думати, що все це хоч трохи може винагородити мене за втрату вашого кохання?

На серце де Монтеспань ліг страшний тягар. Якби він гарячився й сердився, вона могла б сподіватися облестити його, як і раніш, але цей лагідний і разом з тим твердий тон був новий для неї, і маркіза почувала своє цілковите безсилля проти нього. Його спокій дратував її, але де Монтеспань намагалась оволодіти бурхливими пристрастями, прибираючи смиренного вигляду, найменш властивого її зарозумілій, запальній вдачі. Однак скоро вона не витримала.

— Я багато думав, мадам,— казав король,— і вирішив, що саме так повинно бути. Іншого виходу немає. І тому, що нам необхідно розлучитись, то чим швидше зробити це, тим краще. Вірте, це неприємно й мені. Я наказав вашому братові дожидати вас о дев'ятій годині біля хвіртки з каретою, бо ви, може, схотіли б виїхати після того, як смеркне.

— Щоб приховати мою ганьбу від сміху двору? Це занадто уважно з вашого боку, ваша величність. Але, може, і цей вчинок лише ваш обов'язок, адже тепер тільки й чути, що про обов'язки, то хто ж, як не ви...

— Я знаю, мадам, знаю. Я винен. Я дуже образив вас. Повірте, що я зроблю все можливе, щоб залагодити вчинену мною кривду. Будь ласка, не дивіться на мене так сердито. Нехай це останнє побачення залишить у нас приймний спогад.

— Приймний спогад?! — Вона відкинула геть усю лагідність і смиренність, і в голосі її зазвучали презирство й гнів.— Приймний спогад! Вам, звичайно, приємно збутися загубленої вами жінки, кидаючись в обійми другої і не зустрічаючи в придворних салонах блідого обличчя, яке нагадувало б вам про вашу зраду. Але для мене, невірної якогось самотнього позаміського будинку, зневаженої своїм чоловіком, знехтуваної сім'єю, закиданої глузуванням та жартами всієї Франції, далеко від усього, що становило красу життя, далеко від людини, якій я пожертвувала всім,

всім,— для мене, можете бути певні, ваша величність, це навряд чи буде таким приємним спогадом.

В очах короля закрутився такий же вихор гніву, як і бурхливий шквал в очах мадам де Монтеспань, але він напружив усі зусилля, щоб стримати його. Коли таке питання і в такій гострій формі повстає між найгордовитішим мужчиною і найзарозумілішою жінкою Франції, то комусь із них треба ж поступитись. Людовік розумів, що саме йому слід зробити це, але його владна натура повставала проти такої необхідності.

— Ви нічого не виграєте, мадам, вживаючи виразів, непристойних для вашого язика і для моїх вух,— промовив він нарешті.— Ви повинні віддати належне моїй поведінці, бо я благаю, коли маю право вимагати, і замість наказувати вам, як моїй підданій, умовляю вас, як друга.

— О, ви занадто ласкаві, ваша величність. Таке поводження навряд чи можна пояснити нашими відносинами протягом майже двадцяти років. Дійсно, я повинна бути вдячна вам, що ви не відрядили за мною ваших гвардійських стрільців або не змусили мене силоміць вийти з палацу поміж двох рядів мушкетерів. Як мені дякувати вам за цю милість?

Вона зробила низький реверанс з глузливою усмішкою на губах.

— Ваші слова занадто сповнені гіркоти, мадам.

— Так само, як і моє серце, сир.

— Ну, Франсуаза, будьте розважні, благаю вас. Ми обоє вже немолоді.

— Дуже мило з вашого боку нагадувати мені про мої роки.

— Ах, ви перекручуєте мої слова. В такому разі я мушу замовкнути. Може, ви більше не побачите мене, мадам. Чи не хочете спитати мене про що-небудь, поки я не пішов зовсім?

— Боже мій! — скрикнула вона.— І це людина? Чи є в неї серце? Невже це губи, що так часто шептали мені слова ніжнього кохання? Невже це очі, що з любов'ю дивилися в мої? Невже ж ви можете відштовхнути колись близьку вам жінку так само спокійно, як покинули Сен-Жерменський палац, коли збудований був другий, розкішніший? Так ось який кінець усіх ваших присягань, ніжних нашіптувань, благань, обіцянок!.. Ось який кінець усьому!

— Мадам, це сумно для нас обох.

— Сум?! Хіба на вашому обличчі видно сум? Там лише гнів на мою сміливість і висловлену гірку правду; ах, навіть

радість, радість, що ви скінчили ганебну справу! Але де тут сум? А коли я зйду зі сцени, все, як і попереду, буде легко для вас... Хіба не правда? Ви зможете тоді знову повернутись до вашої гувернантки...

— Мадам!

— Так, так... ви не злякаєте мене! Що мені до того, що ви можете зробити зі мною? О, я знаю все! Не думайте, що я сліпа. Ви навіть ладні одружитися з нею. Ви, нащадок Людовіка святого, і вдова Скаррона, бідна служниця, взята мною до себе в дім з ласки! Ах, як потай глузуватимуть ваші придворні! Що писатимуть поза спиною нікчемні поети! Звичайно, до ваших вух не доходять такі речі, але друзям вашим усе це так боляче!

— Терпець мій урвався, мадам! — люто крикнув король. — Я покидаю вас і назавжди.

Але, розлютившись, вона забула обережність і страх. Вона заступила йому своєю постаттю двері. Обличчя її падало, очі метали іскри злоби, маленька ніжка в білому атласному черевичкові несамовито тупотіла по килиму.

— Ви поспішаєте, ваша величність? Певно, вона вже дожидається вас?

— Пропустіть мене, мадам...

— Але яке розчарування учора ввечері, правда ж, мій бідний король? Ах, і який удар для гувернантки! Боже мій, який удар! Ні архієпископа, ні шлюбу! Розладнено весь хитроумний план! Ну хіба це не жорстоко?

Людовік непорозуміло дивився на її прекрасне, повне люті обличчя, і раптом в його голові майнула думка, що з горя вона збожеволіла. Який же інший може бути зміст цих безумних слів про архієпископа і розчарування? З його боку негідно було говорити так жорстоко з хворою жінкою. Треба заспокоїти її, а головне — піти від неї.

— У вас багато моїх фамільних коштовностей, — сказав він, — прошу вас, лишіть їх собі на знак моєї прихильності.

Він думав зробити їй приємне і заспокоїти її, але в одну мить вона була вже біля шафи, де зберігались її скарби, і почала викидати жменями самоцвіти до його ніг. Маленькі, червоні, жовті та зелені камінчики, брязкаючи й блискаючи, розкочувались по підлозі, стукаючись об дубові плінтуси підлоги.

— Вони здадуться гувернантці, якщо приїде архієпископ! — кричала де Монтеспань.

Людовік ще більш упевнився, що перед ним божевільна. Йому спало на думку, як краще вплинути на більш м'яку рису її вдачі. Він швидко підійшов до дверей, відчинив їх

і пошепки віддав якийсь наказ. У кімнату увійшов юнак з довгим золотистим волоссям, що спадало на чорний оксамитний камзол. Це був молодший син мадам де Монтеспань — граф Тулузький.

— Я гадаю, що ви захочете попроситися з ним, — сказав Людовік.

Вона стояла, пильно дивлячись на нього, ніби не в силі зрозуміти значення його слів. Потім їй раптом стало ясно, що у неї відбирають дітей так само, як коханця, що та, інша, жінка бачитиме їх, говоритиме з ними і здобуде їх любов, коли вона буде далеко. Все, що було поганого в цій жінці, раптом вирвалось наверх, і в цю мить вона дійсно була безумною, якою вважав її король. Якщо син не належатиме їй, матері, то хай же не дістанеться нікому!.. Під рукою у неї серед різних речей лежав ніж, оздоблений самоцвітами. Вона схопила його і кинулась на переляканого хлопця. Людовік скрикнув і метнувся до неї, щоб удержати її, але його попередили. Якась жінка вбігла в розчинені двері і схопила мадам де Монтеспань за руку. Зчинилась коротка боротьба; дві горді жіночі постаті боролись між собою, і ніж упав між ними. Переляканий Людовік підняв його, схопив сина за руку і вибіг з кімнати. Франсуаза де Монтеспань, хитаючись, відійшла до канапи і побачила перед собою серйозні очі й суворе обличчя другої Франсуази — жінки, присутність якої ніби кидала тінь на все її життя.

— Я врятувала вас, мадам, від вчинку, який ви перша обплакувала б до віку.

— Врятували? Ви довели мене до цього!

Колишня фаворитка відкинулась на високу спинку канапи, заклавши руки за спину і важко дихаючи. Напівспушені повіки закривали палаючі очі, губи були трохи розтулені, так що видно було білі блискучі зуби. То була справжня Франсуаза де Монтеспань, істота кошачої породи, що причаїлась перед стрибком. Тепер вона була далеко не тією смиренною, ніжною Франсуазою, яка повернула до себе короля покірливими словами. В боротьбі мадам де Ментенон порізала собі руку, і кров текла в неї з кінчиків пальців, але обидві жінки не зважали на це. Сірі очі мадам де Ментенон дивилися на колишню суперницю з виразом людини, що дивиться на недолуге, лукаве створіння, яке з успіхом можна підкорити своїй сильнішій волі.

— Так, ви довели мене до цього... Ви, яку я взяла, коли у вас не було ні шматка хліба, ні ковтка кислого вина. Що ви мали? Нічого... нічого, крім імені, яке було для всіх посмівищем. А що я дала вам? Все. Я дала вам гроші, становище,

можливість бувати при дворі. Все це ви дістали завдяки мені
А тепер ви ж знущаетесь з мене!

— Мадам, я не знущаюсь. Мені шкода вас від широкого
серця.

— Шкода! Ха, ха! Вдова Скаррона ушасливила жалем
жінку з фамілії Мортемар! Ваш жаль може піти слідом за
вашою вдячністю і вашою репутацією. Тоді він не зможе
більше турбувати нас.

— Ці слова не зачіпають мене.

— Цілком вірю, ви не з чутливих.

— Так, у мене совість спокійна.

— Ах, значить, вона не мучить вас?

— В цьому питанні аж ніяк, мадам.

— Боже мій, які жахливі, мабуть, інші питання, що
тривожать вас!

— У мене не було лихих замірів супроти вас.

— Ніяких?

— Але що ж я зробила злочинного? Король приходив до
мене в кімнату стежити за навчанням дітей. Він лишався,
розмовляв зі мною, питав порад. Чи могла я мовчати? А чи
повинна була прикидатись, кажучи не те, що думаю?

— Ви підбурили його проти мене.

— Я дуже рада, коли дійсно допомогла королеві стати на
шлях доброчесності.

— Як прекрасно звучить це слово у ваших устах!

— Бажала б чути його з ваших.

— Отже, як самі визнаєте, ви вкрали у мене кохання
короля, найдоброчесніша з удов!

— Я була вдячна і добре ставилась до вас. Ви вважали
себе моєю благодійницею, часто нагадували мені про це.
Вам не було для чого повторювати це, бо я ні на хвилину не
забувала про ваше добре ставлення до мене. Але ж, коли
король питав у мене — не заперечую, я казала йому, що гріх
є гріх і що він буде більш достойною людиною, скинувши
з себе гріховні пута.

— Або змінивши їх на інші?

— На пута обов'язку.

— О! Мене нудить від вашого лицемірства. Якщо ви
прикидаєтесь монахинєю, то чом би вам не піти в монастир?
Ви хотіли б користатися і тим і другим — мати всі привілеї
двору і наслідувати монастирські звичаї. Та немає чого
хитрувати переді мною! Я знаю вас, як знаєте ви себе
в тайниках вашого серця. Я була чесна, і що робила, робила
одверто перед усім світом. А ви — під прикриттям ваших
священиків та сповідників, ваших олтарів та молитовників...

Невже ви думаєте, що можете обдурити мене, як обдурили інших?

Уперше сірі очі супротивниці заблищали. Де Ментенон швидко ступила вперед і підняла білу руку, ніби застерігаючи суперницю.

— Про мене можете говорити, що хочете, — сказала вона строго. — Для мене — це балаканина папуги у вашому передпокої. Але не торкайтесь священних речей. Ах, якби ви могли піднести ваші думки, якби були спроможні заглянути в свою душу і побачити, поки ще не пізно, яке отидке й ганебне те життя, що провадили ви! Чого тільки ви не могли б зробити! Його душа була у ваших руках, як глина в руках гончаря! Якби ви допомогли королеві стати вище, справили його на крашу дорогу, збудили в його душі благородне й добре, як би любили й благословляли ваше ім'я всюди, від замку до халупи! Але ні, ви тягли його на дно; ви розбестили його молодість; ви розлучили його з дружиною; ви зіпсували його дозрілі роки. Злочин, вчинений людиною такого високого стану, породжує тисячі інших у тих, хто вважає його за приклад, — і всі ці злочини на вашій душі. Опам'ятайтесь, мадам, бога ради, опам'ятайтесь, поки ще не пізно! Хоч ви й вродливі, але вам, як і мені, може, залишилося лише кілька років земного життя. Тоді, коли посивіє це каштанове волосся, осунуться ці білі щоки, померкнуть ці блискучі очі, тоді... ах, хай змилується бог над грішною душею Франсуази де Монтеспань!

На одну мить її суперниця похилила голову, почувши ці урочисті слова і відчуваючи на собі силу звернених просто на неї прекрасних очей. Уперше в житті вона стояла мовчки, похнюпивши голову. Та незабаром вона підвела її з звичайною визивною й глузливою посмішкою на губах.

— У мене вже є сповідник, дякую вам, — промовила вона. — О, мадам, не уявляйте, що можете напустити мені туману! Я знаю вас, добре знаю!

— Навпаки, очевидно, менше, ніж я сподівалась. Коли ви так добре знаєте мене, як кажете, то хто, ж, нарешті, я?

Вся гіркота й ненависть, що накіпіла в серці її суперниці, прозвучали у відповіді:

— Ви гувернантка моїх дітей і потаємна коханка короля, — крикнула вона в обличчя де Ментенон.

— Ви помиляєтесь, — спокійно відповіла та, — я гувернантка ваших дітей і законна дружина короля.

ЛЮДИНА В КАРЕТІ

Де Монтеспань часто прикидалась, що зомліла, коли хотіла обеззброїти гнів короля. Тоді він обіймав її, і в душі його прокидалась жалість, рідна сестра кохання. Але тільки тепер вона відчула, як від одного слова можна, справді, знепритомніти. Вона не мала сумніву, що суперниця казала правду. У виразі обличчя, у прямому погляді, спокійному голосі де Ментенон була цілковита певність. Одну мить де Монтеспань стояла, наче вражена громом, задихаючись, з витягнутими руками, ніби чіпляючись за повітря. Її сміливі очі потьмарились і спинились. Потім з різким, уривистим криком, жалібним криком істоти, яка бачить, що боротьба програна, вона похилила горду голову і, зомлівши, упала до ніг суперниці.

Мадам де Ментенон нагнулась і підняла її своїми сильними білими руками. Щирий сум і співчуття світилися в погляді, яким вона озирнула мертвенно-блїде обличчя, що лежало на її грудях, вже без виразу злоби й гордості. На темних віях блищали сльози, а куточки губ сьрдито опустились униз, мов у дитини, що наплакалась перед сном. Мадам де Ментенон поклала її на канапу й підмостила під голову шовкову подушку. Потім позбирала з килиму розкидані коштовності, сховала їх у відчинену шафу, замкнула і, поклавши на стіл ключа так, щоб господиня могла легко знайти його, ударила в гонг.

— Вашій пані млосно,— сказала вона маленькому чорному пажеві, що увійшов на звук гонга.— Покличте покоївок.— І, зробивши всі потрібні розпорядження, де Ментенон вийшла з цієї великої мовчазної кімнати, де, як і раніше, лежала її прекрасна суперниця, безпорадна й безнадійно сумна, серед оксамиту й позолоти, мов розтоптана квітка.

— Так, безпорадна,— бо що могла ця жінка ще зробити? Безнадійно сумна,— бо чого ще ждати від немилосьрдно-жорстокої долі? Тільки де Монтеспань опритомніла, вона негайно відіслала покоївок і тепер лежала із стиснутими руками, з обличчям змарнілим, міркуючи про сумне майбутнє. Вона мусить виїхати; це безперечно. Не тільки тому, що така воля короля, але й тому, що в палаці, де вона царювала неподільно, її ждуть тепер тільки горе та глум. Колись вона зуміла відстояти своє незалежне становище перед королевою, але зараз вона не така засліплена ненавистю, щоб не

зрозуміти сили нової суперниці, жінки зовсім іншої вдачі, ніж бідолашна, покірлива Марія-Терезія. І вона занепала духом. Доводиться визнати себе переможеною і виїздити.

Вона підвелася з канапи, почувавши, що за цей час постаріла на десять років. Справ було багато, а часу до вечора мало. Вона жбурляла коштовності, щоб показати королеві, що не ці мізерні брязкальця винагородять її за втрачене кохання; але тепер, коли все одно її покинуто, немає рації втрачати ці скарби. Якщо вона вже більше не наймогутніша жінка Франції, то може стати найбагатшою. Звичайно, вона не позбавлена буде пенсії, і, напевне, великої, бо Людовік завжди визначався щедрістю. А крім того, цілі колекції зібраних нею за довгі роки самоцвітів, перлів, золота, ваз, картин, розп'ять, годинників, дрібничок — усе це разом оцінювалося в багато мільйонів ліврів. Власними руками вона запакувала всі найцінніші речі, які можна було взяти з собою, а решту віддала на схов братові. Цілий день вона працювала з гарячковою енергією, щоб заглушити думки про свою несподівану поразку й перемогу суперниці. Надвечір вона закінчила збори і розпорядилась усе її майно прислати в «Petit Bourg», куди мала намір переселитись.

За півгодини перед від'їздом, до неї в кімнату ввели незнайомого молодого чоловіка.

Він прийшов з дорученням від її брата.

— Пан де Вівонн дуже жалкує, мадам, що чутка про ваш від'їзд поширилась при дворі.

— Що мені до цього, мосьє? — відповіла мадам де Монтеспань з колишньою гордовитістю.

— Він просить переказати мадам, що біля західних воріт зберуться придворні подивитись, як ви будете виїздити; прибудуть мадам не Нельї, герцогиня де Шамбор, мадмуазель де Роган та інші.

Монтеспань вжахнулась тієї нової зневаги, що ждала її. Покидати палац, де вона мала значення більше, ніж королева, під глузливими поглядами і градом злих знущань стількох особистих ворогів! О, це жахливо! Після всіх принижень цього дня, тут була остання гірка чаша. Нерви її ослабли. Навряд чи вона в силі витримати цю зневагу.

— Передайте моєму братові, мосьє, що я дуже прошу його зробити нові розпорядження так, щоб мій від'їзд пройшов непоміченим.

— Він звелів мені переказати вам, мадам, що це вже влаштовано.

— А! О котрій же годині від'їзд?

— Зараз, якнайшвидше.

— Я готова. Отже, біля західних воріт?

— Ні, східних. Екіпаж уже там.

— А де ж сам брат?

— Він дожидає нас біля хвіртки парку.

— А чом не біля воріт?

— За ним стежать, і коли побачать його біля екіпажа, то все виявиться.

— Дуже добре. Тоді, мосьє, якщо ви візьмете мій плащ і скриньку, ми рушимо негайно.

Вони пройшли кругом через найменш освітлені коридори. Мадам де Монтеспань поспішала, ніби злочинниця, спустивши капюшон на обличчя. Серце її швидко билось кожного разу, як до них долітав звук чиїхось кроків. Але доля сприяла їй на цей раз. Ніхто не трапився по дорозі, і незабаром вона була вже біля хвіртки східних воріт. По боках хвіртки, спершись на мушкети, стояли два флегматичних швейцарці. Ліхтар кинув світло на карету, що ждала її. Дверці були відчинені; високий чоловік, загорнутий у чорний плащ, підсадив мадам де Монтеспань. Потім він сів навпроти неї, зачинив дверці, і карета покотилась головним шляхом.

Вона ані трохи не здивувалась, побачивши людину, що сіла в карету, бо тоді звичайно їздили з провожатим, і незнайомиць, очевидно, сидів поки що на місці її брата. Усе це було цілком природно. Але ж коли минуло хвилин з десять, а незнайомий усе сидів так само нерухомо й безмовно, вона з цікавістю глянула на цю постать, силкуючись розглядіти в темряві його обличчя. Скільки вона могла роздивитись тоді, коли він підсаджував її в карету, він був одягнений як дворянин, а з зробленого їй поклону досвідчене око колишньої фаворитки побачило, що вона має справу з людиною, знайомою з манерами придворного. Але ті, кого вона знала, завжди були чемно люб'язні й балакучі, а цей, навпаки, тихий і мовчазний. Знову вона спробувала розглядіти його в п'ятні. Капелюх незнайомого був насунутий аж на очі, плащ закривав нижню частину обличчя, проте їй здалося, що з-під тіні від капелюха на неї дивляться двоє пильних очей.

Від довгого мовчання невиразний неспокій зародився в душі. Час порушити його.

— Мосьє, ми вже, мабуть, проїхали повз хвіртку парку, де повинен був чекати нас мій брат.

Незнайомий нічого не відповів і сидів так само мовчки.

Вона подумала, що, може, важкий гуркіт карети заглушив її голос.

— Я кажу, мосьє,— повторила вона, нахилиючись уперед,— ми проїхали місце зустрічі з мосьє де Вівонн.

Він не звернув ніякої уваги на її слова.

— Мосьє! — крикнула вона.— Повторюю, ми проїхали ворота.

Мовчання.

Дрож пробіг по тілу. Хто цей безмовний незнайомець? Нараз їй спало на думку, що, може, провідник німий.

— Ви, мосьє, може, не володієте язиком,— промовила вона.— Коли це причина вашого упертого мовчання, підніміть руку, і я зрозумію вас.

Він сидів так само закам'яніло, нерухомий і мовчазний.

Раптовий страх охопив її душу. Замкнута в пійтмі з цієї жахливою, безмовною істотою! Вона голосно скрикнула з жаху і спробувала, відсунувши вікно, відчинити дверці. Залізна рука схопила її за руку і примусила сісти на місце. Але невідомий, який сидів проти неї, все ж не промовив ні слова, і чувся лише гуркіт і рипіння карети та тупотіння коней, що мчали вперед. Подорожні залишили Версаль далеко за собою і їхали тепер путівцями. Ще більше потемніло; по небу сунули важкі, темні хмари; далеко на обрії почувся гуркіт грому.

Мадам де Монтеспань, задихаючись, відкинулась на шкіряні подушки карети. Вона була смілива жінка, але раптовий, дивний жах, який охопив її в момент слабодухості, вразив її до глибини душі. Вона забилаь у куток екіпажа, уп'явшись розширеними від жаху очима в постать людини, що сиділа навпроти неї. Якби він сказав хоч що-небудь! Про що б вона не довідалась, що б не загрожувало їй — усе краще, ніж це мовчання. Було темно, і вона ледве могла розглядіти невиразні обриси його постаті, а з кожною хвилиною темнішало ще дужче від наближення бурі. Вітер налітав короткими, сердитими поривами; віддалік гримотів грім. Мовчання стало нестерпним. Вона повинна порушити його хоч би що.

— Мосьє,— крикнула вона,— тут сталась якась помилка. Не знаю, на якій підставі ви не даєте мені відсунути вікно і віддати наказ кучерові.

Мовчання.

— Повторюю, тут якась помилка. Це карета мого брата, мосьє де Вівонн, а він не з таких людей, які дозволяють нечемно поводитися з його сестрою.

Кілька важких крапель дощу вдарились об шибку каре-

ти. Хмари скупчились і повисли над землею. Монтеспань не могла бачити заціпенілої постаті, але від цього вона здавалася ще жахливішою. Жінка голосно скрикнула від жаху, проте розпачливий крик справив на незнайомого враження не більше, ніж слова.

— Мосье! — вигукнула вона, хапаючи його за рукав, — ви лякаєте мене. Ви страшите мене! Я не зробила вам нічого лихого. Чому ж ви хочете скривдити нещасну жінку? О, скажіть хоч що-небудь, бога ради, скажіть!

Той же шум дощу, що стукотів у вікна, і гробове мовчання, порушуване тільки її уривчастим диханням.

— Може, вам невідомо, хто я? — казала де Монтеспань, намагаючись говорити властивим їй владним тоном і звертаючись до непроглядної темряви. — Ви ризикуєте довідатись надто пізно, кого ви вибрали предметом свого жарту. Я — маркіза де Монтеспань, і не з тих, хто забуває заподіяну образу. Якщо ви хоч трохи знайомі з придворним життям, то повинні знати, що моє слово має деяке значення у короля. Ви можете завезти мене в цій кареті, але я не з тих людей, які можуть зникнути без сліду і невідомцями. Якби ви... О, Ісусе, змилуйся наді мною!

Яскрава блискавка раптом розірвала величезну хмару, і на мить по всій околиці і в середині карети стало видно, як удень. Обличчя незнайомого з широко розтуленим ротом опинилось близько від обличчя мадам де Монтеспань; в його блискучих, примружених очах світилась зловтішна веселість. При яскравому світлі ясно можна було розглядіти всі найменші подробиці цього обличчя — червоний тремтячий язик, великі білі зуби, коротку гостру борідку; що стирчала вперед.

Але не раптовий спалах блискавки, не усміхнене зле обличчя примусили збліднути від жаху Франсуазу де Монтеспань. Перед нею був той, кого вона боялась найбільше в світі і його найменше сподівалась зустріти.

— Моріс! — скрикнула вона. — Моріс, ви!

— Так, люба жіночко, це я. Як бачите, після довгої розлуки ми знову вкупі.

— О, Моріс, як ви налякали мене! Як могли ви бути таким жорстоким? Чому ви не хотіли промовити ні слова?

— Мені приємно було сидіти мовчки і знати, що після стількох років ви знову належите мені самому, і нікого між нами немає. Ах, жіночко, як часто мріяв я про цю годину!

— Я була винна перед вами, Моріс! О, як була я винна! Простіть мені!

— У нас в сім'ї не знають прощення, люба Франсуаза.

Чи не нагадує вам ця подорож колишні часи? А карета? Це та сама, в якій ми колись поверталися з кафедрального собору, де ви так мило вимовили обітницю вірності чоловікові. Я сидів тут, де й тепер, а ви там; я взяв вашу руку, як беру зараз, і потис її, а...

— О, негіднику, ви викрутили... ви зламали мені руку!

— О, ні, люба жіночко! А пригадуєте, як ви шепотіли мені, що завжди будете любити мене, як я нахилився до ваших губ і...

— О, рятуйте, рятуйте! Ах, жорстокий! Ви ударили мене кулаком у губи!

— Невже? Хто б міг подумати в той весняний день, коли ми мріяли про майбутнє, що між нами дійдеться до цього? А ось, ще й ще!

Він люто бив кулаками в п'ятьмі, намагаючись влучити їй в обличчя. Вона впала на дно карети, ховаючи обличчя в подушки. А він з силою й шаленістю божевільного сипав удари, що падали то на шкіряні подушки, то на дерев'яну обшивку, і не звертав уваги на свої поранені руки.

— Я таки примусив вас замовкнути,— нарешті прохрипів він.— Колись я робив це поцілунками. Але час минає, Франсуаза, все змінюється, жінки стають зрадливими, а чоловіки суворими.

— Можете вбити мене, коли так хочете,— простогнала вона..

— І вб'ю! — просто відповів він.

Карета все мчала, похитуючись і підстрибуючи на глибоких вибоїнах. Гроза минула, але ще чути було далекий гуркіт грому, і десь на обрії спалахували блискавки.

Зійшов місяць; його ясне холодне світло посріблило великі рівнини, оточені тополями, і падало крізь вікна карети на постать жінки, що забила у куток, і на її жахливого супутника. Він одкинувся назад і, згорнувши руки на грудях, зловтішно дивився на розпач жінки, яка колись криво образила його.

— Куди ви везете мене? — спитала вона після довгого мовчання.

— У Портілляк, люба жіночко.

— Чому саме туди? Що ви думаєте зробити зі мною?

— Примусити цей брехливий язичок замовкнути навіки.

Він більше не буде дурити людей.

— Так ви вб'єте мене?

— Називайте це як хочете.

— У вас камінь замість серця.

— Воно було віддане жінці.

— О, я справді покарана за гріхи.
— Не сумнівайтесь, що саме за свої.
— Невже я нічим не можу спокутувати їх?
— Я подбаю, щоб вони були спокутувані.
— У вас при собі шпага, Моріс, чому ж ви не вб'єте мене, коли вже такі сердиті на мене? Чому не застромите її мені в серце?

— Будьте певні, що я зробив би саме так, коли б у мене не було чудової причини робити інакше.

— Якої?

— Я скажу вам. У Портілльяку я користуюсь правом життя й смерті над його мешканцями. Там я повний владар і можу катувати, виносити присуди й карати винних. Це мое законне право. Жалюгідний король не зможе навіть помститися за вас, бо право на моєму боці, і він не може відкинути його, не здобувши собі ворога в кожному сеньйорі Франції.

Він знову розтулив рота і зареготав із своєї власної винахідливості, а вона, тремтячи всім тілом, одвернулась, затуливши обличчя руками, щоб не бачити жорстокого обличчя й палаючих очей колишнього свого чоловіка. Іще раз вона в думці помолилась богові, прохаючи простити їй грішне життя. Так, уночі, прудкі коні везли чоловіка й жінку, які мовчки сиділи одно проти одного з ненавистю й страхом у серцях.

Нарешті, з повороту дороги вони побачили вогонь на башті, і перед ними в п'ятні вирісувалась невиразна тінь величезного будинку. То був замок Портілльяк.

Розділ XXII

ЕШАФОТ У ПОРТІЛЛЬЯКУ

Ось чому Аморі де Катіна і Амос Грін побачили з вікна своєї тюрми карету, що приїхала опівночі, і полонену, витягнену звідти. Цим пояснювались і спішна робота і страшна ранішня процесія. Вони бачили, як вели на смерть Франсуазу де Монтеспань, чули її останній жалібний заклик, коли важка рука негідника з сокирою на плечі упала їй на шию, примушуючи стати навколішки. З різким криком жаху відхитнулась вона від замазаної кров'ю плахи, кат підняв сокиру, а мосьє де Монтеспань ступив наперед і простяг руку, щоб схопити гарну голівку за довге каштанове волосся і нагнути її до плахи. І раптом він зупинився здивований, заціпенівши з виставленою вперед ногою й

простягнутою рукою, з роззявленим ротом і застиглим поглядом.

І дійсно, видовище, яке він побачив, могло хоч кого здивувати. З маленького, чотирикутного вікна, перед ним головою вперед раптом вилетів якийсь чоловік, упав на витягнуті вперед руки і миттю став на ноги. Потім, на один фут від його п'ят, показала голова другої людини; цей, хоч і впав важче за першого, але так само скочив на ноги. На першому був гвардійський мундир, сріблом оздоблений; другий, з чисто виголеним обличчям, в темній одежі, мав вигляд мирного громадянина. Обидва держали в руках по короткому, заіржавілому залізному пруту. Ні один із них не промовив ні слова, але гвардієць швидко зробив два кроки вперед і опустив прут на голову ката, який тільки що приготувався відтяти своїй жертві голову. Почувся глухий удар, тріск, немов розбилося яйце, і прут відлетів набік. Кат дико скрикнув, упустив сокиру, схопився обома руками за голову і, кілька разів крутнувшись по ешафоту, покотився мертвим вниз у двір.

Швидко, мов блискавка, де Катіна схопив сокиру і став перед де Монтеспань, визивно закинувши на плече важке знаряддя.

— Ну! — промовив він.

Одну мить маркіз був так приголомшений, що не міг сказати ні слова. Тільки тепер він, нарешті, зрозумів, що ці незнайомі стали між ним і його жертвою.

— Схопіть їх! — гукнув він, звертаючись до своїх слуг.

— Одну хвилину! — голосно промовив де Катіна значливим тоном.— З того, який на мені мундир, ви бачите, хто я. Я — охоронець короля Франції. Хто насмілиться торкнутися мене — образить його. Стережіться! Це небезпечна гра.

— Вперед, боягузи! — заревів де Монтеспань.

Але озброєні слуги завагались. Страх перед королем скидався на величезну тінь, навислу над усією Францією. Де Катіна помітив цю нерішучість і викор став її.

— Ця жінка — обранниця короля! — крикнув він.— І коли ви насмілитесь торкнутися хоч одну волосину на її голові, присягаюсь вам, ні одна душа на цьому дворі не уникне лютої кари. Безумці, невже ви хочете зазнати катування або корчитись у киплячій смолі через накази цього божевільного?

— Хто ці люди, Марсо? — оскаженіло крикнув маркіз.

— Полонені, ваша світлість.

— Що? Чиї полонені?

— Ваші, ваша світлість.

— Хто наказав затримати їх?

— Ви! Їх привезли під вартою, яка показала мені ваш перстень з печаткою.

— Я вперше в житті бачу ці пики. Тут втрутився сам чорт. І вони ще наслідуються загрожувати мені в моєму власному замку і стати між мною і моєю дружиною! Ні, чорт візьми! Цього не буде! Смерть їм! Ей, ви, Марсо, Етьєнн, Жільбер, Жан, П'єр, усі, хто жере мій хліб, хапайте негідників!

Він оглянув лютим поглядом усіх, але повсюди зустрів тільки похнюплені голови й опущені погляди. З гидкою лайкою він вихопив з ножен шпагу і метнувся до дружини, що стояла ні жива, ні мертва біля плахи. Де Катіна кинувся між ними, щоб оборонити її, але бородатий сенешаль Марсо попередив його, схопивши свого пана поперек тулуба. З відвагою безумця, зціпивши зуби, з піною коло рота де Монтеспань перекутився в руках, що тримали його, звільнив шпагу і застромив її крізь темну бороду глибоко в горло Марсо. Той з жахливим криком упав навзнак; кров бризнула з рота і з рани, але перше ніж убійник встиг витягти шпагу, де Катіна і американець за допомогою десяти слуг стягли його з ешафота; Амос Грін зв'язав його так, що убійник міг тільки люто поводити очима й плюватись. Слуги були настільки роздратовані злочином свого пана — всі любили Марсо, — що, бачачи перед собою сокиру й плаху, могли розправитися з ним досить швидко, якби зненацька не пролунав виразний, довгий заклик труби, переливаючись у тихому, ранковому повітрі. Де Катіна насторожив вуха, як собака, почувши свого господаря.

— Ви чули, Амос?

— Це труба.

— Це сигнал гвардії. Ей, ви, біжіть швидше до воріт! Підійміть спускні ґрати і спустіть звідний міст! Поспішайте, бо ще й тепер можете відповідати за гріхи свого пана! Ледве вдалося врятувати бідолаху, Амос!

— Еге, друже мій! Я бачив, як він уже простяг руку до її волосся в ту мить, коли ви вискочили з вікна. Ще одна хвилина — і вона була б оскальпована. Але ж яка красуня, ця жінка, ніколи я не бачив кращого обличчя, і їй не гоже в'ялятися тут, на цих брудних дошках.

Він зняв з мосьє де Монтеспань його довгий чорний плащ і, зробивши з нього подушку для непритомної жінки, обережно й ніжно, що здавалось дивним у людини його будови й постаті, підклав її під голову маркізі.

Він ще стояв, нахилившись над нею, коли почувся гуркіт

звідного моста, потім тупотіння копит, брязкіт зброї, і в двір в'їхав загін кіннотників на конях з розмайними на вітри гривами. На чолі загону гарцював високий вершник у парадному одязі гвардійця, з пером на капелюсі, в довгих рукавицях з буйволячої шкіри, з блискучою на сонці шпагою. Легким галопом він під'їхав до ешафота і швидким поглядом темних проникливих очей оглянув групу людей, що чекали його. Побачивши його, де Катіна радісно усміхнувся і в одну мить уже стояв коло стремена прибулого:

— Де Бріссак!

— Де Катіна! От так несподіванка! Скажіть, будь ласка, як це ви сюди потрапили?

— Я був у полоні. Де Бріссак, чи передали ви доручення в Париж?

— Звичайно, передав.

— І архієпископ приїхав?

— Так.

— А вінчання?

— Відбулося, як було умовлено. Тим-то ця жінка і змушена була залишити палац.

— Я так і думав.

— Сподіваюсь, з нею не трапилось нічого лихого?

— Я і мій друг наспіли саме вчасно, щоб урятувати її. Чоловік її лежить он там зв'язаний. Це суцільний диявол.

— Цілком можливо, але й ангел став би жорстоким якби був на його місці.

— Ми зв'язали його. Він убив людину.

— Ви й справді не гаяли часу.

— Як ви довідались, що ми тут?

— Це — радісна несподіванка.

— Так ви приїхали не заради нас?

— Ні, заради цієї дами.

— А як цьому негідникові вдалося захопити її?

— Король доручив братові відвезти її. Чоловік довідався про це і брехливою звісткою заманив її в свою карету, яка стояла біля інших воріт. Коли де Вівонн побачив, що вона не прийшла, він кинувся до неї на квартиру — там її не було. Він заходився розпитувати і скоро дізнався, яким чином і з ким вона поїхала. На дверцях карети помітили герб де Монтеспань, і король послав мене сюди з моїм загonom. Ми гнали швидко, як тільки могли.

— Ах, і все-таки спізналися б, коли б не дивна пригода, що привела нас сюди. Не знаю, хто напав на нас, бо ця людина, очевидно, нічого не знала про те, що з нами

трапилось. А втім, все з'ясується потім. Що нам робити тепер?

— Я маю наказ. Мадам треба відвезти в замок, а всіх винних у вчиненому насильстві над нею тримати заарештованими аж поки не стане відома дальша воля короля. Замок повинен перейти до казни. Але вам, Катіна, тепер нема чого робити?

— Так, мені тільки хотілося б поїхати в Париж, подивитись, як там живуть дядя з дочкою.

— Ах, яка ж гарненька у вас кузиночка! Присягаюсь душею, я нітрохи не дивуюсь, що вас так добре знають усі мешканці вулиці Сен-Мартіна. Ну гаразд, я передав ваше доручення, тепер ви виконайте моє.

— Від щирого серця. Куди треба їхати?

— У Версаль. Король, напевне, горить від нетерпіння довідатись, як я виконав його наказ. Ви маєте цілковите право розповісти йому про все, бо, коли б не було вас та вашого друга, все це скінчилося б дуже погано.

— Я буду там через дві години.

— Є у вас коні?

— Наших повбивано.

— Ви візьмете інших тут у конюшнях. Вибирайте найкращих, бо втратили своїх на службі короля.

Порада була занадто спокуслива, щоб знехтувати її. Де Катіна підкликав Амоса Гріна, і обидва швидко пішли в конюшню, а де Бріссак в уривчастих, різких виразах наказав слугам роззброїтись, порозставляв гвардійців по всьому замку і розпорядився про від'їзд мадам де Монтеспань, чоловіка якої звелів посадити у в'язницю.

Через годину приятелі швидко мчали сільською дорогою, вдихаючи чудове повітря, яке здавалось їм іще свіжішим після вогкого, гидкого повітря в'язниці. Далеко позаду маленькі темні зубці стіни, що здіймалась над лісом, показували покинутий ними замок, а на краю обрію ранкове сонце зогрівало своїм промінням пишний палац — мету їх по-дорожі.

Розділ XXIII

ПАДІННЯ СІМ'І ДЕ КАТІНА

Через два дні після шлюбу мадам де Ментенон з королем в її скромній кімнатці відбулось зібрання, яке викликало неймовірні страждання сотень тисяч людей і разом з тим

стало знаряддям розповсюдження французького мистецтва, галльської винахідливості та енергії серед млявих тевтонських народностей, що зробилися і сильнішими й кращими, відколи прийняли в себе цю закваску. В історії велике зло часом мало добротворні наслідки, найкращі результати часто випливали безпосередньо із злочинів.

Настав час, коли церква вирішила вимагати здійснення обіцянки мадам де Ментенон, і бліді щоки та сумні очі її ясно свідчили про марну боротьбу з голосом свого ніжного серця, який вона намагалась заглушити аргументами оточуючих її ханжів. Вона добре знала французьких гугенотів. Та й хто краще міг знати їх, як не ця жінка, що сама вийшла з їх оточення і виросла в їхній вірі? Вона надто добре знала їх терпіння, благородство, незалежність, завзяття. Які ж були шанси, щоб вони пристали на бажання короля? Може, на це й погодяться деякі з вельмож, але вся маса цих людей сміятиметься з галер, в'язниць і навіть з шибениці, коли дійдеться до віри їхніх батьків. Якщо на них почнуть тиснути, і вони лишаться у своїй вірі, то їм доведеться або тікати з Франції, або вмирати прикутими до весла чи брязкати кайданами по дорозі. Така була страшна альтернатива перед групою людей, що являла собою цілий невеликий народ. Найжахливіше, що вона, рідна їм по крові, повинна буде підняти голос супроти них. Але обіцянку дано, і настав час її виконати.

На цьому зібранні був красномовний єпископ Боссюет, військовий міністр Лувуа і знаменитий єзуїт, отець Лашез. Усі вони наводили аргумент за аргументом, щоб переконати короля.

Коло них стояв іще один абат, такий худий і блідий, що здавався виходцем з того світу. В його великих темних очах горів лютий вогонь, а в зсунутих бровах і в заціплених щелепах видно було непохитну рішучість. Мадам, нахилившись над п'яльцями, мовчки вишивала різнокольоровими шовками.

Король сидів, підперши голову рукою, з виглядом зацькованої людини, яка розуміє, що не сила їй вийти з важкого становища, в яке вона потрапила. На низькому столику лежав папір, перо й чорнило. Це був наказ про скасування Нантського едикту; треба було тільки, щоб підписав його король, і тоді він набрав би законної сили.

— Значить, отче мій, ви гадаєте, що коли я знищу цю ересь, то можу надіятись на спасіння на тому світі? — спитав король.

— Ви заслужите нагороду.

— І ви так само думаєте, папе архієпископ?

— Звичайно, ваша величність.

— А ви, абат дю Шайла?

Худий священник заговорив уперше, легкий рум'янець з'явився на його щоках, схожих на щоки мертвого, а запалі очі заблищали похмурим вогнем тупого фанатика.

— Не знаю, чи спасетесь ви, ваша величність. Я думаю, для цього треба ще дуже багато. Але немає ніякого сумніву в тому, що будете засуджені, якщо не зважитесь на це.

— Король гнівно підскочив у кріслі і, насупившись, глянув на абата.

— Ваші слова трохи гострі для мого незвичного слуху,— зауважив він.

— Було б жорстоко лишити вас з сумнівом у такому питанні. Повторюю, доля вашої душі — на терезах. Єресь — смертельний гріх. З одного вашого слова тисячі еретиків навернулися б до пануючої церкви. Тому тисячі смертних гріхів лежать на вашій душі. На що вона може сподіватись, коли ви не спокутуєте їх?

— Мій батько й дід терпіли гугенотів.

— І ваш батько й дід, коли тільки бог не зглянувся над ними, горять тепер у пеклі.

— Це зухвальство! — крикнув король, зриваючись з місця.

— Ваша величність, я все одно висловив би те, що вважаю за істину, хоч би ви були п'ятдесят разів королем. Що для мене людина, коли я говорю про царя царів? Погляньте, невже людина, отак скалічена, побоїться засвідчити істину?

Раптовим рухом він одгорнув довгі рукава рясн і простяг свої білі, худорляві руки, кістки яких були поламані й понівечені так, що мали якийсь фантастичний вигляд. Навіть Лувау, бездушний придворний, і обидва сповідники здригнулись, побачивши ці жахливі руки. Абат підняв руки вгору і звів очі до неба.

— І раніш небо вибирало мене свідчити істину,— сказав він натхненно.— Я почув, що для підтримання молодого сіамської церкви потрібна кров, і я подався в Сіам. Вони розп'яли мене, повикручували й поламали мені кістки. Мене кинули, гадаючи, що я мертвий, але бог знову вдихнув у тіло життя, щоб я був учасником великої справи відродження Франції.

— Витерплені вами страждання, отче мій, дають вам цілковите право покладатись і на церкву і на мене, її сина й покровителя,— сказав Людовік, сідаючи на місце.— Що ж

ви порадите гугенотам, які не хочуть змінювати своєї віри, отче мій?

— Вони змінять її,— скрикнув дю Шайла з страшною посмішкою на блідому, як смерть, обличчі.— Вони повинні скоритися, а коли ні, їх треба зламати. Яке лихо, коли усі вони будуть стерті на порошок, якщо можна буде заснувати на їх кістках єдину в країні церкву віруючих?

Його запалі очі люто блищали; несамовито й гнівно він потрясав у повітрі своєю кошавою рукою.

— Отже, жорстокість, яку ви перетерпіли, не зробила вас жалісливішим до людей?

— Жалісливим? До єретиків? Ні, ваша величність, особисті мої страждання довели мені всю нікчемність тілесного життя і навчили, що справжнє милосердя до людини полягає в тому, щоб уловити її душу, всіляко утискаючи погане тіло. Я взяв би ці гугенотські душі, ваша величність, навіть тоді, коли б для того треба було обернути Францію на пустелю.

Безстрашні слова священника, повні палкого фанатизму, очевидно, справили велике враження на Людовіка. Він глибоко замислився і якийсь час сидів мовчки, схиливши голову на руки.

— Ваша величність,— тихо промовив отець Лашез,— напевно чи потрібні будуть суворі заходи, згадані шановним абатом. Як я вже казав, вас так люблять у вашій країні, що самого оповіщення вашої волі буде досить, щоб примусити єретиків навернутись до істинної віри.

— Бажав би думати так, дуже бажав би, отче мій. Але що це?

У прочинені двері заглянув камердинер.

— Тут капітан де Катіна; він хоче негайно бачити вашу величність.

— Попросіть капітана увійти. Ах! — Королю, здавалось, спала на думку щаслива ідея.— Перевіримо, яку роль відіграватиме тут любов до мене. Якщо ця любов і є де-небудь, то найбільше серед моїх випробуваних охоронців.

Капітан тільки що повернувся із замку Портілляк. Залишивши Амоса Гріна з кіньми, весь запорошений і в грязюці, він одразу ж з'явився з повідомленням до короля.

Увійшовши в кімнату, де Катіна зупинився зі спокійним виглядом людини, яка звикла до таких сцен, і віддав честь.

— Які вісті, капітан?

— Майор де Бріссак просив мене переказати вашій величності, що він зайняв замок Портілляк. Дама в безпеці, чоловіка її заарештовано.

Людовік і дружина його швидко перезирнулись з явним полегшенням.

— Це добре! — промовив король. — Між іншим, капітан, за останній час ви виконали багато моїх доручень і завжди успішно. Я чув, Лувау, що Деласаль умер од віспи.

— Так, учора, ваша величність.

— Тоді я наказую вам призначити мосьє де Катіна на вільну вакансію майора. Дозвольте мені першому вітати вас, майор, хоча вам для цього й доведеться змінити блакитний мундир гвардії на сірий мундир мушкетерів. Як бачите, ми не хочемо розлучатися з вами.

Де Катіна поцілував простягнуту йому руку короля.

— Дай, боже, мені бути гідним тієї честі, що припала мені, ваша величність!

— Адже ви готові на все, щоб служити мені, правда ж?

— Моє життя належить вам, ваша величність.

— Дуже добре. Тоді дозвольте випробувати вашу відданість.

— Я готовий.

— Випробування не буде дуже суворе. Бачите папір на столі? Це наказ усім гугенотам у моїх володіннях відмовитись від своїх релігійних помилок під страхом вигнання або ув'язнення. Я знаю, багато хто з моїх вірних підданих винен в цій ересі, але я певен, що тільки до них дійде моя ясно висловлена воля, вони зречуться тих помилок і увійдуть в лоно істинної церкви. Я був би дуже щасливий, коли б моє бажання було безвідмовно виконане, бо мені важко було б уживати силу проти тих, хто носить ім'я французів. Ви чуєте мене?

— Так, ваша величність.

Молодий чоловік страшенно зблід. Він стояв, переступаючи з ноги на ногу і то стуляючи, то розтуляючи руки. Багато разів йому доводилось кидати виклик смерті, але ніколи він не відчував такого величезного тягаря на серці, як у цю хвилину.

— Ви самі — гугенот, наскільки мені відомо. А тому на вас першому я хочу побачити наслідки скасування Нантського едикту. Хай ми почуємо з ваших уст, що принаймні ви готові піти за вашим королем у цьому, як і в усьому іншому.

Де Катіна вагався, хоча сумніви його стосувалися більше форми відповіді, ніж її суті. Він відчув, як в одну мить доля позбавила його всіх дарів, посланих йому раніш. Король звів брови, нетерпляче барабанячи пальцями і дивлячись на збентежене обличчя й сумну постать молодого чоловіка.

— Нашо стільки думати? — крикнув він. — Ви людина, підвищена мною. В майбутньому вас ждуть мої милості! Той, хто носить у тридцять років еполети майора, до п'ятдесяти може сподіватись на жезл маршала. Ваше минуле належить мені, те саме можна сказати й про майбутнє. Хіба у вас є якісь інші сподіванки?

— Ніяких, крім вашої служби, ваша величність.

— Чому ж ви мовчите? Чому не погоджуєтесь на мою пропозицію?

— Не можу, ваша величність.

— Не можете?

— Так, це неможливо. Я втратив би душевний спокій, всю повагу до себе, коли б знав, що заради становища чи багатства зрадив віру своїх предків.

— Ви збожеволіли, мій любий! З одного боку все, чого тільки може бажати людина, а з другого що?

— Моя честь.

— А хіба прийняти релігію короля значить вчинити безчесно?

— З мого боку було б безчесно прийняти цю релігію тільки ради вигоди, а не тому, що я так вірую.

— То увіруйте.

— На жаль, ваша величність, людина не може примусити себе вірити. Віра повинна сама зійти на людину, а не людина йти до віри.

— Ну, справді, отче мій, — промовив Людовік, гірко всміхаючись і звертаючись до свого сповідника-езуїта, — мені доведеться набирати кадетів із вашої семінарії, бо мої офіцери виявляються казуїстами й теологами. Отже, востаннє, ви відмовляєтесь виконати мою вимогу?

— О, ваша величність...

Де Катіна ступив наперед з простягнутими руками і з сльозами на очах.

Але король зупинив його жестом.

— Мені не треба ніяких запевнень, — сказав він. — Я оціню людину за її вчинки. Зрікаєтесь ви чи ні?

— Не можу, ваша величність.

— Бачите, — сказав Людовік, знову повертаючись до езуїта. — Це не так легко, як ви гадаєте.

— Дійсно, ця людина уперта, але інші будуть поступливіші.

Король заперечливо похитав головою.

— Хотів би я знати, що зробити мені? — сказав він. — Мадам, я знаю, ви завжди даєте мені найкращі поради. Ви чули все, що говорили тут. Що ви порадите?

Вона сиділа, втупивши очі у вишивання, але голос її був твердий і ясний, коли вона відповіла:

— Ви самі сказали, що ви — старший син церкви. Коли й цей син покине її, то хто буде виконувати її веління? І в тому, що говорить святий абат, є правда. Ви ризикуєте загубити свою душу, прощаючи цю гріховну ересь. Вона шириться і процвітає, і коли не вирвати її з корінням тепер, то бур'ян може заглушити пшеницю.

— Тепер, — підтвердив Боссюет, — у Франції є цілі області, через які можна їхати весь день і не стрінути ні одного костьолу, і де всі жителі, від вельмож до селян, належать до цієї проклятої ересі. Ось, наприклад, в Севеннах, де люди такі дикі й суворі, як їх рідні гори. Хай боронить бог наших священників, яким доведеться умовляти тамтешніх жителів облишити свої помилки.

— Кого мені послати на таке небезпечне діло? — спитав Людовік.

Абат дю Шайла упав навколішки, простягаючи до короля свої понівечені руки.

— Мене, ваша величність, мене! — кричав він. — Я ніколи не просив у вас ніяких милостей і не буду просити їх надалі. Але я та людина, якій сам бог доручає зломити завзяття цих людей. Пошліть мене проповідувати істинну віру жителям Севенн.

— Боже, поможи жителям Севенн! — пробурмотів Людовік, дивлячись з почуттям страху й огиди на виснажене обличчя й люті очі фанатика. — Дуже добре, абат, — промовив він вголос, — ви поїдете в Севенни.

Можливо, на одну мить суворого абата охопило ніби передчуття того жахливого ранку, коли він буде ховатися в кутку палаючого будинку від простягнутих до нього рук з кинджалами. Він затулив обличчя руками, і інстинктивне тремтіння пробігло по виснаженому тілу аскета. Але зараз же він підвівся з колін і, склавши смиренно руки, став, як і раніше, в спокійну позу. Людовік узяв зі столу перо і підсунув до себе папір.

— Отже, ви всі даєте мені ту саму пораду, — сказав він, — ви, єпископ, ви, отче мій, ви, мадам, і ви, Лувуа. Ну, якщо з цього вийде лихо, хай не впаде воно на мене! Але що це?

Де Катіна виступив наперед, простягнувши руку. Його палка, поривчаста натура раптом перейшла межі обережності. Перед очима немов майнула нескінченна низка чоловіків, жінок і дітей однієї з них віри. Усі вони не могли захистити себе ні одним словом, ні одним рухом, і тепер усі дивилися на

нього як на єдиного заступника й рятівника. Поки все йшло добре в житті, він мало думав про такі справи, але тепер, коли насувалась небезпека і була зачеплена глибша сторона його натури, він почував, як мало значило навіть саме життя й щастя проти цієї великої вічної правди...

— Не підписуйте цього папера, ваша величність! — крикнув він. — Ви ще доживете до того часу, коли будете жалкувати, що у вас не відсохла рука, перше ніж вона взялась за це перо. Я знаю це, ваша величність, я певен у цьому. Згадайте всіх цих безпорадних людей — маленьких дітей, молодих дівчат, старих і недужих. Їх віра — вони самі. Це все одно, що вимагати від листя змінити гілля, на якому воно росте. Вони не можуть змінити віри. Найбільше, на що ви могли ще сподіватися, — це обернути їх із чесних людей у лицемірів. Але нащо вам це? Вони поважають вас. Вони люблять вас. Вони нікому не роблять шкоди. Вони горді, що служать у ваших арміях і б'ються за вас... Благаю вас, ваша величність, іменем усього для вас святого добре подумати, перше ніж підписати наказ, який принесе нещастя й розпач сотням тисяч ваших вірнопідданих.

На одну мить король завагався, слухаючи короткі, уривчасті благання молодого воїна, але вираз обличчя його знову став жорстоким, коли він згадав, як усі його особисті умовляння не могли вплинути на цього молодого придворного фєрта.

— Релігія французького короля повинна бути релігією Франції, — сказав він, — і коли мої власні гвардійці опираються мені в цьому, я змушений знайти інших, більш відданих. Лувау, вакансію майора мушкетерів повинен зайняти капітан де Бельмон.

— Слухаю, ваша величність.

— Вакансію де Катіна може зайняти лейтенант Лабадуаєр.

— Слухаю, ваша величність.

— А я вже позбавлений честі служити вам?

— Ви занадто уперті для цього.

Де Катіна безпорадно опустив руки, і голова його упала на груди. Коли він усвідомив загибель усіх надій цілого життя і жорстоку несправедливість, вчинену королем, він голосно, безнадійно скрикнув і кинувся геть з кімнати. Гарячі сльози безсилового гніву текли по щоках. В такому вигляді, з розстібнутим мундиром, із зсунутим капелюхом, ридаючи й жестикулюючи, він вскочив у конюшню, де Амос Грін спокійно курив люльку, скептично дивлячись, як конюхи порали коней.

— Що сталось, чорт візьми? — спитав він, виймаючи люльку з рота, звідки вилітали клуби блакитного диму.

— Ця шпага,— кричав француз...— Я не маю більше права носити її! Я зламаю її!

— Ну і я зламаю свого ножа, коли це може допомогти вам.

— Геть і це! — кричав де Катіна, зриваючи срібні еполети.

— Ну в цьому ви перевершили мене, бо в мене їх ніколи не було. Але скажіть, що таке? Чи не можна допомогти чимось?

— В Париж! В Париж! — несамовито кричав де Катіна.— Я пропав, але, може, ще встигну врятувати їх. Швидше коней!

Американець ясно бачив, що трапилось якесь несподіване лихо, а тому він заходився допомагати другові, і разом з конюхами вони осідлали коней.

Через п'ять хвилин обидва вже мчали дорогою, а менше ніж за годину вкриті піною коні, ледве тримаючись на ногах, зупинились коло високого будинку на вулиці Сен-Мартіна.

Де Катіна скочив з сідла і прожогом збіг на сходи. Амос Грін ішов за ним своєю звичайною спокійною ходою.

Старий гугенот і його чарівна дочка сиділи коло великого каміна; рука Аделі лежала в руці батька. Обое схопилися з місця; молода дівчина з криком радості кинулась в обійми свого коханого, а старик схопив руку, простягнуту його небожем.

По другий бік каміна з дуже довгою люлькою в роті і кухлем вина, що стояв поруч на лаві, сидів чудний з вигляду чоловік із сивим волоссям і бородою, з великим м'ясистим червоним носом і маленькими сірими очима, які блищали з-під насуплених густих брів. Його худе, нерухоме довге обличчя було порите зморшками, особливо біля кутків очей, звідки вони розбігались віялом на всі боки. Своім темно-горіховим кольором це обличчя нагадувало химерну фігуру на носі корабля, вирубану з грубого дерева. Одягнений він був у синю саржеву куртку, в червоні штани, замазані дьогтем на колінах, у чисті сірі шерстяні панчохи, важкі черевики з тупими носками й великими сталевими пряжками. Біля нього на товстій дубовій палиці висів дуже потерпілий від негоди капелюх, обшитий срібним галуном. Сиве волосся було зібране назад у коротку, цупку косу, а на старому шкіряному поясі теліпався ніж з мідною колодочкою.

Де Катіна був надто заклопотаний і не звернув уваги на

цю чудну особу, але Амос Грін з радісним криком кинувся до старика, дерев'яне обличчя якого пом'якшало настільки, що в роті позначились двоє жовтих від тютюну іклів. Не встаючи з місця, незнайомий простяг Грінові велику червону руку, величиною і формою схожу на лопату.

— Ну, капітан Ефраїм, — заговорив Амос по-англійському, — от уже ніяк не сподівався зустріти вас тут! Де Катіна — це мій давній друг Ефраїм Саведж, якому доручив мене батько.

— Якор на підйомі, хлопче, і люки закриті, — сказав чужинець особливим протяжним тоном, успадкованим жителями Нової Англії від своїх предків, англійських пуритан.

— Коли ви вирушаєте?

— Як тільки ви ступите на палубу, якщо провидіння пошле нам ходовий вітер і приплив... Ну як тобі жилося тут, Амос?

— Дуже добре. Мені є про що розповісти вам.

— Сподіваюсь, ти тримався осторонь усякої папістської чортівні?

— Так, так, Ефраїм. Але що з вами?

Сиве волосся стало від люті сторч, а маленькі сірі очі заблищали з-під густих брів.

Амос глянув у тому напрямі, куди дивилися ці очі, і побачив, що де Катіна сидів, обнявши Адель, а воїна поклала йому на плече голову.

— Ах, якби я тільки знав їхню мову! Чи видано ж коли таке! Амос, хлопчику мій, як буде по-французькому «безсоромниця»?

— Ну, ну, Ефраїм. Ну, справді ж, таку картину можна побачити і в нас за морями, тут немає нічого поганого.

— Ні, Амос, цього ніколи не побачиш у богобоязливій країні

— Ну от! Бачив я, як залицяються в Нью-Йорку!

— Ах, Нью-Йорк! Я говорив не про нього. Я не можу відповідати за Нью-Йорк чи Віргінію. На південь від миса Коде або від Ньюгавена не можна ручитись за людей. Я тільки знаю, що в Бостоні, Салемі чи Плімуті сидіти б їй у поправному домі, а йому в колодязі за далеко меншу безсоромність. Ах!

Він похитав головою і, зсунувши брови, подивився на злочинну пару.

Але молоді люди і старий батько були надто заклопотані своїми справами, щоб думати про пуританина-моряка. Де Катіна розповів уривчастими, гіркими словами про виявлену до нього несправедливість, позбавлення посади, про

загибель, що чекала на гугенотів. Адель з глибоким інстинктом жінки думала тільки про свого коханого та про нещастя, яке звалилось на нього, але старий купець зірвався з місця, коли почув про скасування едикту, і, тремтячи, здивовано озирався навкруги.

— Що ж мені робити? — гукнув він. — Що робити мені? Я занадто старий, щоб починати життя заново.

— Не бійтесь, дядю, — ласкаво промовив де Катіна. — Є інші країни, крім Франції.

— Але не для мене. Ні, ні; я занадто старий. Боже, важка твоя десниця на рабах твоїх! Ось виливається чаша злигоднів і падає святиня твоя. Ах, що мені робити, куди мені податись?

Хвилюючись, він ламав собі руки.

— Що таке трапилось, Амос? — спитав моряк. — Хоч я нічого не розумію з того, що він каже, але бачу, що він подає сигнал біди.

— Він і його рідні повинні залишити свою країну, Ефраїм.

— Чому?

— Вони протестанти, а король хоче знищити їх віру

В одну мить Ефраїм Саведж опинився на другому кінці кімнати і стис худу руку старого купця в своєму великому, зашкарублому кулаці. В цьому сильному потиску й виразі суворого обличчя було стільки братньої симпатії, що ніякі слова не могли більше підбадьорити старика.

— Як? — спитав Саведж, оглядаючись через плече. — Скажи цьому чоловікові, що ми допоможемо йому. Скажи йому, що у нас така країна, до якої він підійде, як втулок до бочки. Скажи йому, що у нас всі релігії вільні, а католиків немає ближче, як у Балтіморі та в капуцинів у Пенебскоті. Скажи йому, що, коли він хоче їхати, «Золотий жезл» жде з якорем наготові і повним вантажем. Скажи йому, що хочеш, аби тільки він тікав з нами.

— Тоді ми повинні їхати зараз же! — рішуче промовив де Катіна, слухаючи сердечне запрошення, переказуване його дяді. — Сьогодні буде віддано наказ, і завтра може бути пізно

— Але моя торгівля! — заохкав купець.

— Захопіть усі, які можете, коштовності, а решту покиньте. Краще втратити частину, ніж усе, та ще на додачу й волю.

Нарешті все було готове. В той же вечір, за п'ять хвилин

до того, як замкнули міську браму, з Парижа виїхало п'ять чоловік; троє з них були верхи, а двоє їхали в кареті, на якій зверху стояло кілька важких скринь. То було перше листя, що летіло перед ураганом, перші з великої маси людей, які наводнили через кілька місяців усі дороги з Франції. Часто подорож їх закінчувалась галерами, в'язницею і кімнатою для катування, одначе через кордон виливалась сила людей, достатня, щоб змінити промисловість і характер усіх сусідніх народів. Подібно до стародавніх ізраїльтян вони були вигнані із своїх будинків за волею розгніваного короля, який, виганяючи їх, одночасно ставив всілякі перешкоди до від'їзду їх. Подібно до тих же ізраїльтян ніхто з них не міг сподіватися досягти обітваної землі інакше, як після важких мандрів, без грошей, без друзів, серед нестатків. Багато ще лишається невідомим про пригоди й небезпеки, що спіткали цих пілігримів у Швейцарії, на Рейні, серед Валлонів, в Англії, Ірландії, Берліні і навіть у далекій Росії

Але ми можемо вирушити принаймні за однією групою цих емігрантів, за їх повною пригод подорожжю і подивитися, що трапилося з ними на великому материк, який так довго був безлюдним і на якому тільки тепер зароджувались окремі білинки людства

ЧАСТИНА ДРУГА
У НОВОМУ СВІТІ

Розділ XXIV

ВІДПЛИТТЯ «ЗОЛОТОГО ЖЕЗЛА»

Завдяки своєчасному попередженню розжалуваного капітана маленька купка людей виїхала з Парижа до того, як став відомий наказ короля про скасування Нантського едикту. Проїжджаючи рано-вранці селом Лув'є, вони побачили на смітнику голий труп людини. Вартовий, посміхаючись, сказав їм, що це тіло гугенота, який помер нерозкаяним, що це річ звичайна і ще не свідчить про якусь зміну закону. В Руані теж усе було спокійно. Капітан Ефраїм Саведж до вечора перевіз утікачів і все врятоване ними майно на свою бригантину «Золотий жезл». Це було невеличке судно, близько сімдесяти тонн, але в той час, як багато гугенотів поспішно відпливало в море одкритими човнами, вважаючи за краще для себе гнів стихії, ніж гнів короля, воно здавалось нашим подорожнім справжнім захистком. Тієї ж ночі капітан знявся з якоря, і судно тихо попливло в них за течією колінкуватої річки.

«Золотий жезл» посувався, справді, дуже помалу. На небі зійшов молодик, і зі сходу дув легенький вітерець; річка так крутилась, весь час змінюючи русло, що часом здавалось, ніби судно йде вгору проти течії, замість того, щоб іти вниз. У довгих плесах піднімали паруси, і судно йшло швидко, але часто доводилось спускати пару човнів і ледве ледве підтягати бригантину на веслах. Це робили звичайно шкіпер Томлінсон із Салема й шість серйозних, здорових, завжди жуючих табак, новоанглійських моряків у широких капелюхах. Але доводилось гребти і Амосові Гріну, і де Катіна, і навіть старому купцеві, коли морякам треба було поратися з парусами. Нарешті на світанку річка поширшала і береги розступилися, утворюючи лійкуватий лиман. Ефраїм з насолодою втягував у себе повітря, швидко ходячи по

палубі. Його проникливі сірі очі виблискували задоволенням.

— Де дівчина? — спитав він.

— У моїй каюті, — відповів Амос Грін. — Мені здається, вона може залишатися там весь час протягом нашої поїздки.

— А ви де будете спати?

— Ну от, скільки років я задовольнявся купою ялинкового гілля та березової кори! Що є кращого за цю палубу з білої чистої сосни й мою ковдру!

— Прекрасно. Старик і його небіж у блакитному мундирі можуть спати на двох порожніх койках. Але, Амос, ти повинен поговорити з цим хлопцем. Я не хочу, щоб у мене на кораблі завелись усякі там шури-мури ніжності, обійми. Перекажи йому, що цей корабель — частина Бостона, і йому доведеться миритися з нашими звичаями, доки він не зійде на берег. Наші правила гарні і для людей, кращих за нього. Як сказати «шури-мури» по-французькому? Я вже сам зумію поговорити з ним.

— Шкода, що ми виїхали так швидко, а то вони могли б повінчатися до від'їзду. Вона гарна дівчина, Ефраїм, і він теж хороший хлопець, незважаючи на те, що їх звичаї далеко не схожі на наші. Ці люди, здається, ставляться до життя не так суворо, як ми, і, може, мають від нього більше втіхи.

— Ніколи не чув, що життя дароване богом людині для втіх, — промовив, похитуючи головою, старий пуританин. — «Долина смерті», по-моєму, — назва, що не пасує до майданчика для ігор. Життя — це місце злигоднів і умертвіння плоті; ось що таке воно: життя повне гіркоти й несправедливості! Ми погані від самого початку, як річка, що бере початок з смердючого болота, і нам вистачає діла, щоб стати на шлях істинний, без помислів про втіхи.

— А мені здається, на світі все переплутано, — відповів Амос. — Подивіться на це сонце, що ледве виглядає із-за дерев, на рожевий відблиск хмар, на річку, яка в'ється, мов рожева стьожка, позаду нас. Все це таке гарне, таке приємне для наших очей. Багато разів, лежачи в лісі й курячи люльку, я почував смаковитість тютюну, красу пожовклих кленів, пурпур ясена, коли він вирізняється своїми яскравими барвами серед чагарника, і тоді зрозумів безглуздя людини, яка має сумнів у тому, що все це створено для нашого щастя.

— Занадто багато міркував ти, блукаючи цими лісами, — пробубонів Ефраїм Саведж, неспокійно вдивляючись у Грін.

на.— Гляди, хлопче, не постав надто великого паруса для свого судна і не довіряй занадто своєму розумові. Ти походиш від предків, які струсили порох Англії з ніг своїх, щоб не вклонитися Ваалові. Думай більше про те, що робиться навкруги, і не залітай надто високо. Але що це з стариком? Він сам не свій.

Старий купець, перегнувшись через поруччя, сумно дивився стомленими очима на сірий звивистий слід, який позначав дорогу в Париж. Адель піднялась на палубу і, не думаючи про майбутні тривоги й небезпеки, зогривала худі похололі руки старика, нашіптуючи йому слова любові й розради. Вони допливли до того місця, де в тихій досі річці починав відчуватися прибій. Старий з жахом дивився на бушприт, що помалу здіймався в повітрі, і несамовито хапався за поруччя, ніби вони зникали з-під його рук.

— Все в руках божих,— шепотів він,— але, Адель, як страшно відчувати, що його рука простягнута над нами.

— Ходімо зі мною, дядю,— промовив де Катіна, беручи старика під руку,— ви вже давно не відпочивали. Прошу тебе, Адель, іди спати, моя любя. Дорога була нелегка. Будь ласка, іди спати, а коли прокинеться — і Франція, і всі ваші тривоги будуть уже далеко.

Коли батько й дочка пішли з палуби, де Катіна підійшов до Амоса Гріна й капітана.

— Я радий, що умовив їх зійти вниз, Амос,— сказав він,— боюсь, що у нас будуть іще тривоги.

— Які?

— Он бачите сірувату смугу шляху, що йде вздовж південного берега річки? За останні півгодини я вже двічі бачив на ній силуети вершників, які мчали, ніби від погоні. Бачите, он там дзвіниці й дим... Це Гонфлер, і ті люди скакали туди. Тільки гінці короля можуть мчати так шалено в таку годину. О, гляньте, ось і третій!

На сірій смузі, що звивалася серед зелених луків, видно було темну пляму, яка рухалась надзвичайно швидко. Вона зникла за купою дерев і з'явилася знов, прямуючи до далекого міста. Капітан Саведж вийняв підзорну трубу і навів її на вершника.

— Е, е,— пробурчав він, ховаючи трубу.— Це солдат. Я бачу блиск піхов, що висять у нього з бакборта. Думаю, що вітер подужчає. З добрим норд-вестом ми скоро наживаємо п'ятами на Францію, а тепер кожна галера чи військове судно можуть швидко наздогнати нас.

Де Катіна, який погано говорив по-англійському і на-

вчився розуміти цю мову в Америці тривожно глянув на Амоса Гріна

Боюсь, що ми завдамо доброму капітанові неприємностей,— сказав він,— і що в нагороду за свою гостинність він може втратити заразом і вантаж і судно. Спитайте його, чи не хоче він висадити нас на північному березі. Маючи гроші, ми могли б пробратись у Нідерланди.

Ефраїм Саведж привітно й лагідно глянув на свого пасажира

Молодий чоловіче, сказав він я бачу, ви трохи розумієте мою мову Скажу вам відверто, мене важко налякати. Кожен, хто плавав зі мною, підтвердить вам це Я тільки міцніше стисну румпель і держу свій курс Розумієте?

Де Катіна ствердливо кивнув головою, хоч, правду сказати, він не дуже зрозумів метафори моряка.

— Ми підходимо до цього міста і хвилин через десять будемо знати нашу долю. А тим часом послухайте-но пригоду, що покаже вам, з якою людиною доведеться вам плавати. Ця пригода трапилась десять років тому, коли я ходив на «Швидкому», бригантині в шістдесят тонн, між Бостоном і Джемстоуном; на південь я возив лісовий матеріал, звірячі шкури та хутра а на північ тютюн і патоку. Одного разу вночі коли дув досить сильний південний вітер, суденце налетіло на риф миль за дві на схід від миса Май пробило собі таку діру в дні, наче нас посадовили на дзвіницю однієї з тих гонфлерських церков, і пішло на дно. Гарзд. Другого ранку я полоскався в хвилях, маючи перед очима землю й тримаючись за уламок реї, і не бачив ніде ні товаришів, ні слідів бідолашної бригантини. Я не дуже змерз, бо була ще рання осінь, і я міг висунутися з води на три чверті тулуба, але мене мучили голод і спрага, тіло було як побите. Підтягнув я тугіше пояс, проспівав гімн і став оглядатися навкруги — чи не побачу чого. Ну і побачив... дещо не дуже радісне. Кроків за п'ять від мене з'явилась величезна потвора, завбільшки майже з той уламок реї, на якому я тримався. Що й казати, дуже приємно бовтатись ногами в воду коли така гадина ладна вчепитися тобі в п'яти!

Моп дієн! скрикнув де Катіне І акула не з'їла вас?

Очі Ефраїма Саведжа заблищали від цієї згадки

Я сам її з'їв! сказав він

Що? крикнув Амос Грін

Щира правда У мене в кишені був складаний ніж ось такий як цей, і я-весь час брикався ногою, силкую

чись відігнати, потвору, доки не відпиляв од реї великий кусок. Потім я спокійненько застругав і загострив його з обох кінців, як учив мене колись один негр у Делаварі. Далі я став піджидати прокляту акулу, переставши брикатись, а вона й кинулась на мене, мов шуліка на курча. Та тільки риба повернулась пузом догори, щоб схопити жертву, я встромив ліву руку з деревом просто в її широко розкриту пащу, а ножем заходився частувати її під жабри. Акула пробувала була вирватись, але я тримався міцно, хоч вона й пірнула зі мною так глибоко, що я подумав: не вертатися мені більше на світ. Я майже задихнувся, коли, нарешті, ми впливли на поверхню, але риба плавала вже пузом догори і на тілі у неї було так дірок із двадцять. Тут якось добрався я до своєї реї, а під водою пропливши сажнів п'ятдесят, знепритомнів.

— А потім?

— Коли я очунав, навкруги було тихо, а коло мене гойдалась мертва акула. Я підплив до неї на своїй реї, розмотав кілька ярдів снасті, зробив з неї мертву петлю і накинув її на хвіст акулі, а другим кінцем вірьовки прив'язав до реї так, щоб її не могло занести. Потім я взявся до роботи і протягом тижня обгриз її аж до спинного хребта. Пив я дощову воду, яку збирав у куртку, і, коли мене підбрала «Гресі» з Глочестера, я був, слава творцеві, такий товстий, що насилу міг вилізти на борт. Ось, мій любий, що хотів сказати Ефраїм Саведж, зазначивши, що його не так легко налякати.

Поки моряк-пуританин ділився своїми спогадами, очі його пильно перебігали з неба на паруси. Вітер налітав рвачкими короткими поривами, і паруси то надимались, то звисали, як ганчір'я. Одначе по небу швидко пролітали баранці. В них і втупив погляд капітан з виглядом людини, зайнятої розв'язанням серйозного завдання.

Корабель проходив тепер повз Гонфлер на віддалі півмилі від міста. Там коло берега скупчилась сила барок та бригів, а ціла флотилія рибальських човнів з темними парусами входила в гавань. Але все було тихо на звивистій набережній і в розташованому півмісяцем форті, над яким маяв білий прапор з золотими ліліями. В міру того як вітер свіжішав, корабель віддалявся все швидше й швидше, і де Катіна вже думав, що його підозріння безпідставні, коли раптом в одну мить вони знов виникли в ньому з іще більшою силою.

З-за молу вилетів великий темний човен на десять пар весел, що підіймалися з бортів. Корма пінила воду, а ніс

розрізав її. Гарний білий прапор спускався з корми, і сонце вигравало на важкій мідній каронаді. У човні було повно людей, озброєних з ніг до голови, судячи з металевого блиску на одязі. Капітан глянув туди в підзорну трубу і свиснув. Потім він знову подивився на хмари.

— Тридцять чоловік, — сказав він, — і роблять по три вузли на наших два. Ідуть-но вниз, містер, бо ваш блакитний мундир призведе нас до лиха. Господь зласкавиться над синами своїми, якщо тільки вони утримаються від безумства. Відкрийте люк, Томлінсон. Так! А де Джім Стерт і Гірам Джефферсон? Хай вони стануть коло люка і на мій посвист закриють його. Бакборт! Бакборт! Держи дужче! А ви, Амос і Томлінсон, ідуть сюди, я скажу вам кілька слів.

Усі троє почали радитись, стоячи на юті і спостерігаючи погоню. Безперечно, вітер дужчав, він з силою дув їм у спину, але не з такою, щоб корабель міг утекти від човна, який переслідував його і швидко наздоганяв. Вони вже бачили обличчя солдатів на кормі й вогонь запаленого гнота каронади в руці гарматника.

— Ей! — владно гукнув офіцер прекрасно англійською мовою. — Повертайте або ми відкриємо вогонь.

— Хто ви і чого вам треба? — спитав Ефраїм Саведж гучним голосом, що докотився, певно, аж до берега.

— Ми послані від імені короля за одними гугенотами з Парижа, що сіли на ваш корабель у Руані.

— Кидай рею назад і стоп! — скомандував капітан. — Опустити фалрен і не лови гав! Так! От ми й готові до зустрічі!

Рея описала півколо, і корабель зупинився, гойдаючись на хвилях. Човен пролетів уздовж нього з мідною каронадою, наведеною на бригантину. Загін солдатів тримав рушниці напоготові, збираючись відкрити вогонь на першу команду. Вони усміхнулись і непорозуміло знизали плечима, побачивши на кормі своїх ворогів — трьох неозброєних людей. Офіцер, молодий, енергійний чоловік, з вусами, що стирчали по-кошачому, в одну мить опинився вже на палубі корабля зі шпагою наголо.

— Ідуть сюди, ви, двоє! — скомандував він. — Сержант стійте тут біля фалрена. Киньте вірвовку вгору, її можна прив'язати до цього стояка. Не дримайте там унизу і будьте готові відкрити вогонь! Ви підете зі мною, капрал Лемуан. Хто капітан цього корабля?

— Я, містер, — смиренно відповів Ефраїм Саведж.

— У вас є тут троє гугенотів?

— Еге! А вони гугеноти? Я бачив, що їм таки дуже хотілося виїхати, та коли вони заплатили за проїзд, яке мені

діло до їхньої віри. Старик, його дочка і молодий чоловік ваших років, у якійсь лівреї.

— В мундирі, містер. В мундирі королівської гвардії. Це ті самі, яких я шукаю.

— Ви хочете забрати їх?

— Неодмінно.

— Бідні люди! Шкода мені їх!

— Мені самому шкода, але ж коли дано наказ, нічого не вдієш.

— Цілком справедливо. Ну старик спить на своїй койці. Дівчина внизу в каюті; а той спить у трюмі, куди нам довелося примістити його, бо немає більше місця.

— Спить, кажете? То нам найкраще застукати їх знацька.

— А ви не побоїтесь зробити це самі? Правда, він неозброєний, але хлопець рослий. Чи не гукнути вам з човна чоловік із двадцять?

Офіцер і сам думав про це, але зауваження капітана вдарило його по самолюбству.

— Ходімо зо мною, капрал,— сказав він.— Ви кажете, треба спуститися цією драбиною?

— Так, тут, а потім прямо. Він лежить між двома паками сукна.

Ефраїм Саведж глянув угору, і усмішка пересмикнула кутики його суворого рота. Тепер вітер свистів у снастях, й мачтові штанги гули, як струни арфи. Амос Грін стояв у недбалій позі поруч французького сержанта коло кінця вірьовчаної драбини, а шкіпер Томлінсон — біля борту, тримаючи в руках відро з водою і обмінюючись словами на поганій французькій мові з командою човна, що була внизу.

Офіцер помалу спустився драбиною в трюм; капрал пішов за ним, і груди його були уже врівні з палубою, коли офіцер зійшов униз. Може, щось у виразі обличчя Ефраїма Саведжа вразило молодого офіцера або, може, на нього вплинула навколишня темрява, тільки підозріння несподівано промайнуло в його голові.

— Назад, капрал! — крикнув він.— Мені здається, вам краще лишитися на палубі!

— А мені здається, що краще в трюмі, друже мій! — вигукнув пуританин, який з жесту офіцера зрозумів його слова. Влучивши підошвою чобота в груди капралові, він штовхнув його так, що той полетів разом з драбиною вниз на офіцера. Капітан свиснув — і в ту ж мить люк зачинився, і його швидко закріпили з обох боків залізними болтами.

На цей шум обернувся сержант, але Амос Грін, який

підстерігав цей рух, обхопив солдата руками і викинув за борт у море. В одну мить перерубали віршовку, що з'єднувала їх з човном, передня рея з рипом зайняла своє попереднє положення, а вилита з відра солоня водна облила гарматника разом з каронадою, погасила гніт і підмочила порох. Град куль засвітив у повітрі, застукотів по обшивці, але корабель уже гойдався на коротких хвилях, і цілити в нього було неможливо, а гарматник, розгубившись, мов божевільний, порався коло підмоченого гнота й заряду. Човен затримався, а бригантина летіла на всіх парусах. Бах! — розітнувся, нарешті, постріл каронади, і п'ять маленьких дірочок у гроті показали, що заряд влучив занадто високо. Другий постріл не лишив ніяких слідів, а при третьому корабель був уже поза досяжністю гармати. Через півгодини замість гонфлерського вартового човна було видно тільки темну пляму на обрії з золотою іскрою на одному кінці. Низькі береги дедалі більше розступались, синя смуга води спереду ширилася, дим, який здіймався над Гавром, здавався невеликою хмаркою на північному горизонті, а капітан Ефраїм Саведж походжав по палубі корабля з звичайним суворим виразом обличчя, проте в його сірих очах блискали глузливі вогники.

— Тепер наш корабель на певній путі, — спокійно сказав він, — і в нас не влучить звідси й грудочка грязюки, аж поки дістанемось до трьох бостонських горбів. Останнім часом ти пив надто багато французького вина, Амос. Ходімо лиш вип'ємо справжнього бостонського пива.

Розділ XXV

ЧОВЕН МЕРТВИХ

Два дні «Золотий жезл» простояв поблизу мису Ла-Хаг, маючи перед собою бретонський берег, який простягся вздовж усього південного обрію. На морі стояв штиль. Але на третій ранок здійнявся великий вітер, і корабель почав швидко віддалятися від землі, поки вона не перетворилась, нарешті, в неясну смугу, що злилася з хмарами. На просторі океану, почувуючи на щоках дихання вітру, а на губах смак солоних бризок, утікачі могли б забути всі свої нещастя і повірити, що вже назавжди звільнилися від запопадливості людей, строге благочестя яких завдало країні більше шкоди, ніж якась легковажність і злоба. Але тривога повзла за ними слідком.

— Я боюсь за батька, Аморі, — промовила одного разу

Адель, коли вони обоє, стоячи біля вант, дивилися на туманну хмарку позаду на обрії, що позначала те місце, де була Франція, яку їм не судилося вже більше бачити.

— Але ж йому ніщо не загрожує.

— Так, батько уникнув жорстокого закону, проте я боюся, що він не побачить землі обітованої.

— Що ти хочеш цим сказати, Адель? Дядя бадьорий і здоровий.

— Ах, Аморі, його серце приросло до вулиці Сен-Мартіна, і коли його відірвали звідти, то разом вирвали й зміст його життя. Париж та діло були для батька всім на світі.

— Але він звикне до нового оточення.

— Коли б то так було! Проте я боюся, страшенно боюся, що він надто старий для такої зміни. Він ні одним звуком не скаржитися. Але з його обличчя я помічаю, що він вражений у самісіньке серце. Цілими годинами він дивиться назад, туди, де лишилась дорога Франція, і по щоках його котяться тихі сльози. А як він посивів за цей тиждень!

Де Катіна теж звернув увагу, що худорлявий старий гугенот іще більше схуд. Зморшки на його суворому обличчі поглибшали, голова схилилася на груди. Все ж де Катіна хотів був висловити припущення, що, може, на здоров'я дяді цілюще вплине морська подорож, коли раптом Адель здивовано скрикнула, показуючи на щось. В цю мить із синясточорним волоссям, яке маяло на вітрі, з легким рум'янцем на зблідлих щоках, викликаним бризками солоної води, з трохи розтуленим від хвилювання пурпуровим ротом, вона була така прекрасна, що, стоячи коло дівчини, де Катіна забув усе на світі, крім її привабливості й грації.

— Дивись! — крикнула вона, — там щось пливе на воді! Я зараз бачила, на гребені хвилі...

Де Катіна глянув, куди показувала кузина, але спершу нічого не побачив.

Вітер, як і раніше, дув їм у спину, і на морі ходили великі хвилі, гарні, темно-зелені, з білими гребенями. Часом вітер підхоплював їх пінясті вершечки і з сильним сплеском кидав на палубу; тоді солоня вода щипала очі й губи людям, що були там.

Нараз перед очима де Катіна щось чорне, підскачавши з глибини води на вершину однієї хвилі, упало по другий її бік. Невизначний предмет був так далеко, що де Катіна не міг нічого розібрати, але гостріші очі другої людини встигли розглядіти його.

Амос Грін дивився в тому напрямі, куди показувала дівчина, і впізнав обриси предмета.

— Капітан Ефраїм! — гукнув він.— За бортом човен. Моряк з Нової Англії протер скло підзорної труби і встановив її на поруччя.

— Так, це човен,— промовив він,— але порожній. Може, його зірвало з корабля або змило з берега. Тримайте просто на нього, містер Томлінсон: мені тепер якраз потрібен човен.

Менше ніж за хвилину «Золотий жезл», зробивши поворот, уже йшов у напрямку чорної плями, що підстрибувала й танцювала на хвилях. Коли моряки наблизились до човна, вони побачили в ньому щось звисле через борт.

— Людська голова! — гукнув Амос Грін.

Обличчя Ефраїма Саведжа нахмурилось.

— Нога,— поправив він.— Чи не краще відвести дівчину в каюту?

Серед збентеженого мовчання вони підпливли до самотнього судна, яке викинуло такий зловісний сигнал. За десять ярдів від човна, підтягнувши задню рею, моряки побачили страшний екіпаж.

Перед ними гойдалась плоскоденна шкаралупка, футів тридцять завдовжки, занадто широка як на свою довжину і, очевидно, призначена для плавання по ріках та озерах. Під лавами лежало троє людей: чоловік в одязі заможного ремісника, жінка, яка належала до того ж класу, і дитина не старша одного року.

Човен до половини налився водою; тіла жінки й дитини лежали ниць, і світлі кучері немовляти, й темні коси матері плавали вже у воді, наче водорості. Обличчя чоловіка було звернене до неба; воно мало колір грифельної дошки; очі підкотились, виблискуючи тьмяними білками, з широкого роззявленого рота стирчав висхлий, зморщений язик, схожий на зів'ялий листок. На носі човна, весь скоцюрбившись і конвульсійно стиснувши в руці єдине весло, що зосталося, сидів чоловік, манісінький на зріст, у чорній одязі; обличчя бідлахи накрилось розгорнутою книгою, а задубіла нога стирчала догори, застрягши п'ятою в кочетах. Так плавала ця дивна компанія по довгих зелених хвилях Атлантичного океану.

З «Золотого жезла» спустили човен і, нещасних перенесли на палубу. У них не було ні крихти хліба, ні краплини води — нічого, крім весла й розгорнутої біблії на обличчі маленького чоловічка. Чоловік, жінка й дитина померли, принаймні, добу тому; через те над ними прочитали короткі молитви, які читають у цих випадках, і спустили тіла їх у море. Маленький чоловічок теж здавався трупом, але Амос помітив, що в нього ледве-ледве б'ється серце, і підніс до

рота незнайомого скло годинника, яке відразу ж злегка запітніло. Тоді бідолаху загорнули в теплу ковдру, поклали коло мачти, і шкіпер став вливати йому в рот по кілька крапель рому, дожидаючи, що іскра життя, яка крилася в ньому, спалахне яскравіше.

Тим часом Ефраїм Саведж наказав вивести нагору двох полонених, захоплених ним у Гонфлері. Вони стояли тепер на палубі з комічним виглядом, скривившись і мружачи очі від денного світла після п'ятьми в трюмі.

— Дуже жалкую про те, що сталось, капітан,— сказав Ефраїм Саведж,— але, бачите, треба було або вам поплавати з нами, або нам лишитись у вас в гостях. А мене ждуть у Бостоні, і, справді, я не міг баритися.

Офіцер-француз знизав плечима і оглянувся навкруги з витягнутою фізіономією. І він, і його капрал дуже мучилися від морської хвороби, в обох був нещасний вигляд, як у кожного француза, що вперше бачить, як зникає з очей дорога батьківщина.

— Як ви хочете, пливти з нами чи повернутись у Францію?

— Повернутись назад, якщо я тільки зможу знайти дорогу. О, я повинен повернутись у Францію вже хоч би для того, щоб поговорити з цим дурнем гарматником.

— Ну ми ж вилили відро води на його фітіль і заряд, то, виходить, він і не винен. Але, бачите, Франція там,— он там, де туманно.

— Бачу, бачу. Ах, якби моя нога знову торкнулась цієї землі

Тут у нас є човен, можете взяти його

— Боже мій, яке щастя! Човен, капрал Лемуан! Рушаймо не гаючи ні хвилини!

— Але перш за все вам необхідні деякі речі. Господи, боже мій! Та чи можна ж їхати так у дорогу! Містер Томлінсон, спустіть-но в човен барило з водою, м'яса й сухарів. Гірам Джефферсон, принесіть пару весел. Пливти вам не близько, а вітер прямо в обличчя, проте погода прекрасна, і ви можете сподіватись, що будете на місці завтра надвечір.

Скоро французам дали необхідні припаси, і вони відчалили, причому з палуби «Золотого жезла» махали капелюхами і кричали їм услід «щасливої дороги». Корабель знов зробив поворот і поплив на захід. Ще кілька годин було видно човен, який все меншав на гребенях хвиль; нарешті він зник остаточно в тумані, і з ним для емігрантів порвалось останнє

кільце, яке зв'язувало їх із Старим Світом, покинутим навіки.

Тим часом, поки це все діялось, чоловічок, що лежав непритомний під мачтою, звів повіки, переривчасто зітхнув і потім розплющив очі зовсім. Шкіра на його обличчі щільно обтягувала кістки і скидалась на старий пергамент, а руки й ноги стирчали з одержі і, здавалось, належали схудлій хворобливій дитині. Одначе, хоч і кволий він був, погляд великих чорний очей, якими він оглянув усе навколо, виявляв гідність і силу.

Старик Катіна вийшов на палубу. Побачивши хворого й помітивши його-одяг, він кинувся до незнайомого, побожно підняв його голову і поклав собі на плече.

— Він один із вірних! — скрикнув старик. — Це наш пастир! О, тепер дійсно буде благословенна наша путь!

Але незнайомий заперечливо похитав головою з лагідною усмішкою на губах.

— Боюсь, що мені не доведеться продовжувати її з вами, — стиха промовив він, — бо бог кличе мене в більш далеку дорогу. Я чув його поклик і готовий. Я дійсно священник храму в Ізіньї. Коли ми довідались про наказ нечестивого короля, то я і двоє вірних з їхнім немовлям пустилися в море, сподіваючись добратися до берегів Англії. Але в перший же день налетіла хвиля, знесла весла і все, що було з нами в човні — хліб, барило з водою, — і у нас лишилась тільки надія на ласку всевишнього. Потім він почав закликати нас до себе, одного по одному, спершу дитину, далі жінку і, нарешті, чоловіка. Цілий zostався лише я, та й то почуваю, що настає неминуча година. Але ви теж з істинно віруючих; скажіть, чи не можу я стати вам чимсь у пригоді перед смертю?

Купець похитав головою, але раптом у голові несподівано майнула якась думка, і він з радісним обличчям підбіг до Амоса Гріна й шепнув йому на вухо кілька слів. Той засміявся і підійшов до капітана.

— І давно пора, — суворо зауважив Ефраїм Саведж.

Пошепотівшись, вони пішли до де Катіна. Він аж підскачав з радості, і очі його заблищали захватом. Потім вони спустилися вниз у каюту до Аделі; та здригнулась і почервоніла, одвернувши своє миле личко, і почала розгублено пригладжувати руками волосся, як звичайно кожна жінка в момент напруженої радості. Але треба було поспішати, бо навіть тут, у безлюдному морі, щохвилини міг з'явитися хтось великий і перешкодити їх намірові. Через кілька хвилин цей благородний чоловік і чиста дівчина уже стояли

навколішках рука в руці перед умираючим священиком; той благословив їх кволим рухом схудлої руки і прошепотів слова, що з'єднували молодих навіки.

Як і кожна молода дівчина, Адель не один раз уявляла своє майбутнє весілля. Часто в мріях вона бачила себе поруч Аморі навколішках перед алтарем храма Сен-Мартіна. Іноді уява переносила її в невелику провінціальну церкву — один з тих маленьких притулків, куди збиралась жменька вірних, і тут, в думках, відбувався над нею найбільший обряд у житті жінки. Але ніколи їй не спадала думка про таке весілля: під ногами молодих гойдалась біла палуба, над їх головами гули снасті, навколо лунали крики чайок, а замість весільного гімну чуркотили хвилі, співаючи своєї пісні, старої, як світ. Чи зможе вона коли-небудь забути цю сцену? Жовті мачти й надуті паруси, землисте сіре виснажене обличчя священика з порепаними губами, схудла постать батька, який стояв навколішках і підтримував умираючого, де Катіна в блакитному мундирі, вже досить злинялому й брудному, капітан Саведж з його дерев'яним обличчям, зверненим до неба, і, нарешті, Амос Грін з засунутими в кишені руками і з спокійним сяйвом блакитних очей! А позаду — сухорлявий шкіпер і невелика купка новоанглійських моряків у солом'яних капелюхах з серйозними обличчями.

Так скінчилося це вінчання; потім молодих вітали співчутливими словами на грубій, чужій мові і потисками шорстких рук, зашкарублених від канатів і весел.

Де Катіна з дружиною, спершись на ванти, радісно дивилися вздовж чорного борту корабля, який то здіймався в блакитну височінь, то спускався в піну зелених хвиль, що котилися мимо.

— Усе це таке дивне й нове! — сказала Адель. — Наше майбутнє я уявляю собі таким же невиразним і темним, як он та смуга хмар, що збирається попереду нас на обрії.

— Оскільки це залежить від мене, твоя доля, моя дорога, буде така ж ясна й світла, як сонячне проміння, що виграє на гребнях хвиль. Країна, яка вигнала нас, уже далеко, але перед нами інша, прекрасніша, і кожен порив вітру наближає нас до неї. Там нас жде воля, з собою ми несемо молодість і кохання. Чого ж іще більше треба людині?

Отак стояли вони і ласкаво бадьоро розмовляли, аж поки смеркало і на потемнілому небі з'явилися перші бліді зорі. Але перше, ніж вони зблідли знову, на «Золотому жезлі» упокоїлась одна стомлена душа.

ОСТАННЯ ПРИСТАНЬ

Три тижні дув свіжий ост або норд-ост, часом переходячи майже в бурю. «Золотий жезл» весело йшов уперед на всіх парусах, і наприкінці третього тижня Амос та Ефраїм Саведж стали вже вираховувати години, що лишилися до того часу, коли вони побачать свою батьківщину. Для старого моряка, звиклого і до зустрічей, і до розлук, це мало не таку вагу, але Амос, що покинув батьківщину вперше, нетерпеливився і цілими годинами курив, сидючи на мачті, вдивляючись у лінію обрію і сподіваючись, що його приятель помилився в розрахунку і рідний берег може з'явитися кожної хвилини.

— Даремно, хлопчику,— сказав капітан, кладучи йому на плече свою велику червону руку.— Тим, хто плаває на кораблях, треба мати багато терпіння, і нема чого тривожитись через те, чого немає.

— А все-таки в повітрі чувається вже щось рідне,— відповів Амос.— Вітер дме так, як він ніколи не дув у чужій країні. Ах, щоб мені остаточно отямитись, треба буде ще прожити місяців зо три в долинах!

— Ну,— відповів приятель, запихаючи за щоку пучку тринідадського тютюну.— Я плаваю на морі відтоді, як у мене виткнулися вуса, найбільше в каботажі, ну і по океану, звичайно, коли це дозволяють навігаційні закони. Крім двох років, які пробув я на суші у справі короля Філіпа, коли потрібна була кожна гармата на борту, я ніколи не бував далеко від солоної води і, скажу одверто, не пам'ятаю кращого плавання, як це.

— Еге, ми летіли, наче буйвол від лісної пожежі. Але мені дуже дивно, як це ви знаходите дорогу без позначок і слідів. Мені важко було б знайти навіть цілу Америку, Ефраїм, а не те, що Нью-Йоркську затоку.

— Я занадто відхилився на північ, Амос. Ми були на п'ятдесятому градусі чи близько того, коли побачили мис Ла-Хог. Завтра, за моїм розрахунком, ми побачимо й землю.

— Ах, тільки завтра! А що це буде? Гора Пустині? Мис Код? Довгий острів?

— Ні, хлопче, ми на широті Св. Лаврентія і швидше побачимо береги Аркадії. При цьому вітрі ми пропливемо на південь іще день, найбільше — два. Ще кілька таких прогулянок — і я куплю собі гарненький цегловий будинок у північній частині Бостона, в Грін-Лені, і буду дивитися

з вікон на затоку, на кораблі, що відходитимуть і прибуватимуть. Так і скінчу своє життя в мирі й спокої.

Цілий день Амос Грін напружував зір, марно шукаючи землю. Коли потемніло, він зійшов униз, в каюту, і дістав мисливську куртку, шкіряні штиблети й енотову шапку. Ця одяга була йому далеко більше до вподоби, ніж тонке сукно, в яке прибрал його голландський кравець у Нью-Йорку. Де Катіна теж переодягся в темний цивільний одяг і разом з Аделлю порався, збираючи речі старика, який так ослаб, що неспроможний був щось сам зробити для себе. На баку лищала скрипка, і далеко по півночі хрипкі вигуки грубих пісень змішувалися з гуркотом хвиль і шумом вітру. То серйозні новоанглійці по-своєму веселились і раділи, що повертаються на батьківщину.

Штурман повинен був стояти на вахті з півночі до четвертої години ранку. Спочатку місяць сяяв яскраво, але під ранок його затягло хмарами, і «Золотий жезл» поринув у густий, непроглядний туман, який трапляється у всій цій частині океану. Туман був такий великий, що з корми ледве видно було неясні обриси паруса. Дув різкий норд-ост, і легка бригантіна лягала набік, майже торкаючись води завітряними снастями. Раптом зробилося холодно — та так, що штурман на кормі переступав з ноги на ногу, а його чотири підручних матроси тремтіли, ховаючись під бортовою загорожею.

Зненацька один із них, голосно скрикнувши, зірвався на ноги, показуючи пальцем у повітря. З темряви коло самого бушприта виринула величезна біла стіна, об яку корабель з розгону вдарився так сильно, що мачти попадали, наче сухий очерет від подуву вітру, а сам він за одну мить перетворився в безформну купу трісок і уламків.

Від поштовху штурман пролетів уздовж всієї корми і ледве врятувався від удару падаючих мачт, двоє з матросів провалилися у величезну діру, що утворилась на носі, а третьому розтросило голову якорним штоком. Томлінсон, насилу звівшись на ноги, побачив, що вся передня частина корабля була вдавнена в середину, а єдиний уцілілий матрос, зовсім приголомшений, сидів серед уламків трісок, ляскаючих парусів і покручених, поплутаних канатів. Було зовсім темно, і за бортом корабля виднівся лише білий гребінь бурхливої хвилі. Штурман у розпачі від несподіваного лиха схвильовано озирався навкруги, коли раптом помітив біля себе капітана Ефраїма Саведжа, напіводягненого, але такого ж дерев'яного й спокійного, як завжди.

— Айсберг,— промовив він, втягуючи носом холодне повітря.— Хіба ви не почули його, друже Томлінсон?

— Правда, я відчув, що похолодало, капітан Саведж, але думав, що це через туман.

— Навколо нього завжди буває туман. Судно швидко поринає, Томлінсон, ніс уже у воді.

На палубу вибігла друга вахта. Один з матросів кинувся виміряти воду в трюмі.

— Три фути,— вигукнув він,— а коли заходило сонце, викачали все насухо.

— Гірам Джефферсон і Джон Моретон, до помп,— командував капітан.— Містер Томлінсон, спустіть баркас. Подивимось, чи не можна якось зарадити лихові, хоча боюсь, що це безнадійно.

— У баркасі пробито дві дошки,— сказав один з моряків.

— Ну так четвірку...

— Вона розтрощилась на тріски.

Штурман рвав на собі волосся, а Ефраїм Саведж усміхався, наче зовсім не був зацікавлений тим, що може статися в даних обставинах.

— Де Амос Грін?

— Тут, капітан Саведж. Жду наказів.

— Я теж,— швидко пристав до нього де Катіна.

Адель та її батька, загорнувши в плащі, посадили в найбільш затишне місце з завітряного боку рубки.

— Скажи приятелеві, що він може працювати коло помпи,— сказав Амосові капітан.— А ти у нас майстер у геслярстві. Спустись-но в баркас з ліхтарем і подивись, чи не зможеш його залатати.

Півгодини Амос Грін стукав і порався в баркасі, а мірний стукіт помп було чути крізь шум хвиль. Помалу, але методично правильно опускався корабельний ніс у глиб хвиль, а корма бригантини здіймалась догори.

— У нас лишилося мало часу, Амос,— спокійно промовив капітан.

— Він може тепер триматись на воді, хоч є невелика проточина.

— Добре. Спускай. Коло помп працювати безперервно. Містер Томлінсон, подбайте, щоб узяти харчів і води, скільки можливо! За мною, Гірам Джефферсон!

Матрос і капітан плигнули в хиткий човен. У Ефраїма Саведжа до пояса був прив'язаний ліхтар. Вони пробрались під розбитий ніс, і капітан безнадійно похитав головою, побачивши його пошкодження.

— Відрізати канат з пластирем і дати сюди,— скомандував він.

Томлінсон і Амос Грін перерізали вірьовки ножами і спустили вниз кінець паруса. Капітан Ефраїм і моряк схопили його й потягли на пробоїну. Коли капітан нагнувся, корабель підкинуло хвилею вгору, і при жовтому світлі ліхтаря Ефраїм побачив чорні розколини, що розходились промінням від центральної діри.

— Скільки води в трюмі? — спитав він.

— П'ять з половиною футів.

— Значить, корабель загинув. Скільки я можу зрозуміти, в обшивці скрізь можна просунути палець. Працюйте й далі коло помп! Чи готові харчі й вода, містер Томлінсон?

— Так, сер.

— Спустіть усе за борт. Цей човен не протримається більше як годину або дві. Ви бачите крижану гору?

— Туман рідіє зліва,— крикнув один з матросів.— Ось і гора! Вона з чверть милі звідси, за вітром.

Туман раптом розсіявся, і місяць засяяв над безкраїм пустинним морем і розбитим кораблем. Величезний айсберг, об який розбилося судно, помалу похитувався на хвилях.

— Треба пливти до нього,— сказав капітан Ефраїм.— Нічого іншого не надумаш. Спустіть дівчину за борт! Ну, гаразд, спершу її батька, коли вона наполягає на цьому. Скажіть їм, Амос, щоб сиділи тихо. Так! Ти смілива дівчина, хоча й белькочеш чудною мовою. Ну, тепер барила, ковдри і всі теплі речі! Так! Потім француза. Годі балакати... спершу пасажирів! Потім ти, Амос, матроси. А ти, друже Томлінсон, стрибай останній.

Добре, що пливти доводилось недалеко: перевантажений човен сидів дуже низько, і два матроси безперестану виливали воду, що просочувалась між дошок. Коли всі посідали на місця, капітан Ефраїм Саведж перескочив назад на корабель, що було легко зробити, бо палуба з кожною хвилиною опускалась все ближче й ближче до поверхні моря. Він повернувся з клунком одежі і кинув його в човен.

— Відчалюй! — скомандував він.

— Так стрибайте ж!

— Ефраїм Саведж піде на дно з своїм кораблем,— байдуже промовив капітан.— Друже Томлінсон, я не звик повторювати наказів. Відчалюй, кажу!

Штурман відштовхнувся багром, Амос і де Катіна крикнули з жаху, але витривалі новоанглійські матроси взяли за весла і дружно заходилися гребти у напрямку крижаної гори.

— Амос! Амос! Невже ви допустите це? — кричав гвардієць по-французькому.— Честь не дозволяє мені покинути його так. Ця пляма лишиться навіки! Томлінсон, не кидайте його так! Зійдіть на корабель і примусьте його спуститися.

— На світі немає людини, яка могла б примусити його зробити те, чого він не хоче.

— Він може змінити свій намір.

— Він ніколи цього не зробить.

— Та не можна ж кидати його так! Треба буде плавати коло загиблого корабля і виловити капітана.

— Човен тече, як решето,— заперечив штурман.— Я доведу вас до гори, якщо можна буде, залишу вас там і знов вернуся по нього. Наляжте добре на весла, хлопці. Чим швидше ми допливемо туди, тим швидше повернемося назад.

Але гребці не змахнули веслами п'ятдесят разів, як Адель несамовито закричала:

— Боже мій, корабель потопає!

Бригантина занурювалась все дужче й дужче. Нараз ніс з тріском опустивсь у воду, ніби пірнув морський птах, корма злетіла вгору, і незабаром судно, з голосним, довгим бульканням, зникло серед хвиль. Човен зразу, під впливом одного почуття, що охопило всіх гребців, повернув назад і помчав щодуху. Але все було тихо на місці катастрофи. На поверхні моря не плавало ні одного уламка, з якого знати було б місце загибуні «Золотого жезла». Чверть години човен кружляв при світлі місяця, але моряк-пуританин зник без сліду. Нарешті, не зважаючи на безнастанне викачування, всі, що сиділи в човні, опинилися по кісточки у воді, гребці повернули його і мовчки, з важким серцем попливли до негостинного острова, який мав бути їм останнім притулком.

Хоч який жахливий був цей притулок, він являв для них єдине місце порятунку, бо теча все більшала, і ясно було, що човен не зможе довго протриматись. Підпливши ближче до гори, нещасні з жахом побачили перед собою товсту крижану стіну в шістдесят футів, стрімку, рівну, без найменшої щілини чи розколини на всій поверхні. Айсберг був величезний, і тому лишалася надія, що другий бік, може, гостинніший. Вичерпуючи весь час воду, вони обійшли ріг — і знов опинились перед такою ж страшною стіною. Вони підїхали з третього боку і побачили, що він іще стрімкіший. Лишався четвертий бік, і, прямуючи до нього, вони знали, що для них вирішається питання життя і смерті, бо човен майже тікав з-під їх ніг. Вони впливли з темряви на яскраве місячне світло і побачили видовище, якого ніхто з них не забув до самої смерті.

Тут схил був не менше крутий, ніж з інших боків; він увесь блищав і іскрився тремтливими вогнями солітера там, де місячне світло падало на незліченні грані льдових кристалів. Але якраз посередині, на рівні поверхні води, було щось схоже на печеру. Об це місце якраз розбився «Золотий жезл», при чому він виламав величезну брилу і, таким чином, гинучи сам, приготував захисток тим людям, які довірилися йому. Ця печера була чудового ізумрудно-зеленого кольору, світлого й чистого з країв, у глибні ж вона вилискувала темним пурпуром і синявою. Але не краса грота, не певність порятунку викликали крики радісного захвату й здивовання, що вирвалися з уст усіх... На крижаній брилі, спокійно покуруючи череп'яну люльку, сидів не хто інший, як капітан Ефраїм Саведж із Бостона! Одну мить вигнанці подумали, що це його привид. Але привиди не з'являються в такому прозаїчному вигляді, а тон його голосу незабаром довів нещасним мандрівникам, що це він сам власною персоною і далеко не в смиренному христіанському настрої.

— Друже Томлінсон,— загорлав він,— коли я наказую пливати до айсберга, то, значить, хочу, щоб ви пливли прямісінько туди, а не розгулювали по океану. Через вас я ледве не втопився. Ще добре, що в мене знайшовся сухий тютюн і коробка з губкою.

Не відповідаючи на докори капітана, штурман направив човен до спадистого виступу, пробитого носом бригантини так, що до нього можна було зручно пристати. Капітан Саведж, схопивши з човна клунок із сухою одежею, зник у печері і незабаром повернувся, зогрітий і заспокоєний душею. Баркас перекинули догори дном, щоб сидіти на ньому, вийняли з нього решітки й дошки і, накривши їх ковдрами, зробили постіль для молодої жінки. Потім відкрили діжечку з сухарями.

— Ми боялися за вас, Ефраїм,— промовив Амос Грін.— У мене було так важко на серці, бо я думав, що вже ніколи більше не побачусь з вами.

— Ну, Амос, тобі б слід знати мене краще.

— Але як ви потрапили сюди, капітан? — спитав Томлінсон.— Я думав, ви потонули разом з кораблем.

— Так і було. Це вже третій корабель, з яким я йду на дно, тільки поки що мені не вдається лишитися там. Сьогодні я пірнув глибше, ніж на «Скороході», але не так, як на «Губернаторі Вінтропі». Коли я винирнув, то поплив до айсберга, знайшов цей куток і заліз у нього. Радий вас бачити, бо боявся, чи не потонули ви.

— Ми повернулися відшукати вас і в п'ятьмі розминулись
Що нам тепер робити?

— Напнемо цей парус, зробимо приміщення для дівчини.
Потім повечереємо і виспимось по змозі. Сьогодні роботи
більше немає, а завтра може виявитись багато.

Розділ XXVII

ТАНУЧИЙ ОСТРІВ

Ранком Амос Грін прокинувся від доторку чиеїсь руки до його обличчя. Він зірвався на ноги, перед ним стояв де Катіна. Екіпаж, що зостався живий, спав важким сном, скупчившись коло перекинутого човна Червона обвідка сонячного диска тільки-що з'явилась над морем; небо палало пурпуровою й оранжевою барвами, що поволі переходили від сліпучо-золотої на обрії до ніжно-рожевої в zenіті Перше сонячне проміння, падаючи прямо в печеру, блищало й відбивалося на крижаних кристалах, сповнюючи грот яскравим теплим світлом. Навряд чи якийсь чарівний палац міг дорівняти красою цьому плавучому притулкуві, посланому втікачам природою.

Але ні американець, ні француз не були спроможні тишитися спогляданням новизни й краси цього чарівного краєвиду Обличчя де Катіна було серйозне, і Грін прочитав у його очах, що їм загрожує якась небезпека

Що трапилось?

Гора розвалюється.

— Дурниці, мій любий. Вона міцна, як справжній острів

— Я спостерігав її. Бачите он ту розколину, що йде вглиб від кінця нашого грота? Дві години тому я ледве міг просунути туди руку. Тепер я весь вільно зайду в неї. Кажу вам, гора розлазиться.

Амос Грін, дійшовши до краю лійкуватої діри, упевнився, що його друг каже правду: по тілу айсберга йшла зеленкувата звивиста розколина, утворена або прибоєм хвиль, або страшним ударом корабля. Він розбудив капітана Ефраїма і показав йому на загрозливу небезпеку

Ну коли в айсбергу буде теча, ми загинули, промовив капітан.— Та й швидко ж він тає.

Тепер було ясно видно, що крижані стіни, які здавалися такими гладенькими при місячному світлі, були пориті й покарбовані, мов обличчя старика, струмочками розталі води, які безнастанно збігали вниз. Вся величезна маса

айсберга трохи підтанула і зробилась надзвичайно крихкою. Навкруги втікачів уже чулось, як зловісно капали й дзюркотили незчисленні струмки, стікаючи в океан.

— Ей! Це що? — крикнув Амос Грін.

— Що таке?

— Ви нічого не чули?

— Ні.

— Я ладен заприсягтися, що почув чийсь голос. Неможливо. Ми всі тут. Значить, це почулося мені.

Капітан Ефраїм пройшов до відкритого на море краю печери і обвів очима океан. Вітер зовсім ущух, і море простяглося на захід гладеньке й пустинне. Тільки поблизу того місця, де потонув «Золотий жезл», виднівся якийсь довгий чорний брус.

— Ми, мабуть, на шляху яких-небудь кораблів, — замислено промовив капітан. — Тут можуть бути рибалки, що ловлять тріску й оселедці. Втім, я думаю, тут занадто південно для них. Але ми, мабуть, миль за двісті від «Королівського порту» в Аркадії, якраз на лінії, по якій іде торгівля із св. Лаврентія. Коли б у мене було три гірських сосни, Амос, та сотня аршинів міцної парусини, я видерся б на вершину цієї штуки і приладнав би такі мачти з парусами, що ми з крижиною вскочили б прямісінько в Бостонську затоку. Там я розламав би її, продав, та ще й нажився б трохи. Вона важка, стара посудина, а все ж, якби підігнати її ураганом, могла б зробити вузол-другий на годину. Але що з тобою, Амос?

Молодий мислицевь стояв, настороживши вуха, нагнувши голову і дивлячись убік з виглядом людини, яка напружено прислухається до чогось. Він тільки що хотів відповісти, як раптом де Катіна скрикнув, показуючи в глиб печери.

— Гляньте на розколину!

Вона поширшала ще на фут, відколи її оглядали, і була вже не розколиною, а цілою розпадиною чи проходом.

— Ходімо туди, — сказав капітан.

— Та тільки ж те й буде, що вийдемо на другий бік гори.

— Подивимось який краєвид звідти.

Капітан пройшов наперед, інші йшли слідком. Між високими крижаними стінами, з яких, дзюркочучи, стікали струмочки, було дуже темно, над головами виднілась лише вузька, звивиста смужка блакитного неба.

Навпомацки, спотикаючись, вони помалу посувались уперед. Раптом прохід поширшав, і вони опинилися на великій крижаній площадці. Тут, у центрі, гора утворювала рівну

западину, і з країв площадки здіймались високі крижані кручі, оточуючи її.

З трьох боків крижані стіни були досить круті, але з четвертого здіймались похило і від безнастанного розтавання були пориті тисячами рівчачків і горбочків, по яких відважній людині не важко було видряпатись нагору.

Усі троє зараз же почали видиратись на гору і через хвилину стояли недалеко від її вершини, на сімдесят футів від рівня моря. Звідси відкривався краєвид миль на п'ятдесят. На всьому цьому обширі не було й ознаки якогось судна, тільки сонце блищало, відбиваючись у хвилях.

Капітан Ефраїм свиснув.

— Не щастить нам,— зауважив він.

Амос Грін здивовано озирався навкруги.

— Не розумію,— промовив він.— Я ладен був заприсягтись... Боже мій! Чуєте?

В ранковому повітрі ясно пролунали звуки військової труби. З криком здивовання всі троє вилізли нагору і заглянули через край.

Під самісінькою горою стояв великий корабель. Вони побачили перед собою сніжно-білу палубу, обставлену мідними гарматами і заповнену матросами. На кормі йшло військове навчання невеликого загону солдатів; звідти й лунали звуки труби, що так несподівано вразили слух утікачів. Доки вони не опинились на краю гори, не тільки не було їм видно вершечків мачт на кораблі, але й бажані сусіди не могли їх побачити. А тепер з вигуків і криків було ясно, що їх помітили на кораблі.

Утікачі не гаяли ні хвилини. Сковзаючись і спотикаючись, спустилися вони по мокрому крижаному схилу і з криками добігли крізь розколину до печери, де товариші їхні теж були здивовані звуками труби, що залунали під час їх невеселого сніданку. Кілька хапливих слів — і пробитий баркас спустили на воду, поскидали в нього все майно і знов попливли. Обійшовши льодовий виступ гори, мандрівники опинились біля корми прекрасного корвета, з бортів якого на них дивилися привітні обличчя, а вгорі маяв величезний білий прапор, прикрашений золотими ліліями Франції. За кілька хвилин човен їхній втягли на палубу «Св. Хрістофора», військового корабля, який віз маркіза де Денонвіля, нового генерал-губернатора Канади, на місце його служби.

КВЕБЕКСЬКА ГАВАНЬ

Потерпілі катастрофу опинились на кораблі в досить чудному товаристві. «Св. Хрістофор» відплив із Ла-Рошель три тижні тому в супроводі чотирьох маленьких суден, з п'ятьма сотнями солдатів, яких посилали на підмогу переселенцям на річці св. Лаврентія. Але в океані судна розгубились, і губернатор їхав далі сам, сподіваючись зустрітися з іншими коло гирла річки. З ним була рота Керсійського полку, його штаб, С.-Валльє, новий єпископ Канади, три монахи, п'ять єзуїтів, що вирудились у небезпечну місію до ірокезів, з півдесятка дам, які їхали до своїх чоловіків, дві монахині-урсулінки, десять чи дванадцять авантюристів, що сподівались поліпшити свої справи за морем, і двадцять анжуйських селянських дівчат, які мали надію знайти собі там женихів, що спокусилися б на їх придане — простирадла, горщик, олов'яні тарілки та казан, якими король обдаровував своїх смиренних опікуваних.

Прилучити до такого товариства купку новоанглійських індепендентів, пуританина з Бостона й трьох гугенотів значило прикласти запалену головешку до барила з порохом. Та на кораблі всі були заклопотані своїми справами, а тому втікачам дали спокій. Серед солдатів тридцять чоловік хворіли на пропасницю чи цингу, і всі монахи й монахині поралися коло хворих. Губернатор Денонвіль, побожний драгун, цілий день походжав по палубі, читаючи псалми Давида, і сидів далеко за північ, обклавшись картами і планами та обмірковуючи, як винищити ірокезів, що спустошували доручений йому край. Кавалери й дами фліртували, дівчата з Анжу залицялись до солдатів, а єпископ С.-Валльє правив служби, повчаючи свою паству. Ефраїм Саведж цілі дні вистоював на палубі і, сердито дивлячись на добрягу й його требник з червоним краєм, бурчав про «мерзоту запустіння». Але ніхто не звертав на нього уваги, пояснюючи дивацтва моряка перебуванням на айсбергу; крім того, відіграло роль властиве французам переконання, що люди англосаксонської раси не відповідають за свої вчинки.

В даний момент відносини між Англією і Францією були цілком мирні, хоча в Канаді та Нью-Йорку почувалось обопільне незадоволення. Французи підозрівали — і не без підстави — англійських колоністів у підструнчуванні індіців, які нападали на французів. Тому Ефраїма й інших прийняли гостинно, але на кораблі було так тісно, що їм

довелось розміститися де трапилось. Сім'ю Катіна прийняли ще більш ласкаво; квоість старика і вродя дочки звернули на них увагу самого губернатора. Під час подорожі де Катіна змінив свій гвардійський мундир на звичайний темний одяг і, крім військової виправки, нічим не скидався на дезертира. Старий Катіна був такий слабкий, що не в силі був навіть відповідати на питання, а дочка весь час була при ньому. Чоловік її, звиклий до придворного життя, умів багато балакати, нічого по суті не висловлюючи, і, таким чином, тайна, що оточувала втікачів, лишалась цілком збереженою. Де Катіна добре знав становище гугенотів у Канаді ще до скасування Нантського едикту і зовсім не бажав випробувати його на власній персоні.

На другий день після свого порятунку мандрівники побачили на півдні мис Бретон і, гнані східним вітром, швидко пройшли повз східний край Антікості, що майорів невиразними обрисами. Потім вони допливли вгору величезною річкою, з середини якої ледве можна було бачити її береги. Коли річка повужчала, вони побачили праворуч дику ущелину річки Сагена; над соснами здіймався дим з халуп маленької рибальської й торговельної станції Тадузака. Голі індійці з мідно-червоними обличчями, альгокінези та абенаки, в своїх луб'яних човниках оточили корабель, пропонуючи плоди й овочі, які повинні були влити нове життя в слабих на цингу солдатів. Потім корабель пройшов повз затоку Маль, кручу Завалів і затоку Св. Павла з її широкою долиною й лісистими горами, що виблискували прегарним осіннім убранням — пурпуром і золотом кленів, ясенів, молодих дубків та березових пагонів. Амос Грін, спершись на борт, жадібно дивився на ці величезні простори незайманих лісів, куди лише зрідка заходив дикун або відважний «лісовий бродяга». Потім перед ним появились сміливі обриси миса Бур; вони проплили повз мирні луки Бопре, маєтки Лаваля, повз селища Орлеанського острова і, нарешті, побачили перед собою широкий затон, водопади Монморансі, високі огорожі миса Леві, кілька кораблів, а праворуч дивну скелю, увінчану баштами, і біля підніжжя її місто, що було центром і головною опорою французької могутності в Америці. Згори, з фортеці, загриміли гармати, корабель відсалютував, звились прапори, злетіли в повітря капелюхи, і флотилія суден та човнів ринула назустріч прибулим, щоб привітати нового губернатора й перевезти на берег солдатів та пасажирів.

Старий купець, з того часу як виїхав із Франції, в'янув, мов рослина, вирвана з коренем із рідного ґрунту. Переляк

під час катастрофи і ніч, проведена в холодному притулкові айсберга, були не на його роки й не на його силу. Відколи його прийняли на військовий корабель, він лежав серед хворих на цингу солдатів майже без ознак життя, крім слабого дихання і конвульсійного пересмикування схудлої шиї. Коли загуркотіли гармати й почулися привітні вигуки народу, він розплющив очі і помалу, з зусиллям, трохи підвівся на подушках.

— Що з вами, татусю? Чим можемо ми допомогти вам? — крикнула Адель. — Ми в Америці... Ось Аморі і я, ваші діти.

Але старий тільки похитав головою.

— Господь довів мене до землі обітованої, та не судилося мені ступити на неї, — тихо промовив він. — Хай буде воля його і благословенне ім'я його навіки. Але, як Моїсей, я хотів би, принаймні, глянути на цю землю, коли мені не судилося ступити на неї. Аморі, чи не можеш ти взяти мене під руки і вивести на палубу?

— Якщо хто-небудь pomoже мені, — промовив де Катіна. Він швидко піднявся нагору і повернувся разом з Амосом.

— Ну, тату, коли ви покладете руки нам на плечі, то вам майже не доведеться торкатись підлоги.

Хвилину пізніше старий купець був на палубі. Молоді люди посадили його на купу канатів, притуливши спиною до мачти, осторонь від метушні. Солдати юрбою спускались в човни і були заклопотані своїми справами так, що не звертали уваги на маленьку купку втікачів, які зібрались коло хворого. Той насилу повертав голову; але очі його засяяли, коли він побачив широкий синій водний простір, блиск і шум далеких водопадів, високий замок і довгу лінію багряних гір, що тяглися на північний захід.

Голова його схилялася все нижче й нижче на груди, повіки помалу закривали очі, звернені мимо Пуан-Леві на ліси й далекі гори.

З розпачливим криком Адель обняла руками шию батька.

— Він умирає, Аморі, він умирає! — скрикнула вона.

Похмурий францисканець, що молився недалеко, перебираючи чотки, почув цей вигук і зараз же підійшов до них.

— Він дійсно умирає, — сказав він, глянувши на смертельно-бліде обличчя старика. — Чи відбули над ним таїнства церкви?

— Не думаю, щоб він уже потребував їх, — ухильно відповів де Катіна.

— Кому можуть бути вони зайвими, молодий чоловіче! — суворо відповів монах — А як може людина надіятись

на спасіння душі, не прийнявши таїнств святих дарів? Я сам негайно причащу його.

Але старий гугенот розплющив очі і, напруживши останні сили, відштовхнув схилену над ним постать у сірому капюшоні.

— Я покинув усе дороге мені, щоб не піти на компроміси з совістю,— крикнув він,— а ви думаете, що можете легко перемогти мене тепер. Геть!

Францисканець відскочив при цих словах і втупив жорсткий, підозрілий погляд в де Катіна та плачущу молоду жінку.

— Он як! Так, значить, ви гугеноти?

— Тс! Не заводьте суперечок в присутності умираючого! — відповів де Катіна таким же гострим тоном.

— В присутності померлого,— урочисто промовів Амос Грін.

В той момент, як він говорив ці слова, обличчя старика проясніло; тисячі зморшок розгладились, ніби від доторку невидимої руки, а голова відхилилась назад до мачти. Адель стояла непорушно, все ще обіймаючи шию батька руками й притулившись щокою до його плеча. Вона зомліла. Де Катіна підняв жінку і відніс її в каюту однієї дами, яка й раніше виявляла їм своє співчуття. Смерть не була особливою подією в житті корабля. Під час переїзду померло десять солдатів, а тепер, серед радісної метушні приїзду, мало хто й подумав про померлого переселенця; тим більше, що, як пошепки передавали один одному, це був гугенот. Віддано було короткий наказ спустити тіло в річку тієї ж ночі, і таким чином були скінчені всі турботи людей про Теофіла Катіна. Але з тими, що лишалися живими, справа стояла інакше. Коли всі солдати зійшли на берег, втікачів зібрали на палубі, де вони мали дождити постанови офіцера з почту губернатора. Це був дебелий, добродушний чоловік з рум'яним обличчям, але де Катіна з жахом помітив, що поряд з ним ішов францисканець, пошепки обмінюючись якимись словами. На темному обличчі монаха грала зловна посмішка, що не віщувала нічого доброго еретикам.

— Буде взято до уваги, отче мій, так, так! — нетерпляче відповів офіцер у відповідь на нашіптувані йому умовляння.— Я такий же щирий слуга святої церкви, як і ви.

— Сподіваюся, мосьє де Бонвіль. При такому побожному губернаторі, як мосьє де Денонвіль, офіцерам його штабу навіть на цьому світі не вигідно бути байдужими до релігії

Офіцер сердито глянув на співбесідника, добре зрозумівши загрозу, що крилась у його словах.

— Дозвольте нагадати вам, отче мій, що коли віра є добродієність, то й милосердя теж. Хто тут капітан Саведж? — спитав він по-англійському.

— Я — Ефраїм Саведж із Бостона.

— А пан Амос Грін?

— Я — Амос Грін із Нью-Йорка.

— Пан Томлінсон?

— Джон Томлінсон із Салема.

— Матроси: Гірам Джефферсон, Джозеф Купер, Сікгрес Спаульдінг і Пауль Кушінг — всі з Массачусетса?

— Ми тут.

— З наказу губернатора всіх вас негайно треба приставити на комерційний бриг «Надія» — он той корабель, що стоїть недалеко з білою смугою на борту. Через годину він відходить в англійські провінції.

Гомін радості перебіг серед матросів, коли вони почули, що так швидко повернуться додому. Вони кинулись збирати свої злиденні манатки, які вдалося їм урятувати під час катастрофи. Офіцер поклав папір у кишеню і підійшов до де Катіна, який стояв з похмурим виглядом, притулившись до поруччя.

— Ви, певно, пам'ятаєте мене, — сказав він. — Я впізнав вас, хоч ви й змінили блакитний мундир на цивільний одяг.

Де Катіна схопив простягнуту руку.

— Я добре пам'ятаю вас, де Бонвіль, і нашу подорож у форт Фронтенак, але тепер, коли мої справи пішли так погано, мені ніяково було нагадувати вам про нашу дружбу.

— Даремно. Для мене друг завжди лишається другом

— До того ж я боявся, що знайомство зо мною пошкодить вам в очах похмурого, загорнутого в капюшон монаха, який невідступно ходить слідком за вами.

— Ну ви ж знаєте, як тут стоять справи. Фронтенак умів тримати їх у руках, а цей новий навряд чи піде за його прикладом. Між сульпіціанцями в Монреалі і тутешніми єзуїтами — ми, нещасні, наче між двома жонами. Але я засмучений від щирого серця, що доводиться так зустрічати свого колишнього товариша по службі та ще й з молодою дружиною.

— Що ж далі?

— Ви лишіться на кораблі до його відплиття, найбільше з тиждень?

— А потім?

— Вас одвезуть у Францію і передадуть губернаторові Рашелі, щоб відвезти в Париж. Такий наказ мосьє де Денонвіля, а не виконавши його, ми підіймемо проти себе все осяче гніздо.

Де Катіна застогнав, почувши ці слова. Після всіх перенесених мук і лиха знову повернутись у Париж, стати об'єктом презирства ворогів і вислухувати жалі друзів... О, це зневага була б надмірна. Від самої думки рум'янець сорому спалахнув на його щоках. Бути приведеним назад, як дезертир-селянин, що скучив за домом! Уже краще кинутись в широку блакитну річку... Але що станеться тоді з сердешною Аделлю, яка не має, крім чоловіка, нікого на світі? Усе це так звичайно, але й так ганебно. А тим часом, як вирватися з цієї тюрми з жінкою, доля якої зв'язана з його власною?

Де Бонвіль відійшов від нього, сказавши кілька звичайних співчутливих слів. А монах все походжав по палубі, крадькома поглядаючи на того, кого підозрівав у ересі, два солдати, поставлені на юті, кілька разів пройшли мимо. Очевидно, їм було наказано стежити за ним. Глибоко засмучений, він перегнувся через борт і став дивитися на індіців, з татуванням на тілі і з пір'ям у волоссі, що сновигали по річці у своїх човниках. Потім він перевів погляд на місто. З покрівель стреміли балки, і стіни були обгорілі, нагадуючи про величезну пожежу, яка трапилась кілька років тому і знищила нижню частину міста.

Саме в цей час сплеск весел привернув його увагу, і перед ним проплив великий човен, повний людей.

То були новоанглійці; їх одвозили на корабель, який мав приставити їх на батьківщину.

Четверо матросів стовпилися вкупці, а коло паруса капітан Ефраїм Саведж розмовляв з Амосом Гріном, показуючи йому на судна. Обрамлене сивим волоссям обличчя старого пуританина і сміливе обличчя мисливця не раз повертались до самотнього вигнанця, але він не помітив з їх боку ні привітного помаху руки, ні сумних слів змушеного прощання. Вони так були сповнені своїм майбутнім і своїм щастям, що їм ніколи було подумати про його безталанну долю. Від ворогів він міг усе стерпіти, але коротка пам'ять друзів переповнила чашу його страждань. Він схилив обличчя на руки, і страшні ридання вирвалися з грудей бідолашного. Коли де Катіна підвів голову, бриг уже підняв якір і на всіх парусах виходив з квебекських вод.

ГОЛОС БІЛЯ ГАРМАТНОГО ЛЮКА

Цієї ночі тіло старого Теофіла Катіна спустили у воду. На похоронах присутніми були тільки його дочка з чоловіком. Ранок другого дня де Катіна провів на палубі, серед галасу й метушні розвантаження, з важким серцем намагаючись розважити Адель веселою розмовою. Він показував їй добре знайомі місця: ось ф'ортеця, де він колись стояв з полком, далі колегія єзуїтів, он собор єпископа Лавалля, це — склади старої компанії, зруйновані пожежею, і будинок Обера де ла Шене, єдиний з приватних будинків, що вцілів у нижній частині міста. З палуби добре видно було не тільки цікаві місця, але й строкате населення, яким це місто вирізнялося поміж всіма іншими, крім свого меншого брата, Монреалля. На крутій стежці, обгородженій частоколом, яка сполучала дві частини міста, перед їх очима скупчилось, ніби в фокусі, все канадське життя — солдати в широких капелюхах з пір'ям і перев'язями через плече, прибережні жителі в грубій селянській одежі, що мало чим різнились від їхніх бретонських і нормандських предків, і, нарешті, молоді ферти з Франції та околиць маєтків. Тут же тинялись невеликі групи «лісових бродяг» або мандрівців у мисливських шкіряних куртках, штиблетах з торочками і в хутряних шапках з орлиним пером. Ці люди раз на рік з'являлись у містах, залишаючи своїх жінок-індіянок і дітей у далеких вігвамах. Були тут і червоношкірі: алгонкінці, рибалки й мисливці, дикі мікмаки зі сходу і абенакійці з півдня, а серед юрби всюди мигтів темний одяг францисканців або чорні яси й широкі капелюхи єзуїтів.

Такі були люди, що купчились на вулицях столиці цього дивного паростка Франції, пересаженого за тисячі миль від рідної країни на береги великої річки. І дивовижна була ця колонія, можливо, найцікавіша у світі. Вона простяглась на тисячу миль від Тадусака аж до торговельних постоянок на берегах великих озер, обмежуючись здебільшого вузькими смугами обробленої землі понад берегами річок, за якими височіли дикі лісні обшири і невідомі гори, спокушаючи селянина проміняти заступ і соху на вільніше життя з веслом та рушницею. Невеликі, але рідкі просіки, чергуючись з маленькими рубленими будиночками, обгородженими парканами, показували шлях, яким ішла цивілізація в середину величезного материка, важко борючись за існування і трохи не гинучи через суворий північний клімат та люту безпошад-

ного ворога. Все біле населення цієї величезної округи, разом із солдатами, монахами й жителями лісів, з жінками й дітьми, не досягало двадцяти тисяч душ, але енергія їх була така велика, а вигоди центрального урядування такі значні, що вони наклали свій відбиток на весь материк. Тоді як заможні англійські переселенці задовольнялись життям у своїх маєтках і сокири їхні ще не стукали по той бік Аллеганських гір, французи вигнали вперед своїх піонерів-місіонерів у темних рясах і мисливців у шкіряних куртках до найвіддаленіших меж материка. Вони зняли карти озер і розпочали мінову торгівлю з лютими сіу на великих рівнинах, де дерев'яні вігвами поступились перед наметами з шкір. Маркет пройшов по Іллінойсу за течією великої річки і дійшов аж до Міссісіпі, перший з білих побачивши каламутні хвилі бурхливого Міссурі. Лассаль зважився пройти ще далі, проминув Огайо і, досягши Мексиканської затоки, підняв французький прапор на тому місці, де потім виник Новий Орлеан. Інші добулись до Скелястих гір і до неосяжних пустинь північного заходу, проповідуючи, провадячи мінову торгівлю, обдурюючи, хрестячи, спонукувані найрізноманітнішими мотивами і сходячись між собою тільки в одному — в безстрашній хоробрості й спритності, які виводили їх цілими з усіх небезпек. Французи були на північ від британських селищ, і на захід, і на південь від них, і якщо материк тепер не весь належить французам, це вже, звичайно, не вина залізних предків нинішніх канадців.

Усе це де Катіна пояснював Аделі того осіннього дня, намагаючись відвернути думки її як від скорбот минулого, так і від довгого тосчного шляху, що ждав їх у майбутньому. Звикши до сидячого життя в Парижі й спокійного пейзажу берегів Сени, вона вражено дивилась на річку, ліси й гори і з жахом хапалася за чоловікову руку, коли, бризкаючи піною з весел, пронісвся повз них човен, повний диких альгонквіців, одягнених в шкіри, з обличчями, розмальованими білою й червоною фарбами.

Річка з блакитної знову стала рожевою, стара фортеця знов одяглась у пурпур заходу, і втікачі, підбадьорюючи один одного, зійшли в свої каюти, кожен несучи тягар на серці.

Койка де Катіна була коло одного з гарматних люків, і він мав звичку не зачиняти його, бо поряд містилась кухня, де варили на весь екіпаж, а тому повітря було надто тепле й задушне. Тепер він ніяк не міг заснути і перевертався під ковдрою, перебираючи в думках всілякі способи, як утекти з цього проклятого корабля. Та коли б навіть і вдалося

втекти, куди ж подітись? Вся Канада закрита для них. В лісах на півдні повно лютих індіців. Щоправда, в англійських колоніях вони могли б вільно визнавати свою віру, але що робити йому й жінці його без друзів, серед чужого народу? Якби не зрадив їх Амос Грін, все було б добре. Але він покинув їх. Звичайно, у нього не було причин діяти інакше. Він не рідний їм та й так уже зробив чимало послуг. Дома його ждала сім'я і улюблений лад життя. Чого ж йому гаятися тут ради людей, які познайомилися з ним лише кілька місяців тому? Цього не можна й вимагати... І все ж де Катіна не міг примиритися з тим, що сталось.

Але що це? Серед тихого плеску хвиль нараз пролунало різке: «Тс-с-с»... Мабуть, плив якийсь човняр чи індієць. Звук повторився ще настирливіше. Де Катіна сів на койці і почав озиратись. Звук, безперечно, линув з відчиненого гарматного люка. Він заглянув у нього, але перед очима був тільки широкий затон, неясні обриси суден і вогні, що миготіли в даліні на Пуан-Леві. Він знову ліг на подушку, але в цей час якась річ, ударившись об його груди, з легким стуком упала на підлогу. Вигнанець скочив, схопив з гака ліхтар і направив його світло на підлогу. Перед ним лежала маленька золота шпилька. Він підняв її і, уважно роздивившись, здригнувся з радості. То була його власна шпилька, подарована ним Амосові Гріну на другий день після приїзду цього останнього в Париж, коли вони разом вирушили у Версаль.

Значить, це сигнал... Амос Грін не покинув їх! Увесь тремтячи від хвилювання, де Катіна одягся і вийшов на палубу.

Було дуже темно, і він нічого не міг розглядіти, але мірний звук кроків десь на передній палубі свідчив, що вартові ще тут. Колишній гвардієць підійшов до борту і втупив погляд у пітьму. Він розпізнав невиразні обриси човна.

— Хто тут? — прошепотів він.

— Це ви, де Катіна?

— Так.

— Ми приїхали по вас.

— Хай благословить вас бог, Амос.

— А ваша дружина тут?

— Ні, але я зараз розбуджу її.

— Добре. Тільки спершу ловіть ось цю вірвовку. Так! Тепер тягніть драбину.

Де Катіна схопив кинуту йому вірвовку і, протягнувши її до себе, побачив прив'язану до неї вірвовчану драбину з заліз-

ними гаками, щоб причепити до борту. Укріпивши її, він потихеньку пробрався в середню частину корабля, де містились дамські каюти, одна з яких була приділена його дружині. В даний момент вона була єдина жінка на кораблі, і він міг вільно постукати в двері й коротко пояснити, що треба поспішати, не здіймаючи шуму. Через десять хвилин Адель з маленьким клунком у руках вислизнула з каюти. Разом вони вийшли на палубу й прокрались на корму. Вони майже добулись до борту, коли де Катіна зупинився, і прокляття вирвалося крізь стиснуті зуби. Між утікачами і вірвовчаною драбиною при нічному світлі ліхтаря, що висів на вантах, виділялась похмура постать францисканця. Він вдвлявся в пільму з-під свого насунутого капюшона і помалу посувався вперед, ніби збираючись схопити жертву. Потім він зняв ліхтар і направив світло на утікачів.

Але де Катіна був з породи людей, які не дозволяють жартів. Характерною рисою його натури була здібність вирішити й діяти швидко. Невже мстивий монах може перешкодити йому в останню хвилину? Погано ж це скінчиться для фанатика капучина! Де Катіна швидко підштовхнув Адель до мачти і, ледве монах наблизився, кинувся на нього і вчепився в нього. При цьому нападі капюшон спав з голови монаха, і замість суворих рис францисканця де Катіна, страшенно здивований, побачив при світлі ліхтаря лукаві сірі очі й грубе обличчя Ефраїма Саведжа. В той же час з-за борту з'явилась друга постать, і глибоко зворушений француз кинувся в обійми Амоса Гріна.

— Все йде добре,— тихо промовив молодий мисливець, насилу звільняючись з обіймів приятеля.— Він у нас в човні з шкіряною рукавичкою в горлянці.

— Хто «він»?

— Чоловік, одяга якого на капітані Ефраїмі Він на-ткнувся на нас, поки ви ходили по дружину, але ми швидко заспокоїли його. Дружина ваша тут?

— Ось вона.

— Ну, то швидше, бо може хто-небудь перешкодити.

Адель підняли через борт і посадили на корму луб'яного човника. Чоловіки, відчепивши драбину, спустились по вірвовці, а два індієці, що сиділи на веслах, тихо відштовхнули човен, і він швидко поплив проти води. Через хвилину від «Св. Хрестофора» лишився тільки невиразний обрис з двома жовтими вогниками.

— Візьміть-но весло, Амос, а я друге,— сказав капітан Саведж, скидаючи з себе одягу монаха.— На палубі корабля я почував себе в безпеці, в цьому маскарадї, а тут він

тільки заважає. Очевидно, ми могли б позакривати всі люки і забрати весь корабель з мідними гарматами й з усім майном.

— А на другий день висіли б на реях, як пірати,— зауважив Амос.— По-моєму, ми зробили добре, забравши мед і не зайнявши колоди. Сподіваюсь, ви здорові, мадам?

— Я не розумію, як усе це трапилось і де ми тепер?

— Як і я, Амос.

— Хіба ви не сподівались, що ми повернемось по вас?

— Я не знав, що й думати.

— Ну от! Невже ви могли припустити, що ми покинемо вас напризволяще?

— Признаюсь, ця думка гнітила мене.

— Саме цього я й побоювався, коли, скося глянувши, перехопив ваш сумний погляд, що проводив нас. Та коли б ті хлопці помітили, що ми розмовляємо чи сигналізуємо один одному, то неодмінно пильнували б нас. А так ми ні в кого не викликали підозріння, крім того капуцина, що лежить ось тут на дні човна.

— Що ж ви зробили?

— Учора ввечері зійшли з брига на берег Бопре, найняли цей човник і притаїлись на цілий день. Потім уночі підпливли до корабля. Я скоро розбудив вас, бо знав, де ви спите. Монах ледве не зіпсував усієї справи, коли ви пішли по дружину, але ми заткнули йому пельку і скинули до себе в човен. Ефраїм надів рясу, щоб зустріти вас і допомогти, не наражаючись на небезпеку. Ми дуже боялись випадкової затримки.

— Ах, як чудово знов бути вільним! Який я без краю вдячний вам, Амос!

— Ну, ви були моїм охоронцем у вашій країні. Тепер моя черга доглянути вас.

— Куди ж ми їдемо?

— Ах, ось тут-то й зачіпка! Шлях морем закритий для нас. Доведеться якось пробиратись по материку і напружити зусилля, щоб відплисти якнайдалі від Квебека. Тут, очевидно, приємніше захопити гугенота, ніж ватажка ірокезів. Присягаюсь богом, не розумію, як можна здіймати стільки галасу з-за способів спасіння людиною своєї душі! А втім, ось і старий Ефраїм теж нетерпимий щодо цього. Очевидно, безглуздзя скрізь можливе.

— Що ти там згадуєш моє ім'я? — спитав моряк, настороживши вуха.

— Тільки те, що ви — добрий, непохитний, старий протестант.

— Так, слава богу. Мій девіз — воля совісті для всіх, крім квакерів, папістів... Ну ще я не люблю жінок-проповідниць і різних там дурниць.

Амос Грін зареготав.

— Адже все це діється з дозволу господи бога, то чого вам так близько брати до серця? — промовив він.

— Ах, ти ще молодий і дурний. Поживеш — побачиш. Ти ще, гляди, почнеш заступатись і за цю погань, — показав Ефраїм веслом на розпростертого монаха.

— Що ж, по-своєму і він непогана людина.

— Ну, звичайно, і акула по-своєму гарна риба. Ні, хлопче, не замазуй очей. Вазікай, поки не звихнеш собі щелепів, а все ж супротивного вітру не зробиш ходовим. Передайте-но мені кiset і кресало, а твій приятель чи не змінить мене на веслах?

Всю ніч пливли вони вгору річкою, напружуючи всі сили, щоб утекти від сподіваної погоні. Тримаючись південного берега і таким чином обминаючи головну силу течії, вони швидко посувалися вперед. Амос і де Катіна були добрі гребці; індієці працювали веслами сильно й напружено, ніби тіла їх були викуті з сталі й заліза. На всій величезній річці тепер залягла глибока тиша, порушувана тільки плеском води об борти човна, шелестом крил нічних птахів над головами подорожніх та зрідка голосним, уривчасто-пронизливим гавкотом лисиць у хащах лісів. Коли, нарешті, настав ранок і чорні тіні ночі змінив на обрії білий колір, утікачі були далеко від фортеці й від погоні. Незаймані ліси в чудовому осінньому різнобарвному одязі спускалися з обох боків до самої річки, а посередині виднівся маленький острівець, облямований жовтим піском, з яскравими, як жар, червоними квітами сумахів у центрі та ще якихось інших дерев.

— Я бував тут раніше, — сказав де Катіна. — Пам'ятаю, зробив зазначку он на тому клені з товстим стовбуром під час останньої подорожі з губернатором у Монреаль. Це було ще за Фронтенака, коли короля вважали першою особою в державі, а єпископа тільки другою.

При цьому імені червоношкірі, що сиділи, як теракотові фігури, без найменшого виразу на застиглих обличчях, насторожили вуха.

— Мій брат сказав про великого Ононтію, — промовив, озирнувшись, один із них. — Ми чули посвист зловісних птахів, які запевняли, що він більше не вернеться з-за моря до своїх дітей.

— Ононтію тепер коло великого білого батька, — відповів

де Катіна.— Я сам бачив його на раді, і він неодмінно вернеться з-за моря. Якщо буде потрібен своєму народові.

Індієць похитав голоною головою.

— Звіриний місяць проминув, брате мій,— промовив він неправильною французькою мовою,— а перше ніж настане місяць пташиних гнізд, на цій річці не лишиться ні одного білого, крім тих, що живуть за кам'яними мурами.

— Що таке? Ми нічого не чули! Ірокези напали на білих?

— Брате мій, вони заявили, що з'їдять гуронів, а де тепер гурони? Вони повернули свої обличчя проти еріїв, а де тепер ерії? Вони пішли на захід на іллінойців — і хто знайде хоч одно іллінойське селище? Вони підняли сокиру на андастів — і ім'я андастів стерте з світу. А тепер вони протанцювали танець і проспівали пісню, від якої мало буде добра моїм білим братам.

— А де ж вони?

Індієць обвів рукою весь обрій від півдня до заходу.

— Де їх немає? Ліси кишать ірокезами. Вони мов пожежа в сухій траві — так само швидкі й жахливі.

— Ну,— зітхнув де Катіна,— коли дійсно ці дияволи зірвалися з ланцюга, нашим у місті доведеться викликати старика де Фронтенака, якщо вони не бажають поплавати в річці.

— Так,— промовив Амос,— я бачив його тільки один раз, коли разом з іншими мене привели до губернатора за торгівлю у володіннях, які він вважав французькими. Рот у старого був стиснутий, наче капкан на тхора, а глянув він на нас таким поглядом, ніби мав намір пошити собі черевики з наших скальпів. Та, проте, зразу можна було відчутти, що він вождь і хоробра людина.

— Це був ворог церкви і права рука диявола в новій країні,— пролунав голос з дна човна.

То говорив монах. Йому вдалося звільнитись від шкіряної рукавички й пояса, якими заткнули йому рот американці. Тепер він лежав, скоцюрбившись і люто поглядаючи на своїх супутників блискучими, недобрими вогниками чорних очиць.

— Щелепна снасть у нього трохи ослабла,— зауважив капітан Ефраїм.— Зараз підтягну її добре.

— Ні, нащо нам тягти його далі? — промовив Амос.— Зайвий вантаж, а користі ніякої. Викиньмо його.

— Еге, хай впливе або потоне,— захоплено гукнув старий Ефраїм.

— Ні, висадимо на берег.

Щоб потім він побіг і сказав чорним курткам?

— Ну так на острів.

— Добре. Він може гукнути першого із своїх, хто проїде мимо.

Вони підпливли до острова і висадили монаха, який нічого не сказав, але поглядом послав їм прокляття. Йому лишили невеликий запас сухарів та борошна, щоб він міг проіснувати, поки його хтось забере. Потім, пройшовши поворот річки, утікачі пристали до берега в маленькій бухті, де кушки якихось ягід росли аж над краєм води, а моріжок рябів білим молочаєм, синьою генціаною і пурпуровим бджолиним листом. Тут вони розіклали свої невибагливі харчі, смачно попоїли і заходились обмірковувати плани на майбутнє.

Розділ XXX

ПОГОНЯ

У них було все необхідне для подорожі. Капітан брига, яким новоанглієць виїхав з Квебека, добре знав Ефреїма Саведжа. А втім, хто й не знав цього імені на берегах Нової Англії? Він узяв з Ефреїма вексель на три місяці за стільки процентів, скільки вдалося витягти, дав Ефраїму під нього три прекрасних рушниць, чималий запас амуніції і вдосталь грошей. Таким чином, Саведж міг найняти човник, індієць і заpastися м'ясом та сухарями щонайменше днів на десять.

— Ніби нове життя влилось у мої жили, відколи я почуваю рушницю за спиною і чую запах дерев,— говорив Амос.— Звідси, напевно, не більше ста миль до Альбані або Шенектеді, якщо йти навпростець лісом.

— Так, хлопче, але як дівчина подужає цю путь? Ні, ні, лишимося краще на воді.

— Тоді у нас тільки один шлях. Треба пропливти всю річку Рішельє і взяти праворуч до озера Шамплен і Сен-Сакраменто. Тоді ми будемо якраз коло верхів'їв Гудзона.

— Це небезпечна дорога,— заперечив де Катіна, розуміючи розмову своїх товаришів, хоч сам іще не міг взяти в ній участі.— Нам доведеться пробиратись по володіннях могауків.

— Іншого шляху, на мою думку, немає. Вибирати нам нема з чого.

— У мене на річці Рішельє є приятель, який, я певен,

допоможе нам, усміхаючись, заявив де Катіна Адель, ти чула від мене про Шарля де ла Ну, власника Сен-Марі?

— Це його ти назвав канадським герцогом, Аморі?

— Його. Володіння його лежать на річці Рішельє, трохи на південь від форта Сен-Луї. Я певен, що він допоможе нам.

— Чудово, — крикнув Амос. — Якщо у нас там буде приятель, все піде добре. Значить, вирішили: ми будемо триматися річки. Наляжемо на весла, бо цей монах наробить нам клопоту, якщо йому, звичайно, вдасться.

Цілий тиждень маленька купка людей насилу підіймалась угору проти води великої річки, тримаючись південного берега. З обох боків тяглись густі ліси, але часом траплялися просіки, і вузька смуга жовтої стерні показувала, де була рілля. Адель з цікавістю розглядала дерев'яні будиночки з виступаючими верхніми поверхами й химерними кониками на покрівлях, міцні кам'яні будинки поміщиків і млини в кожному селищі, що мали подвійне призначення: молоти зерно і бути притулком в разі нападу. Гіркий досвід навчив канадських поселенців, — це тільки потім зрозуміли й англійські, — що в країні дикунів безумно будувати самотні ферми серед ланів. У цій місцевості всі лісові просіки розходились променями від центру, і кожен котедж був розташований відповідно до воєнних потреб усього селища так, щоб захищаючи один, можна було обороняти і всі інші пункти а в разі великої небезпеки, зібратись у кам'яному будинку або у млині. З-за кожного пагорка й горбочка поблизу селищ виднілись, блискаючи на сонці, мушкети вартових. Щирились вісті, що загони П'яти Племен, скальпуючи поселенців, які потрапляли їм до рук, бродять тут всюди і можуть наскочити неждано-негадано в кожне місце й кожної години.

Справді, куди б не рушив мандрівник, — чи річкою Св. Лаврентія, чи на захід до озер, на береги Міссісіпі, чи на південь, в країну широкіїв або криків, — скрізь він побачив би, що жителі в однаковому стані тривожного чекання. Причина була одна. Ірокези, як їх назвали французи, або П'ять Племен, як вони називали самі себе, хмарою нависли над усім широким материком Союз цих племен був цілком природним, бо вони походили від одного кореня, говорили однією мовою, і всі спроби посіяти між ними незгоду були марні. Могауки, каюги, оондаги, онеїди і сенеки в мирний час пишалися своїми особливими племінними прикрасами значками й ватажками, але під час війни всі вони ставали ірокезами і ворог одних вважався ворогом усіх. Кількість їх

була невелика: їм ніколи не вдавалось виставити в поле і двох тисяч воїнів: володіння їх не були дуже великі і склалися з селищ, розкиданих на просторі між озерами Шамплен і Онтаріо. Але ірокези були міцно зв'язані між собою, хитрі, надзвичайно хоробрі, зухвали й енергійні. Живучи в центрі материка, вони робили наскоки на всіх по черзі, ніколи не задовольняючись поразкою супротивника, але винищуючи його до ноги. Війна була для них ділом, а жорстокості — розвагою. Одно за одним вони нищили різні племена на тисячі квадратних миль, лишаючи тих, існування яких здавалось їм безпечним. В одному жахливому бою вони вигубили до єдиного гуронів і їх місії. Ірокези винищили племена північного заходу, і навіть далекі саки й фокси (лисиці) тремтіли при одному їх імені. Воїни П'яти Племен спустошували наскоками всю країну на заході, і їх скальпуючі загони дійшли до володінь своїх родичів, племен сіу, таких же владарів великих рівнин, як ірокези були владарями лісів. Новоанглійські індієці на сході, шавнії та делавари далі на південь платили їм дань, а страх перед їх зброєю досяг кордонів Меріланда і Віргінії.

Піввіку ці племена таїли злобу проти Франції, відколи Шамплен і деякі з його наслідувачів стали на бік їх ворогів. Протягом багатьох років вони набирались сили по своїх лісових селищах, лише часом виявляючи себе окремими прикордонними наскоками, але загалом вичікуючи більш слушних обставин. І цей час, на їх думку, настав тепер. Вони знищили всі племена, які могли вступити в спілку з білими, і ізолювали, таким чином, неанависних іноземців. Ірокези запаслись добрими рушницями і силою-силенною бойових запасів, набутих ними у голландців та англійців з Нью-Йорка. Довга, розкидана лінія французьких селищ була відкрита перед ними.

Такий був загальний стан країни, коли втікачі пливли вздовж берега річки, маючи її за єдиний шлях до спокою і волі. Проте вони добре розуміли небезпеку, що загрожувала їм. Понад усією річкою Рішельє були французькі аванпости й укріплення, бо коли запроваджували в Канаді феодальну систему, багатьом вельможам і тубільному дворянству роздали маєтки саме в тих місцевостях, де це було вигідно для колонії з стратегічного погляду. Кожен поміщик зі своїми васалами, навченими орудувати зброєю, являв собою військову силу, як у середні віки; кожен фермер повинен був, на першу вимогу сюзерена, виступити в похід із зброєю в руках. Тим-то колишні офіцери Каріньякського полку і найбільш відважні з колоністів були оселені понад

річкою Рішельє, що тече під прямим кутом до Св. Лаврентія в напрямі області могауків. Жителі укріплень могли постояти за себе; але купка втікачів, змушена переходити з одного місця на друге, наражалась на смертельну небезпеку. Щоправда, ірокези не воювали з англійцями, але тепер не стали б церемонитись, і американці, хоч-не-хоч, змушені були поділити долю своїх французьких супутників.

Підіймаючись річкою Св. Лаврентія, утікачі зустріли чимало човнів, що пливли вниз. То їхав до столиці офіцер або чиновник з «Трьох річок» чи Монреалю, то індієць або лісові бродяги везли вантаж звірячих шкур, щоб відправити в Європу. Кілька разів зустрічні намагались заговорити з утікачами, але ті швидко пропливали мимо, незважаючи на всі сигнали й оклики. З низу річки ніхто не випереджав їх.

Утікачі працювали веслами з ранку до ночі, а під час постоянок витягали човник на берег і розкладали вогнище з хмизу, бо в повітрі вже почувалось, що наближається зима.

Не самі тільки жителі цієї країни з їх житлами дивували молоду французьку, яка цілі дні висиджувала на кормі. Чоловік і Амос Грін показували їй на ліси й на все інше, що пройшло б поза її увагою. То з розколини дерева раптом визирала пухнаста морда енота; то під прибережними кущами сміливо пливла видра з білою рибкою в роті. Дика кішка кралась по сучку, втупивши злі жовті очі в білок, що гралися на другому кінці гілки: канадський дикобраз прудко, з тріском прокладав собі дорогу крізь сплутані порості жовтих квітів, смолистих чагарників та чорниці. Адель уже навчилась розпізнавати крик трясогузки і тріпотіння її крил серед листя, ніжне щебетання білої з чорним стрепетки і протяжне нявкання кішки-птиці. На лоні широкої блакитної річки, серед чудового концерту природи, який линув з берегів, серед краси умираючого лісу, що горів усіма барвами, які міг тільки уявити художник, Адель ніби ожила. Усмішка знову з'явилася на її губах, рум'янець здоров'я, якого не могла дати їй і Франція, грав тепер на її щоках.

Де Катіна бачив цю зміну, але вона не радувала його.. Він почував гнітючий страх, знаючи, що природа створила ці ліси раєм, але люди перетворили їх на пекло. Тут, за красою цього в'янучого листя й прекрасних квітів, таїться невимовний жах. Часто вночі, лежачи на постелі з соснового гілля біля згасаючого вогнища, він дивився на загорнуту в ковдру постать, що спокійно спала поряд, і думав, яке право мав він наражати її на такі небезпеки, і вирішав ранком повернути човен до Квебека й покійно схилити голову перед долею, що

дожидала його там. Але світанок будив думки про зневагу, страшне повернення на батьківщину, розлуку, що ждала подружжя, на галерах чи в тюрмі,— і наміри, продиктовані ніччю, зникали при світлі дня.

На сьомий день вони зупинились за кілька миль від гирла річки Рішельє, де де Сорель збудував величезне укріплення, форт Рішельє.

Звідси було недалеко до латифундій вельможі, знайомого де Катіна, на підтримку якого він сподівався. Вони переночували на острові серед річки і на світанку, тільки заходились стягати свій човен з піщаної обмілини, де він стояв, раптом Ефраїм Саведж пробурчав щось собі під ніс і показав на річку.

Вгору по річці мчав великий човен з усією швидкістю, якої могли надати йому дванадцять весел. На кормі сиділа темна постать, нахилиючись у такт кожному змахові весел, ніби пориваючись надати човнові більше ходу. Помилитись не можна було навіть на такій значній віддалі: це був фанатик-монах, покинутий утікачами на острові.

Мандрівники поховались у кущі, дожидаючи, поки погоня за ними не промчить мимо і не зникне за поворотом річки. Потім вони збентежено подивилися один на одного.

— Краше було б викинути його за борт або тягти з собою, як баласт,— промовив, нарешті, Ефраїм.— Тепер він далеко попереду нас і жене щодуху.

— Ну справи вже не поправиш,— зауважив Амос.

— Але що ж робити? — понуро сказав де Катіна.— Цей мстивий диявол роздзвонив усім і в порту і тут понад річкою Він із Квебека. Це човен губернатора і йде в півтора рази швидше за наш.

— Дайте мені подумати,— промовив Амос Грін. Він сів на кленовий стовбур, що лежав тут, і підпер руками голову.

— Ну,— нарешті вирішив він,— коли не можна йти вперед і неможливо йти назад, то лишається тільки податись убік. Правда ж, Ефраїм?

— Так, хлопче, так; коли не можна пливти, доводиться лавірувати; та тільки у нас мілко з обох бортів.

— Нє можна йти на північ, значить, треба посуватись на південь.

— Покинути човен?

— Це наш єдиний шанс на порятунок. Ми можемо пройти просто лісом до маєтку на Рішельє. Монах втратить наш слід і не перешкодить нам, плаваючи на річці Св. Лаврентія.

— Іншого виходу немає,— сумно погодився Ефраїм.—

Не люблю ходити лісом, коли можна пливти водою, та й не бував я в ньому з часів короля Філіпа. То вже ти держи курс і не збийся, Амос.

— Це шлях недалекий. Вийдемо на південний берег і рушімо. Де Катіна, якщо ваша дружина втомиться, ми по черзі нестимемо її.

— Ах, ви собі й уявити не можете, який я добрий ходак. На цьому чудовому повітрі можна йти без кінця.

— Ну, так переїздимо!

Через кілька хвилин вони були вже на другому березі, причаливши до узлісся. Чоловіки розподілили між собою рушніці, заряди, харч і мізерний багаж. Потім втікачі розплатилися з індіями, суворо наказавши їм нікому не казати, куди вони пішли, і, повернувшись спиною до річки, увійшли в безмовний ліс.

Розділ XXXI

ВЛАСНИК СЕН-МАРІ

Вигнанці, полишивши праворуч форт Сен-Луї, звідки линув церковний дзвін, швидко просувались уперед, а тим часом на горизонті сонце спустилось уже низько і на просіках довга тінь від кущів лягала, ніби від дерев. Раптом перед ними, поміж стовбурів, замість зеленої трави блиснула блакитна вода, і втікачі побачили широку прудку річку. У Франції її вважали б величезною, але очі подорожнього, який тільки що бачив ріку Св. Лаврентія, звикли до ще більших водних обширів. Амос і де Катіна уже й раніше бували на Рішельє, але тепер серця їх радісно забились, коли вони побачили цю річку, бо вони знали, що по ній лежить прямий шлях,— одному — додому, другому — до спокою й волі. Кілька днів ходу по Рішельє, ще трохи по прекрасних, усіяних островами озерах Шамплен і Сен-Сакраменто, у холодку дерев Адірондіка — і вони опиняться на верхів'ях Гудзона, і всі пережиті труднощі й небезпеки стануть тільки темою розмов у зимові вечори.

На другому березі лежала країна страшних ірокезів, і в двох місцях вони помітили дим, що здіймався до вечірнього неба. Вони пам'ятали слова одного трапера, що войовничі загони індіців ще не переходили річку, а тому сміливо йшли стежкою понад східним берегом. Проте через кілька кроків їх зупинив грізний військовий оклик, і з хащі блиснули два мушкетних дула, націлені на них.

- Ми — друзі! — крикнув де Катіна.
- Звідки ви? — спитав невидимий вартовий.
- Із Квебека.
- А куди йдете?

— Одвідати мосьє Шарля де ла Ну, власника Сен-Мари
— Добре. Небезпеки немає, дю Лю. З ними ще й дама Вітаю вас від імені мого батька, мадам.

З гущавини вийшло двоє людей. Один із них був би дуже схожий на чистокровного індієця, якби не чемні слова, промовлені чистою французькою мовою. Це був високий, стрункий молодий чоловік, дуже смуглявий, з проникливими чорними очима й різкими, рішучими обрисами рота, які свідчили, безперечно, про індієське походження. Його жорстке довге волосся було зібране догори в чуб; застромлене в нього орлине перо було єдиною прикрасою. Блакитна шкіряна куртка і мокасини з оленячої шкурки цілком скидались на одягу Амоса Гріна, але блиск золотого ланцюжка на поясі, коштовний перстень на пальці і гарної роботи мушкет надавали елегантності всьому одягові юнака. Широка жовта смуга охри на лобі й томагаук на поясі ще більше посилювали враження двоїстості від усього його вигляду.

Його товариш був безперечно природжений француз, літній, темноволосий і жилавий з жорсткою чорною бородою і суворим енергійним обличчям. На ньому теж був мисливський одяг, але за яскравим, смугнастим поясом стирчала пара довгих пістолетів. Його оленяча куртка була оздоблена спереду пофарбованими голками дикобраза та індієським намистом, а яскраво-червоні штиблети — торочками з енотових хвостів. Спершись на довгу темну рушницю, він дивився на подорожніх, тимчасом як молодий чоловік ішов їм назустріч.

— Пробачте нашу обережність, — промовив цей останній. — Ніколи не можна передбачити того, що вчинять ці негідники, щоб обдурити нас. Боюсь, мадам, що така довга й важка дорога була для вас дуже втомною.

Бідолашна Адель, яка відзначалась охайністю навіть серед господарів вулиці Сен-Мартіна, ледве зважилась глянути на своє замазане й брудне плаття. Вона з усмішкою терпіла всі небезпеки і втому, але витримка ледве не зрадила її, коли вона подумала, що в такому вигляді опинилась перед сторонніми.

— Моя мати буде дуже рада прийняти вас і подбати про все необхідне, — поспішно промовив молодий чоловік, ніби читаючи в її думках. — Але вас, мосьє, я напевно десь бачив колись.

— І я вас теж! — скрикнув гвардієць.— Я — Аморі де Катіна, колишній офіцер з Пікардійського полку. Ви, безперечно, Ахілл де ла Ну де Сен-Марі. Пригадую, бачив вас на губернаторських прийомах у Квебеку, де ви бували разом з вашим батьком.

Так, це я,— відповів молодий чоловік, простягаючи руку і трохи вимушено усміхаючись.

Де Катіна дійсно пам'ятав цього юнака як одного з численних молодих дворян, що приїздили раз на рік у Квебек, де вони довідувались про останні моди, балакали про торішні версальські плітки і хоч протягом кількох тижнів жили життям, відповідним до традицій їх стану. Зараз у холодку, під великими дубами, з чубом і військовою татуїровкою на обличчі, з мушкетом у руці й томагавком за поясом він здавався зовсім іншою людиною.

— У нас в лісах одно життя, а в місті — інше,— промовив він,— хоч мій добрий батько цього не визнає і всюди тягає за собою Версаль. Ви знаєте його, мосьє, і тому зайве пояснювати вам мої слова. Але настав час зміни, і ми можемо провести вас додому.

Двоє людей в одязі канадських фермерів, тримаючи рушниці так, що досвідчене око де Катіна відразу побачило, що це добре навчені солдати, зненацька з'явилися перед співбесідниками. Молодий де ла Ну коротко віддав їм кілька наказів і стежкою пішов з утікачами.

— Ви, може, не знаєте особисто мого приятеля,— промовив він, показуючи на другого чоловіка,— але я певен, що ім'я його ви знаєте з чуток. Це Грей-Солон дю Лю.

Амос і де Катіна з великою цікавістю й інтересом подивилися на славетного ватажка «лісових бродяг» — мовчазного чоловіка, який все життя пробув у лісі, відходячи все далі й далі на захід, який нічого не записував і завжди з'являвся попереду скрізь, де тільки траплялись труднощі або загрожувала небезпека. В ці безлюдні, дикі західні країни його кинула не релігія чи жадоба наживи, а велика любов до природи і пристрасть до авантюри. У цього чоловіка був атрофований інстинкт честолюбності, і він ніколи не пробував описувати своїх мандрів по білому світу. Ніхто не знав, де він бував і де зупинявся. На цілі місяці щезав він із селищ колоністів, зникав на широких рівнинах Дакоти або у неосяжних пустинях північного заходу і раптом в один якийсь день зненацька з'являвся в маєтку чи в якомусь іншому форпості цивілізації, трохи худіший і загоріліший, ніж раніше але, як і завжди, мовчазний. Індієці далеких частин материка добре знали його. Він міг розбурхати цілі племена

і приводив на допомогу французам по тисячі розмальованих людоїдів, що розмовляли нікому невідомою мовою і з'являлись з берегів нікому, крім нього, невідомих річок. Найсміливіші французькі піонери, діставшись після численних пригод до нововідкритої, на їх думку, землі, часто зустрічали там дю Лю, який сидів біля кострища з люлькою в роті біля якої-небудь жінки. Іноді, збившись з дороги, оточені небезпеками, подорожні за тисячі миль від приятелів несподівано натикались на цього мовчазного чоловіка з одним або двома товаришами. Дю Лю виводив подорожніх з труднощів і зникав так само раптово, як і з'являвся. Такий був той, хто йшов поряд з утікачами понад берегом річки де Рішельє, і Амос та де Катіна знали, що його присутність тут є зловісним симптомом, бо Грейсолон дю Лю завжди бував у тих місцях, яким загрожувала небезпека.

— Що ви думаєте про оті вогні, дю Лю? — поцікавився молодий де ла Ну.

Шукач пригод набивав собі люльку препоганим індійським тютюном, одрізуючи його від папуші скальпувальним ножом. Він ніби нехотя глянув на два стовпи диму, що вимальовувались на червоному фоні вечеріючого неба.

— Вони не подобаються мені,— уривчасто промовив він.

— Там ірокези?

— Так.

— Ну, принаймні це доказ того, що вони ще на тому березі.

— Ні, навпаки, на цьому.

— Як?

Дю Лю запалив люльку.

— Ірокези на цьому березі,— виразно повторив він.— Вони переправились на південь від нас.

— А ви мовчали про це. З чого ви бачите, що вони переправились, і чому досі не сказали нам про це?

— Я не знав, доки не побачив цих вогнів.

— Ну, а що ж вони означають?

— Ех, кожен індійський хлопчисько скаже вам це,— не терпляче відповів дю Лю.— Ірокези під час війни нічого даремно не роблять. Вони навмисне показують нам цей дим. Якби всі їхні бойові загони були на тому боці, це було б ні до чого. Очевидно, найхоробріші з них уже перепливли річку. А з півночі вони не могли цього зробити, бо їх помітили б з форту. Висновок: вони переправились на півдні.

Амос похвально кивнув головою.

— Це в звичаях індіців,— потвердив він.— Ручуся, що він має рацію.

— Так вони можуть уже бути в лісах навколо нас? Нам може загрожувати небезпека? — вигукнув де ла Ну.

Дю Лю ствердно хитнув головою і запалив люльку.

Де Катіна озирнув величезні стовбури дерев, зів'яле листя, м'яку траву під ногами з перехрещеними на ній вечірніми тінями. Як важко було уявити, що за цією красою таїлась небезпека, та ще така страшна й грізна, що могла налякати і самотнього мужчину, а тим більше того, з ким поруч ішла кохана жінка. Глибокий віддих полегшення вирвався з грудей де Катіна, коли на великій галявині майнув частокіл, а за ним високий кам'яний будинок. Уздовж огорожі простяглося в ряд близько дюжини маленьких будиночків, критих кедровим гонтом, з дахами, загнутими вгору на нормандський манір; тут, під захистом панського замку, жили васали — дивний уламок феодальної системи в серці американських лісів. Підійшовши ближче до воріт, подорожні побачили великий дерев'яний щит з намальованим на ньому гербом: на срібному полі дві смуги під кутом між трьома червоними значками. З бійниць на кожному розі виглядали маленькі мідні гармати. Ледве вони увійшли у ворота, як сторож замкнув їх ізсередини, засунувши величезною поперечиною. Невелика купка чоловіків, жінок та дітей стовпилась коло ганку замку, де на високому кріслі сидів якийсь старик.

— Ви знаєте мого батька,— сказав, знизуючи плечима, молодий чоловік.— Він уявляє собі, що ніколи не кидав свого нормандського замку і що досі він французький поміщик і вельможа стародавнього роду. Зараз він приймає данину та щорічну присягу від своїх васалів і вважав би за непристойне урвати цю урочисту церемонію навіть заради самого губернатора. Коли вам цікаво подивитись на церемонію, то відійдіть сюди і дожидайтесь кінця. А вас, мадам, я зараз же проведу до моєї матері, якщо ви зробите ласку і підете за мною.

Видовище, принаймні для американців, було цілком незвичайне. Перед ганком потрійним півколом стояли чоловіки, жінки й діти; перші — грубі й загорілі, другі — прості з вигляду, чисто вдягнені, з білими чепцями на голові і, нарешті, треті, діти, — з роззявленими ротами й витріщеними очима, припишкли від того, що бачили побожну шанобу старших. Серед них на високому різьбленому стільці випроставшись і непорушно сидів літній чоловік з надзвичайно урочистим виразом на обличчі. Це був вродливий мужчина,

високий, широкоплечий, з виразним, крупними рисами чисто виголеного обличчя, глибокими зморшками, великим носом, який скидався на дзьоб, і густими, щетинястими бровами, що дугасто здіймалися майже до самого величезного парика, пишного й довгого, які носили у Франції в дні його молодості. На парику був надітий білий капелюх з червоним пером, граціозно загнутий з одного боку, а сам чоловік був одягнений у камзол з коричневого сукна, оздоблений сріблом на комірі й на рукавах, дуже гарний, хоча досить потертий і, очевидно, не один раз латаний. Камзол, чорні оксамитні штани до колін та високі, добре начищені чоботи — усе це разом складало такий костюм, якого де Катіна ніколи раніше не бачив у диких нетрях Канади.

За натовпу вийшов незграбний хлібороб і, ставши навколішки на маленький килимок, вклав свої руки в руки вельможі.

— Пане де Сен-Марі, пане де Сен-Марі, пане де Сен-Марі,— промовив він тричі підряд.— Приношу вам, з повинності, присягу на вірність за мій лен Хебер, що ним володію як васал вашої милості.

— Будь вірний, сину мій! Будь хоробрий і вірний! — урочисто промовив старий вельможа і раптом додав зовсім іншим тоном: — Якого біса несе там твоя дочка?

З юрби вийшла дівчина, несучи широкий і довгий кусок кори, на якому лежала купа риби.

— Це — ті одинадцять рибини, які я присягою зобов'язаний віддавати вам,— шанобливо промовив той.— Тут їх сімдесят три, бо за цей місяць я впіймав вісімсот штук.

— Peste! — крикнув вельможа.— Чому це ти вирішив, Дюбуа, що я хочу зіпсувати здоров'я, з'ївши всі ці сімдесят три рибини? Хіба ти думаєш, що у моєї двірні, домашніх та інших членів дому тільки й діла, що їсти твою рибу? Надалі принось на виплату податку не більше як п'ять риб водночас. Де дворецький? Тер'є! Віднеси рибу на склад, та гляди, щоб сморід не дійшов до блакитної кімнати або до покоїв пані.

Чоловік у дуже потертій чорній лівреї, вилялялий і полатаний, підійшов з великим бляшаним підносом і забрав купу піднесеної риби. Потім васали виходили один по одному, давали старозавітну присягу, і кожен з них залишав певний пай свого промислу на утримання сюзерена: хто — сніп пшениці, хто — мірку картоплі, деякі приносили оленячі та боброві шкури. Дворецький відносив принесене, аж поки вся данина була виплачена і чудна церемонія скінчилась. Коли

поміщик підвівся зі свого місця, його син уже повернувся і, взявши за руку де Катіна, провів його крізь натовп.

— Батьку,— промовив він,— це мосьє де Катіна. Може, ви пам'ятаєте, що зустрічали його в Квебеку кілька років тому

Вельможа вклонився з надзвичайно поблажливим виглядом і потис гвардійцеві руку.

— Дуже радий бачити в своїх володіннях як вас, так і ваших слуг...

— Це мої приятелі, мосьє, пан Амос Грін і капітан Ефраїм Саведж. Моя жінка теж зі мною, але ваш син був такий ласкавий, що вже одвів її до вашої дружини.

— Я радий... дуже радий! — промовив старик з витіюватим поклоном.— Я дуже добре пам'ятаю вас, мосьє, бо людей таких, як ви, не часто зустрінеш у цій країні. Пам'ятаю і батька вашого, ми разом билися з ним при Рокруа, хоч він служив тоді в піхоті, а я в червоних драгунах у Гріссо. У вас на гербі молоток на поперечині по блакитному тлу... а, згадав! Друга дочка вашого прадіда одружилася з небожем одного де ла Ну д'Андалі, що належав до молодшої парості нашого роду. Ласкаво просимо, родичу!

Він раптом обняв обома руками де Катіна і тричі ляснув його по спині.

Молодий чоловік був захоплений таким гостинним прийомом.

— Я недовго зловживатиму вашою гостинністю, мосьє,— промовив він.— Ми прямуємо до озера Шемплен і сподіваємось, що днів через два зможемо йти далі.

— У ваше розпорядження буде призначено кілька покоїв на весь час перебування тут. Чорт візьми! Мені не щодня доводиться приймати людину благородної крові! Ах, мосьє! У тому й полягає тягар мого вигнання, що немає з ким поговорити тут як з рівним. Хіба з чиновниками, губернатором, інтендантом та ще з одним-двома священнослужителями, з трьома, чотирма офіцерами, але з дворянства? Навряд чи знайдеться тут хоч один дворянин. Титули у нас купують, як пушнину, і краще, мабуть, у цій країні мати човен, повний бобрових шкур, аніж родовід від Роланда. Але я забуваю обов'язки господаря. Ви з вашими приятелями, напевно, стомились і зголодніли з дороги. Ходімо в салон і подивимось, чи не знайдуть мої дворецькі чим вас почастувати. Ви, якщо не помиляюсь, граєте в пікет? Ах, я трохи забув, але буду дуже радий перекинутися з вами картою.

Замок був високий, міцний, із стінами сірого каменю. Великі вхідні двері, окуті залізом, з бійницями для мушкет-

них дул, вели в цілу низку льохів та комор, де зберігались буряки, морква, картопля, капуста, солонина, сушені вугрі та інші запаси на зиму. Гості в супроводі господаря пройшли гвинтовими кам'яними сходами у величезну, високу кухню, від якої на всі боки розходились кімнати слуг або почту, як більше подобалось старому вельможі називати їх. На поверх вище містились покої панів, у центрі яких була простора їдальня з величезним каміном і незграбними, домашнього виробу меблями. Багаті килими з ведмежих та оленячих шкур укривали всю дерев'яну підлогу, а на стінах рогаті оленячі голови виглядали між рядами вивішених мушкетів. Посеред кімнати стояв великий, грубо зроблений кленовий стіл. На ньому лежали пироги з дичиною й брусницею і шматок копченої лососини. Голодні подорожні віддали всьому цьому належну увагу. Господар пояснив, що він уже вечеряв, але дозволив себе умовити і закусив разом з гостями, скінчивши тим, що з'їв більше за Ефраїма Саведжа, випив більше, ніж дю Лю, і наприкінці заспівав розімллим утікачам любовну французьку пісеньку, вільні слова якої, на щастя для всієї іншої компанії, лишилися цілком незрозумілими жителеві Бостона.

— Ваша дружина вечеряє в кімнаті моєї жінки, — сказав він, коли винесли страви. — Тер'є, можете подати пляшку фронтиньяку з ящика номер тринадцять. О, ви побачите, мосьє, що навіть у цих нетрях можна надібати дещо цікаве. Значить, ви просто з Версаля, де Катіна? Його збудовано після мого від'їзду, але як добре я пам'ятаю колишнє придворне життя в Сен-Жермені, поки ще Людовік не став таким побожним. Ах, які це були невинно-чарівні дні, коли мадам де Нейваль мусила загороджувати вікна в кімнатах фрейлін, щоб король не заліз туди, а ми всі з восьмої години ранку виходили на моріжок для вранішніх поєдинків! Присягаюсь св. Діонісієм, я ще не зовсім забув деякі з прийомів, і хоч який старий, а радий був би ще повправлятися.

Своєю звичайною, величнєю ходою він наблизився до стіни, де висіли рапіра й кинджал, зняв їх і почав нападати на двері, то нахиляючись, то відкидаючись назад, відбиваючи кинджалом уявлювані удари і притупуючи ногами з короткими вигуками, вживаними у фехтувальних школах. Нарешті він повернувся до гостей, важко дихаючи і з зсунутим набік париком.

— Ось як ми, бувало, вправлялись у мої часи, — промовив він гордо. — Безперечно, ви, молодь, удосконалились у цих вправах, але все ж фехтування колись стало в пригоді нам у боях проти іспанців при Рокруа та в інших менш

значних боях. А при дворі, мабуть, нічого не змінилось. Напевно, все ті самі любовні пригоди та кровопролитні дуелі. Ну, як там сватання Лозена до мадмуазель де Монпансьє? Чи доведено, що мадам де Клермонт купила якийсь флакон у Ле-Ві, торговки отрутою, за два дні до того, як суп так шкідливо подіяв на брата короля? Що зробив герцог де Бірон, коли його рідний небіж утік з його жінкою? Чи правда, що він за це набивав гульвісі п'ятсот тисяч ліврів у рік на утримання?

Такі були питання про події, які трапились у Парижі років два тому і кінець яких ще не дійшов до берегів річки Рішельє. До пізньої ночі, коли його товариші уже давно хропли під ковдрами, де Катіна, мружачись і позіхаючи, все ще старався задовольнити цікавість старого придворного, розповідаючи йому складні подробиці версальських пліток.

Розділ XXXII

УБИВСТВО «РУДОГО ОЛЕНЯ»

Два дні пробули наші подорожні в садибі Сен-Марі і охоче погостювали б і довше, бо приміщення було зручне, прийом гостинний, але червоні відтінки осені змінювались уже на коричневі, а вони добре знали, як зненацька налітають сніг і мороз у цих північних країнах і як потім неможливо буде їм добутись до місця призначення, коли настане зима. Старий вельможа розіслав розвідників і по суші, і по воді, проте на східному березі не було виявлено й слідів ірокезів. Очевидно, дю Лю помилився. Але по другий бік річки до неба, як і попереду, здіймались стовпи сірого диму, показуючи, що десь близько є ворог. Цілий день ці сигнали про небезпеку було видно з вікон будинка та з-за частогоколу огорожі, і вони нагадували мешканцям, що їх підстерігає страшна доля.

Утікачі відпочили, відсвіжились і однодушно хотіли йти далі.

— Якщо випаде сніг, буде в тисячу разів небезпечніше,— говорив Амос,— тоді кожна дитина знайде наш слід.

— Та й чого нам боятися? — доводив старий Ефраїм.— Щоправда, це пустиня Аравійська, хоча й веде до землі Ханаанської, але Господь захистить нас від цих синів Іеровама. Прав прямо, хлопче, і не випускай керма!

— І я не боюсь, Аморі, я зовсім відпочила,— підбадьорувала Адель.— Нам буде значно безпечніше в англійських

провінціях. А тепер хто знає, може, цей страшний монах з'явиться з наказом тягти нас у Квебек або Париж.

І справді, дуже можливо було, що мстивий францисканець, не знайшовши втікачів ні в Монреалі, ні в Трьох ріках, буде шукати їх на берегах Рішельє. Коли де Катіна згадував картину, як фанатик плив тоді мимо великим човном з нахиленим уперед нетерплячим обличчям, у темній рясі, похитуючись в такт ударам весел, він почував, що небезпека, про яку говорила жінка, не тільки можлива, але й цілком реальна. Власник Сен-Марі ставиться до втікачів приязно, але він не зважиться не виконати вимогу губернатора. Могутня рука, простягнувшись через море з Версая, тяжіла над ним навіть тут, у хащах незайманого лісу, намагаючись схопити свою жертву і потягти її назад, на приниження й горе. Всі небезпеки лісів ніщо проти цього кошмару!

Поміщик з сином, не знаючи тих причин, що примушували де Катіна поспішати, наполегливо умовляли його лишитися довше, їх підтримував і небалакучий дю Лю; скупі слова, сказані цим останнім, мали більше ваги, ніж довгі тиради, бо дю Лю говорив тільки про те, що добре знав.

— Ви бачите мою маленьку садибу,— умовляв старий вельможа, роблячи зграбний жест своєю вкритою перснями рукою, що висувалася з мереживної маншетки.— Вона, звісно, не така, якою я хотів би її бачити, але я від широго серця пропоную її у ваше розпорядження на зиму, коли ви з вашими товаришами зробите мені честь залишитися тут. Що ж до вашої дружини, то я певен, що вона знайде, що робити і чим розважитись разом з моєю дружиною. До речі, де Катіна, ви ще не відрекомендовані їй. Тер'є, піди до пані і скажи, що я прошу її завітати до залу з балдахіном.

Де Катіна взагалі було важко здивувати, але й він був трохи спантеличений, коли виявилось, що дама, про яку говорив старий вельможа в перебільшено шанобливих висловах, була настільки схожа на справжню індіанку, наскільки зала з балдахіном — на французьку стодолу. Щоправда, на ній був ліф з яскраво-червоної тафти, чорна спідниця, черевики з срібними пряжками, а коло пояса висів на срібному ланцюжку флакон з пахучою мускусною кулькою, але колір обличчя в цієї жінки нагадував кору шотландської сосни, а великий ніс і різко окреслений рот разом з двома косами жорсткого чорного волосся, що висіли вздовж спини, не лишали ні найменшого сумніву в її походженні і расі.

— Дозвольте мені, мосьє де Катіна,— урочисто промовив власник Сен-Марі,— відрекомендувати вас моїй дружи-

ні, Онезі де ла Ну де Сен-Марі, співвласниці цього маєтку, а також замку д'Анделі в Нормандії і маєтку Варени у Провансі, яка з власного походження має спадкове право на титул принцеси племені онондагів. Мій ангел, я силкуюсь переконати наших друзів погостювати у нас в Сен-Марі замість того, щоб іти до озера Шамплен.

— Хоч лишіть тут вашу Білу Лілію,— сказала темношкіра принцеса прекрасною французькою мовою, стискаючи своїми мідно-червоними пальцями сніжно-білу руку Адель.— Ми збережемо її вам до весняного розтавання льоду, нового листя і ягід.

Щирі слова господині справили на де Катіна більше враження, ніж усі застереження, які він чув досі. Звичайно, вона краще за інших повинна розуміти грізні ознаки часу.

— Не знаю, що й робити! — хвилювався він.— Я повинен іти, а тим часом як я можу наражати її на таку небезпеку? Я з радістю перезимував би тут, але даю вам слово, що не можу зробити цього.

— Дю Лю, ви можете допомогти нам,— звернувся де ла Ну до лісового бродяги.— Що ви порадите моему другові, коли йому так необхідно дістатись в англійські колонії, доки не настала зима?

Похмурий, мовчазний піонер замислився над питанням, гладячи бороду.

— Є тільки один вихід,— нарешті промовив він,— та й то ризикований. Ліси безпечніші за річку, бо є в прибережних очеретах повно схованих човнів. За п'ять миль звідси є форт Пуату, а за п'ятнадцять — Овернь. Завтра ми пройдемо лісом до першого форту і подивимось, чи безпечно там. Я піду з вами і даю слово: якщо ірокези вже там, то Грейсолон дю Лю дізнається про це. Мадам ми лишимо тут, і коли виявиться, що все гаразд, повернемося і візьмемо її. Так само ми потрапимо і в Овернь, а там доведеться подождати, поки довідаємось, де військові загони індіців. Мені здається, ми дізнаємося про це досить швидко.

— Як? Ви хочете розлучити нас? — скрикнула вражена Адель.

— Так краще, сестро моя,— потвердила Онега, ласкаво обіймаючи її.— Ти не знаєш небезпеки, а ми добре її розуміємо і не можемо наражати на неї нашу Білу Лілію. Ти лишишся тут і будеш радувати нас, поки великий вождь дю Лю і французький воїн, твій чоловік, і старий воїн, з вигляду такий суворий, і другий вождь, схожий на дику серну, не пройдуть лісом і не побачать, чи можна твоїй нозі ступити на стежки лісові.

Нарешті все вирішили, і Адель, незважаючи на всі заперечення її, залишили на господиню Сен-Марі, а де Катіна запрягся негайно повернутися по неї з форту.

Старий вельможа з сином охоче взяли б участь у цій подорожі, але на них лежала відповідальність за долю всього маєтку і всіх, хто був під його захистом; до того ж у лісі незначній жменьці людей загрожувала менша небезпека, ніж цілому загонові. Де ла Ну дав їм листа до де Ланна, коменданта форту Пуату, і вдосвіта усі четверо, як тіні, вислизнули з хвіртки огорожі і за одну мить зникли в п'ятми величезного лісу.

Від де ла Ну до Пуату було лише дванадцять миль, але тимом, у якому доводилось переходити через річки, обминати зарослі очеретом озера і відшукувати стежки на трясовині де дикий рис здіймався вище за людський зріст, а гілля вільшини спліталось у непролазну хащу, відстань була вдвоє більша. Розвідники йшли один за одним — дю Лю попереду, швидкими, безшумними кроками дикого звіра, нахилиючись уперед, з рушницею наготові, оглядаючи околицю пильним поглядом темних очей і чуйно придивляючись до всього, помічаючи все — від найменшого сліду на землі або пні до руху кожного звіра чи птаха в кущах. За ним ішов де Катіна, потім Ефраїм Саведж і останнім Амос, усі, сто рожекко озираючись, з рушницями наготові. До полудня вони пройшли вже більш як півдороги і зупинились, щоб скромно поснідати хлібом з сиром, бо дю Лю заборонив їм розпалювати вогнище.

Ірокези ще не дійшли сюди, — прошепотів він, — а все ж я певен, що вони перебравлись через річку. Ах, губернатор де ла Барр не знав, що діяв, дратуючи цих людей, а добряга драгун, присланий нам королем, знає й ще менше.

— Я бачив їх у спокійних умовах, — зауважив Амос. — Я торгував з онондагами і в країні сенеків. Вони прекрасні мисливці й відважні люди.

— Що стрільці вони добрі, це правда, але люди якраз і є та дичина, на яку вони найбільше люблять полювати. Я сам водив їхні скальпуючі загони, а також і бився проти них, тому можу засвідчити вам, що коли з Франції приїздить генерал, який ледве знає, що в бою треба стояти спиною до сонця, то йому доведеться скоро упевнитись, що від цих чортів нічого не доб'ється. Говорять про те, щоб спалити їх селища! Це так само розумно, як, зруйнувавши осяче гніздо думати, що винищені всі оси. Ви з Нової Англії, мосьє?

— Мій товариш звідти, а я з Нью-Йорка

Ах, так. З вашої ходи й погляду я повинен був би

зразу зміркувати це, бо ви в лісі як дома Люди з Нової Англії плавають по воді і більше люблять бити тріску, ніж оленів. Може, через це у них такі сумні обличчя. Я плавав по океану і пам'ятаю, що й моє обличчя було тоді теж невеселе. Вітерець дме ледве-ледве, а тому нам можна рискнути запалити люльки. Мені траплялось спостерігати, як на доброму вітрі запалена люлька притягає ворожий загін за дві милі, але дерева затримують запах, а носи в ірокезів менш чутливі, ніж у сіу і лакотів. Хай допоможе вам бог, якщо трапиться війна з індіями. Це погано для нас, але для вас буде в тисячу разів гірше.

— А чому?

— Зрозуміло, ми з самого початку билися з індіями і ніколи не забуваємо про них, ставлячи будівлі. Бачите, як понад цією річкою кожен будинок, селище взаємно підтримують одно одного. Але у вас... Присягаюсь святою Анною з Бопре, що в мене засвербів мій скальп, коли, прийшовши до ваших кордонів, я побачив самотні будиночки й невеликі просіки в лісах... і на двадцять миль навколо ніякої допомоги! Війна з індіями — чистилище для Канади і пекло для англійських колоній.

— Ми з індіями приятелі, — заперечив Амос, і не прагнемо збільшувати зброєю територію Нової Англії.

Ваш народ уміє завойовувати, хоч весь час каже що не бажає цього, зауважив дю Лю. Ну, а ми б'ємо в барабани, вимахуємо прапорами, а насправді нічого особливого ще не вийшло. У нас в Канаді було тільки двоє великих людей. Один із них — Лассаль, застрелений торік своїми ж людьми на низу великої ріки, другий — старик Фронтенак. Таки доведеться йому повернутися сюди, щоб П'ять Племен не перетворили на пустиню Нову Францію. Я аж ніяк не здивуюсь, коли через два роки білий з золотом прапор маятиме тільки на скелі Квебека. Але я помічаю, мосье де Катіна, що ви нетерпляче позираєте на мене, і знаю, що вираховуєте години до нашого повороту в Сен-Марі. Значить, вперед, і хай буде друга частина нашої подорожі так само спокійна, як і перша.

Цілу годину, а може й більше вони пробирались лісом за старим піонером-французом. Був чудовий день, на небі майже не було видно хмар, і сонячне проміння, пробиваючись крізь листя, ніби вкривало траву золотою сіткою. Часом ліс рідшав, тоді яскраве сонячне світло щедро лилося на подорожніх, але слідом за тим вони знов заглиблювались у непролазні хаші, куди лише зрідка самотній сонячний промінь продирався крізь густий, щільний листяний покров

Ці раптові переходи від світла до темряви були б чарівні, коли б страшна небезпека, що загрожувала в кожному затіненому місці, не обгортала душу більше жахом, ніж захватом. Мовчки, нечутною ходою чотири подорожніх прокладали собі шлях між величезними стовбурами.

Зненацька дю Лю кинувся навколішки і притулив вухо до землі. Він устав, похитуючи головою, і пішов далі заклопотаний, з серйозним обличчям, сторожко позираючи навколо.

— Ви що-небудь почули? — прошепотів Амос.

Дю Лю приклав палець до губів і через хвилину, притулившись обличчям до землі, знову припав вухом. Потім він скочив на ноги з виглядом людини, яка почула те, чого сподівалась.

— Ідть далі,— спокійно промовив він,— так само як і досі.

— Що трапилось?

— Індійці.

— Попереду?

— Ні, ззаду.

— Що вони роблять?

— Висліджують нас.

— Скільки їх?

— Гадаю, двоє.

Товариші мимоволі озирнулись назад, в порожню темряву лісу. В одному місці блищала широка смуга світла між двох сосон, кидаючи золотий відблиск на їх слід. Навкруги, як і раніше, скрізь було похмуро й безмовно.

— Не обертайтеся,— суворо шепнув дю Лю.— Ідть, як і досі йшли.

— Це — вороги?

— Ірокези.

— І переслідують нас?

— Ні, тепер ми їх.

— Чи не повернути назад?

— Ні, вони зникнуть, як тіні.

— Далеко вони?

— Я гадаю, кроків за двісті.

— Значить, вони не можуть бачити нас?

— Думаю, що ні, але не цілком певен, очевидно, вони йдуть по нашому сліду.

— Що ж нам робити?

— Обійдемо кругом і зайдемо їм у тил.

Круто повернувши ліворуч, він повів їх лісом, описуючи довгу дугу. Він ішов швидко, але беззвучно в густій тінні дерев. Нарешті, він знову повернув і зупинився.

— Це наш слід,— показав він.

— Так, і по ньому пройшло двоє червоношкірих! — прошепотів Амос, нагинаючись і показуючи на сліди, зовсім не видні Ефраїмові Саведжу й де Катіна.

— Дорослий воїн і юнак, який уперше йде в бій,— зауважив дю Лю.— Як бачите, вони йшли дуже швидко: ледве вдавлені п'яти їхніх мокасинів. Вони йшли один за одним. Ну, тепер ходімо за ними, як вони за нами, і побачимо, чи не будемо ми щасливі.

Він швидко подався вперед, тримаючи мушкет наготові, інші йшли слідом, але в тінявому лісі навколо них не було чути ні звуку, ні ознаки життя. Нараз дю Лю зупинився і вперся в землю рушницею.

— Вони ще й досі позаду нас,— промовив він.

— Невже?

— Так. Ось те місце, де ми звернули. Одну мить вони вагались — це видно з їх слідів,— а потім пішли за нами.

— Якщо ми спробуємо йти швидше і зробимо ще коло, то можемо наздогнати їх.

— Ні, тепер вони обережні. Зрозуміли, що ми йдемо вдруге по своїх же слідах, щоб спантеличити їх. Ляжемо за це дерево і подивимось, чи не вдасться побачити їх.

Великий гнилий пень, позеленілий від моху, вкритий рожевими та червоними грибками, лежав поблизу того місця, де зупинились наші розвідники. Француз притаївся за ним, три товариші зробили так, як і він, і всі разом почали дивитися з-за гілля кущів, що закривали їх. Все та сама широка смуга світла лилась між двох сосон, а навкруги, як і попереду, був присмерк і безмовність, ніби у просторому храмі з колонами з дерев і безмежним листяним шатром замість покрівлі. Не хрустів сучок, не шелестіла гілка; тільки різкий гавкіт лисиці лунав звідкись із глибини лісу. Дрож збудження пробігав по тілу де Катіна. Йому згадалися ігри в піжмурки серед дубів та тисових огорож Версая, якими розважався двір під час доброго настрою Людовіка. Але призом там було різьблене віяло або коробка цукерок, а тут ішлося про життя і смерть.

Минуло десять напружених хвилин, але ніщо не свідчило про присутність живої істоти позаду.

— Вони там, у тій хаші,— шепнув дю Лю, киваючи головою в напрямку густого чагарника за двісті кроків.

— Ви бачили їх?

— Ні.

— З чого ж робите висновок?

— Я бачив, як білка вискочила з дула он на тій великій

березі і кинулась назад, ніби чогось злякавшись. Звідти їй, мабуть, видно все, що робиться в заростях кушів.

— Ви думаєте, вони знають, що ми тут?

— Ні, вони не можуть нас бачити, але підозрівають. Вони самі бояться пастки.

— Чи не кинутись нам туди?

— Вони застрелять двох із нас і щезнуть у лісі, мов дим. Ні, нам краще йти далі.

— Але вони підуть слідом.

— Навряд. Нас четверо, а їх тільки двоє, і до того ж вони зрозуміли, що ми насторожі і вміємо пізнавати сліди не гірше за них. Проходьте за ці стовбури; звідти їм не видно нас. Так! Ну, нахилийтесь, доки не вийдемо з вільшини. Тепер треба йти швидше, бо де є два ірокези, там, напевно, недалеко є двісті.

— Слава богу, що я не взяв з собою Аделі! — прошепотів де Катіна.

— Так, мосьє, добре людині мати дружину-товариша, але не на кордонах країни ірокезів або якоїсь іншої індійської країни.

— Так ви не берете з собою дружини, виряджаючись у подорож? — поцікавився офіцер.

— Беру, але не дозволяю їй переходити із селища в селище. Вона лишається у вігвамі.

— Значить, ви розлучаетесь з нею?

— Навпаки, вона завжди буває на місці, щоб привітати мене. Присягаюсь святою Анною, мені було б страшенно тяжко, прийшовши в якесь селище, не побачити там дружини, яка зустріла б мене.

— Значить, вона йде попереду вас чи що?

Дю Лю зареготав беззвучно, але від щирого серця.

— Нове селище, нова жінка, — промовив, нарешті, він. — Але у мене скрізь буває тільки по одній; французові соромно показувати поганий приклад, коли наші отці церкви жертвують своїм життям, проповідуючи дикунам добротність. Ах, ось і річка Аджідаумо, де індієць ставлять сіті на осетра. До Пуату лишається ще сім миль.

— Значить, ми до смерку дійдемо туди?

— Мені здається, нам краще почекати в лісі, поки смеркне. Коли ірокезькі розвідники пройшли так далеко, то, напевно, їх дуже багато коло Пуату, і остання частина дороги, якщо ми не будемо обережні, стане найнебезпечнішою для нас, надто коли ці двоє, перегнавши нас, попередять інших.

Він помовчав з хвилину, нахиливши голову і обережно прислухаючись.

— Присягаюсь святою Анною,— пробурчав він,— ми не відірвалися від них. Вони знов ідуть по нашом сліду.

— Ви чуєте їх?

— Так, вони недалеко від нас. Ну, на цей раз вони зрозуміють, що даремно пішли за нами. Зараз я покажу вам лісовий фокус, який може здатись вам новиною. Роззувайте-но ваші мокасини.

Де Катіна скинув чоботи, те саме зробив і дю Лю.

— Надіньте їх замість рукавичок,— сказав піонер, і через хвилину взуття обох товаришів опинилось на руках Ефраїма Саведжа та Амоса.

— Мушкети можете закинути на спину. От так! Тепер ідіть рачки, добре зігнувшись, руками дужче надушуйте на землю. Прекрасно. Двоє можуть лишати слід за чотирьох! А ви, мосьє, ідіть за мною.

Він перестрибував від одного куща до другого в напрямку, паралельному дорозі товаришів, і за кілька ярдів від них, потім раптом притаївся за кушем і потяг за собою де Катіна.

— Вони пройдуть тут через кілька хвилин,— прошепотів він.— По змозі не стріляйте.— Щось блиснуло в руці дю Лю, і товариш його, глянувши вниз, побачив, як він витяг з-за пояса гострий маленький томагавк. Знов шалений, дикий дроз пробіг по тілу де Катіна, і він став до болю пильно вдивлятися крізь дуже поплутане гілля, виглядаючи тих, хто мав з'явитися з-під склепіння похмурих, безмовних дерев.

Раптом де Катіна побачив обриси якоїсь істоти, тінь, що проскочила швидко від стовбура до стовбура, але він не міг сказати, чи належала вона звіреві чи людині. Знову й знову мигтіли то одна, то дві безмовні тіні; вони кралися, ніби вовк-перевертень, яким лякала його нянька в дитинстві. Потім на кілька хвилин все навкруги завмерло, і, нарешті, з кущів вийшов ірокезький вождь у військовому головному уборі.

Це був високий, сильний чоловік. На голові у нього стирчав чуб з орлиним пір'ям, а тому в сутінку він здавався справжнім велетнем, і від його винизаних намистинами мокасинів до вершечка пера на головному уборі було футів із вісім. Одна половина обличчя вождя була розмальована сажею, охрою та кіновар'ю на зразок собачої морди, а на другій був намальований птах, так що загальний вигляд був надзвичайно комічний і чудний. Вампумовий пояс підтримував його набедрену пов'язку, а коло верхнього краю наколінників з кожним його рухом маяло з дюжину ворожих

скальпів. Голова його була нахилена вперед, очі світилися зловісним блиском, а ніздрі то роздimalись, то стулювались, як у розлютованого звіра. Рушниця була направлена вперед, і він крався, зігнувши коліна, видивляючись, прислухаючись, зупиняючись, кидаючись наперед, виявляючи всією своєю постанню цілковите втілення обережності. На два кроки за ним ішов хлопець років чотирнадцяти, одягнений і озброєний так само, як і батько, але не розмальований на обличчі і без трофеїв коло пояса.

Вони вже порівнялися з кущем, за яким притаїлась засідка, коли раптом щось привернуло увагу молодого воїна — може; ворухнулась гілка чи загойдався листок, — він на мить завмер з виразом підозріння у всіх рисах обличчя. Ще мить, і він попередив би товариша, але дю Лю уже вискочив і загнав свій томагавк у череп старшого воїна. Де Катіна почув глухий тріск, ніби від сокири, що розрубала гниле дерево, і індієць упав, як колода, з страшним реготом, звиваючись своїм могутнім тілом. Молодий воїн, як серна, перескочив через труп свого батька і кинувся в ліс, але за мить серед дерев розітнувся постріл, а потім на відповідь пролунав тихий жалібний крик.

— Це його предсмертне виття, — спокійно промовив дю Лю. — Шкода було стріляти, а все ж краще, ніж випустити.

В цей час підійшли інші. Ефраїм забивав у мушкет новий заряд.

— Хто це сміявся? — спитав Амос.

— Ось він, — показав дю Лю на вмираючого воїна, голова якого плавала в крові, а на розмальованому обличчі завмерла непорушна усмішка. — Це їх звичай при смертельному ударі. Я бачив, як один ватажок сенеків реготав протягом шести годин під час катування. Ах, він так і на той світ подався з реготом!

Індієць ще раз конвульсійно шарпнувся руками й ногами і потім витягся нерухомо, повернувши обличчя з застиглою на ньому усмішкою до смужки синього неба над головами розвідників.

— Це — великий вождь, — промовив дю Лю. — «Рудий Олень» могауків, а хлопець — його другий син. Ми пролили першу кров, але не думаю, щоб вона була останньою. Ірокези не залишають без помсти смерті своїх вождів. Він був могутнім бійцем, в чому ви зразу можете упевнитись, глянувши на його шию.

На індієцеві було чудне намисто з нанизаного на мотузок почорнілого бобового лушпиння, як це здалося де Катіна. Та

коли він нарнувся, щоб роздивитись уважніше, то з жахом побачив, що то було дещо інше — висхлі людські пальці.

— Присягаюсь святою Євлалією,— промовив дю Лю, звертаючись до де Катіна,— як на випробуваного воїна, мосьє, ви занадто зблідли від такого незначного кровопролиття.

— Мені недужиться. Я охоче випив би коньяку з вашої фляжки.

— Ось нате. На здоров'я, товаришу! Ну, чому б мені не захопити цей славетний скальп і не показати мешканцям замку після нашої прогулянки.

Він затис між ноги голову індійця і за одну мить, круговим рухом ножа, зняв з черепа мокрий трофей.

— Ходімо! — крикнув де Катіна, з огидою одвертаючись від нього.

— Добре, зараз. Ось тільки захоплю ще цей вампумовий пояс із знаком ведмедя. Так! І рушницю. Гляньте-но, на замку стоїть «Лондон». Ах, мосьє Грін, мосьє Грін, не важко здогадатись, хто постачає зброю ворогам Франції.

Нарешті вони рушили далі; дю Лю ніс свою здобич, а труп червоношкірого, все з тією самою застиглою усмішкою, лишився лежати під безмовними деревами. Мимохідь вони побачили й скоцюрблений труп хлопчика там, де хлопець упав між кущів. Піонер ішов дуже швидко до того місця, де маленька притока впадала у маленьку річку. Тут він роззув чоботи і разом з товаришами пройшов убрід близько півмилі.

— Наскочивши на трупи, вони підуть по нашому сліду,— говорив він,— але це спантеличить їх, бо ірокез губить слід тільки в прудкій воді. Тепер же ми заляжемо в ці зарості аж до смерку, бо до Пуату нам лишається трохи більше милі, а йти вперед небезпечно — ліс тут рідшає.

Вони пролежали у вільшині, поки тіні з коротких стали довгими, а білі хмари, що линули над головами, порожевіли від сонячного заходу. Дю Лю з люлькою в зубах скрутився клубочком і трохи задрімав, насторожуючи вуха й здригаючись при найменшому шелесті в лісі. Американці довгенько шепотілись між собою; Ефраїм розповідав довгу історію про крейсування брига «Промисловість», який ходив у Джемстун по цукор і патоку; нарешті заколисані шелестом вітру в гіллі, заснули й вони. Не спав тільки де Катіна. Його нерви ще тремтіли під впливом несподіваного дивного почуття, що обгорнуло його душу.

Що це значить? Невже Адель у небезпеці? Йому доводилось чути про такі інтуїтивні передчуття. Але ж він лишив її

в безпеці, за частоколом і гарматами. Він побачить її, найпізніше — завтра надвечір. Дивлячись на небо крізь хащу мідно-червоного листя, під яким він лежав, де Катіна линув думками за цими хмарами, що легко й вільно пропливали над головою, і уявив себе, як сидить він коло вікна на вулиці Сен-Мартіна, на широкій лаві з іспанської шкіри; позолочений пак на вивісці гойдається над вікном, а рука його обіймає тріпотливу, несміливу Адель, яка порівнювала себе з маленькою мишкою в старому будинку і, проте, знайшла в собі досить мужності, щоб поділити з ним цей небезпечний шлях. Потім він перелетів думками у Версаль, знову побачив карі очі короля, вродливе, сміливе обличчя де Монтеспань, ясні риси де Ментенон, знову скакав уночі з їх дорученням в Париж, мчав з демонічним візником і плигав разом з Амосом на ешафот, щоб урятувати першу красуню Франції. Все це уявив він тепер так ясно й виразно, що навіть здригнувся, отямившись серед американського лісу, де вже заходила темна ніч, і побачивши, що дю Лю прокинувся і готовий йти далі.

— Ви не спали? — спитав піонер.

— Ні.

— Ви нічого не чули?

— Нічого, крім крику сови.

— Мені здалося крізь сон, ніби звідкись долинули звуки далекого пострілу.

— У сні?

— Так, у сні я чую не менш добре, ніж наяву, і, прокидаючись, виразно пам'ятаю всі звуки, які чув. Тепер ідіть за мною слідом, і ми скоро будемо у форті.

— У вас дійсно напрочуд загострений слух, — говорив де Катіна, продираючись крізь лісову хащу. — Як, наприклад, могли ви почути, що ці люди кралась за нами? Я не міг уловити ні одного звука, навіть коли вони були вже зовсім близько.

— Спершу не чув і я.

— Значить, ви бачили їх?

— Ні.

— Як же ви могли виявити їх присутність?

— Проходячи повз дерева, я помітив, як звідти пурхнула злякана сойка. Десять хвилин пізніше повторилось те саме. Я зрозумів, що хтось іде за нами слідом, і став прислухатись.

— Чорт візьми! Ви — справжній житель лісів!

— Я гадаю, що ці ліси кишать ірокезами, хоч нам пощастило не зустрінутися з ними. Такий славетний вождь,

як «Рудий Олень», не піде без великого почту і заради дурниць. Вони замишляють щось погане на річці Рішельє. Ви не каєтесь у тому, що не взяли з собою дружини? Побоююсь, що в лісах буде небезпечно аж до весни. Вам доведеться перезимувати в Сен-Марі, якщо де ла Ну не зможе дати вам охорони.

— Я радніший краще лишитися там навіки, ніж рискнути тим, щоб моя дружина потрапила до рук таких дияволів.

— Так, це дійсно дияволи. От ви, мосьє, скривились, коли я зняв скальп з «Рудого Оленя», але якби ви надивились на індіанців, як я, то й у вас скам'яніло б серце. Тепер ми коло узлісся, форт стоїть он за тими кленами. Одначе у них погана вартя: уже хвилин з десять я все жду оклику: «Хто йде?» Вас не підпустили б так близько до Сен-Марі, не окликнувши, а тим часом де Ланн такий же старий вояка, як ла Ну. Звідси не видно, але он там, коло річки, у нього буває навчання...

— Він якраз займається цим, — показав Амос. — Майже дюжина людей стоїть у ряд.

— Вартових немає, а всі люди на навчання! — з презирством скрикнув дю Лю. — Правда, я й сам бачу солдатів, але кожен із них стоїть прямо, мов сосновий пень! Глянувши на них, можна подумати, що ближче від Оранжа немає ні одного індійця. Ми підемо до них, і, присягаюсь святою Анною, я скажу комендантові все, що думаю про таке недбальство.

Дю Лю вийшов із кущів, і всі четверо почали переходити галявину, прямуючи до ряду людей, які безмовно дожидали їх в неясному світлі присмерку. Розвідка була за п'ятдесят кроків від них, але ніхто з тих людей, що стояли там, не підняв руки, не промовив ні слова. Було щось моторошне в цьому мовчанні. Дю Лю змінився на виду, коли пильно придивився до цих статуї. Потім він повернув голову і глянув угору по річці.

— Боже мій! — скрикнув він. — Гляньте на форт!

Вони проминули купку дерев. Перед ними повинні були б з'явитися обриси укріплення, але його й сліду не було. Форт зник!

Розділ XXXIII

КРИВАВЕ ДІЛО

Удар був такий несподіваний, що навіть дю Лю, який з дитинства звик до всіляких запаморочливих несподіванок, був вражений і розгубився. Але незабаром він отямився і

з страшною лайкою побіг щодуху до безмовної шеренги солдатів; його товариші ледве встигали за ним.

В міру того як вони наближались, ставало очевидним, що не всі солдати вилаштувані в один ряд. Безмовний, нерухо- мий офіцер був на віддалі двадцяти кроків від фронту своїх скам'янілих, як статуї, солдатів. Перед ними стояв мертвий гарнізон Пуату.

Близько двадцяти чоловік, цілком голих, були прив'язані до низьких кілків лозинами в найжахливіших позах, які свідчили про витерпені ними муки. Попереду стояв сивий комендант, з головешками в очних западинах, з шматками тіла, що обвисали мов лахміття. За ним ряд солдатів із звугленими до колін ногами і такими обгорілими та понівече- ними тілами; що, здавалось, тільки лозини підтримували бідолашних. Хвилину четверо товаришів з безмовним жахом дивилися на страшну групу. Потім кожен зробив по своїй вдачі. Де Катіна в цілковитій знеможі, хитаючись, притулив- ся головою до дерева. Дю Лю упав навколішки, гукаючи до неба і потрясаючи стиснутими кулаками в напрямі потемні- лого небозводу. Ефраїм, стиснувши губи і блискаючи очима, оглядав заряд рушниці, а Амос Грін почав мовчки бігати навкруги, відшукуючи слід.

Але через мить дю Лю був уже знову на ногах і гасав скрізь, як гінчак, виявлючи сотню подробиць, на які не звернув уваги навіть Амос. Він пробіг кілька кругів навколо трупів, потім одбіг до узлісся і, нарешті, повернувся до звуглених руїн блокауза, звідки ще здіймався змійкою тонкий димок.

— Зовсім немає слідів жінок та дітей, — здивовано про- мовив він.

— Боже мій! Хіба тут були жінки й діти?

— Дітей вони, очевидно, тримають, щоб вільно спалити їх у себе в селищах. Жінок же замучать або візьмуть собі, як їм схочеться. Але що треба старому?

— Я хочу спитати його, Амос, — рішуче сказав моряк, — чого це ми ловимо тут гав і стоїмо на якорі, коли треба мчати на всіх парусах слідом за вбивцями?

Дю Лю, усміхаючись, похитав головою.

— Ваш друг — хоробра людина, — промовив він, — коли зважується вчотирьох гнатись за сто п'ятдесятьма ірокеза- ми. Нам треба бути обережними, бо ми втратимо власні скальпи, а через нас, до речі; і мешканці Сен-Марі втратять свої.

— Сен-Марі! — скрикнув де Катіна — Хіба є небезпека для Сен-Марі?

— Так, вони тепер у вовчій паші. Це сталося сьогодні вночі. Укріплення взяв приступом загін із ста п'ятдесяти чоловік. Сьогодні ранком ірокези пішли на північ. Цілий день вони ховались по лісах між Сен-Марі і Пуату.

— Значить, ми пройшли серед них?

— Так, ми пройшли серед них. Сьогодні вони стояли табором, виславши розвідку. «Рудий Олень» з сином були в ній і натрапили на наш слід. Сьогодні вночі...

— Вони нападуть на Сен-Марі?

— Цілком можливо. Хоч я не думаю, щоб вони зважились на це з таким незначним загоном. Ну в усякому разі нам треба якнайшвидше поспішати назад і попередити замок про небезпеку, що загрожує йому...

Двоє подались назад; голови їх були надто заклопотані іншими думками, щоб рахувати, скільки миль вони пройшли і скільки ще лишається. Старий Ефраїм, який менше звик ходити, ніж його молоді товариші, уже шкутильгав і почував біль у ногах, але, незважаючи на це й на поважний вік свій, держався твердо й витривало, як горіхове дерево. Дю Лю знову виступав попереду, прямуючи на північ.

На небі яскраво світив місяць, там він мало допомагав мандрівникам і лісовій хаші. Там було темно і вдень, а вночі стояла така безпросвітна темрява, що де Катіна не бачив деревних стовбурів і зачіпав за них плечима. Часом траплялась відкрита галявина, залита місячним сяйвом; іноді тонкий срібний промінь проривався між гіллям, утворюючи на землі велику білу пляму, але дю Лю уникав відкритих просторів і обминав галявини. Вітер трохи посвіжішав, повітря було сповнене шарудіння й шелесту листя. Крім цього притишеного шуму, навколо залягла тиша й мовчання, порушувані лише зрідка криком сови та тріпотінням крил якого-небудь нічного птаха.

Хоч і темно було, дю Лю йшов так само швидко й упевнено, як і при сонячному світлі. Але його товариші помічали, що він їх іншим шляхом, бо разів зо два блищала недалеко велика річка, тимчасом як уранці їм траплялись тільки струмки, що в неї впадали. Коли вони вдруге побачили річку, дю Лю показав на протилежний берег, де по воді, освітлені місячним сяйвом, сунулись якісь чорні тіні.

— Ірокезькі човни,— шепнув він.— Їх десять, і в кожному по вісім чоловік. Це другий загін, і теж пливе на північ.

— Чому ви думаєте, що це другий загін?

— Тому, що годиною раніше ми перейшли сліди першого.

Де Катіна дивувався з цього надзвичайного чоловіка, який чув уві сні і розпізнавав сліди там, де звичайне око не бачило й дерев. Дю Лю на одну мить затримався, уважно оглянув човни, потім раптом повернувся спиною до річки і знов заглибився в ліс. Подорожні пройшли близько двох миль, коли раптом піонер прикипів на місці, втягуючи носом повітря, як собака, почувши дичину.

— Смердить горілим деревом,— промовив він.— Десь, не далі як за милю від нас, по цей бік, горить огонь.

— Я теж чую горіле,— підтримав Амос.— Прокрадемося туди і глянемо на їх табір.

— Але будьте обережні,— зауважив дю Лю.— Від хрускоту гілок може залежати ваше життя.

Вони тепер ішли дуже помалу й обережно, поки зненацька між далекими деревами майнуло червоне полум'я вогнища. Посуваючись, як і попереду, між кущами, вони кружляли доти, аж поки знайшли таке місце, звідки могли спостерігати, не ризкуючи, що їх помітять.

Кострище з сухих полінь яскраво палало серед невеликої галявини. Вогненні язики здіймалися вгору, а сірий дим, ніби корона, завис над ними. Здавалося, то було якесь химерне дерево з сірою листяною кроною й вогненным стовбуром. Поблизу не було ні душі живої, і лише величезне кострище весело гуло й тріщало серед лісного безгоміння. Вони підповзали все ближче й ближче, але біля кострища не помічали ніякого руху, крім пориву вогню, не чули ніякого звуку, крім тріскотіння горящого гілля.

— Чи не підійти до нього? — пошепки промовив де Катіна.

Досвідчений старий піонер заперечливо похитав головою.

— Може, це пастка,— відповів він

— Або покинутий табір.

— Ні, вогонь горить не більше як з годину.

— До того ж він занадто великий для таборного вогнища,— зауважив Амос.

— Чим же ви поясните це? — спитав дю Лю.

— Це — сигнал.

— Так, очевидно, ви маєте рацію. Це вогнище — небезпечний сусід, тому ходімо від нього, а потім повернемо просто до Сен-Марі.

Незабаром вогонь перетворився на блискучу крапку позаду розвідки, а потім і зовсім зник серед дерев. Дю Лю

швидко йшов уперед і, нарешті, дійшов до краю галявини, залитої місячним сяйвом. Він тільки хотів обійти її, як раптом схопив де Катіна за плече, шовхнувши його в зарості сумахів; Амос зробив те саме з Ефраїмом Саведжем.

З протилежного боку галявини вийшов чоловік. Він перейшов її навскоси і попрямував до річки; ішов, зігнувшись майже вдвоє. Коли невідомий вийшов з-під тіні дерев, наші розвідники побачили індійського воїна в повному бойовому розфарбованні, у мокасінах, набедренному покрові, і з мушкетом. За ним слідком ішов другий, потім третій, четвертий і т. д. Здавалось, увесь ліс був повен людей, і їм кінця немає. Вони всі рухались як тіні при світлі місяця, безмовно, однаково нахилиючись, пробігали галявину не зупиняючись і беззвучно, один за одним. Останнім ішов чоловік в обшитій хутром мисливській куртці і в шапці з пером на голові. Він прослизнув, як і інші. І всі зникли в п'ятні так же тихо, як і з'явилися. Минуло хвилин п'ять перше, ніж дю Лю зважився вийти із засідки.

— Присягаюсь святою Анною! — прошепотів він. — Порахували ви їх?

— Триста дев'яносто шість, — відповів Амос.

— По-моєму, чотириста два.

— А ви думали, що їх тільки півтораєста! — зауважив де Катіна.

— Ах, ви не розумієте. Це ж другий загін! Ті, що взяли блокгауз, повинні бути он там, бо їх слід іде між нами і річкою.

— Звичайно, це інші. Тут не було ні одного свіжого скальпа, — сказав Амос.

Дю Лю похвально глянув на молодого мисливця.

— Слово честі, — сказав він, — я не знав, що ви, жителі, лісів, такі молодці. У вас є очі, мосьє, і, може, коли ви з задоволенням згадаєте, що саме Грейсолон дю Лю сказав вам це.

Амос спалахнув гордістю від слів цього чоловіка, ім'я якого шанували скрізь, де тільки купці або мисливці курили, сидячи коло табірної вогнища.

— Їх зібралось тепер, — повагом сказав дю Лю, — близько шести сот воїнів. Якщо ми не попередимо мешканців Сен-Марі, ці чорти зроблять їм пастку. Загони їхні стягуються і водою і сушею. До світанку кількість їх може дійти до тисячі воїнів. Наш обов'язок іти вперед, щоб вчасно попередити своїх.

— Він каже правду,— умовляв Амос Ефраїма.— Ні, самі ви вже нізачо не підете.

Він схопив за руку старого моряка і силоміць перешкодив йому кинутись у ліс.

— Є один спосіб зіпсувати їм нічну розвагу,— сказав дю Лю:— Дерева сухі, як порох; уже три місяці не було ні краплини дощу.

— Ну?

— І вітер дме просто на їхній табір, а річка у нього в тилу.

— Нам треба підпалити ліс!

— Кращого нічого не вигидаєш.

Миттю дю Лю зібрав оберемок сухого хмизу, склавши його купою біля кореня засохлого бука, сухого, як губка. Удару кременя об сталь було досить, щоб спалахнув вогонь; поволі довшаючи й розгораючись, він став охоплювати білі клапті звислої кори. Через чверть милі дю Лю зробив те саме, потім повторив це ще один раз. Тепер ліс запалав у трьох різних місцях. Швидко відходячи, розвідники чули за собою хрускіт пожежі, що все дужче розгоралась, і коли, наближаючись до Сен-Марі, оглянулись назад, то побачили довгу смугу полум'я, яка ширилась на захід до річки Рішельє і здіймалась до неба величезними стовпами щоразу, як траплялись купи сосон, що їх охоплював вогонь, наче оберемки хмизу. Дю Лю мовчки посміхнувся, дивлячись на величезну заграву на небі.

— Доведеться їм поплавати,— злісно промовив він.— Човнів не вистачить на всіх. Ах, коли б у мене було чоловік двісті моїх «лісових бродяг», ні один із цих чортів не втік би від мене живий.

— Між ірокезами був воїн, одягнений по-нашому,— зауважив Амос.

— Так, і це найгірший із них. Батько його був голландський купець, мати — ірокезка, а він сам відомий під ім'ям «Фламандського Метиса». Ах, я добре знаю його і скажу вам, прямо, що коли в пеклі потрібен буде король, то його знайдуть у вігвамі Метиса. Присягаюсь святою Анною, у мене є з ним особисті рахунки, і, може, мені вдасться помститися на ньому ще до кінця цієї справи! Ну ось лиснули вогні в Сен-Марі. Розумію ваше полегшене зітхання, мосьє, бо після видовища в Пуату я сам був занепокоєний, поки не побачив, нарешті, цих вогнів.

СТУКАЄ СМЕРТЬ

Тільки-тільки займалося на світ, коли четверо розвідників підійшли до воріт замка, але, хоч і рано ще було, всі поселенці з сім'ями вже попрокидалися і дивилися на величезну пожежу, що бушувала на південь від них. Де Катіна, проштовхавшись крізь юрбу, прожогом кинувся нагору до Аделі, яка вже спускалася до нього вниз. Об'є, зустрівшись на середині сходів, упали в обійми одно одному з невиразними вигуками щирого кохання, яких не можна й описати. Вкупі, обійнявшись, вони ввійшли у величезну їдальню, де старий де ла Ну з сином, стоячи коло вікна, розглядали велично-тривожне видовище, що розкривалось перед ними.

— Ах, мосьє,— промовив старий вельможа з придворним поклоном,— ширю радий бачити вас знову під моєю покрівлею. Я задоволений не тільки ради вас самих, але й ради очей вашої чарівної дружини, які, коли вона дозволить сказати це мені, старому, занадто прекрасні, щоб, псуючи їх, видивлялись цілими днями на ліс, сподіваючись побачити когось, хто вийшов би звідти. Ви пройшли сорок миль, мосьє, і, безперечно, стомилися і зголодніли. Коли ви цілком відпочинете й заспокоїтесь, я попрошу вас зіграти зі мною в пікет, щоб дати реванш. Останнім разом мені дуже не щастило.

Але слідом за де Катіна увійшов дю Лю з новинами про загрожуючу небезпеку.

— Вам доведеться провадити іншу гру, мосьє де Сен-Марі,— промовив він.— У лісі шістсот ірокезів, які готують на вас напад.

— Ну от! Ми не можемо порушувати звичок нашого життя через жменьку якихось дикунів,— недбало промовив власник Сен-Марі.— Мушу просити пробачення у вас, де Катіна, що такі люди тривожать вас, коли ви гостюєте у мене в маєтку. Що ж до пікету, мені здається, ваші ходи з короля й валета були більш ризикованими, ніж розважними. Коли я востаннє грав з де Ланном із Пуату...

— Де Ланні із Пуату і всі його люди по-звірячому забиті,— зауважив дю Лю,— а форт тепер — тільки купа димучих руїн.

Де ла Ну звів брови і, взявши понюшку табаку, постукав по кришці своєї маленької золотой табакерки.

— Я завжди казав йому, що форт візьмуть, коли він не звелить вирубати клени, що доходять до самісіньких стін. Так ви кажете, всі вони перебиті?

Так до єдиного
А форт спалено?
Зовсім.

— Ви бачили цих негідників?

— Тільки сліди півтораєста чоловік. Потім щось із сотню їх пливло човнами, а бойовий загін з чотирьохсот душ на чолі з Фламандським Метисом пройшов повз нас. Табір ірокезів — за п'ять миль униз річкою, і там їх не менше як шістсот.

Ви щасливо втекли від них

Але їм, навпаки, не пощастило, втекли від нас. Ми забили «Рудого Оленя» з сином і підпалили ліс, вигнавши їх з табору.

— Чудово, чудово! — повторював де ла Ну, плещучи своїми красивими руками. — Ви чудово зробили, дю Лю! Я думаю, ви дуже стомились?

— Я не так легко стомлююсь. Ч ладен хоч іще раз пройти ту саму дорогу.

— То, може, ви візьмете з собою кілька чоловік і підете в ліс подивитися, що роблять ці негідники.

— Буду до ваших послуг через п'ять хвилин.

— Чи не хочеш і ти піти, Ахілл?

Темні очі й індійське обличчя молодого чоловіка спалахнули радістю

Авжеж, і дуже охоче, відповів він

Добре! А поки ви ходитимете, ми все приготуємо тут. Мадам, пробачте, будь ласка, за ці дрібні прикрасі, які затьмарюють приємність вашого гостювання. Коли ви вдруге зробите честь завітати до мене, я сподіваюсь, мій маєток буде вже цілком звільнений від цієї наволочі. У нас тут є свої переваги. В річці Рішельє більше риби, а по лісах тут більше оленів, ніж у короля якого завгодно маєтку. Зате, як бачите, у нас є й свої невеликі невігоди. Прошу пробачити: мені треба оглянути дещо. Де Катіна, ви досвідчений воїн, і я буду радий вашим порадам. Онега, дайте мені мою мерживну хустку і трость з димчатого янтарю. Подбайте про мадам де Катіна, поки ми з її чоловіком повернемося.

Стояв уже сонячний день. Чотирикутний двір за огорожею кишів стривоженою юрбою, яка тільки що довідалася про погані вісті. Більшість вассалів були колишні солдати й мисливці, що не раз брали участь у сутичках з індійцями. Це знати було з їхніх загорілих облич і сміливої постави. Вони були сини раси, що спалила більш чи менш вдало більше пороху, ніж якась інша нація на земній кулі. Побачивши цих людей, коли вони стояли купками, обмірковувачи

становище і оглядаючи зброю, ні один полководець не побажав би мати більш загартованих чи більш войовничих солдатів. Тим часом з будиночків, розташованих за огорожею, бігли задихаючись і тягнучи за собою дітей бліді жінки: на плечах вони несли найдорожчі речі з свого майна. Метушня, шамотня, крики дітей, кидання одних клунків і хаплива біганина по інші становили гострий контраст тиші й красі лісу, залитого промінням ранкового сонця.

Загін розвідників під командою дю Лю й Ахілла де ла Ну уже вийшов за огорожу, і ворота, з наказу господаря, були закладені товстими дубовими поперечинами, засунутими в залізні скоби. Дітей примістили в нижній коморі під доглядом кількох жінок; іншим жінкам звеліли стежити за пожежними відрами й заряджати мушкети. Чоловікам зробили огляд; виявилось, що їх усіх п'ятдесят два чоловіки. Їх поділили на загони для захисту палісаду з усіх боків. З одного краю частокіл доходив до річки; тому не було потреби обороняти цей бік, а ще можна було діставати свіжу воду, спускаючи відро на мотузку через огорожу. На березі, під стіною, купчилися люди, оглядаючи човни Сен-Марі — дорогоцінний, останній засіб порятунку. Найближчий форт Сен-Луї, був усього за кілька миль вгору річкою, і де ла Ну вже послав туди швидкого гінця із звісткою про небезпеку. Принаймні, було б куди відступати, коли б стало зовсім погано.

А що це скінчиться погано, було очевидно для такого досвідченого жителя лісів, як Амос Грін. Він лишив Ефраїма Саведжа хропти в глибокому сні на підлозі, а сам, з люлькою в зубах, обходив укріплення, уважно оглядаючи кожну дрібницю. Частокіл був дуже міцний, дев'ять футів заввишки, міцно збудований з дубових загострених кілків, досить товстих, щоб їх не пробила куля. На половині висоти в ньому були прорубані довгі вузькі бійниці, звідки могли стріляти оборонці. Але з другого боку кроків за сто від нього росли дерева, які могли бути прикриттям для нападаючих, а гарнізон був такий нечисленний, що не міг виставити більше як по двадцять чоловік на кожен бік. Амос знав сміливість і навальність ірокезьких воїнів, чув про їх хитрощі й винахідливість,— і обличчя його затуманилось від думки про молоду жінку, приведену сюди ним та його товаришем, і про жінок та дітей, які були в садибі.

— Чи не краще було б відіслати жінок з дітьми вгору річкою? — натякнув він власникові маєтку.

— Я дуже охоче зробив би це, мосьє, так можливо, й зроблю вночі, якщо ми будемо ще живі і небо захмариться.

Але зараз я не маю змоги дати їм охорону, посилати ж самих жінок неможливо; адже відомо, що на річці є ірокезькі човни, а береги кишать їхніми розвідками.

— Ви маєте рацію; це було б безумством.

— Я призначив сюди на східний бік вас з товаришами і ще п'ятнадцять чоловік. Мосьє де Катіна, бажаєте командувати загonom?

— Охоче.

— Я візьму на себе південну сторону, бо вона, здається, найбільш небезпечна. Дю Лю може стати на північну, а до річки досить і п'яти чоловік.

— Є у вас харчі й порох?

— Борошна та копчених вугрів безперечно вистачить до кінця цієї okazji. Погана, правда, їжа, але, любий мій, під час походу в Голландію мені довелося на собі дізнатися, що після бою навіть вода з рівчака буває смачніша за те фронтиньякське з синьою печаткою, яке ви допомогли мені недавно випити. Що ж до пороху, то у нас його багато.

— Ми не встигнемо зрубати хоч кілька з тих он дерев? — спитав де Катіна.

— Даремно. За лежачими стовбурами ховатись іше зручніше.

— Але, принаймні, слід було б знищити хоч ті куші, що навколо берези між східною стіною й узліссям. Це непогане прикриття для застрільників ірокезів.

— Так, їх треба спалити негайно.

— Ні, заждіть, я надумав краще, — сказав Амос. — Ми можемо зробити пастку. Де у вас той порох, про який ви тільки що згадували?

— Дворецький Тер'є роздає його в головному льоху.

— Чудово!

Амос зник і незабаром повернувся з великим полотняним мішком у руках. Він висипав туди пороху, скинув на плечі, відніс у куші і поклав коло кореня берези, при чому вирізав смужку кори якраз над ним. Потім гіллям та опалим листям замаскував мішок так, що він став схожий на невеликий горбочок. Зробивши пастку, він виліз на огорожу і стрибнув назад у двір.

— Здається, що тепер ми цілком готові зустрінути їх, — говорив де ла Ну. — Хотілось би мені, щоб жінки з дітьми були в безпечному місці; проте, якщо все піде добре, ми зможемо відіслати їх уночі. Чи не чув хто про дю Лю?

— У Жана слух кращий за всіх нас, ваша світлість, — сказав старик, який стояв біля кутової мідної гармати. — Йому почулись постріли кілька хвилин тому.

— Ну, значить, він зустрівся з ірокезами. Етьєн, візьми-но десять чоловік і рушай до сухого дуба, щоб прикрити відступ, але ні на один крок далі, ні в якому разі. У мене й так мало людей. Ви, де Катіна, може, хочете спати?

— Ні, я не в змозі заснути.

— Тут ми вже більше нічого не можемо зробити. Що скажете про партію-другу в пікет? Карти допоможуть нам провести час.

Вони піднялись у верхню залу, куди прийшла й Адель і сіла біля чоловіка; темнолиця Онега сіла до вікна і, не відриваючись, дивилась у ліс. Де Катіна мало думав про карти; всі думки його були зосереджені на навислій над усіма небезпеці та на жінці, рука якої лежала на його руці. Навпаки, старий вельможа весь поринув у гру, і то стиха лаявся, то хихикав, то посміхався, залежно від того, чи йшла до нього карта, чи ні. Зненацька, серед гри, грянуло два різких удари знадвору.

— Хтось стукає,— скрикнула Адель.

— Це стукає смерть,— промовила індіанка біля вікна.

— Так, так, це дві кулі ударилися в стіну. Вітер відносить звук пострілів. Карти перетасовані. Мені знімати, а вам здавати. Канот був, здається, мій.

— З лісу біжать люди! — закричала Онега.

— Ага! Це стає серйозним! — байдуже промовив вельможа.— Ми можемо скінчити гру. Пам'ятайте, здавати вам. Подивимось, що це значить.

Де Катіна вже кинувся до вікна. Дю Лю, молодий Ахілл де ла Ну і восьмеро чоловік прикриття, нагнувши голови, бігли до огорожі, ворота якої негайно відчинились, пропускаючи розвідку. Де-не-де за деревами показувались хмарки синього диму; один із тих, що тікали, в білих перкалевих штанах, раптом чудно застрибав, а на одежі з'явилась червона пляма. Двоє інших підхопили пораненого, і всі троє прожогом вскочили у ворота, які відразу зачинилися за ними. Хвилину пізніше в кутку стіни блиснула і загуркотіла мідна гармата, а все узлісся затягло хмарами диму, і кулі застукотіли об дерев'яну огорожу, наче град у вікна.

Розділ XXXV

ОГОРОЖУ ВЗЯТО

Де Катіна, доручивши жінку піклуванням господині-індіанки і попередивши, щоб вона не підходила до вікон, якщо їй дороге життя, схопив мушкет і швидко побіг униз. По

дорозі влетіла зі свистом в одну з маленьких бійниць куля і вп'ялась кругленькою свинцевою плямою в протилежний бік. Де ла Ну був уже внизу і розмовляв коло дверей з дю Лю.

— Ви кажете, їх тисяча?

— Так, ми напали на свіжий слід великого військового загону, щонайменше чоловік із трьохсот. Все могауки й каюги та трохи онеїдів. Ми бились на бігу цілих п'ять миль і втратили п'ять чоловік.

— Сподіваюсь, мертвими?

— Мабуть! Але за нами так гналися, що ми побоювались, як би нас не відрізали. Жана Манса поранено в ногу.

— Я бачив, це трапилося перед моїми очима.

— Нам слід усе завчас підготувати до того, щоб запертись у будинку, якщо візьмуть огорожу, втримати її мало надії, бо на одного нашого чоловіка припадає їхніх двадцять.

— Усе готово.

— Нашими гарматами ми перешкодимо їхнім човнам піднятися вгору, і тоді вночі можна буде відіслати жінок.

— Я так і гадав. Ви візьмете на себе захист північної сторони. Зараз ви можете прийти до мене з десятком людей, а якщо ірокези нападуть з другого місця, я прийду вам на поміч.

Стрілянина йшла безперестанку вздовж усього узлісся, і в повітрі дзижчали кулі. Ті, що нападали, були вправні стрільці, люди, які годувались від своїх рушниць і для яких тремтіння в руці чи поганий зір були те саме, що злидні й голод. Кожна розколина, кожна щілина були ціллю для пострілів, а піднята на рушниці шапка над частоколом була збита в одну мить. З другого боку, і оборонці були досвідчені в боротьбі з індіями й спритні на всілякі штуки та способи, щоб оборонити себе й змусити ворога вийти з захистку. Вони стояли з боків бійниць, дивилися крізь шпари в огорожі і стріляли при першій змозі. Червона нога, яка стирчала прямо вгору з-за пня, свідчила, що, принаймні, одна куля влучила в ціль, але, взагалі, цілити не було куди: тільки іскри та клуби диму вилітали з листя, і часом на одну мить мигтіли невиразні обриси постаті ірокеза, який швидко перебігав від одного стовбура до другого. Семеро з канадців були вже поранені, але тільки троє смертельно; інші четверо відважно стояли біля своїх бійниць, хоча один із них, поранений у щелепу, разом з кулями випльовував свої зуби в рушничний ствол. Там, де треба було швидко стріляти,

жінки сиділи на землі в один ряд, кожна з блюдцем куль та кошиком пороху, і подавали рушниці стрільцям.

Спершу вся атака була спрямована на південну сторону, але в міру того, як до ірокезів підходили нові загони, лінія нападу розтягувалась все більше й більше, так що і вся східна сторона опинилась під пострілами, які поволі захоплювали й північ. Вся садиба була повита широким кільцем диму, крім того місця, де текла широка ріка. Біля протилежного берега мигтіли індійські човники; один із них з десятьма озброєними людьми спробував був перепливити річку, але вдало пущений з мідної гармати снаряд влучив у борт човна і пустив його на дно, а другий постріл картеччю лишив живими тільки чотирьох із плавців, високі чуби яких здіймались над водою, ніби спинні пливці якоїсь незвичайної риби. З боку суші де ла Ну заборонив стріляти з гармат, бо широкі амбразури притягували вогонь ворогів, і через те половину всіх поранених становили ті, що обслуговували гармати.

Старий вельможа походжав у своїх білих бриджах, з янтарною тростиною в руках, позаду закурених людей, постукуючи по табакерці, жартуючи. Він здавався значно менше заклопотаним, ніж під час гри в пікет.

— Ну, що ви думаєте, дю Лю?

— Справа дуже погана. Ми занадто швидко втрачаємо людей.

— Хіба можна сподіватись іншого, друже мій? Коли на таку маленьку місцинку спрямовано тисячу мушкетів, когось же треба потерпати. Ах, бідолахо, і ти вже готовий!

Чоловік, що стояв коло нього, раптом з шумом упав і лежав нерухомо, уткнувшись обличчям в блюдо з сагою, яке принесли жінки з будинку. Дю Лю глянув на пораненого і потім озирнувся навкруги.

— Він — не на лінії бійниць, а йому влучило в плече, — скрикнув він. — Звідки взялась ця куля? Ах, присягаюсь святою Анною, гляньте-но сюди! — Він показав угору на хмарку диму, що оточувала верховіття високого дуба.

— Негідник цілить в огорожу згори. Але стовбур навряд чи досить товстий на цій висоті, щоб захистити його. Ну, бідоласі напевне вже не буде потрібен більше мушкет, хоча, я бачу, він цілить знову.

Де ла Ну поклав тростину відгорнув манжети, підняв рушницю забитого і вистрелив у воїна, що притаївся вгорі. З дерева упало два листки, на одну мить з'явилось червоне обличчя і, усміхаючись, глузливо крикнуло. Швидко, мов блискавка, дю Лю приклав мушкета до плеча і смикнув.

курок. Індієць зробив страшний стрибок і впав у густе листя. Потім гримнувся з висоти сімдесяти-вісімдесяти футів вниз на великий сук, з сильним шумом, і повис там, перегнувшись навпіл, наче червона ганчірка; чуб індієця звисав між ногами. Коли канадці побачили це, захоплений крик вихопився з їх грудей, але його заглушило люте виття ірокезів.

— Він ворушиться. Він ще не вмер! — крикнув де ла Ну.

— Умру, — байдуже промовив старий піонер, закладаючи новий заряд у рушницю. — Ох, цей сірий капелюх завжди з'являється, коли у мене немає заряду.

— Я бачив у кушах капелюх з пером.

— Це — Фламандський Метис. Мені було б приємніше мати в руках тільки один його скальп, ніж скальпи сотні кращих його воїнів.

— Хіба він такий хоробрий?

— Так, хоробрий. Цього вже не можна заперечувати. Як же він інакше міг би бути ватажком ірокезів? Але до цього негідник ще й розумний, хитрий і жорстокий... Ах, боже мій, коли все, що про нього розповідають, правда, то жорстокість його просто неймовірна. Боюсь, щоб у мене не відсох язик, якщо я почну перелічувати злочини цього чоловіка. Ось знову він...

В диму знов майнув сірий капелюх з пером. Де ла Ну, і дю Лю вистрелили одночасно, і капелюх злетів у повітря. В ту ж мить куші розсунулись, і високий воїн опинився перед очима оборонців.

Лицем він скидався на індієця, але колір шкіри був трохи світліший, і гостра чорна борода спадала на мисливську куртку. Презирливим рухом він підняв руки, постояв одну мить, пильно дивлячись на форт, і потім стрибнув назад під прикриття, серед граду куль, що підсікали всі дрібні гілки навколо нього.

— Еге, він таки досить хоробрий, — лаючись, повторив дю Лю. — У ваших васалів частіше бувають у руках мотики, ніж мушкети, судячи з їх стрільби. Однак індієць, здається, збираються до східної сторони, і, я думаю, незабаром підуть на штурм.

Справді, з того боку огорожі, який обороняв де Катіна, стрільба дуже посилилась, і було ясно, що тут зосереджено головний удар ірокезів. З-за кожного стовбура, пня, дупла й куша вилітали червоні іскри, оточені сірим димом, і кулі співали невпинну пісню смерті, пролітаючи крізь бійниці. Амос проробив собі діру в огорожі на фут від землі і, лежачи ниць, заряджав рушницю й стріляв із своїм звичайним

методичним спокоєм. Поряд з ним стояв Ефраїм Саведж, з суворо стиснутими губами й палаючими очима під насупленими бровами. Вся душа його захоплена була винищенням «амалекітян». Капельюх упав з його голови, сиве волосся маяло на вітрі, великі плями під пороху рябіли на його засмаглому обличчі, а садно на правій щоці показувало те місце, куди контузила індійська куля. Де Катіна тримався як досвідчений стратег. Він походжав між своїми людьми з короткими фразами похвали або перестороги, тими запальними, грубими і влучними, від яких загоряються серця й спалахують шоки. Семеро з його людей лежали забиті, але тому, що атака, посилившись на його боці, ослабла на другому, то старик де ла Ну поспішив до нього на допомогу з сином, а дю Лю привів ще десять чоловік. Де ла Ну тільки що простяг табакерку де Катіна, коли пронизливий крик іззаду примусив його обернутись. Онега ламала руки над трупом сина. Зразу було видно, що куля пройшла Ахіллові крізь серце, і він був уже мертвий.

На одну мить худе обличчя старого вельможі трохи зблідло і рука, що тримала золоту табакерку, захиталась, наче гілка від пориву вітру. Але він зараз же опанував себе, засунув руку в кишеню і стримав судорогу, яка скривила йому обличчя.

— Всі де ла Ну мирають на полі честі,— промовив він.— Мені здається, у той куток, де стоїть гармата, треба додати людей.

Тепер стало зрозуміло, чому ірокези головний напад спрямували якраз на східну сторону. Тут, між узліссям і огорожею, росли кущі, які були б їм надійним прикриттям. Там міг сховатися цілий загін, щоб іти на остаточний штурм. Два воїни, один по одному, переповзли через нешироку смужку відкритого місця, за ними перестрибнув третій, і всі сховались у кущах. Четвертий був поранений і впав з перебитою спиною за кілька кроків від узлісся, але потім воїнів невпинно сунув уперед, доки тридцять шість ірокезів не притаїлись під гіллям. Настав час відзначитись Амосові Гріну.

З того місця, де він лежав, виразно біліла смужка зрізаної ним березової кори. Грін знав, що прямо під нею лежить мішок з порохом. Він націлився в смужку і потім помалу повів мушку рушниці вниз, поки не наставив її, наскільки міг розрахувати, навпроти деревця, що росло в гушавині чагарнику. Перший постріл не дав наслідків, і при другому прицілі він навів мушку на фут нижче. Куля влучила в мішок. Від раптового вибуху затремтів будинок,

і весь ряд міцних кілків огорожі захитався, мов колосся в полі від пориву вітру. Стовп синього диму здійнявся вище найбільших дерев: після могутнього удару запала гробова тиша, порушувана тільки гупанням падаючих тіл. Потім пролунав дикий крик радості обложених і у відповідь на нього несамовите виття індійців, а стрільба з лісу понови-лась з іще більшою люттю.

Проте удар заподіяно було ворогові чималий. З тридцяти шести воїнів, вибраних авангардом за їх відважність, тільки четверо повернулось у ліс, та й ті такі скалічені, що їх можна було вважати загиблими. Індійці і раніш зазнали вже великих утрат, а це нове лихо примусило їх змінити план атаки. Ірокези були настільки ж обережні, наскільки хоробрі, і за кращого ватажка вважали того, хто беріг життя своїх воїнів. Стрільба помалу стихала і, нарешті, крім поодиноких пострілів, майже замовкла.

— Невже вони припинять атаку! — радісно скрикнув де Катіна.— Амос, ви, здається, врятували нас!

Але обережний дю Лю похитав головою.

— Швидше вовк кинув би недогризену кістку, ніж ірокези таку здобич.

— Але ж їх втрати величезні.

— Так, проте не такі великі, як наші, коли взяти до уваги те, скільки б'ється з обох боків. Вони втратили п'ятдесят з тисячі,— ми — двадцять з шістдесяти. Ні, ні, у них іде військова нарада, і ми незабаром відчуємо її наслідки. Але доти може минути кілька годин, і послухайтесь моєї поради, підіть трохи засніть. З ваших очей я бачу, що ви менше, ніж я, звикли до безсоння, а в цю ніч навряд чи ми відпочинемо.

Де Катіна дійсно стомився вкрай. Амос Грін і капітан, позагортавшись у свої ковдри, вже спали під захистом огорожі. Офіцер побіг нагору, кинув кілька заспокійливих слів тремтячій Аделі, потім упав на ліжко і заснув мертвим сном без видінь, сном знеможеної людини. Коли новий вибух стрільби з лісу розбудив його, сонце спустилось уже низько на небі, і ніжні вечірні тони лягли на голі стіни кімнати. Він зірвався з ліжка, схопив мушкет і кинувся вниз. Оборонці зібрались коло бійниць, а дю Лю, де ла Ну й Амос Грін заклопотано шепотілись один з одним. Мимохідь він помітив, що Онега, тихо голосячи, все в тому самому положенні сидить над трупом сина.

— Що трапилось? Хіба вони наступають? — швидко спитав він.

— Вони надумали якусь чортівню,— промовив дю Лю, виглядаючи з-за рогу амбразури.— Вони збираються юрбою

на східній стороні, а стріляють з півдня. Індійці звичайно не нападають на відкритому місці, але, якщо вони бояться, що з форта до нас надійде підмога, то зважаться й на це.

— Ліс кишить ними,— зауважив Амос.— Вони пораяють-ся під кущами як бобри.

— Може, вони хочуть напасти з цього боку під прикриттям стрільби з флангів.

— І я так думаю,— скрикнув де ла Ну.— Принесіть швидше всі зайві рушниці і зберіть сюди всіх людей, лишивши по п'ять на кожному боці.

Ледве він устиг вимовити ці слова, як з лісу пролунав пронизливий зазивний бойовий клич, і в одну мить на відкриту просторинь висипала ціла купа воїнів, біжачи до огорожі, виючи, стрибаючи й вимахуючи в повітрі рушницями й томагавками. І в кошмарному сні не могли приверзтися такі жахливі постаті, як ці індійці з розфарбованими яскравими смугастими обличчями, з маючими чубами, з вимахуючими в повітрі руками, з роззявленими ротами, з тілами, що звивалися в консульсіях. Деякі з передніх несли човники і, підбігши до огорожі, підставляли їх сторч і лізли по них, наче по драбині; інші стріляли крізь бійниці так, що дула їхніх мушкетів стукались об дула ворожих рушниць; треті видиралися на огорожу, безстрашно сплигуючи в двір. Канадці опирались, як люди, які не ждуть пощади. Вони стріляли, ледве встигаючи заряджати рушниці, і, повернувши мушкети, оскраженіло молотили прикладами по кожній червоній голові, що з'являлась над огорожею. У дворі лунали невимовний галас: вигуки й крики французів, завивання ірокезів, жахливі зойки переляканих жінок — все це зливалось в один страшний дикий гамір, серед якого підносився лише голос старого вельможі, що благав своїх васалів триматися твердо. З рапірою в руці, без капелюха, із зсунутим набік париком, забувши свою манірність, старий воїн був таким самим, як колись при Рок-руа, і разом з дю Лю, Амосом Гріном, де Катіна та Ефраїмом Саведжем з'являвся скрізь попереду своїх воїнів. Вони билися завзято, рушниці їхні та приклади перемагали томагаки, і хоча п'ятдесят ірокезів зразу сплигнули за огорожу, але більшість їх оборонці миттю повбивали, а решту прогнали за огорожу. Та раптом новий потік полився з південної сторони, позбавленої оборонців. Дю Лю зразу побачив, що двір втрачено і лишається тільки один засіб урятувати будинок.

— Затримайте їх на хвилину! — гукнув він, і, підбігши до мідної гармати, ударив кресало і кремінь і вистрелив просто в юрбу ворогів. Потім, коли вони на мить подалися

назад, дю Лю, застромивши гвіздок в запальний отвір, забив його прикладом. Кинувшись у протилежний кінець двору, він заклепав гармату з другого боку і тільки тоді побіг до вхідних дверей, куди вороги відтіснили рештки гарнізону. Канадці кинулись у будинок, з силою зачинивши за собою важкі двері і зламавши ногу першому індійцеві, який спробував вскочити за ними. Отож вони могли тепер перепочити трохи і обміркувати, що робити далі.

Розділ XXXVI

ПОЯВА МОНАХА

А справи їхні були зовсім погані. Якби тільки вороги могли повернути проти них гармати, всякий опір був би даремний; але відвага дю Лю врятувала їх від цієї небезпеки. Дві гармати з боку річки і човни були в безпеці, бо їх захищали з вікон будинка. Але кількість оборонців страшенно зменшилась, та й ті, що лишилися живі, були до краю втомлені, поранені й змучені. Дев'ятнадцять чоловік увійшло в будинок, з них один був уже прострелений наскрізь і лежав на підлозі, а в другого було розрубане томагавком плече, і він не міг підняти мушкета. Дю Лю, де ла Ну і де Катіна лишилися цілі й непошкоджені, але Ефраїмові Саведжу куля пробила руку, а в Амоса з порізу на обличчі текла кров. Інші теж більше чи менше потерпіли, але тепер ніколи було думати про рани, бо кривава розв'язка насувалась і потребувала рішучих дій. Кількома пострілами із забарикадованих вікон вдалося звільнити двір, бо цілитись звідти було дуже зручно, але, з другого боку, вороги могли тепер ховатися за частоколом і розпочати вогонь звідти. З півдесятка васалів відповідали на стрілянину в той час, як керівники оборони радились.

— У нас двадцять п'ять жінок і чотирнадцять дітей,— казав де ла Ну.— Я певен, ви, мосьє, погодитесь зі мною, що наш обов'язок перш за все подумати про них. Дехто з вас, як і я, втратили синів або братів, так врятуй, принаймні, наших жінок і сестер.

— Вгору на річці не видно ірокезьких човнів,— сказав один з канадців.— Якщо жінки вирушать уночі, вони зможуть дістатися до форта.

— Присягаюсь святою Анною,— вигукнув дю Лю,— добре б відіслати звідси й чоловіків, бо я не знаю, як ми продержимось до ранку.

Похвальний гомін пробіг між канадцями, але старий вельможа рішуче похитав своєю прикрашеною париком головою.

— Е, е! Це що за дурниці! — крикнув він. — Невже ми кинемо Сен-Марі на розграбування першої зграї дикунів, яка задумала напасти на нього? Ні, ні, мосьє! Нас тут іще близько двадцяти чоловік, а коли гарнізон почує, що на нас напали, — а це станеться найпізніше завтра вранці, — то, звичайно, пришле нам підмогу.

Дю Лю понуро похитав головою.

— Коли ви наполягаєте, щоб обороняти цей будинок, я не покину вас, — сказав він, — але шкода даремно жертвувати такими хоробрими людьми.

— Човнів ледве вистачить на жінок та дітей, — зауважив Тер'є. — Їх усього два великих і чотири малих. Ні одному чоловікові не знайдеться місця.

— Значить, справа вирішена, — заявив де Катіна. — Але хто повезе жінок?

— Річкою тут усього кілька миль, і у нас всі жінки до одної вміють гребти.

Ірокези зовсім замовкли, і лише поодинокі постріли з дерев за огорожею нагадували часом, що вони тут. Втрати їх були великі, і тепер вони або прибирали трупи, або радились про дальший хід бою. Смеркало; сонце вже зайшло за верховіття дерев. Ватажки, лишивши по одному чоловікові коло кожного вікна, зійшлися до задньої сторони будинку, де на піску лежали човни. На півночі не видно було навіть ознак ворога.

— Нам щастить, — сказав Амос. — Збираються хмари і буде темно.

— Це дійсно щастя, бо повний місяць з'явився тільки три дні тому, — відповів дю Лю. — Дивуюся, чому ірокези не відрізали нас від річки; дуже можливо, що їх човни попливли на південь за підмогою. Вони можуть швидко повернутись, а тому нам не слід гаяти ні хвилини.

— Через годину буде досить темно, щоб рушати в дорогу.

— Мені здається, піде дощ, і тоді стане ще темніше.

Зібрали жінок та дітей, призначили їм місця в човнах. Дружини васалів, суворі, відважні жінки, які все життя прожили під загрозою небезпеки, ставились до від'їзду здебільшого спокійно й розсудливо; тільки деякі, молодші, плакали. Жінка завжди відважніша, коли у неї є дитина, яка відвертає її думки від себе самої, а тут якраз кожній заміжній жінці на час плавання було доручено по дитині.

Старшинувати над жінками довірено було індіанці Онезі, хоробрій і розумній дружині власника Сен-Марі.

— Це не дуже далеко, Адель,— розважав де Катіна жінку, що пригорнулася до його плеча. Пам'ятаєш, коли ми чули церковний дзвін, мандруючи по лісу? То дзвонили якраз у форті Сен-Луї, за одну чи дві милі звідси.

— Але я не хочу кидати тебе, Аморі! Ми не розлучалися весь час. О, Амор, нащо нам розлучатися тепер?

— Люба моя, дорога, ти розкажеш там у форті, що діється тут, і нам пришлють підмогу.

— Хай інші зроблять це, а я лишуся тут, Аморі. Я допомагатиму тобі, Аморі. Онега навчила мене заряджати рушницю. Я не боюся, справді, не боюся, тільки дозволь мені лишитися тут.

— Не проси про це, Адель. Це неможливо, дитино. Я не можу лишити тебе в цьому будинку.

— Але я певна, що так було б краще.

Грубіший чоловічий розум ще не навчився цінити як слід ті тонкі інстинкти, що керують жінками. Де Катіна умовляв і доводив доти, доки, якщо й не переконав жінку, то хоч примусив її замовкнути.

— Зроби це ради мене, моя люба. Ти не знаєш, який тягар знімеш з мого серця, коли я довідаюсь, що ти в безпеці. А за мене тобі нема чого боятись. Ми сміливо можемо продержатись до ранку. Тоді надійде підмога з форту,— я чув, що там багато човнів, і ми всі знову побачимось.

Адель мовчала, але міцно стиснула руку чоловікові. Де Катіна все заспокоював її, коли раптом у вартового, що стояв коло вікна, вирвався крик:

— На північ від нас на річці човен!

Обложені збентежено презирнулися між собою. Так, значить, ірокези відрізали відступ.

— Скільки в човні воїнів? — зацікавився де ла Ну.

— Не бачу. Темно, та ще й тінь від берега.

— Куди він пливе?

— Сюди. Ах, ось він впливає на чисте місце, і тепер добре можна розгледіти його. Слава тобі, господи! Дванадцять свічок поставлю в Квебекському соборі, коли доживу до другого літа!

— Та що ж там таке? — нетерпляче крикнув де ла Ну.

— Це не ірокезький човен. В ньому лише один чоловік. Він — канадець.

— Канадець! — вигукнув дю Лю, стрибаючи на вікно.— Тільки безумний може зважитись з'явитися у цьому осино-

му гнізді. Еге, тепер я бачу його. Він тримається далеко від берега, щоб уникнути пострілів. Ось він на середині річки і повертає до нас. Слово честі, цей святий отец не вперше держить весло в руках.

— Очевидно, єзуїт,— промовив, витягуючи шию, один з обложених.

— Ні, я бачу його капюшон,— відповів другий,— це — францисканський монах.

Хвилиною пізніше човен зашарудів по піску, і в розчинені двері увійшов чоловік в довгій темній одежі францисканського ордену. Він швидко оглянув усіх, підійшов до де Катіна і поклав йому на плече руку.

— Значить, ви не втекли від мене! — промовив він суворо.— Ми розшукали погане насіння, перш ніж воно встигло прорости.

— Що вам треба, отче мій? — здивовано спитав де ла Ну.— Ви, очевидно, помилились. Це — мій добрий приятель Аморі де Катіна, з французьких дворян.

— Це — Аморі де Катіна, еретик і гугенот,— крикнув монах.— Я гнався за ним річкою Святого Лаврентія, а потім Рішельє, і гнався б на край світу, щоб узяти його з собою.

— Ну, святий отче, ваше старання заводить вас надто далеко,— зауважив де ла Ну.— Куди ж ви хочете завезти мого друга?

— Він з жінкою мусить повернутися до Франції. В Канаді нема місця еретикам.

— Присягаюсь святою Анною, святий отче,— промовив дю Лю,— якби ви зараз узяти нас усіх до Франції, ми були б дуже вдячні вам.

— І пригадайте,— строго додав де ла Ну,— що ви тут під моїм дахом і говорите про мого гостя.

Але нахмурене обличчя старого вельможі не могло збензити монаха.

— Гляньте на це,— сказав він, витягуючи з-за пазухи якийсь папір.— Він підписаний губернатором і наказує вам, під страхом королівського гніву, повернути цю людину в Квебек. Ага, мосьє! Коли ви того ранку висадили мене на острів, ви й не уявляли, що я повернуся в Квебек, візьму цей папір і пропливу за вами стільки сотень миль річкою. Але тепер ви в моїх руках, і я не покину вас доти, доки не побачу разом з жінкою на кораблі, що відвезе всіх нас до Франції.

Не зважаючи за злобну мстивість, яка горіла в очах монаха, де Катіна не міг не віддати належного енергії й наполегливості цього чоловіка.

— Мені здається, святий отче, ви більше вславились би

як воїн, ніж як служитель Христа,— сказав він,— та що ви все ж пробрались за нами сюди, звідки немає виходу, то ми обміркуємо цю справу пізніше, на дозвіллі.

Але американці були менше схильні так мирно дивитися на справу. Борода Ефраїма Саведжа настовбурчилась від злости, він шепнув щось на вухо Амосові Гріну.

— Ми за капітаном можемо легко справитися з ним,— прошепотів молодий житель лісів, одводячи на бік де Катіна.— Якщо він так наполегливо стає нам на дорозі, він мусить заплатити за це.

— Ні, ні, нізачо в світі, Амос. Облиште його. Він робить те, що вважає за свій обов'язок, хоча, очевидно, віра в ньому сильніша за милосердя. Але ось і дощ. Тепер досить темно, щоб вирядити човни.

Велика чорна хмара вкрила небо, і темрява настала майже відразу. Оборонці ледве могли розгледіти смугу річки перед ними. Ірокези в лісі і за здобутою огорожею сиділи тихо, лише зрідка нагадуючи про себе поодинокими пострілами, але вереск і крик в котеджах васалів свідчили про те, що переможці заходилися грабувати там. Раптом над однією з покрівель з'явилася тьмяна червона заграва.

— Вони підпалюють будинки,— крикнув дю Лю.— Треба швидше виряджати човни, а то незабаром на річці буде видно як удень. В човни! В човни! Не можна гаяти ні хвилини.

Прощатись було ніколи. Один палкий поцілунок — і Адель повели й посадили в найменший човен, у якому вона опинилася разом з Онегою, трьома дітьми та ще якоюсь дівчиною. Інші кинулись на свої місця і через кілька хвилин відчалили, зникнувши в дощі й темряві. Велика хмара пролилась дощем, що падав буйними краплинами на дах і бризкав в обличчя оборонцям будинку, які напружували зір, дивлячись услід зниклим човнам.

— Дяка богові за цю грозу! — пробубонів дю Лю.— Вона заважає вогню надто швидко охопити будівлі.

Але він забув, що хоч дали й намоклі, проте середина котеджів була суха, як губка. Ледве прозвучали ці слова, як довгий, жовтий язик полум'я вибився з одного вікна, за ним другий, третій... Раптом провалилась половина даху, і котедж запалав, як смоляна бочка. Вогонь шипів і тріщав під потоками дощу, але, підтримуваний знизу, розгорявся все дужче й дужче і здіймався все вище, кидаючи червоний відблиск на велетенські дерева й надаючи їх стовбурам вигляду полірованої міді. Від цього величезного факела навколо будинку і далеко по річці стало ясно як у день.

З несамовитих криків у лісі можна було зрозуміти, що ірокези побачили човни, які встигли — це добре було видно з вікна — пройти не більше ніж чверть милі.

— Вони біжать лісом! Біжать до річки! — перелякано крикнув де Катіна.

— Он там у них кілька човнів,— показав дю Лю.

— Але ж вони не можуть проминути нас! — вигукнув власник Сен-Марі.— Спустіться мерщій до гармат і спробуйте зупинити їх.

Ледве оборонці встигли добігти до гармат, як дві великі піроги, повні воїнів, вискочили з очерету, що ріс нижче від замка, впливли на середину і щосили погнались за втікачами.

— Жан, ти у нас найкращий стрілець,— хвилювався де ла Ну.— Ціль у пірогу, коли вона йтиме повз велику сосну. Ламбер, стріляй з другої гармати. Життя всіх, кого ви любите, залежить від цих пострілів.

Обидва зморщені старі артилеристи виглянули із-за своїх гармат і стали чекати човнів. Полум'я пожежі здіймалось все вище й вище, а широка річка здавалась листом темного металу з двома чорними цятками — то швидко мчали по воді човни. Один від одного пливли на віддалі п'ятдесят ярдів, але в обох індієці разом завзято налягали на весла, а товариші їх з берега голосними криками підохували їх. Утікачки вже зникли за поворотом річки.

Коли перший човен порівнявся з гарматою, канадець перехрестив запал і вистрілив. Крик радості, а потім стогони вирвалися з грудей тих, хто напружено дивився туди. Заряд влучив у річку, коло самісінького човна, заливши його таким потоком води, що одну мить обложеним здалося, наче він пустив пірогу на дно. Але пізніше хвилі вляглися, і човен помчав уперед; тільки один з плавців, випустивши весло, стукнувся головою у спину товариша, що сидів перед ним. Другий гарматник націлився в той самий човен, але в ту ж мить, коли він підносив запал, із-за огорожі з свистом вилетіла куля і він без стогону пав мертвим.

— Це діло я трохи знаю, хлопче! — крикнув Ефраїм Саведж, раптом вискакуючи наперед.— Та коли я стріляю з гармати, то люблю направляти її сам. Поможі-но мені зрушити її і наводь прямо он на той острів. От так! Нижче! Ну, готово! — Він опустив фітіль і вистрілив.

Удар був влучний. Весь заряд попав у пірогу за шість футів нижче від носа і перекинув її, як шкаралупу. Перше ніж розвіявся дим, вона потонула, а другий човен зупинився

забирати поранених. Інші індієці, почувавши себе у воді не гірше, як на суші, уже пливли до берега.

— Мерщій, мерщій! — гарячився де ла Ну.— Заряджай іще гармату! Можемо перекинути й другу!

Але цій надії на судилося здійснитись. Задовго до того, як вдалося зарядити гармату, ірокези встигли зібрати своїх поранених і тепер знов щодуху мчали річкою. Раптом пожежа згасла, і все навколо зникло в дощі й пільмі.

— Боже мій,— кричав де Катіна сам не свій.— Їх доженуть. Киньмо цей будинок, візьмемо човен і попливемо за ними. Швидше, швидше! Не можна гаяти ні хвилини!

— Ласкавий пане, ви заходите занадто далеко у вашій цілком природній тривозі,— холодно промовив вельможа.— Я не маю намір так легко залишити свій пост.

— Ах, що нам з цього будинку! Тільки дерево та камінь; будинок можна знову збудувати. Але подумати — жінки в руках цих дияволів! О, я божеволію! Швидше, швидше! Їдьмо, ради Христа, їдьмо!

Обличчя де Катіна було смертельно бліде, і він як божевільний вимахував руками в повітрі.

— Не думаю, щоб їх наздогнали,— заспокоював дю Лю, кладучи йому на плече руку.— Не бійтесь. Вони відпливли значно раніше, а тутешні жінки вміють гребти не гірше, ніж мужчини. Крім того, пірога ірокезів була й так переповнена, а тепер їм довелося взяти ще й поранених. Та й дубові човни могауків не такі швидкі, як наші луб'яні, альгонкінські.— В усякому разі, ми не можемо їхати, бо в нас немає човнів.

— Он там лежить один.

— Ах, у ньому може сидіти тільки одна людина. Це човник, у якому приїхав монах.

— Ну так я поїду ним. Моє місце там, де Адель...

Він розчинив двері, вискочив і вже хотів відштовхнути вуглий човник, коли хтось кинувся поперед нього і сокирою проломив бік човна.

— Це мій човен,— сказав монах, кидаючи сокиру й складаючи руки на грудях.— Я можу робити з ним все що схочу.

— Ах, диявол! Ви загубили нас.

— Я знайшов вас, і вам не втекти від церкви.

Гаряча кров кинулась у голову офіцерові; піднявши сокиру, він загрозливо ступив уперед. Світло з відчинених дверей падало на серйозне суворе обличчя монаха, але ні один мускул не здригнувся на цьому обличчі, коли він побачив над собою сокиру в руках розлюченого чоловіка.

Він тільки перехрестився і прошепотів по-латині якусь молитву. Цей спокій урятував йому життя. Де Катіна з страшною лайкою кинув геть сокиру, відвернувшись від розбитого човна,— коли раптом головні входні двері несподівано з гуркотом впали всередину, і юрба індіців з переможним бойовим покликом вдерлась у будинок.

Розділ XXXVII

ІДАЛЬНЯ В ЗАМКУ СЕН-МАРІ

Легко пояснити, як це трапилось. Вартові коло вікон, що виходили у двір, не могли байдуже стояти на своїх місцях, коли по другий бік будинку вирішувалась доля їхніх жінок і дітей. У дворі було скрізь тихо; здавалось, індіці, як і канадці, всю увагу зосередили на тому, що діялось на річці. А тому вартові один по одному пішли з своїх постів і разом з іншими обложеними радісно вітали постріл капітана, а потім теж удалися в розпач, побачивши, що човен лишився непошкодженим і кинувся, мов гінчак, слідом за втікачами. Але на чолі ірокезів стояв чоловік, такий же спритний і винахідливий, як дю Лю. Фламандський Метис стеріг будинок з-за огорожі, як такса підстерігає пацюка біля нори, і відразу помітив, що вартові покинули свої пости. Захопивши двадцять чоловік, він притяг з узлісся величезну колоду. Індіці безборонно пробігли відкритий простір і на чолі з своїм ватажком ударили колодою в двері з такою силою, що дерев'яна поперечина зламалась, і двері злетіли з завіс. Перша звістка про цю подію дійшла до оборонців, коли вони почули тріск дверей і крики двох недбалих вартових, схоплених і оскальпованих у сінях. Весь нижній поверх був тепер у руках індіців, а де Катіна і його ворог — монах — опинились відрізаними від сходів.

На щастя, поміщицькі будинки в Канаді будували тоді, завжди маючи на увазі потребу оборонятися від індіців; тому навіть зараз не все ще було втрачено для обложених. З верхнього поверху, з боку річки, спускалась на землю висяча дерев'яна драбина, яку можна було втягти нагору, коли треба. Де Катіна кинувся до неї; за ним монах. В п'ятмі він почав напوماцки шукати драбину. Її не було.

Серце молодого чоловіка в розпачі завмерло. Куди бігти? Човен зіпсовано. Між ним і лісом огорожа, та й та в руках ірокезів. Їх шалені крики дзвеніли у нього у вухах. Вони ще не бачили його, але незабаром повинні були

помітити. Нараз у навколишній темряві згори почувся чийсь голос.

— А дай мені твою рушницю, хлопче,— говорив він — Я бачу внизу коло стіни тінь якихось язичників.

— Це я! Це я, Амос! — крикнув де Катіна.— Спускайте швидше драбину, бо загину я.

— Глядіть. Може, це хитрість,— почувся голос дю Лю.

— Ні, ні! Ручаюся вам! — відповів Амос, і через хвилину драбина була спущена. Де Катіна й монах швидко полізли по ній, і ледве встигли добратись до останніх щаблів, як із вхідних дверей вибігла юрба індійських воїнів, і з криком розбіглась по берегу річки. Згори розітнулось два постріли з мушкетів, щось бухнуло в річку, наче лосось, і через мить обидва французи були серед своїх товаришів, а драбину втягли нагору.

Але в останньому притулку лишилась тільки жменька оборонців. Усього дев'ять чоловік: власник Сен-Марі, дю Лю, два американці, монах, де Катіна, дворецький Тер'є та двоє вассалів. Поранені, змучені, почорнілі від пороху ці люди були безумно відважні і знали, що при здачі їм загрожує жахлива смерть. Кам'яні сходи вели прямо з кухні в їдальню і закінчувались дверима, закладеними тепер до половини двома матросами. Хрипкі перешіптування й клацання курків свідчили, що ірокези лаштуються до нападу.

— Поставте ліхтаря коло дверей,— порадив дю Лю,— так, щоб світло падало на сходи. Тут мало місця, стріляти можна тільки трьом, але інші можуть заряджати й подавати рушниці. Мосьє Грін і ти, Жан Дюваль, станьте навколішки біля мене. Коли поранять одного з нас, хай замінить хтось інший ззаду. Ну, готуйтеся! Вони йдуть!

Знизу розітнувся гострий посвист, і в одну мить на сходах з'явилося багато червоношкірих, які прожогом бігли вгору, розмахуючи зброєю. Бах! Бах! Бах! Гримнули три рушниці і потім знову й знову: — Бах! Бах! Бах! У низькій кімнаті стало так темно від диму, що ледве можна було передавати мушкети в руки, які, нетерпляче були простягнені за ними. Але ні один з ірокезів не добувся до дверей, і на сходах їх хода стихла. Тільки сердитий рик та часом стогін долітали знизу. Стрільці були цілі, але припинили стріляння, дожидаючи, поки розійдеться дим.

Коли він розвіявся, оборонці побачили, який смертельний був їх приціл на такій близькій віддалі. Зроблено тільки дев'ять пострілів, а на кам'яних приступках валялося сім трупів. П'ять із них лежало нерухом, а двоє силкувалося

сповзти вниз, до товаришів. Дю Лю та Жан Дюваль підняли мушкети, і поранені індійці затихли навек.

— Присягаюсь святою Анною! — промовив старий піонер, забиваючи в ствол нову кулю.— Якщо вони й здобудуть наші скальпи, то дорогою ціною. Не менше сотні сквау завиють у їх селищах, коли довідаються про наші сьогоднішні подвиги.

— Так, вони не забудуть прийому в Сен-Марі,— гордо сказав старик де ла Ну.— Я знов повинен висловити вам, мій любий де Катіна, свій найглибший жаль, що вам і вашій дружині довелося зазнати стількох неприємностей, коли ви були такі добрі й люб'язні, що провідали мене. Сподіваюсь, тепер вони й інші жінки вже у безпеці під захистом форт.

— Дай, боже! О, у мене не буде ні хвилини спокою, поки я знов не побачу її.

— Якщо жінки добулись щасливо, ми можемо ждати підмоги на ранок; тільки б продержатись до цього часу. Комендант Шамблі, не такий, щоб покинути товариша в біді.

На одному кінці столу з минулого ранку лишилися карти; взятки незаймані лежали одна на одній. Але тут було й дещо більш цікаве: сніданок теж лишився неприбраний, а бійці билися весь час, ледве встигнувши попоїсти. Навіть перед лицем смерті природа заявляє про свої права, і голодні люди жадібно накинулись на хліб, шинку та холодну дику качку. На буфеті стояло кілька пляшок вина; з них вийняли затички і вилили все, що було там, у засохлі горлянки. Одначе весь час троє вартових стояло по черзі коло дверей, щоб удруге їх не застукали зненацька. Знизу до них линув лемент і вереск індійців; наче всі вовки з лісу збіглися туди, але на сходах нікого не було. Тільки, як і попереду, валялось сім мертвих тіл.

— Вони більше не полізуть! — упевнено заявив дю Лю.— Цей урок занадто жорстокий.

— Але вони підпалять будинок.

— Трудненько буде їм зробити це,— сказав дворецький.— Будинок увесь кам'яний і стіни, і сходи,— дерев'яних лише кілька сволоків. Це не те, що котеджі.

— Тс! — прошепотів Амос Грін, підіймаючи руку. Крики вщухли; чути було важкі удари молота об дерево.

— Що б це могло означати?

— Безперечно, якась нова чортівня.

— На жаль, повинен констатувати, мосьє,— зауважив старий вельможа все з тією ж властивою йому придворною чемністю,— мені здається, вони взяли приклад з нашого

молодого приятеля і вибивають днища у порохових бочок в льоху.

Але дю Лю заперечливо похитав головою.

— Червоношкірий не буде марно витратити пороху, — заперечив він. — Це занадто дорогоцінна для цього річ. А? прислухайтесь!

Завивання й вереск поновились з більшою силою, але в різких звуках чулося щось іще дикіше, безумніше, перемішуючись з уривками пісень і вибухами реготу.

— Ах, вони повідкривали барила з горілкою! — крикнув дю Лю.

Саме в цей час долетів новий вибух криків, крізь які було чути жалісливе благання про пощаду. Ті, що лишилися живими, з жахом переглянулись. Знизу здійнявся важкий дух печеного тіла, а розпачливий голос, як і попереду, кричав і благав. Потім несамовитий зойк помалу став завмирати і, нарешті, замовк навіки.

— Хто це був? — пошепки спитав де Катіна. Кров похолола у нього в жилах.

— Мабуть, Жан Корбейль.

— Земні страждання цього чоловіка скінчились. Добре б і нам теж заспокоїтись. Ах! Стріляйте в нього! Стріляйте!

На площадку внизу сходів зненацька вбіг якийсь чоловік і простяг руку, ніби збираючись щось кинути. То був фламандський Метис.

Амос Грін навів на індійця дуло свого мушкета, але той кинувся назад так же швидко, як і з'явився.

Щось влетіло в кімнату і покотилось по підлозі.

— Нагніться, нагніться! Це бомба! — крикнув де Катіна.

Але кинута річ лежала біля ноги дю Лю, і тепер він міг добре роздивитися на неї. Схопивши з столу скатертину, він накрив страшний подарунок.

— Це не бомба, — спокійно промовив він. — А зараз дійсно замучено Жана Корбейля.

Протягом чотирьох годин з льоху чути було звуки пісень, танців і гульби; в повітрі смерділо горілкою. Часом індійці сварилися й билися; здавалося, вони зовсім забули про обложених; але ці останні скоро упевнились, що за ними стежили безперервно. Дворецький Тер'є був забитий на смерть кулею з-за огорожі, коли проходив повз бійницю; Амос Грін з де ла Ну ледве уникнули цього ж. Тоді швидко забарикадували всі вікна, крім одного, що виходило на річку. З цього боку було безпечно, а що на сході почало світити, то коло вікна весь час стояв хтось із обложених

і напружено дивився уздовж річки, дожидаючи бажаної допомоги.

Помалу розвиднювалось; спершу вузька смужка перлистого кольору порожевіла, стала ширша, довша і, нарешті, загорілась темним світлом по всьому небу, забарвлюючи краї швидкопливних хмар. Над лісом слалася тонка сірувата пара, з якої виступало верховіття великих дубів, наче острови з моря туманів. Поволі, разом з тим як розвиднялось, туман розривався на маленькі клапті, що тоншали й помалу танули. Нарешті над лісом на сході з'явилося вогненне світило, і проміння його заблищало на пурпурі й позолоті зів'ялого листа, на яскравій блакиті широкої річки, що зникала на півночі. Тепер коло вікна чергував де Катіна, вдихаючи свіжий смолистий запах дерев, змішаний з важкими, вогкими випарами розіпрілої землі. Раптом, на півночі, на річці йому впала в око якась темна пляма.

— Згори пливе човник! — гукнув він.

В одну мить усі кинулись до вікна, але дю Лю підскочив до них і сердито почав штовхати назад до дверей.

— Що ви? Хочете умерти раніш свого часу чи що? — крикнув він.

— Так, так! — бубонів капітан, хоч і не розібравши слів, але зрозумівши жест дю Лю.— Треба лишити вахту на палубі. Амос, стань лиш коло мене, і будемо готові на випадок, якщо вони покажуться.

Американець і старий піонер лишилися коло барикади; інші силкувались розглядіти човен, що все наближався. Раптом з грудей васала, який лишився живий, вирвався глухий стогін.

— Це ірокезька пірога! — крикнув він.

— Неможливо!

— На жаль, це так, ваша милість. І якраз та, що втекла від нас учора.

— Ах! Так, значить, жінки врятувались!

— Мабуть. Але на жаль, мосьє, народу в ній щось збільшилось.

Завмираючи від тривоги, купка обложених стежила за човном, що швидко мчав проти води, лишаючи з обох боків смуги піни, а позаду довгий розздоений струмінь. Було помітно, що пірога переповнена, але обложені пригадали, що сюди забрали поранених із другого човна. Човен летів усе вперед, поки не зрівнявся з садибою. Тут пірога повернулася кругом, і гребці з пронизливим глузливым криком підняли весла вгору. Навіть на такій віддалі не можна

було не впізнати двох облич: одного — ніжного, блідо-го, другого — темного, царственного. То були Адель і Онега.

Розділ XXXVIII

ДВА ПЛАВЦІ

Шарль де ла Ну, власник Сен-Марі, був чоловік стриманий, сильної волі, але й у нього вирвався стогін і прокльон, коли він побачив свою індіанку-жінку в руках її одноплемінців, від яких та не могла сподіватися пощади. Та, проте, навіть тут він не забув своєї старомодної чемності і повернувся до де Катіна, щоб сказати йому кілька слів співчуття. Аж раптом почувся гуркіт; щось заступило вікно — і молодий офіцер зник з їдальні. Мовчки він спустив драбину надвір і поліз униз навдивовижу швидко. Торкнувшись ногами землі, він на мигах дав знати товаришам, щоб втягли драбину назад, а сам кинувся в річку і поплив до човна. У нього не було ні зброї, ні обміркованого плану, що робити, одна лише думка, що його місце коло жінки в хвилину загрозової для неї небезпеки, сповнювала до краю його істоту. Доля Аделі повинна бути його долею, і, розтинаючи воду сильними руками, він присягався поділити з нею життя і смерть.

Але була ще й друга людина, яку почуття обов'язку штовхало на небезпеку. Цілу ніч францисканець охороняв де Катіна, наче скнара, що стереже свої скарби. Вся істота його була сповнена думкою, що цей еретик являє собою невеличке зернятко, яке, розростаючись усе більше й більше, може заглушити сад вибраної церкви господньої. Коли він побачив, що де Катіна спускається драбиною, з душі монаха зникло всяке почуття, крім побоювання втратити свою дорогоцінну здобич. Слідком за зникаючим ворогом він теж спустився з драбини.

Тоді обложені, що дивилися з вікна, побачили дивне видовище. Серед річки стояла пірога, на кормі якої темним кільцем товпились воїни і виднілися дві жінки. До них, як божевільний, плив де Катіна, за кожним ударом руки ви-¹стромлюючись з води до плечей, а за ним здіймалась тонзура на голові францисканця з темним капюшоном і довгою рясою, що тяглися за монахом по воді. Але в пориві заподливість монаха не зважив своїх сил. З нього був добрий плавець, проте незручна одежа заважала йому, зв'язуючи

рухи. Все повільніше й повільніше ставали удари його рук, все нижче й нижче спускалась його тонзура... Нарешті, голосно крикнувши: «в руки твої, господи...», він підкинув ослаблі руки вгору і пішов на дно. Хвилину пізніше охриплі від криків глядачі, що кликали де Катіна повернутися, побачили, як його втягли на ірокезьку пірогу, і та зараз же повернулась і попливла річкою далі.

— Боже мій! — глухо скрикнув Амос.— Вони взяли його! Бідолаха загинув!

— Бачив я чудні речі за сорок років, але ніколи ще не бачив нічого подібного,— сказав протяжно дю Лю.

Де ла Ну взяв понюшку табаку з золотої табакерки і змахнув гарненько мереживною хусткою порошинки, що впали спереду на сорочку.

— Мосьє де Катіна вчинив, як належить французькому дворянинові,— промовив він.— Коли б я міг плавати, як тридцять років тому, я був би тепер з ним.

Дю Лю озирнувся навкруги і похитав головою.

— Нас тепер тільки шестеро,— сказав він — Боюсь, що вони знов надумали якусь чортячу махінацію, бо якимось дивно затихли.

— Вони залишають будинок! — крикнув васал, який дивився у бічне вікно.— Що це означає? Пресвята діво! Невже ми врятовані? Подивіться, як вони юрбами біжать кудись між деревами. Вони кинулись до човнів, вимахують руками, показують на щось.

— Ось сірий капелюх того диявола,— показав капітан.— Я б пустив у нього кулю, якби не боявся даремно зіпсувати заряд.

— Я влучав у ціль на такій віддалі,— сказав Амос, просуваючи свою довгу, темну рушницю крізь щілину в барикаді, що загороджувала нижню частину вікна.— Я охоче віддав би весь прибуток майбутнього року, аби тільки звалити цього негідника.

— Це взагалі на сорок кроків далі, ніж долітає куля з мушкета,— зауважив дю Лю,— але я бачив, як англійці влучали досить вдало з таких добрих рушниць.

Амос старанно націлився, сперши рушницю на підвіконня, і вистрілив. Крик захвату вирвався з грудей обложених. Фламандський Метис упав, але за хвилину він знову був на ногах і визивно сварився кулаком на вікно.

— Чорт візьми! — гірко скрикнув Амос по-англійському.— Куля влучила в нього навиліт. Все одно, що погладив чорта камінцем.

— Не лайся, Амос, а спробуй удруге; поклади ще більше пороху, якщо не розірве рушниці. •

Грін засипав більший заряд, вибрав з мішка добру круглу кулю, але ж коли він підняв голову, то вже не було ні Метиса, ні індіців. На річці ірокезький човен мчав так швидко, як тільки могли гнати його двадцять весел; але, крім цієї темної плями на блакитній поверхні, не було видно й сліду ворогів. Вони зникли як кошмар, як поганий сон. Лишилась прострелена огорожа, купи мертвих тіл у дворі, обгорілі котеджі без покрівель, а безмовні ліси сяяли в промінні ранкового сонця, мирні й спокійні, наче в них не бушували в смертельному бою вороги, немов вирвавшись із пекла.

— Слово честі, вони, здається, втекли! — крикнув де ла Ну.

— Бережіться, чи не хитрощі це які,— промовив обережний дю Лю.— Чого їм тікати від шести людей, коли вони перемогли шістдесят.

Але васал, виглянувши в друге вікно, відразу ж упав навколішки, підняв до неба руки й почорніле від пороху обличчя і забурмотів слова молитви й подяки. Його товариші підбігли до вікна, і радісні вигуки залунали по кімнаті. Верхнє плесо річки вкривала ціла флотилія човнів; сонце виблискувало на дулах мушкетів і на металевих уборах людей, які сиділи в човнах. Уже можна було розглядіти білі мундири регулярних військ, коричневі куртки «лісових бродяг», яскравий одяг гуронів та альгонкінців. Все ближче й ближче підпливали вони, вкриваючи річку на всю її широчінь, з кожною хвилиною ставали виднішими, а далеко, на південному закруті, ірокезький човен здавався маленькою рухливою плямочкою, що раптом підлетіла до далекого берега і зникла під тінню дерев. Через хвилину ті, що лишилися живі, уже були на березі, махаючи в повітрі капелюхами, а носи човнів рятівників їхніх уже шаруділи по піску. На кормі переднього човна сидів зморщений чоловік у великому русому паріку, а на колінах у нього лежала рапіра з позолоченим ефесом. Він вискочив з човна, як тільки киль торкнувся дна, побрів по воді, розбризкуючи її своїми високими чобітьми, і кинувся в обійми старого вельможі.

— Мій любий Шарль,— крикнув він,— ви оборонялись по-геройському. Як, вас тільки шестеро? Ой! Ой! Криваве було діло!

— Я знав, що ви не покинете товариша в біді, Шамблі. Мого сина вбито, а дружина — он там, в ірокезькому човні.

Комендант форта Сен-Луї з мовчазним співчуттям потис приятеліві руку.

— Інші доїхали щасливо,— сказав він трохи згодом.— Захопили тільки один човен, бо у них зламалось весло. Троє потонули, а двох забрали. Як я чув, крім вашої дружини, там була ще якась дама французенка.

— Так, її чоловік теж у полоні.

— Ах, бідолахи! Ну коли ви з товаришами почуваете в собі досить сили, щоб пливати з нами, то ми, не гаючи ні хвилини, поженемося за ними. Десять чоловік я лишаю тут у будинку, а ви можете взяти їхній човен. Сідайте швидше, і вперед! Від вашої поспішності залежить життя чи смерть цих полонених.

Розділ XXXIX

КІНЕЦЬ

Ірокези повелися з де Катіна зовсім не грубо, витягнувши його з води в пірогу. Дуже незрозумілі були їм ті мотиви, які примусили цю людину покинути безпечний притулок і віддатись їм до рук, і вони подумали, що офіцер божевільний, а ця хвороба викликала в індіців страх і повагу. Вони навіть не зв'язали йому рук: не буде же він тікати, коли своєю волею приплив до них. Два воїни обшукали його, щоб упевнитись, чи немає в нього зброї, і потім кинули на дно між двома жінками, поки човен підпливав до берега передати звістку, що наближається залога з форта Сен-Луї. Потім він відчалив і швидко погнав серединою річки. Адель була смертельно бліда, і рука, за яку вхопив її чоловік, була холодна, як мармур.

— Люба моя,— шепотів він,— скажи мені, чи не поранена ти... чи не образили тебе?

— О, Аморі, чого ти тут? Чого, Аморі? О, я знаю, що могла б стерпіти все, але якщо займуть тебе, я не витримаю.

— Як міг я лишатися там, знаючи, що ти в руках ірокезів! Я збожеволів би.

— Ах, єдиною моєю втіхою була думка, що ти в безпеці.

— Ні, ні, ми стільки витерпіли разом, що не можемо більше розлучатись. Що таке смерть, Адель? Чого нам боятися її?

— Я не боюся смерті.

— І я теж. Кінець кінцем все буде добре: лишимося живі, будемо згадувати цей час; помремо — вкупі перейдемо

в інше життя. Сміливіше, рідна моя, все обійдеться добре для нас.

— Скажіть мені, мосьє,— спитала Онега.— Чи живий ще мій пан?

— Так, він живий і здоровий.

— Це добре. Він — великий вождь, і я ніколи не жалкувала і тепер не жалкую, що одружилася з людиною не мого народу. Але мій син!.. Хто віддасть мені мого Ахілла? Він був схожий на молоде деревце, такий стрункий і міцний! Хто інший міг бігати, стрибати, плавати, як він? Перше ніж зайде сонце, ми всі будемо мертві, і я рада, бо знову побачуся з моїм хлопчиком.

Ірокези щосили налягали на весла, поки між ними і Сен-Марі не лишилося миль з десять. Потім вони причалили в невеликій затоці на своєму боці річки, вискочили з човна і витягли полонених. Вісім чоловік однесли човен на плечах у ліс, де сховали його між двох лежачих дерев, замаскувавши купою гілля. Потім, після короткої наради, вони пішли через ліс один за одним, а посеред них троє приречених. Всі воїнів було п'ятнадцять, з них вісім ішли попереду, а сім позаду. Всі вони були озброєні мушкетами, швидконогі, як лані, тому про втечу годі було й думати. Полоненим лишалося тільки йти за своїми провожатими і терпляче чекати долі.

Цілісінький день бідолашні жертви були в дорозі. Їм доводилось іти великими болотами, що простяглися понад блакитними лісними озерами, де при їх наближенні з очеретів здійсмався сірий черногуз, важко махаючи крилами. Часом вони заглиблювались у гушавину лісів, де був вічний присмерк, і тільки звук від падання дикого каштана та хрускання білки на сотні футів над їх головами порушували цілковиту тишу. Онега була винослива, як це властиво індійським племенам, але Адель, хоч і доводилось їй мандрувати раніше, ще до вечора відчула біль у ногах і втому. Тому де Катіна з polegшенням побачив яскраві відблиски вогнища, які зненацька зблищали між стовбурами дерев, і індійський табір, куди зібралась більша частина бойового загону, прогнаного з Сен-Марі. Тут була також сила жінок, які прийшли із селищ могауків і каюгів, щоб бути ближче до своїх чоловіків. Навкруги стояли вігвами, утворюючи кільце. Перед кожним із них горів огонь, над вогнищем висів казанок на дерев'яному триніжкові, в якому варилась вечеря. Посередині палало величезне кострище з гілля, наваленого у вигляді кола, а в центрі його лишалась відкритою площадка футів на двадцять. Посеред неї стояв стовп, і до нього було прив'язане щось замазане в червоне й чорне

Де Катіна швидко затулив від Аделі жахливе видовище, щоб не дати їй роздивитись, та було вже пізно. Вона здригнулась і поривчасто зітхнула, але ні одного звуку не вирвалося з її блідих, міцно стулених губ.

— Значить, вони вже почали,— спокійно сказала Онега.— Ну, тепер наша черга. Ми покажемо їм, що уміємо вмирати.

— Але вони не зробили нам нічого лихого,— відповів де Катіна.— Може, вони лишать нас для викупу або обміну.

Індіанка похитала головою.

— Не дуріть себе такими надіями,— промовила вона.— Якщо ірокези лагідні з вами, то це певна ознака того, що вони готують вам люту кару. Вашу дружину віддадуть заміж за кого-небудь, а наша з вами доля — страшна смерть. Ваша тому, що ви воїн, моя — як старухи.

Віддадуть заміж!.. Ці жахливі слова вразили серця молодих людей таким стражданням, якого не могла викликати навіть думка про смерть. Де Катіна схилив голову на груди, похитнувся і впав би, якби Адель не схопила його за руку.

— Не бійся, любий Аморі,— шепнула вона.— Все може статися, але тільки не це, бо, присягаюсь тобі, я не переживу ганьби. Так, хай це гріх, але ж коли смерть сама не прийде до мене, я піду назустріч їй.

Де Катіна глянув на ніжне личко, в рисах якого тепер відбивалась тверда, непохитна рішучість. Він знав, що дружина його виконає свій намір, і останній удар упаде мимо. Чи думав він коли, що серце його заб'ється радісно від думки про смерть дружини? Коли вони прибули в селище ірокезів, назустріч їм повибігали воїни з жінками, і полоненим довелося йти крізь стрій жахливих облич і криків.

Полонених провели через юрбу до халупи, що стояла окремо. Крім кількох лозових рибальських сіток, які висіли на стінах, та купи гарбузів у кутках, в ній не було нічого.

— Ватажки прийдуть і вирішать нашу долю,— сказала Онега.— Ось вони вже йдуть, і ви побачите, що я казала правду, бо добре знаю звичаї мого народу.

Через хвилину старий бойовий ватажок в супроводі двох молодих воїнів і бородатого напівголландця-напівірокеза, який керував нападом на замок, зупинились на порозі халупи, дивлячись на полонених і перемовляючись короткими горловими звуками. Знаки Сокола, Вовка, Ведмедя та Змії свідчили, що всі вони парості значних родин свого народу. Метис курив череп'яну люльку, але говорив більш за всіх, видно, сперечаючись з одним із молодих ватажків, який нарешті, здавалося, погодився з його думкою. Потім старий

вождь строго промовив кілька коротких фраз, і справа, очевидно, була вирішена.

— А ти, прекрасна пані,— сказав по-французькому Метис, звертаючись до Онеги,— сьогодні матимеш добрий урок за те, що пішла проти свого народу.

— Ах ти, покруч,— гнівно скрикнула безстрашна Онега,— тобі треба б шапку зняти, коли говориш з жінкою, в жилах якої тече краща кров. Онон, ти — воїн? Ти, який з тисячею чоловік не зміг увійти в маленький будинок, оборонюваний жменькою бідних хліборобів! Що дивного, коли народ твого батька зневажив такого вояку! Іди копати землю або гратись у крем'яшки, бо, може, зустрінеш колись в лісах справжнього мужчину і тоді навек знеславиш те плем'я, яке прийняло такого покруча!

Зле обличчя Метиса смертельно зблідло, коли він почув презирливі слова полоненої. Він підскочив до неї і, схопивши руку її, встромив вказівний палець Онеги в свою запалену люльку. Вона не зробила ні найменшого зусилля, щоб звільнити його, і сиділа з спокійним обличчям, дивлячись у відчинені двері на призахідне сонце та купки індіців, що балакали поміж себе. Метис уважно стежив за її обличчям, сподіваючись почути крик або побачити судорогу болю на ньому; нарешті з прекльоном кинув її руку і вибіг з халупи. Вона засунула звуглений палець за пазуху і засміялась.

— Він ні на що не здатний,— крикнула вона.— Не знає навіть, як треба мучити. Ну, я б зуміла примусити його кричати. Певна в цьому. Але ви.. які ви бліді, мосьє!

— Це від жаху, який я тільки що бачив. Ах, коли б ми могли стати один проти одного, я — зі шпагою, він — з якою завгодно зброєю... Присягаюсь господом богом, він відповів би кров'ю за свій злочин!

Індіанка здивувалась.

— Мені дивно, що ви можете думати про мене,— коли самі в такому ж становищі,— промовила вона.— Але наша доля буде якраз така, як я говорила.

— Ах!

— Ми з вами помремо коло стовпа. Її віддадуть тому песові, який тільки що вибіг від нас.

— Адель! Адель! Що робити мені!

Де Катіна в безвихідному розпачі рвав на собі волосся.

— Не бійся, Аморі, не бійся; у мене вистачить рішучості. Що значить смерть, коли вона з'єднає нас!

— Молодий ватажок заступався за вас; він сказав, що Гітчі Маніту великий вразив вас безумством; це ясно з того вчинку, що ви добровільно припливли до піроги. І гнів духа

впаде на плем'я, якщо вас приведуть до стовпа. Але Метис доводив, що у блідолицих любов часто скидається на безумство і що вона й спонукала вас зробити це. Тоді вони присудили вас до смерті, а її у вігвам Метиса, бо він ватажував у бойовому загоні. До Онеги серця їхні жорстокі, і вони скарають мене сосновими скіпками.

Де Катіна прошепотів молитву, щоб йому дано було зустріти смерть, як годиться воїнові й дворянинові.

— Коли призначено кару? — спитав він.

— Тепер! Зараз же! Вони пішли все підготувати. Але у вас іще є час, бо мене скарають першою.

— Аморі, Аморі, чи не можна нам умерти вкупі, зразу? — крикнула Адель, обіймаючи чоловіка. — Якщо це гріх, то бог напевне простить його нам. Ходімо звідси, любий мій! Покиньмо цих жахливих людей, цей жорстокий світ. Ходімо туди, де ми знайдемо спокій.

Очі індіанки заблищали задоволенням.

— Добре сказано, Біла Ліліє! — крикнула вона. — Нашо ждати, коли вони схоплять вас? Глянь: блиск їх вогнів уже відбивається на стовбурах дерев. Коли ви помрете від своєї власної руки, вони позбавляться видовища, а ватажок їхній — нареченої. І, зрештою, ви будете переможцями, а вони — переможеними. Ти правду сказала, Біла Ліліє. Це — єдиний вихід для вас.

— Але як це зробити?

Онега пильно глянула на двох воїнів, що стояли на сторожі коло вхідних дверей халупи. Вони одвернулись, захоплені всіма жахливими готуваннями. Тоді вона швидко помацала в згортках свого одягу і витягла звідти маленький пістолет з двома мідними дулами й курками у вигляді крилатих драконів. Це була гарна іграшка, оздоблена різьбою й насічкою, витвір якогось паризького зброяра. Де ла Ну купив її за красу, коли востаннє приїздив у Квебек. Але при нагоді вона могла здатися, бо обидва стволи були заряджені.

— Я хотіла скористатися ним для себе, — прошепотіла Онега, всовуючи пістолет у руку де Катіна. — Але тепер я хочу показати вам, що зумію вмерти, як належить жінці з племені онондагів, і що я гідна крові їх ватажків, яка тече в моїх жилах. Візьміть, мені він коли й потрібен був, то тільки на те, щоб всадити обидві кулі в серце цього Метиса.

Тремтіння радості обгорнуло де Катіна, коли пальці його стиснули пістолет. Ось він, ключ, який може відімкнути браму вічного спокою! Адель притулилась щокою до його плеча і засміялась від того самого почуття.

— Ти простиш мені, люба моя? — шепнув він.

— Простити тобі? Благословляю тебе і люблю всім серцем. Обними мене міцніше, мій любий, помолимося востаннє.

Вони упали навколішки. В цю хвилину у вігвам увійшли три воїни і сказали своїй землячці кілька уривчастих слів. Та встала, усміхаючись.

— Мене ждуть,— промовила вона якомсь урочисто.— Біла Ліліє, і ви, мосьє, побачите, чи витерплю я все з гідністю, як годиться моему станові. Прощайте і пам'ятайте Онегу.

Вона знов усміхнулась і вийшла з халупи серед воїнів швидкою й твердою ходою королеви, що йде до трону.

— Тепер, Аморі!...— шепнула Адель, заплюсуючи очі і ще міцніше пригортаючись до нього.

Він звів пістолет, але раптом упустив його і, стоячи навколішках, дивився розширеними очима на дерево, що розкинуло гілля своє перед дверима халупи.

Це була столітня, корячкувата береза: луб висів на ній клаптями, а стовбур весь був укритий мохом і грибками цвілі. Футів за десять від землі головний стовбур поділявся надвоє, і в цій розколині зненацька з'явилась велика червона рука, що з жестом палкого заперечення швидко моталася з боку в бік. Через хвилину вона зникла з очей полонених, які вражено дивились на неї, і замість неї з'явилась голова, що теж наполегливо хиталася з боку в бік. Неможливо було не впізнати цього темно-червоного зморщеного обличчя, великих щетинястих брів і маленьких блискучих очиць. То був капітан Ефраїм Саведж із Бостона.

Полонені ще не отямилась від здивовання, як раптом з гущавини лісу розітнувся пронизливий посвист, і миттю всі дерева, кущі й зарості заіскрились полум'ям, обгорнулись димом, і цілий град куль з оглушливим тріском посипався на кричущих індіців. Ірокезькі вартові захопилися кровожерним бажанням подивитися на смерть полонених, а тим часом канадці, обережно наскочивши на них, оточили табір кільцем вогню. Індіці металась у всі боки, всюди зустрічаючи смерть, доки, нарешті, не знайшли якогось виходу з кільця ворогів і не проскочили у вільну прогалину, наче вівці крізь проламаний тин. Вони тікали, як несамовиті, лісом; кулі ворогів, не вгаваючи, свистіли коло самих вух їхніх, аж поки сигнал одбою не зупинив переслідувачів.

Але один з ірокезів вирішив, перше ніж тікати, скінчити надумане. Вламандський Метис вважав за краще мститись, ніж бути в безпеці! Кинувшись до Онеги, він розрубав їй голову томагавком, а потім з бойовим покликом, розмахуючи скривавленою сокирою, кинувся до вігвама полонених, які

ще й досі стояли навколішках. Де Катіна помітив Метиса, і злісна радість блиснула в очах його. Він скочив з колін, щоб зустріти ворога, і, коли Метис наблизився, він схопив з землі пістолет і пустив йому в обличчя обидва заряди. Ще мить, і канадці підбігли до халупи по трупах ворогів, які корчилися в передсмертних судоргах; полонені відчули гарячі потиски дружніх рук рятівників і, побачивши усміхнені знайомі обличчя Амоса Гріна, Саведжа й дю Лю, зрозуміли, що, нарешті, настав для них бажаний спокій.

Отак утікачі скінчили свою подорож. Зиму вони спокійно прожили у форті Сен-Луї, а влітку, коли ірокези перенесли воєнні дії на верхів'я річки Святого Лаврентія, мандрівники вирушили в англійські провінції, спустившись річкою Гудзоном до Нью-Йорка, де їх чекав гостинний прийом сім'ї Амоса Гріна. Дружба між Амосом і де Катіна так зміцніла, завдяки спільним спогадам пережитих небезпек, що вони стали компаньйонами в торгівлі хутрами, і ім'я француза було так само відоме в горах Мона та на схилах Аллеганів, як колись у салонах і в коридорах Версаля. Згодом де Катіна збудував собі будинок на острові Стейтені, де оселилась безліч його одновірців, і віддавав більшу частину своїх прибутків на допомогу незаможним братам гугенотам. Амос Грін одружився з голландською дівчиною з Шенектеді. Адель так заприязнилася з нею, що цей шлюб іще більше зміцнив ту любов, що зв'язувала їх родини. Капітан Ефраїм Саведж щасливо повернувся в свій улюблений Бостон і здійснив заповідну мрію, збудувавши гарненький будиночок на горбі в північній частині міста, звідки йому було видно кораблі і на річці, і в затоці. Тут він жив, поважаний городянами, які вибрали його членом міської ради. Вони призначили його командиром чудесного корабля, коли сер Вільям Фінс напав на Квебек і переконався, що неможливо вигнати старого де Фронтанка з його лігва. Так, серед загальної пошани, старий моряк прожив багато років, і в наступному столітті його старечі очі могли вже побачити зростаючу велич рідної країни.

Замок Сен-Марі був незабаром відбудований, але власник його зовсім змінився відтоді, як утратив жінку й сина. Він схуд, озлився, став жорстокий і безнастанно організовував походи в ірокезькі ліси, де його загопи своєю люттю переважали всі лиходійства ірокезів. Нарешті настав день, коли він вирудився у похід, з якого більш не повернувся ні він сам, ні його прибічники. Багато страшних тайн ховають у собі ці безмовні, тихі ліси Канади, і до них слід віднести й долю, що спіткала Шарля де ла Ну, власника Сен-Марі!

З М І С Т

ПЕС БАСКЕРВІЛІВ	3
ЗНАК ЧОТИРЬОХ	122
ПРИГОДИ ШЕРЛОКА ХОЛМСА	210
Товариство червоноголових	210
Таємниця Боскомської долини	228
ВИГНАНЦІ (<i>Роман</i>)	247
Частина перша. У Старому Світі	247
Частина друга. У Новому Світі	413

Литературно-художественное
издание

Д О Й Л А Р Т У Р К О Н А Н

Приключения Шерлока Холмса

Изгнанники

(На українском языке)

Київ

Издательство «Україна»

1992

Редактор *О. М. Муравйова*
Художник *М. Е. Кропивницька*
Художній редактор *Б. О. Прокопенко*
Технічний редактор *М. Я. Таратуга*
Коректори *В. Ф. Бавенко, В. О. Кобрис*

ІБ № 5935

Здано до набору 13.05.91 Підписано до друку 10.09.91. Формат 84×108¹/₃₂. Папір газетний.
Гарнітура літературна. Вис. друк. Ум. друк. арк. 26,88. Ум. фарб.-відб. 27,09. Обл.-вид. арк. 30:18.
Тираж 50 000 пр. Зам. 1—275.

Ордена Трудового Червоного прапора видавництво «Україна».
254025, Київ—25, вул. Десятинна, 4/6.

Надруковано з діапозитивів Головного підприємства «Поліграфкнига» на Київській книжковій
фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.